Technical and Bibliographic Notes / Notes techniques et bibliographiques

The Institute has attempted to obtain the best original copy available for filming. Features of this copy which may be bibliographically unique, which may alter any of the images in the reproduction, or which may significantly change the usual method of filming, are checked below.

L'Institut a microfilmé le meilleur exemplaire qu'il lui a été possible de se procurer. Les détails de cet exemplaire qui sont peut-être uniques du point de vue bibliographique, qui peuvent modifier une image reproduite, ou qui peuvent exiger une modification dans la méthode normale de filmage sont indiqués ci-dessous.

- [ ] Coloured covers/ Couverture de couleur
- [ ] Covers damaged/ Couverture endommagée
- [ ] Covers restored and/or laminated/ Couverture restaurée et/ou pelliculée
- [ ] Cover title missing/ Le titre de couverture manque
- [ ] Coloured maps/ Cartes géographiques en couleur
- [ ] Coloured ink (i.e. other than blue or black)/ Encre de couleur (i.e. autre que bleue ou noire)
- [ ] Coloured plates and/or illustrations/ Planches et/ou illustrations en couleur
- [ ] Bound with other material/ Relié avec d'autres documents
- [ ] Tight binding may cause shadows or distortion along interior margin/ La reliure serrée peut causer de l'ombre ou de la distorsion le long de la marge intérieure
- [ ] Blank leaves added during restoration may appear within the text. Whenever possible, these have been omitted from filming/ Il se peut que certaines pages blanches ajoutées lors d'une restauration apparaissent dans le texte, mais, lorsque cela était possible, ces pages n'ont pas été filmées.

- [ ] Coloured pages/ Pages de couleur
- [ ] Pages damaged/ Pages endommagées
- [ ] Pages restored and/or laminated/ Pages restaurées et/ou pelliculées
- [x] Pages discoloured, stained or foxed/ Pages décolorées, tachetées ou piquées
- [ ] Pages detached/ Pages détachées
- [x] Showthrough/ Transparence
- [ ] Quality of print varies/ Qualité inégale de l'impression
- [ ] Continuous pagination/ Pagination continue
- [ ] Includes index(es)/ Comprend un (des) index

Title on header taken from:/
Le titre de l'en-tête provient:

- [ ] Title page of issue/ Page de titre de la livraison
- [ ] Caption of issue/ Titre de départ de la livraison
- [ ] Masthead/ Générique (périodiques) de la livraison

- [x] Additional comments:/ Commentaires supplémentaires: Text in Ukrainian.

This item is filmed at the reduction ratio checked below/
Ce document est filmé au taux de réduction indiqué ci-dessous.

10X	12X	14X	16X	18X	20X	22X	24X	26X	28X	30X	32X
					✓						

1
2
3

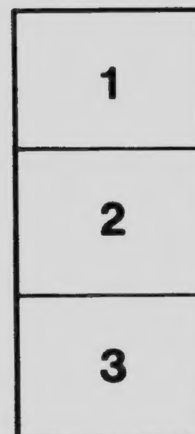
1
2
3

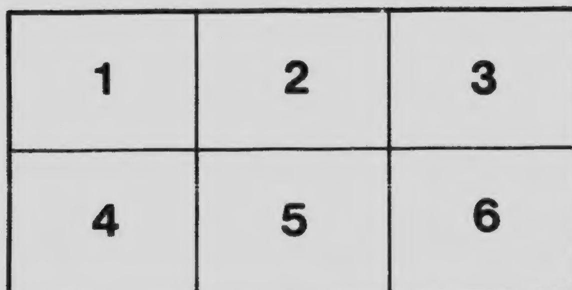
1
2
3
4
5
6

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

З ЛАСКИ РОДИНИ

Повість у трьох частях.

ЧАСТЬ ПЕРША.

Головний склад

„PROSVITA“
BOX 22. EDMONTON, ALBERTA.

Був гарний серпневий вечір. Ціле небо голубе, засїяне міліярдами зьвізд, було супокійне, як душа праведного чоловіка. Падучі зірки мерехтїли по небесному морі лїтали одна за одною, мов бджоли в рійку. Вони тим яркійше відбивали від темно-синього неба, що не було місяця...

В селї клекотїло від накликуваня нічлїжан, що збирали ся з кіньми на стерню.. На полї дехто ще сьпівав і звідтам заносило пахощами скошеного цьвіту. В траві чичиркали сверщі. На полї заблимали огники...

В таку гарну, тиху ніч, як сказав хтось, чути чиканэ годинника вічности. Така ніч — то найлїпший лїк на всяку душевну болїсть. В тім божім супокою, серед сеї божої величі заспокоюють ся найдужше розбурхані нерви, устаэ біль душі, а бодай дізнаэ ся великої полекші.

Того гарного вечера сидїв на замаэнім диким виноградом ґаночку попівства в Страшевичах під Самбором Олекса Поницький, професор ґімназиї в Перемишлї, син місцевого пароха.

Зін задумав ся, не знаючи гаразд над чим. Його голова не вийшла ще з сеї лїнивої байдужности, в яку попадаэ чоловік, що працюэ головою, а потім, відірвавши ся від буденної працї, заїде на ферии на село. Його гадки снують ся по голові мов який супокійний сон, без звязку і системи.

Поницькому находили на гадку спогади з його молодости, в суміш із ріжними питанями суспільними, з темами задач, які давав у ґімназиї, і які би ще можна дати, а побіч того лиця його товаришів, учеників, знайомих... і так усе в колесо...

Виймив папіросницю і став на помацьки скручувати папіроску.

До його вийшов на ґаночок батько, о. Григорій Поницький.

— Ти тут, Олесю? Шукаю за тобою. Ходи но сину в хату. Треба нам порішити одну справу в купі, бо відкладати довше годї.

Олесь дуже інтересував ся справами своэї родини. Він устав зараз і пустив ся йти. Щось воно дуже важне, коли батько урочисто заговорив.

— Служу вам, тату.

— Про що ти так важко думав?

— Гарний вечір...

— Чарівний...

Війшли в хату. В гостинній кімнатї вже сьвітило ся. Біля горіхового стола з двома кляпами звислими на обох кінцях, що стояв на серединї хати на килимику, сиділа мати. Вона була одягнена в звичайну спідницю, у старім кафтанику і в білій хустинці на голові завязаній кінцями під бороду. То був її звичайний одяг у будний день коло господарства. Панї Поницька була жінка сорок пяти лїт. Лице в неї було огоріле від сонця, так само руки чорні від праці, посідані і поморщені. Вона мала звичай складати їх одну на другу на грудях. Ціла її стать не могла ніяк нагадати колишньої учениці першорядного інституту. Тяжка буденна праця на хлїб насущний витиснула на ній своэ нестерте пятно. Лишили ся у неї незмінені лиш очи, гарні, голубі. Тими очима наче кришталевими віконцями визирала на сьвіт божий розумна, щира, добра душа. Усю затерла тяжка праця: і стан гнучкий і руки пещені, делікатні; все минуло ся, лише блеску очий годї було затерти і він лишив ся. Ті очи немов осьвічували все лице. З них сяли розум, лагідність, добрячість, усе те, що чоловікови даэ право до симпатиї у людий. Така була панї Поницька. Для всїх без ріжниці добра, приязна, нікому не відмовила своэї поради і помочи. З однаковим довірэм спішили до неї сусідки: попадї і мужички. Всї її радо слухали, всї її любили.

На боцї під стїною на софі сиділа молода панї професорова Поницька. Цілою своэю поверховістю була вона рішучим противенством до своэї тещі. Одягнена протенсіонально в довгий халат прибраний ріжними додатками, які телепались на ній за кождим рухом її складного тїла і більше заваджали, ніж прикрашали її стать. Її фризура була вичесана по модньому в цілу високо зложену копицю свого і чужого чорного волося. На перший погляд виглядала маэстатично, як героїня з якогось романа. Може справдї Павця (вона звала ся Павлїною) одягала ся в такий стрій з такою величезною фризурою, взоруючи себе по романам, що їх читала

пристрасно. Та приглянувши ся до її лиця близше, дізнавало ся якогось немилого розчарованя, бо лице не йшло в парі з поставою. Не скажу, щоб було погане. Навпаки, лінії лиця були правильні, а навіть гарні, — та була се, так сказати, — красота тіла без красоти душі. У Павці було біле, гарне личко, що тим краще відбивало при чорнім волосю, були чорні, гарно закроэні брови, гарний ніс. Лиш уста були стиснені до купи так, що виглядали в сумерку на якусь давно загоэну рану від прорізу. Над ними виднів ся чорний мошок. Кажуть, що такий склад уст вказуэ на енерґію, і се у Павці дійсно справджувало ся. Вона була справді енерґічна, певна себе, не любила, щоб їй хто перечив, а коли що рішила, то змагала ся довести діло до кінця.

Ось тепер вона також брала участь у семейній нараді, яка саме мала відбути ся. Ніхто, що правда, не кликав її до того. Сіла випадково в гостинній кімнаті, тож годі було випросити її.

Коли оба Поницькі увійшли сюди, о. Григорій приступив від разу до діла.

— Справа така, мій сину: що нам робити з Марійкою? Ми порадили ся, аби її вчити дальше. До учительської семинарії вона ще й літ не маэ і може ще не гаразд приготована — отже може би....

— Ах Господи!- на що їй науки, на що семинарії, то всьо ляріфарі! — відзиваэть ся Павця, при чім повернула боком свою гарну голову, наче-б нагнївала ся.

— Не перебивай мені, Павцю, поки не скажу всього, — заговорив лагідно о. Григорій.

За той час Олесь опер ся своїм звичаэм спиною до печи, заложивши позаду руки, а о. Григорій ходив великими кроками по кімнаті, похиливши голову. Він усе так робив, коли над чимось важко думав. Був се високий мущина, трохи згорблений, зі знатною лисиною на голові.

— Я гадаю, — продовжав о. Григорій, — що сей рік узятиб на її підготовленэ до семинарії. Вона скінчила пяту клясу виділову, отже питанэ, чи посилати її до шестої, чи вчити дома, чи як?

— Буде з неї пятої кляси!- — відзиваэ ся знов Павця. — Нехай засукаэ рукави та береть ся до галушок, бо потім не потрафить чоловікови борщу зварити, не то що. Що та

ціла вченість варта?

— Ти-б її конечно до кухні, а з кухні під вінець, — каже о. Григорій. — Та, бачиш, під вінець треба в наших часах конче гроший, а я їх не маю. Сей недостаток хочу заступити наукою. Піде заміж, то добре, а ні, то й так добре....

— Ах Господи!- Хто би там з такою фільософкою женив ся? Ото раз! Коли-б таких двоэ учених зійшло ся, то певно здохнуть з голоду, ха! ха! ха!

Павця засьміяла ся сама одна зі свого дотепу.

— Ти все не хочеш мене зрозуміти, — каже о. Григорій звертаючи ся до Павці. — Можна вміти і борщ зварити, і троха дечого знати. Впрочім годі спускати ся ,на судьбу ждати на жениха і трівожити ся тою гадкою, що може ніхто не трафить ся....

— Як будуть гроші, то все найдеть ся.

— Я знаю, що гроший не зложу, — на капітали я давно поклав хрестик.

— А хто-ж тому винен, як не тато самі? При такій господарці справді годі щось зложити.

— Щож таке неправильне доглянула ти в нашій господарці? — запитав о. Поницький, обертаючи ся до невістки.

— Ах Господи!- та нема ніде ладу за зломаний шеляг. Усюди господарюють хлопи і крадуть, а тато замість пильнувати ґаздівства воловодять ся з хлопами, зі школою, з наукою, не беруть жадних требів... Тому й нічого не маэте.

— Дуже ти, небого, на мене розсипалась, як коли-б річ йшла про твою, а не про мою кишеню...

— Про мою також!- Чи я коли бачила від вас яку поміч? От живемо в місті, там така дорожнеча, що не дай Боже!- Щоб коли дістати яэчко, або курку, або що будь — нічого, одним словом нічого!-

Тепер професор уважав пригідним обізвати ся:

— Мовчи бо, Павцю! Ну, що се ти розкудкудакала ся! Що тобі до того, як хто робить? Я на жадні подарунки не рахую, бо маю на стілько, що нам вистане.

— Ах, Господи! Олесунцю, та я не до того говорю, щоб чого жадати, але ж бо так водить ся між родиною, що батьки дітям помагають. От пр.. о. Гладич ніколи не забуваэ своэї дочки і возить печене й варене...

— От і порівнанэ найшла! — каже Олесь. — Тож бо то

й э, що я не дочка, лише син, що родичі вже досить тратили на мене, заки в люди вивели. От ліпше буде, як до того не будеш мішати ся...

— Чому, можна й мішати ся, — обізвала ся теща, — але-ж знов не так, щоб від разу осуджувати людий старших від себе. Ти, небого, ще дуже мала була, як я вже господарувала. Ось на доказ мої запрацьовані руки...

— Але-ж я до мамунцї того не говорю, я лише так взагалї, бо не одно не так, — оправдувала ся Павця, бо зміркувала, що її слова немило вкололи всіх.

І справдї їмость Поницька вельви образила ся імпертиненцькою промовою синової. Не одно їй, було, стерпить, та такого слова, як сьогодня, ще не чула від неї. Вона булаб зараз відповіла її, та жаль їй було сина, якого страх любила. Не хотїла діткнути Олеся, і для того замовчала. З тої причини вона не один раз була в такім прикрім становищі. Олесь лишив ся її один із чотирох старших синів, що повмирали. Ті страшні родинні приключки наганяли їй такого жаху, що боялась одної думки, не то слова прикрого Олесеви.

Настала немила мовчанка. Олесь не хотїв таки зараз сварити на жінку, що так поважила ся говорити того при людях. Він держав ся того погляду, що жінка, хоч би й найгірша, маэ право на оборону свого чоловіка. Що треба сказати жінцї, то хиба в чотири очи. Один о. Григорій заховав зимну кров.. Він не привязував значіня до балачок невістки і махнув лише рукою. Йому хотїло ся чим скорше покінчити нараду над тим, що зачав...

— Пусте!- — каже, не перестаючи ходити по хатї. — Чи маэ Марійка йти дальше до школи, чи досить?

— Я кажу, що досить, — обзиваэ ся знов Павця. — З тої науки ще таке добро вийде, що панна зачне бавити ся в романси з студентами...

Олесь поглянув грізно на жінку, даючи їй тим знати, щоб мовчала.

— Я кажу, щоб учила ся, — каже їмость.

— Я теж за тим! — говорить о. Григорій.

— І менї так здаэть ся, — закінчив Олесь, — хоч я не маю тут що й говорити, коли так тато й мама хотять. Річ лиш у тім: до семинариї вона ще мало підготовлена, та ще либонь і літ тих не маэ. Ще треба який рік учити ся добре.

Дома нема що її лишити, бо тут ледви чи чого навчить ся тут ріжні перешкоди. Марійка схоче помагати мамі в господарстві і від того ніхто її не вдержить, а така наука нічого не варта. Я гадаю так: дати їй до Самбора до шестої кляси, а при тім наняти їй доброго учителя, щоб її приготовлював до вступного іспиту до семинариї. Я в Перемишлї розпитаю докладно і пришлю цілий плян науки.

— А я кажу, що зараз буде романс із тим якимось учителем — каже Павця і, не ждучи, чи їй хто заперечить, чи й може образить ся, встала люта з канапи і вийшла статним кроком, звеликою повагою, тягнучи хвіст свого сарафана за собою до другої кімнати. Вона мала те задоволенє, що таки вколола когось своїм говоренєм і з того була кождого разу дуже рада.

Сим разом одначе ніхто на неї не зважав. Батькам подобала ся дуже Олесева гадка. Тепер треба лиш було її виконати. Се мав заорудувати о. Григорій у Самборі сам, порадивши ся вперед свого друга, ґімназияльного катехита, о. Ясинецького.

— Мушу се сказати дівчині, — каже їмость. — Тож то втішить ся! Наука, то її ідеал.

Їмость виходила з кімнати, коли саме станула в порозї молода, чотирнацятилїтня дівчина. Була се Марійка.. Вона саме вертала з шпіхлїра з ключами. Хто-б її побачив у тім буденнім одязї, був би очарований її появою. Була се на присэм, що сплетене в одну косу, звисало на плечех по білім кафтанику низше пояса. Такі самі чорні густі брови над темно-синїми очима. Личко смагляве, прикрашене гарним здоровим румянцем, гарний носик, малинові усточка — ось і вся Марійка.

Їмость, стрітивши її, усьміхнула ся.

— Чого мамунця усьміхають ся?

— Будеш, доню, вчити ся, так як ти собі сього бажала.

— Ну, слава Богу, — каже Марійка.

Кинула ключі на комоду і стала по черзї цїлувати батька і маму. Потім стала крутити ся і танцювати по кімнатї. Прискочила до брата, що стояв іще біля печи насуплений.

— Сервус, колэґа... Ну, може нї?... Покінчу семинарию і буду учителькою... ну бо!- Чого насупив ся, як сич?

І кинула ся йому на шию, цілуючи його в оба лиця. Олесь обіймив її гнучку стать і пригорнув до себе, цілуючи сердечно.

— Ой ти, веретенце моэ, ти хиба і вмерлого розвеселиш, — каже Олесь, усьміхаючись. — Уважай же, дівко, щоб ти свому товаришеви не зробила сорому, коли вже станеш товаришкою.

— Не бій ся, двійок не буду давати.

В сій хвилї вернула Павця до кімнати і побачила ту сцену, як Марійка стояла в обіймах брата. Вона страх не любила "любощів", та ще при людях уважала їх просто неприличними. Вона лише здвигла плечима і сїла знов на своїм місцї. Марійка догадала ся, що думаэ братова, пустила Олеся і вибігла до города.

Тою вісткою вона дуже врадувала ся. Її мрії здійснили ся. Буде вчити ся, піде до семинариї. Там мусить бути визначною учиницею, а потім стане учителькою. Насамперед у Страшевичах при родичах. Вправдї тут ще школи нема, ну, але буде, мусить бути!- Адже нераз чула, як тато говорив, що тепер скрізь по селах заводять школи. Отже поки вона скінчить науку, то прийде черга і Страшевичі. А яка з неї буде вчителька? Розуміэть ся, добра для всїх учеників. Вони всї мусять любити її, мати довірэ, от так як до панни Анни Проскурської в Самборі. Її варто наслїдувати, вона така добра, мила, а як гарно вчить!...

Марійка бігала по стежках города зі своїми думками, що роэм обсїли її молоду, розбурхану головку. Вона не звертала уваги на те, що окружало її. Забула про красу гарного вечера. Тепер коли-б навіть замість пташачого щебету били громи, коли-б замість гарної погоди була злива, то й тодї сей вечір був би певне гарний. Він же відіграэ в її житю важну ролю, то він і гарний, любий, веселий -- усе иньше, то лише декорация...

Марійка довго так ходила по стежках між деревами і грядочками цьвітів, думаючи лиш про то одно, поки мати не закликала її до хати, бо вже була пізна пора. Тимчасом Олесь, побажавши батькам доброї ночи (він робив так усе від дитини) пішов до своэї кімнати. Павця вже лежала в ліжку; поставила лямпу на кріслї біля постелї і читала французький роман. То була її найлюбійша забава, і коли їй хто

в тім перебивав, був її найбільшим ворогом і тоді вона готова була скочити осою. Знав се дуже добре Олесь і ніколи не зачіпав її в такій ситуациї. Тепер одначе стілько накипіло в його серці гніву, що таки не вдержав, щоб не сказати жінці слово правди.

— Слухай, Павліно, яким правом сьміэш ти в такий зневажливий спосіб говорити до мого батька? Ти думаэш, що я все буду терпіти?

— Ах, Господи!- Олесунцю, та що-ж я такого сказала? Хиба-ж се неправда, що тато зле господарюють?

— Правда, чи неправда, а тобі зась! От і вилізло шило з мішка. Ти й не звертала би уваги в той бік, коли-б тобі привезли що тижня курку та яйця та масло... Чи тобі мало того, що маэш? Фе! Стидай ся... Даю тобі цілу свою пенсию, та не маю гаразд що їсти через твою захланність, скупість! Не досить того, що кожді вакациї, кожді сьвята годуэмо ся тут, що всї мусять коло тебе ходити, як коло збитого яйця — не досить тобі того? Ще тобі курок, яэць, чужого, та маслого. Менї соромно за тебе. Та ще батька менї зневажаэш? А зась тобі! Тям собі, бо, бігме, провчу так, що попамятаэш.

— Ах, Господи! Олесунцю, та що-ж я? Я не хотіла... Бачиш, мене так подразнила ота розмова про Марійку, що я й не стямила ся, коли таке... прикре слово вирвалось... Більше вже того не буде, як тебе люблю, як Несторця мого люблю...

— Ну, ну, спасибіг за таку любов.... Та чого ти, жінко, ненавидиш так завзято сю дївчину...

— Я? А менї що до неї? Коли-б вона була моя донька, або сестра, я-б її не так повела, а так... то що менї до того, най роблять, що їм хочеть ся... Нехай учать про мене і фільософії, а романсів, — то вже навчить ся сама...

— Чого ти її вчіпила ся? Які там до чорта романси? Дївчина, як треба, чого хочеш?

— Нічого не хочу, що менї! Тепер щоб я й не знати що завважала, то пари з рота не пущу...

— Ну, і що-ж ти такого завважала?

— Слухай, Олесунцю, ти добрий і нічого не бачиш. Учора ходжу по городї, бачу, як вона в бесїдцї щось читаэ. Приходжу близше, дивлю ся, а то книжка... Беру в руки. “Що ти” — кажу — “Маріэчко” — так тими словами кажу, — “читаэш так завзято?“ — ”От книжку, — каже, — найшла тай

читаю". Я дивлю ся і очам своїм не вірю — задеревіла ціла.... Знаэш, що се була за книжка? Ну, згадай?

— Та чого менї голову морочиш загадками? Чейже про Люципера не читала, бо такої книжки либонь нема.

— Кірджалї. Міхайла Чайковского! — каже, трімфуючи, Навця і сїла в постели.

— Тфу на твою дурну голову! Та що-ж такого вона могла в тім Кірджалїм дочитати ся?

— То-ж бо то й э, що не дочитала ся, бо я їй не дала. Зараз на першій сторінцї зловила і відібрала книжку. "Нї, — кажу, — панно, вибачай, такі книжки поки що не для тебе". А вона витріщила на мене свої очи і анї слова, наче-б я не до неї говорила, удаэ невиннятко...

— Бігме, жінко, що ти дурнїйша, нїж я собі думав. Та що там таке в тім Кірджалїм?

— Так!... Ти не знаэш? Хиба се для добре вихованої дївчини? У мого батька, то нам не вільно було дивити ся на таку книжку, не то що...

— Видно, видно, що тобі не дуже вільно було дивити ся на книжку... А тепер то топиш ся в тих дурних книжках. А звідки-ж їй, то-б то .Марійцї, попала ся така книжка в руки, як не від тебе? Понавозиш того дрантя і розложиш по всїй хатї, та хочеш, щоб потім нїхто того не рушив. Чого-ж ти читаэш "Кірджалї", коли то така погань?....

— Адже-ж я тут не можу входити в рахубу, бо я замужна...

— Дурне бабське говоренэ. То замужній жінцї можна читати всяку погань?...

— Хиба-ж Кірджалї погань? Ти певне того не читав. Се дуже гарна книжка і цїкаво написана...

— Чорт розуміэ вашу бабську льоґіку. Книжка гарна, кажеш, а дївчинї не вільно читати, лише тобі.. ось і рация...

— Адже-ж подумай, Олесунцю, що то дївчина, ще забэ собі голову романсами і що з неї буде, до чого дійде?... А тепер ще як її зачнете едукувати, як той якийсь панич стане до неї ходити, нїби то на науку, ну, ну, — що менї до того. Ах, Господи!

— Хиба чорт тебе зрозуміэ, я нї. Слухай! Коли не поховаэш собі тих своїх дурних романів, то далебі до печи покидаю. Дївчина любить читати, не розуміючи навіть, що чи-

таэ. От читаэ, що захопить, а ти потім маэш причину переслідувати і обмовляти її.

Розмова перервала ся.

Павця взяла ся знов до читаня.. Олесь накрив малого Несторка, що розкопав ся з накривала, закурив папіроску і вийшов до городу Хотів не то що налюбувати ся природою, а радше заспокоїти подразненэ, спричинене поведенэм жінки.

Олесь заслугував собі на ліпшу долю, ніж та, що йому попала ся. Він був чоловік добрий, мягкого, чутливого серця. Шукав таких самих людий, таких самих серць, особливо там, де надіяв ся родинного тепла. Павця не була йому зовсім під пару. Те, що писав Шіллэр у "Пісні про дзвін", про те, як то гарно живеть ся, коли стрінеть ся тверде з ніжним, показало ся в Олексовій практиці сущою неправдою. Він був ніжний. Його так ховали родичі. Його леліяла мати, пестив батько та навчав, що найбільший гріх робити иньшому кривду, а найкрасша заповідь божа: любити всїх і не чинити нікому того, що тобі не любо.. З тим поглядами хотїв вік пережити.

На фільософії мешкав він у бідної вдови-попаді, що держала на станциї бідних студентів. У неї були дві дочки: та сама Павця і мала ще дівчинка Глікерця. Павця о кілька літ старша від Олеся, дуже йому подобала ся. Гарна була, та лише красою тіла. Заки придивив ся до її душі, вже закохав ся, а заки встиг розгадати ся, розчарувавшись, уже стара її мати лежала на смертній постелї і взяла від нього слово, що Павції не покине і оженить ся з нею. Слова додержав і оженив ся. Гадав, що доказав великого, гуманного діла. Се підхлїбляло його молодій амбіциї, що бере бідну сироту, та ще й Русинку, значить: ніхто йому не закине потім, що оженив ся для інтересу, для гроший.

Не штука оженити ся з любови, ал ...к, то вже пожертвуванэ себе самого для добра иньшого.

Родичі не противляли ся йому. Лише мати запитала раз перед весілэм, коли проговорив ся зі своїм наміром: "Чи ти її, сину, добре пізнав, чи вона тобі під пару, чи відповідаэ твоїй вдачі? Се, бачиш, на ціле житэ". Олесь повинен був сказати, що ні, та не сказав нічого, навіть рідній матери, перед якою не мав жадних тайн. Не хотїв матери гризти, а завернути вже не міг.

Потїшав ся лише тим, що може воно якось з часом пе-

ремінить ся, бо й так буваэ, що взаїмна симпатія, привязанэ приходить само з себе. Та воно тут не приходило. Від першої хвилї Павця показала ся холодною як лїд, — отже тепла родинного не було чого надїяти ся. Згодом пізнав Олесь, що його жінка що правда статочна, але без серця, без інтелїґенції, без прінціпів льоґіки, от собі звичайна буденна жінка, без ніякого висшого полету. Олеся брала розпука, але нікому того не показував. З початку взяв ся до праці, гадаючи, що всї ті браки у своэї товаришки житя вигладить, та коли побачив, що його труд даремний, махнув рукою на все і жив буденним житэм. Одна потїха, яка ще йому лишила ся, то були батьки. Їх любив він по дитячому. Отже користав із кождої хвилї, коли міг побути в Страшевичах. Та хоча й бачив, що Павця для родичів непривітна, прикра і вибаглива, що буваэ для них тягаром, то не міг відмовити собі тої приэмности, одинокої на сьвітї. За те намагав ся відплатити їм чим иньшим. Цїкавив ся всїми їхнїми справами, радив, робив, що лише було треба.

Павця мала зовсїм иньші погляди на сьвіт. Вона передовсїм дбала про себе, про свою вигоду, хоча говорила зовсїм що иньшого... Кілько разів приходило ся їхати до Страшевич, вона страх того не хотїла. Вона мусить нудити ся на селї, не буде мати хвильки супокою, ніколи їй випочати по працї, — на селї такий рух, особливо в жнива підчас вакацій — ну, але коли Олесуньо так хоче, коли йому так любо у батьків, то годї відмовити йому тої приэмности.

Так говорила Павця кождого разу, перед кождими феріями, перед кождими сьвятами до тих знайомих пань, з якими жила. В дусї одначе була дуже тому рада. На селї виспить ся до волї, вилежить ся (се був у неї ідеал супочинку), нїчого не видасть на житэ, та ще привезе до дому насмажених конфітур на цїлий рік, а хлїба, масла, сира, яэць і т. д. хоч на якийсь час.

Олесь не поміркував ся на тій диплъоматії. Йому лише бачило ся, що жінка не любить його батьків, що не любить справдї села і тому нераз почував вдячність супроти жінки, що робить для нього таку жертву.

Коли надїяли ся дитини, то Павця таки заїхала з цїлим потрібним крамом до Страшевич на голову батькам. Тут уродив ся Несторцьо, тут його й охрестили, тут Павця просидїла

з ним цілий рік, а Олесь лише доїздив із Перемишля. Не вважаючи на свої хиби, Павця скоренько розглянула ся, як треба поступати з чоловіком, щоб кермувати ним по своїй волї. Вона показувала ся перед ним уляглою, слухняною, лагідною, та при тім так уміла повести діло, що завсїгди стало на її і завсїгди допняла того, чого хотіла.

II.

Отець Григорій рішив ся чим скорше перевести в житэ задуману раз гадку. Він зараз другої днини поїхав до Самбора, не розвідавши навіть, чи його друг о. Ясинецький вернув уже з ферії.

Пощастило йому так, що застав його вже дома. О. Ясинецький був довголїтний катехит при самбірській ґімназії, отже знав усїх своїх колишнїх і теперішнїх учеників на скрізь Се знанэ людий послужило йому до того, що свого часу мав у всїх справах рішаючий голос. На нього дивили ся всї як на коріфея. Старших сьвященників держав тим, що був із них найрозумнійший і дуже богато вмів, молодших держав своєю повагою, як колишнїй їх професор. З тої причини, що духовентво його держало ся, числила ся з ним і сьвітська інтелїґенція. Він брав участь у зсїх руських справах. Кождому говорив правду в очи. Для молодіжи був дуже строгий, але вирозумілий. Розсердивши ся, лаяв по польськи. Більше ніхто не чув від нього польського слова, хиба що часом відповідаючи кому по польськи з розмислом перекручував польські слова на руський лад до неможливости. В зносинах зі сьвященниками був автократ; дуже мало таких було, кого-б поважав. До тих немногих належав о. Григорій, з котрим кінчив теольоґію в Віднї- Цінив його задля його знаня.

О. Григорій заїхав у Самборі до Бренера, коло церкви, де заїзджали всї околичні сьвященники. Тут міг найскорше довідати ся, чи о. Ясинецький дома. Пішов до дому, але його не застав. О. Ясинецький у таку гарну пору не сидїв дома. Любив ходити по полї, коли не в якім товаристві, то сам один, і то довго і далеко.

О. Григорій розвідав лише, в котрий бік він пішов і подав ся туди просто. І знов йому пощастило, бо недалеко надибав о. Ясинецького. О. Ясинецький побачивши його з

далека став вимахувати руками і вигукувати своїм грубим басовим голосом.

— От добре, що ти приїхав, я саме мав до тебе письмо слати, бо й не надіяв ся тебе в часї жнив тут. Важні річи маю з тобою обговорити.

— І я з важним ділом до тебе приїхав, — каже о. Григорій.

— А що?

— Сим разом праватно. Скажу коротко. Моя дочка, як знаэш, скінчила дуже добре пяту клясу...

— Ну, то піде до шестої...

— Та так. Ал я хотїв би на-рік дати її до семинарії учительської.

— Дуже похвально.

— Ото-ж бачиш, треба її кромі того, що будуть у школї вчити, також іще поза школою підготовити, щоб потім при вступнім іспитї не відпала.

— Ну і що?

— Потрібно менї приватного вчителя. Гадаю якогось ученика з висших кляс, а ти зроби вибір і покажи менї якого доброго хлопця.

— Я маю доброго хлопця, але не ученика, ніби то колишнього мого ученика, а тепер безплатного авскультанта. Він і приватно вчителюэ при своїм обовязковім занятю.

— А чи схоче?

— То моя річ. Впрочім чому би не схотїв учити за гроші? Та-ж він з того жиэ. В день працюэ в суді, а вечерами по лэкціях і так удержуэ себе і стару маму при собі. То дуже статочний хлопець, можу його поручити... Педаґоґ дуже добрий, ну і те певне, що не збаламутить дївчину.

— Я сього не бою ся. Я певний за свою дитину.

— Говори здоров, а люди все людьми. Я їх знаю. То-ж то бо й э, що я не маю такого ученика, на котрого можна би так цїлком спустити ся, а се цїлком що иньшого.

— Та я на всьо годжу ся, що ти скажеш, бо за сим я лише й приїхав. Як же називаэ ся сей чоловік?

— Остап Копач, ц. к. авскультант безплатний і ц. к. гофрат, коли дожиэ того щастя.

— Де-ж би я міг з ним поговорити?

— Пожди! Перше поговорю я сам, а ти прийди до ме-

не так за дві — ні, за півтора години, тоді добэмо торгу.

Вертаючи до міста, о. Григорій хотів звести бесіду на який иньший предмет, бо се діло вважав уже до половини полагодженим, та о. Ясинецький не дав йому прийти до слова

— Мене вважають у цілій околиці за посередника в роздаваню лэкцій. Та се пусте, як уважають, але я маю до того вдачу. Тут треба троха обсервації, богато досьвіду. Треба глядіти на те, щоб учитель годив ся вдачею зі своїм учеником, се перше. Найліпший педаґоґ може бути найгіршим для найліпшого ученика, коли вони не годять ся вдачами, коли не відповідають собі. Се моя перша засада, котру я випробував. Тому стараю ся допарувати ученикови учителя. Нераз буваэ так, що я двом старшим хлопцям велю поміняти ся за лекції.. Мені дуже на тім залежить, аби з мого посередництва був добрий успіх, инакше втратив би я довірэ. Виэмок отсей Остап Копач. Він усюди підберéть ся, бо то незвичайний чоловік. Він у мить зрозуміэ, пізнаэ свого ученика.. Тому то я раю його тобі. Він ріжнить ся від своїх ровесників і що, бачиш, рідше лучаэть ся у Русинів, се у нього ґрафічні рідкости. Наш пересічний хлопець візьме ся відразу енерґічно до справи, здавалось би по початках, що доведе до великих успіхів, та потім зупинить ся в половині дороги і покине.. Тому то нема у нас людий вироблених, яких мають иньші народи. Тому ми не поступили наперед враз з иньшим. Се наша національна иба. Так само з точністю, що йде в парі з енерґіэю. Знаэш, чому ученик спізняэ ся до школи? Не все через лінивство, або що хотів довше поспати — він неточний.. Він не розуміэ, що чоловік точністю показуэ і висшу культуру і висше образованэ. А Копач належить до тих нечисленних виэмків — сей чоловік далеко зайде і честь принесе свому народови. Я за ним не від нині стежу: і в ґімназії і на правах і тепер у суді. Бідував страх, сам удержував ся від малку до нині, але все був точний, енерґічний і серіозний. А коли його побачиш, то я певний, що тобі на перший погляд не подобаэть ся: здаэть ся, не вміэ двох до купи зчислити. Та се також добре сьвідчить про нього, бо нема в ньому бляґи, фанфаронства, тої страшної недуги людського характеру. Коли він тобі скаже надумавшись, що твоя доня зложить вступний іспит до семінарії, то можеш бути певен, що так буде. Та я ані слова не прибільшую. Сам доконаэш ся, що

сього хлопця можна класти за взір. Така тут загальна гадка в тих кругах, де він обертаэ ся.

О. Григорій слухав і рад був з того, що так добре все складаэть ся.

— Отсе, кажеш чудовий, — каже по хвилї о. Григорій. Чому-ж він не посьвятив себе педагоґії, так сказати-б, фахово? —

— А! Ти до того говориш, чого він пішов на права? Та ще мучить ся безплатним авскультантом?

— І справдї, се менї незрозуміле.

— Я так думав, я йому вказував фільософію, та він так розклав усе, що годї йому було відмовити рації.

— Се справдї цікаво.

— Сказав менї, що найкраще знанэ на сьвітї, то становище судії. Він хоче бути взірцевим судіэю, і я певний, що буде ним. Каже, що судія може нашому народови найбільше помогти, бо його буде хоронити від того лиха, якого мужик зазнаэ в судї і через суд.

— Але він певне не числить ся з тим, кілько то тепер треба ждати на адютум....

— Власне, обчислив ся, на те був приготований, та тут знов показав свою характерність. Що, каже, здобуваэ ся легко, се маэ малу вартість. Воно не в силї загартувати характеру, побудити енерґію, виробити сильну волю...

— Чудна фільософія!- А не думаэ він про те, що голод зломить найсильнїйшу волю...?

— То-ж бо то й э, що хто не почуваэ в собі сильної волї, нехай не йде на таку бистру воду, бо справдї потоне, стане безхарактерною людиною. Та мій Копач не з тих. От бачиш, уже служить чотири роки безплатно, зложив гарно судейський іспит, одягаэ ся як панич, удержуэ стареньку маму і не маэ крайцара довгу.

— Як бачу, то він Павле твої гордощі.

— Або не варт? Слухай!- Се селянська дитина. Знаю його від першої кляси, коли ходив до школи в полотнянцї і татових чоботях, а до чого довів? Та ще й друга дуже важна річ, радше-б сказати, характеристична поява. Коли дивлюсь на наших руських хлопців, хоч би й попівських синів, не бачу у них ніякої самостійности. Вони всї виглядають, наче-б плакали за мамунцею, що не можна держати ся фартушини.

Вони все діти. У них брак ініціятиви, їх треба вести на мотузку. Се характеристична ціха цілого народа. Цілий наш народ ще дитина. Та коли знов бачу такого Копача, то аж душа радіэ. Се поки що одиниця, а відома річ, що за одиницями виростуть сотки, тисячі, цілий народ стане статочний, енерґічний, з ініціятивою — і тоді наша будучність....

— І я так думаю... Ще не вмерла Україна!

— Україна, Україна! Дай мені спокій з твоэю Україною!- Чому не скажеш Русь сьвята? До чого тут? Се вже вплив твого Олеся... І не соромно тобі старому?

— Чого-ж соромно? Що йду з поступом, з молодими, що живу з ними їх самостійними ідеалами? Ти-ж сам казав, що наша національна хиба, се власне брак самостійности.

— Ну, ну, не лови мене за слово, бо не в словах річ, а в ділах. Най буде по твойому. Україна, Поділэ, чи Волинь, коби було руське наше... Я, бачиш, до того привик, з того боку я консерватист....

— Бій ся Бога, Павле, консерва, то застій то ворог поступу...

—Дай же мені сьвятий супокій!- Заговорили ми за молодіж, а зійшли на нісенітниці...

— Та бо одно з другим стоїть у звязи. Молодіж то поступ, а нам саме поступу треба.

О. Павло нічого не відповідав. Ішов задумавшись.

— Всьо буде, буде і поступ, коли такі Копачі виростають.

— Він ще довго бідувати-ме без адютум?

— Недовго от-сь дістане. Він уже на черзї.

— Ну, то вже дібэ ся до берега.

— Та що ти, Гриню, на те скажеш, що Копач рад би ту хвилю ще відложити?

— Ніби то яку хвилю?

— Адютум, саме адютум. Каже, що коли його дістане, махнуть його в який глухий кут, і мусить жити за 40 ринських на місяць з мамою, а тут у Самборі маэ з лэкцій більше як шістьдесять.

— На таке, то він за дорогий учитель, я не годен його оплачувати.

— Не бій ся, се моя річ. Він тепер маэ таку одну лэкцію, що за всі часи відібэть ся...

— Хиба-ж тут бувають такі лэкції?

— А бачиш, що бувають. Він приготовлює тепер одного панича до правичного іспиту і бере за нього сорок ґульденів місячно.

— Хиба-ж і правники потребують інструкторів?

— Тут э оден такий йолоп, та до того ще маэ гроші. Того панича я йому сам підсунув, та ще за нього поторгував ся, тепер маю право жадати, аби для тебе був огляднійший. Тепер стоїть на тім, що я говорив — прийди до мене на означену годину. Ага! вибач, що тебе не прошу, та у мене у хаті понатрясали стільки осафатини чи нафталїни, що аж голова болить від смороду.

Попращавши ся о. Григорій пішов за орудками, щоб потім не довго барити ся в місті.

III.

Се діяло ся в епоху "безплатних авскультантів". Ті часи ще не так давні. Молоді люди, укінчені юристи з трьома державними іспитами, вступали до судової служби, щоб працювати, а правительство приймало їх працю даром. Була се аномалія супроти всїх правил економії і моральности. Правительство, замовляючи роботу вимагало праці, не даючи за се кілька літ нічого. Наймаючи ся до такої праці, молодий чоловік рад був, що його приймають і дають йому спроможність ждати... на адютум.

Правительство поручало їм роботу в тім фаху, до розходить ся о безсторонність справедливість, о досліджуванэ сущої правди.. Вони мали бути людьми безсторонніми, незалежними від ніяких побічних впливів хоч в дійсности були залежні від найбільшого ворога справедливости — потреби хліба. Мали виконувати акт справедливости з порученя і в імени уряду, котрий був супроти них найнесправедливійший.

Таке поведенэ уряду супротив тих людий було неморальне. Рішаючі сфери признавали се, а лиш виправдували ся тим, що нічим платити, що се робить ся для висшої державної ідеї, се-б то для ощадности. Щоб одначе хто з них дав примір на собі і відступив частину своэї платнї на жертвенник тої державної конечности, про те не було бесїди.

Иньші держави, які хотять, аби судівництво було спра-

ведливе і безсторонне, старають ся забезпечити судовиків так, аби жаден не потребував брати хабарів. У нас коштував тоді молодий іспитований чоловік, що працював по сім годин денно, одного ґульдена монети конвенційної, або 1 зл. 5 кр. на пера, чорнило і сьвітло. За ту плату вимагали у нього не лише пильної праці і безсторонности, але ще й на те гляділи, аби одягав ся прилично, не приймав понижаючих його становище занять, бо се робило стид судовій інституції. Коли-б така аномалія витворила ся між робітниками, повстав би напевно страйк. Уся робота устала би, підприємство збанкротувало би, а весь сьвіт станув би в обороні покривджених. Завязались би ратункові комітети... Безплатні авскультанти страйку не робили, "сфери" страйку такого не бояли ся, бо знали, що чоловік, який стратив молодість на фаховім образованю в однім лише напрямі, не покине вибраної дороги і не піде рубати дров. Та що найцікавійше в тій нечуваній появі, то се, що до судової служби йшли люди найбіднійші, сказати-б цьвіт молодої інтеліґенції, ті що не бояли ся праці, що мали серце чисте і чутливе на людську кривду. Вони лише сими ідеями кермували ся, бо матеріяльного інтересу не бачили жадного. Люди богаті, або такі, що мали за собою плечі, йшли до політики.

До таких вибраних недолею належав Остап Копач, якого так захвалював старий катехит. Була се селянська дитина з Мокрян під Самбором. Хтось там у селї звернув увагу на здібности хлопчини. Учитель-дяк став намовляти батька аби посилав хлопця до Самбора вчити.

— Вправдї голос у нього ні до чого, — говорив реэнтий батькови, — але за те головка нівроку!

Старий Копач господар на чотирьох морґах мав його одинака. Він зміркував, що на такім ґрунтї нема куди знувати.. От може би хоч стільки привчив ся, аби потім став громадским писарем у селї, коли скінчить кілька літ у самбірській школї, а з нього був би не аби який поратунок. Такий чоловік може і з попівною оженити ся. Наслїдком таких міркувань відвів старий малого Остапа до Самбора і примістив у якогось сторожа на станції, та на власну "лэґуміну". Сей термін може буде мало кому відомий тепер. Лэґуміною називала ся та провізія, що батьки довозили своїм дітям школярам у натурі. Чинило се на тиждень два бохонцї хлїба,

крупи, пшоно, троха масла, шматок сала та кілька крайцарів на мясо раз у тиждень, хоча і без нього треба було обходити ся.

На такій лэгуміні Остап зайшов аж до третої ґімназіяльної. З початку йшла наука тупо. Малому сїльському хлопцеви всяка річ видавала ся чимось незвичайним, почавши від міских вулиць, а скінчивши на деклїнаціях і конюґаціях. Не міг начудувати ся, як ті вченї могли стільки слів, що виходять з людських уст, зловити і замкнути в одній книжцї, та ще позводити до купи, що до чого належить. Та похопивши раз порядно все, станув від разу на ноги.

З початку привозив слабі кляси, особливо в польскім йшло йому тяжко, але батько не зражував ся тим, бо йому ходило головно о те, щоб хлопе[illegible] вивчив ся гарно писати, так аби анї пан староста, анї пан к[illegible]лісар не міг йому "зганчувати". Та згодом хлопець вийшов між перших своэю пильністю і статочністю.

Прийшовши до ґімназії як відзначаючий ученик, звернув увагу на себе старого катехита. Сей старий досьвідний педаґоґ зміркував від разу, що то заматеріял. Остап [illegible] міг н[illegible]коли вивчити ся, чого не розумів. Пізнав се катехит [illegible] при першім питаню з релїґії. Тут лучила ся найлїпша н[illegible] до такого спостереженя при уживаню того язичія, яким були писані тодї учебники до релїґії. Малий Остап відповів від разу цїлком щиро, що не навчив ся тому, бо не розуміэ слів.

Котрийсь із товаришів відізвав [illegible]я, щоб підлестити ся катехитови, аби вивчив ся на память. Остап відповів знов, що не зрозуміючи чогось, не годен запамятати.

Катехит зажмурив очи, як се мав звичай чинити, коли про щось думав, або щось собі пригадував, і заключив, що з сього хлопця не буде бляґер.

— А то цїкаве, — подумав, — я на се не звертав уваги.

Від того часу старий став при кождій лэкції пояснювати значінэ церковних слів.

В третій клясї стрінуло Остапа велике нещастэ: батька вбило дерево в лїсї. Треба було вертати до дому і помагати матери в господарстві. Того бажав собі батько, коли його привезли з лїса близьким смерти. Остапко не міг одначе розстати ся зі школою. Звернув ся за порадою до катехита і обрадили так, що коли мама не годна сама ґаздувати, то треба

ґрунт і хату пустити в аренду, а мама нехай іде жити до міста

Так і зробили. Стара Копачиха винаняла хатчину на самбірськім передмістю і туди пішли жити обоэ. Остап перебрав маму по міщански, аби з неї люди не сьміяли ся, та щоб сяк так приблизити її до міщанського житя, загадав вивчити маму читати.

Стара зразу жахнула ся на таку припозицію, але таки дала наловити себе. Вона соромила ся. Та згодом привикла до того, читала залюбки книжечки, що їй приносив син. Стара мати не могла потім надякувати ся Остапови за його дбалість. При помочи книжок і вродженої інтелїґенції довела до того, що ніхто був би не вгадав, що ся міщанка до недавна була неписьменною молодицею на селї.

Удержували ся троха з студентів, що держала їх Копачиха на станції, а найбільше з лэкцій, які давав Остап, ну тай з аренди ґрунту щось капнуло.

Коли Остап пішов до Львова, лишив маму в Самборі. Туди пішла лише за ним слава доброго інструктора, яка придала йому кілька лэкцій. З них не тілько жив сам, але ще й мамі присилав. Свій побут у Львові вважав він лише часовим і мрів лише про те, коли знов верне до Самбора і жити-ме з мамою. Вступивши тут до суду, жив знов, як уже знаэмо, з лэкцій. Товариші звали його за для того Коменюшем. Був дуже пильний в уряді і зэднав собі признанэ президента, який давав йому комісії де лише міг. Хоч дуже приятелював зі своїми товаришами, ніде не бував, оминав усї забави, оказії, снїданя. З початку дивили ся на нього з коса, приговорювали, посьміхували ся, та з часом привикли.

Він лишив ся "відлюдком" з двох причин: жалував гроший і здоровля. Він був тої гадки, що коли по такій оказії не занедужаэ зараз, то певно пригадаэ ся се йому пізнїйше. "Природа нічого не даруэ". Хороби лякав ся найбільше задля мами.

— Вона на моїй совісти. Я її взяв із села, де була-б пішла замуж і жила сяк так, зробив із неї міщанку, значить, спалив за нею всї мости до повороту на село. Тепер мій сьвятий обовязок не дати їй бідувати.

Се повторяв він дуже часто перед своїм катехитом, з яким лучили його дуже сердечні відносини, які часто трафляють ся між розумним педаґоґом і учеником.

Того дня, коли о. Григорій приїхав до Самбора, післав о. Ясинецький за Копачем, аби по бюрі зайшов до нього.

Остап ані трохи не зчудував ся. Він угадав, що тут ходить про якусь лэкцію, бо саме було се в другій половині серпня.

— Ну, як проживаэте, господине судіэ? До вас у мене дуже пильне діло.

— Чим можу служити? — питаэ Копач.

— Та що ви такий церемоніст стали? Чому не сідаэте? — гукнув старий басом. — Ще не знаэте, хто кому буде служити. Приймете ще одну лэкцію?

Сі слова вимовив він так, що не чути було питаня, хиба приказ.

— Чому, може-б іще й приняв.

— Нема жадного "може", лише треба приймити, бо тут іде про мого старого колэґу і приятеля.

— Хиба-ж його вчити? — запитав Остап жартом.

— А то славно! — засьміяв ся старий. — Ви й пожартувати вміэте не аби як. Та жарт на бік. Мій колэґа маэ дочку в пятій клясї, а треба її приготовити, аби за рік зложила вступний іспит до симінарії...

— Отче професор, всьо для вас зроблю, але не жадайте від мене неможливого. Я жадної дївчини не беру ся вчити.

— Господине гофрат-! Сим разом зробіть для мене виэмку, се дївчина з доброго дому і дуже здібна....

— Отче катехите, я раз в житю вчив одну панночку, що була в клясї першою, то мало мене не змучила. Подумайте, я мусїв її вчити навіть віршів на память. По місяці я подякував їй, хоч платили десятку. Було таке, що не я її, лише вона мене пильнувала і не випустила, поки я не навчив її деклямувати. Розуміэть ся, що я навчив ся скорше ніж вона... Приходилось одуріти.

— До чого се говорене!- Я вам кажу, що ся не з таких. Дївчина пильна, з розумом, конець-кінців уважайте, що ся справа як би моя власна...

Остап знав старого добре, що йому відмовити значило: обидити його. Отже пристав покищо на пробу, а по місяці мав рішити ся, чи зможе з тою якоюсь зробити вступний іспит до семінарії, чи ні.

За хвилю надійшов о. Гриогрій. До тої хвилї Копач не сьмів спитати, кого маэ вчити. Коли познайомили ся, спитав о. Григорія, чи то який свояк його Олекса Поницький, професор, про котрого чував богато гарного у Львові в народовецькій громаді.

— Се мій ріднесенький син.

— Дуже мене тїшить, що буду вчити його сестру. Професор, то один з наших людий...

— А то славно, — крикнув о. Павло, — як ви зараз занюхали Україну. Нехайже вам буде на потїху, що то "руське" гнїздо, а от з о. Григоріэм все мушу висварити ся за нашу Україну...

— А чого-ж сварити ся, о. професор? Докажіть менї, що Українцї не патріоти, а тодї я перший їх відпекаюсь...

— Не говоріть! Які тут у Галичинї можуть бути Украïнцї? Скорше вже Бойки, Гуцули...

— А які тут можуть бути Москалї? — каже о. Григорій.

— Та до лиха, який я Москаль? — відзиватъ ся о. Павло. — Я Галичанин. Русин і баста...

— Ну, отче професор, — каже Копач, — лишім се, хто який, а глядім, хто більше зробить для народа.

— Добре, славно!- Хто більше зробить, до того й пристанемо, згода.

— А тепер ви оба умовте ся за платню — я в те мішати ся не можу, лише господине судіэ тямте, що маэте вчити дочку простого попа, а не біскупа, візьміть пятку тай годї.. Я до того не хочу мішати ся. До чего то?

— Та що тут більше говорити, — каже сьміючи ся, Копач. — Уже отець професор порішили та я з тим годжу ся, нехай буде пятка, але я лишу ся при тім застереженю, що по місяцї скажу, чи буде з тої муки хлїб, бо за дармо я анї гроший брати, анї працювати не хочу.

О. Ясинецький нахилив ся до вуха Копача, та говорив так голосно, що всї мусїли чути.

— Застережіть собі ще, що коли-б ви колись з нею оженили ся, то ті гроші маэ собі право о. Григорій відтягнути з посагу.

— Павле, та дай спокій тим жартам — каже о. Григорій

— Ну, ну, або-ж я сватаю, чи що? Що менї до чужих справ, а за факторне можна менї пожартувати.

О. Григорій хотів звести бесіду на щось иньше.

— Якже-ж, пане судіэ? Ви справді будете задоволені такою заплатою?

— Буде з нього, буде. Відібэ собі на якім боввані, вчачи його пандектав, — закінчив о. Павло.

Умовили ся так, що Марійка мала приїхати ще кілька днів перед першим вереснем. Плян науки мав розстарати ся Олесь у Перемишлї і написати Копачеви. О. Григорій вернув до дому врадуваний, з найліпшими надіями. Не вагав ся, що все піде добре і через рік Марійка буде певно в семінарії. Всї дома пристали на се. Одна Павця не покинула опозиції.

— А я вам кажу, що то ні до чого путнього не доведе. Марійцї перевернe ся в голові від тої науки, тай той якийсь Копач менї не подобаэть ся.

— Хоч ти його ще в житю не бачила, — обізвала ся стара Пониська.

— Хоч і не бачила, а знаю, що такі паничі люблять зараз заводити романси з дівчатами. Та як тато могли так зараз згодити ся, не розвідавши добре в місті, чи маэ той авскультант наречену, чи ні? Як так можна необережно?

— Дайже-ж спокій тому дурному говореню, — обізвав ся Олесь знетерплививши ся.

— Та я нічого, Олесунцю, хиба-ж не можна своэї уваги зробити?

IV.

О. Григорій помістив Марійку у одної старої вдови по уряднику, пані Скурскої, що мешкала на Зеленій вулиці в одній кімнатї з кухнею. Вона була з роду Німкиня; хоча відвикла від своэї народности і вважала себе Полькою, то не відвикла від характеристичних німецьких прикмет: працьовитости, точности і порядку, посуненого до педантизму. Се найбільше склонило о. Григорія дати сюди дитину.

З Марійкою жила ще одна дівчина, попівна роком від неї молодша. Скурска любила їх як свої діти, однак не попустила їм ні в чім на волос.. Вони також любили її. Скурска була собі жінка невеличка ростом, пятидесятилїтня, з круглим лицем, та ще круглійшим мов барабoлька носом, на якім пишали ся дві видні бородавки. Говорячи, показувала свої

дрібні та густі зуби, трохи пожовклі від старости. Коли до неї спровадили ся дївчата, вона мала вже для них виписаний порядок дневний на стінї і заповіла їм, що від сього не можна на волосок відступити.

— Можете, мої панночки, бавити ся, бігати скілько ваша воля (ось який великий город перед домом і подвірэ), та всьо в своїм часї.

Дївчата не могли з початку вложити ся до того. Особливо жива Марійка вважала себе з початку нещасливою невільницею, та по тижнї вже привикла.

Зараз першого дня привів о. Григорій з собою Копача і познакомив його з панею Скурскою і дочкою.

— Се твій учитель, пан Копач.. Надїюсь, що буде з тебе задоволений, бо я мусїв би гнївати ся. Сей рік треба тобі добре присїсти, коли хочеш справдї за рік бути в семінариї.

Марійка не відповіла нїчого. Вона дивила ся вовком на Копача, він їй не подобав ся. Перше вражінэ було некорисне. Бо справдї Копач належав до тих людий, які на перший погляд не можуть дївчата подобати ся. Був се плечистий мущина, сильно зложений, більше низького, чим середнього росту. Лице звичайне, поважне, троха хмураве, чорне волосэ низько стрижене наросло геть на чоло. Такі люди заздалегідь кваліфікують ся на старих парубків, бо у панночок не здобудуть симпатиї. До того ще Копач не вмів анї танцювати, анї співати. Від разу можна було пізнати, що Бог дав йому ноги лише на те, аби ними ходив. Копачеви треба було приглянути ся близше, щоб пізнати і полюбити його. Його ясні, виразні очи вміли заглянути на сам спід душі; його поглядови годї було оперти ся. При тім той погляд був такий щирий, сердечний, немов говорив, що ті очи нїколи не зрадять. Правильно закроэні і троха стиснені уста показували енергію. Цїле лице було серіозне, як у людий, що вважають житэ боротьбою, що не одно вибороли собі в сьвітї і не ходили по рожах.

Марійка поглянула на Копача і подумала собі: "Овва, який поважний, немов наш Олесь, що від своэї зелїзної Павцї набрав ся до тої поваги. Може й він маэ яку таку поважну Павцю, як моя братова."

— Менї здаэть ся, отче, — каже весело Копач, — що панна Марійка сама знаэ, що з таким вступним іспитом не жарти. Особливо Русинка мусить стояти сильно на ногах.

Копач побув сього разу коротко. Сьогоднї вечір мав роз глянути ся в плянї науки, який привіз йому о. Григорій від О-леся. На другий день мала розпочати ся наука на добре. Копач попрощав ся і вийшов. За хвилю відїхав і о. Григорій.

Зараз на першій лэкції мусїв Копач жалувати, що підняв ся тої науки. Марійка була цїлий час непосидюча, вертїла ся на кріслї і була така розсїяна, що не могла розуміти, що учитель говорив до неї. Вона вставала, то сїдала, то шукала за чимось по кутах по своїм куфрі. То знов, сївши, дивила ся в очи Копачеви, немов хотїла вичитати йому з лиця, як йому на імя. Се найбільше не давало їй супокою. Коли він зморщив ся на її поведенэ, їй здавало ся (була того певна), що він називаэ ся Харлампій, і кілька разів трохи не сказала йому: "Не морщ ся так, Харлампцю!" Від того знов було їй сьмішно і вона сьміяла ся.

Копач ужив цїлої своэї терпеливости, щоб не показати свого незадоволеня. Насамперед хотїв по доброму. Йому чудно було, щоб така розсїяна дївчина могла добре поводити ся в школї і мати такі гарні кляси, які він бачив у неї на сьвідоцтві. Він усьміхаючи ся, перестав говорити, лише дивив ся уважно дїчинї в лице.

— Прошу менї сказати, о котрій годинї ви спокійні, щоб я після того змінив години лекції....

— Я все однакова.

— Менї здаэть ся, що не все, бо в школї ви мабуть трохи спокійнїйші, як се бачу з вашого сьвідоцтва. Таким непосидющим не дають похвального обичаю, а ви його маэте.

Дївчина спаленїла і розсердилась такою увагою, хоча почувала себе винуватою, і для того не могла нїчого сказати. "Він певнїсїнько називаэть ся Фока", подумала собі і вже сидїла спокійно, закривши лице долонями.

Копач продовжав свій виклад дальше. Коли скінчила ся година, він устав і почав збирати ся. Задягнув на себе пальто і побачив, що його капелюх був пришпилений ниткою до пальта.

— Я не знав що тут так вохко, що аж одежа зростаэ ся.

Марійка не зрозуміла з разу, до чого він говорить і поглянула на Копача саме в тій хвилї, як він відпорював капелюх від пальта. Дальше не сказав нїчого, лише подивив ся на неї так значучо, наче-б говорив: "Час би тобі, дївчино, вже розум мати, бо ти за надто велика на такі дурницї."

Від того погляду Марійці зробило ся горячо, наче-б її прихоплено на якім злочині. Вона дуже засоромила ся, закрила очи долонями і заплакала з досади. Копач відійшов. По дорозі передумав над тим, як би позбути ся тої лекції, бо то шкода часу.

Марійка по відході учителя розплакала ся на голос. У хаті не було нікого. З початку не могла собі здати справи з того, чого вона плакала. З досади тай тоді.

Він її так скомпромітував, засоромив, що рада-б була під землю скрити ся. Він недобрий, той Фока. Чого він так на неї подивив ся? Вона вгадала, що значить такий погляд. Знала, що він хотів сказати, а не сказав. Чому не сказав? Та чого він тут хоче? Чого бере ся вчити її, коли сам нічого не вміэ? Певно, що не вміэ, бо він не вчив ся на професора, лише на судию. Най би йшов судити, а не завертав їй голову. А дальше вона сердила ся, чому не знаэ його імени? З того їй найбільше було сьмішно, і з того вийшла вся біда. Коли так, то він напевно називаэть ся Фока або Харлампій, і вона, щоб не знати, як гарно називав ся, навіть Олесь, або Григорій (то були у неї найкрасші мужеські імена), вона буде називати його все або Фока, або Харлампій. Як буде сьмішний, то Харлампій, а як буде такий насуплений, поважний, то буде Фока.

Одначе совість її говорила інакше. Чи він тому винен, що він такий? Він сюда сам не прийшов, його привели тато і певно упросили, а я була супротив нього.... яка я була? Я сьміяла ся з нього, а то гріх із другого сьміяти ся. Я йому зробила пакість тою ниткою, а то також гріх... гріх... гріх.. гріх....

І стала плакати, тепер уже з жалю. На те надійшла Скурска в хату.

— А ти чого плачеш? Хиба він тобі що сказав?

Марійка не відповідала нічого, лише ще більше затулила лице долонями і хлипала.

— Скажи-ж бо, що він тобі зробив, чого плачеш?

— Він... мені.. нічого не зробив, анї не сказав, лише я... я.. була супротив нього нечемна, я насьмівала ся з нього, я йому пришила капелюх до пальта, а се гріх. Я така недобра, ой Боже мій, Боже...

Скурска лише всьміхнула ся, потім каже з повагою:

— Не треба такого гріха більше робити і треба старати ся його направити... Отже завтра повинна ти бути чемною супро

тив нього, уважною і не робити таких дитинячих збитків. Погадай собі, чи то гарно, щоб така велика дівчина, і то з шестої кляси пришивала панам капелюхи до пальтів.... Він готов собі погадати, що ти з дому не маэш вихованя, а се булаби кривда для твоэї мами, бо вона тебе гарно виховала.. Потім він може погнівати ся і не прийти сюди більше (бо на що йому клопоту,) а тобі що тато скажуть? Вони ледви його упросили, щоб тебе вчив, бо він дуже часу не маэ...

Марійка дуже того налякала ся. Все то може справді бути, а тоді татунцьо страх гнівались би. То справді не мало найменьшого змислу пришивати капелюх до пальта.. Що менї до голови прийшло? Міг собі навіть пальто роздерти, відриваючи капелюх. Що я наробила? Де мій розум?... А може він завтра вже не прийде? Певно не прийде. Бідна-ж моя головонька! Тато будуть гнівати ся, мама будуть гризти ся.. Ну, і я на другий рік можу не піти до семінарії... Ах, як страшно! Коби я могла все те завернути, коби він ще хоч раз прийшов, уже буду така спокійна як ягнятко і... перепрошу його. Так, я його повинна перепросити, бо я йому зробила кривду, і лише тим спокутую мій гріх...

По тій твердій постанові відкрила лице, обтерла очи хустинкою і поглянула червоним від плачу очима на стару Скурску, що стояла над нею...

— Прошу пані, чи не знаэте, як він називаэ ся?

— Чому не знаю, Копач.

— Эй, але на імя, на імя, я хочу знати на імя, — каже Марійка і мимохіть тупнула ногою до помоста.

— А тобі на що того?

— Як то на що? Хочу знати! Прийдуть його іменини.. хочу його поздоровити...

— Називаэ ся Остап.

— Остап на правду? — каже врадувана дівчина. — Анї менї до голови не прийшло, щоб він міг звати ся Остап....

— Що тобі дївчино, стало ся? Хиба в тім щось чудного, що його так охрестили?

— Бо я гадала, що він називаэть ся Хар.. ні, не скажу, менї так здавало ся...

Марійка вибігла до городу погуляти з своэю товаришкою. Хотїла вибігати ся і все забути, а завтра бути для нього иньшою. Колиб лише прийшов. Але і серед забави, сьміхів і бі

ганя не могла того забути. Та біла бавовняна нитка, якою вона пришивала капелюх до пальта, не давала їй супокою, і заэдно стояла їй перед очима... Дївчина хотїла бодай кавальчик тої нитки заховати собі на спомин. Вона побігла до хати. Тут уже було темно. Вона засьвітила сьвічку і стала шукати попомості.

— За чим ти? — питаэ Скурска.

— Я так лише, нічого.

На помості справдї лежало кілька кавальчиків білої бавовни, яку порозривав Копач.

Вона позбирала їх прожогом і загасила сьвічку, щоб нїхто того не бачив, немов се був який знайдений скарб.

— Що ти знайшла?

— Нїчого, кусник нитки підоймила.

— А чого згасила сьвічку?

— Я зараз засьвічу.

Стара засьвітила лямпу і поставила на столї коло котро го всї тепер посїдали. Стара Скурска заложила на ніс окуляри в роговій оправі і взяла ся за якусь роботу. (Вона дуже гарно гаптувала). Дївчата взяли книжки і стали вчити ся. Марійка спозирала крадькома, чи хто на неї не дивить ся. Тодї взяла па пірчик, поскладала в нього кусники тої нитки, завинула і вложила до свого куфра в перескринок.

Приходило їй на гадку, що конечно отсю нитку пришиэ на якімсь образку і сховаэ собі на памятку, щоб кілько разів погляне на нього, нагадала собі, що нікому не треба робити па кости. То знов мала плян вишити щось гарного свому учителеви на іменини і вшити туди сю нитку. Але тодї нагадаэ йому свій поганий поступок і буде знов просити його прощеня..

Коли по вечері лягали спати, Марійцї знов ставало перед очима біла нитка. Вона розтягала ся довго, довго, обмотувала її голову, руки, ноги, як павутина, а потім знов звивала ся, корчила ся тай сховала ся до перескринка в її куфрі.. .

Другої днини вернула Марійка зі школи о пятій і дожидала нетерпеливо учителя. Що хвиля дивила ся на годинник і сердила ся, що вказівки так поволи посувають ся. "А може не прийде? Може справдї погнївав ся? Що менї татунцьо скажуть Я умру з сорому. Але він не буде такий без серця, щоб менї ро бив таку пакість, се було би не по людськи. Та як не прийде, то я пішлю паню, щоб перепросила його, і таки не допущу до сього, щоб тато або мама знала про се. А як панї не схоче пі-

ти? Що я нещаслива зроблю? От уже за десять мінут шеста а, його ще нема. Боже мій Боже, що я собі наробила через свою дурноту!....

Вона дивила ся в вікно на довге подвірэ аж до брами, і від часу до часу позирала на годинник.

— Боже мій, уже десять мінут по шестій!

Їй хотіло ся заплакати... Поглянула ще раз крізь вікно і крикнула плещучи в руки. — Йде!

— Хто такий? — питаэ Скурска.

— Учитель мій, пан Копач!

— Тям же, доню, не робити нині дурниць....

Але Марійка навіть не чула. Вона прятала ся на столі з книжками, румяна мов рожа.

Копач увійшов до хати, роздяг ся і привитав ся до Скурскої, а потім до Марійки.

— Тілько прошу вас, не сідайте на се крісло, що вчора, — каже усьміхаючи ся.

Чому?

— Бо там мабуть шпильки понатикані. Вчора вам було дуже зле сидіти.

Марійка спаленіла ще дужше...

— Я перепрошую за вчорашнэ, я була дуже розсїяна, се вже не повторить ся.

Копач поглянув дівчині в очи, в яких блищали сльози.

— Прошу на мене не гнівати ся....

— Але-ж не гніваю ся, нї. Сідайте но, прошу, зачнемо дещо вчити ся.

Йому жаль стало дівчини, що так дуже засоромила ся.

— Отже прошу, перейдемо насамперед лэкцію на завтра, а потім побалакаэмо про щось иньше.

Стали переробляти. Марійка була спокійна і уважна. Вона зібрала всї свої мисли і відповідала ясно і звязко, о що її питав Копач. Чого-ж не знала, то відповідала просто: "Сього не знаю." Копач переконав ся, що його учениця дуже талановита дівчина, і що їх наука буде з пожитком. Втішив ся тим дуже і жаль йому стало, що вчора так остро осудив її такий невинний, дитячий жарт.

Шкільні предмети переробили хутенько, а тоді взяли ся до иньшого. Копачеви поручили особливо вчити її німецької мови і рахунків. Він приніс книжку і велів їй читати на голос.

Потім, перейшовши всї можливі форми, оповідали. Копач такий був радий зі своэї учениці та з її відповідий, що й на час забув. Аж Скурска нагадала, що вже осьма година. Копач устав і попрощав ся. Марійка була дуже рада з тої лэкції. Вона цїла яснїла, коли подала йому руку на прощанэ.

— Вже не сердите ся на мене?

— Я на вас нїколи не сердив ся, а вже за таку лэкцію як нинї, то варто вам яблочко принести, як би ви були 8 літ молодші...

— Яблочко, то я й тепер прийму, — каже Марійка.

— Отже завтра принесу яблочко, добраніч!

— Гарна дївчина, — гадав собі Копач, ідучи.

— Золоте серце. Таку з неї зроблю патріотку, що аж любо. Гарний ґрунт і посїв прийме ся. Вона мусить відріжняти ся від усїх своїх ровесниць. Вона мусить стати між ними місіонеркою, апостолом. Тому то наші дївчата такі якісь індіферентні, що ми, путнїйші Русини, не займаэмо ся ними. Отже се дасть ся зробити через такі розсадники сьвітла, як отся Марійка.

— Який він добрий, що прийшов. Який він розумний! І як я могла подумати, що він може називати ся Харлампій або Фока? — думала Марійка, лягаючи спати.

По кількох днях мусїв Копач признати, що його наука з Марійкою найприэмнїйша, яку він лише коли мав у своїй довголїтній практицї. Дївчина уважала на кожде його слово і запаматувала собі все. Була пильна і показувала незвичайний талант. Для свого учителя була дуже ввічлива, силкуючи ся відгадати кожду його думку, кожде бажанэ. Копач аж руки затирав із задоволеня, як кождий учитель, що вірить, що жадне його слово не буде змарноване... Копач пересиджував у Марійки довше нїж мав сидїти. З початку хотїв той надобовязковий час посьвятити на осьвідомленэ дївчини в тім, що на його гадку руська дївчина патріотка повинна знати, а чого не замічав у иньших дївчат.

Не була се систематична наука, лише розмова на теми ріжних національних питань. Копач не міг угадати, чим судило ся бути тій молодій дївчинї, тому говорив їй взагалї про обовязки руської жінки супротив свого народа, порівнював нашу жінку з Полькою, Нїмкою та Чешкою, виказував усї злі й добрі прикмети, показуючи, котрі з них у нас с[illegible] приноровили до наших національних потреб.

— У жіноцтва переважаэ чутэ, — говорив було своїй учениці. — Те чутэ треба повертати в той бік, де найбільший з нього може бути хосен, на патріотизм. Э патріотизм чутя і патріотизм розуму. Остатній переважно повинен бути у мущин. Патріотизм чутя полишити жінкам. Візьмім приклад з Польок. Вони виховують дітий своїх страшно патріотично. Поминаю те, що той патріотизм назвати би радше шовінїзмом, що вони послугують ся брехливими фактами, що не розуміють свого патріотизму инакше, як у ненависти до Москалів, що знов суперечить із вихованэм христіяньским, але все-ж воно патріотизм. Така дитина, наслухавши ся від матери про той патріотизм, про польскість, хоч потім перестаэ вірити в тверджемя матери, ніби то Москаль маэ лиш одно око, не відцураэ ся свого і всюди стане свою польскість виносити понад усе, не можучи навіть зрозуміти, щоб щось ліпшого могло бути на сьвіті понад польскість.

— Але бувають і Поляки ренеґати, — обзиваэ ся Марійка.

— Се виїмки, панно Марійко, а ми говоримо про правило. Візьміть як буваэ у нас. Чи ви бачили коли Поляка, щоб говорив по руськи, не жартом лиш? А ми як? Щоб і як було численне руське товариство, коли лиш один Поляк або Полька трафить ся, зараз балакаэмо по польски. Се ми називаэмо товариською чемністю, а се просто абсурд. Товариська чемність лежить у тім, щоб нікому не робити пакости. Чи-ж се може кому пакостити, що говорить ся своэю питомою мовою? Кого се може вражати, кому шкодити? На такий спосіб то не повинні-б ми в товаристві й дихати, бо се також може декому шкодити, що ми своїми лехкими зуживаэмо кисень, яким могли би поживити ся иньші.

— Ми Русини живемо в середині Славянщини, і хиба для того ми такі чемні для всіх, зі шкодою для себе. Нам признають особливі здібности присвоювати собі чужі мови. Сесе правда, але в тім найбільша для нас небезпека, ми легко винародовлюэмо ся, ми вчимо ся чужих мов більше як своэї, а тоді нам стаэ все одно, а навіть лекше висловляти свої гадки в чужій мові.

— То кого-ж би нам наслїдувати? — питаэ Марійка.

— Наслїдувати нікого, але випадало би нам присвоювати собі, що у иньших добре, та прикладати се до наших питомних потреб. Значить ся: нам учити би ся від иньших того, чо-

го у нас нема, а що для нас може бути з пожитком. Так робили і роблять Чехи і добре їм із тим..

— Кого-ж Чехи беруть собі за взір?

— Німців, але не у всім. Чехи зуміли присвоїти собі те, що у Німців бачили найліпшого. Вони присвоїли собі від Німців пильність, ощадність, удержуванэ пропорції між доходами і видатками. Се найважнійші условини економічного розвидку кождого народа. А ми що присвоїли собі від Поляків? Недбальство, житэ понад стан, хоробливу чванливість і виношенэ себе над иньших, а се знов условини до загибелї народа, хоч і який би він був сильний. Ті хиби зруйнували Польщу, а ми знаэмо се і любуэмо ся ними. Говорю тут про інтелїґенцію лише, бо простий народ, то иньша річ. За те ми не присвоїли собі від Поляків їх патріотизму, а сума з того всего даэ дуже сумний результат. Ми повинні з тим усіми силами бороти ся, бо инакше пропадемо....

Такі розговори провадив Копач зі своэю ученицею, пересиджуючи у неї цілими годинами.

Марійка мала з дому добру підготову до того, щоб такі науки у неї приняли ся. Батько був щирий патріот, а так само його син Олексій належав до щирих Русинів народовців, тодї ще малочисленних у нас. Марійка старала ся все те, що почула від Копача, прикладати в практиці. Вона не хотіла нігде инакше говорити як лише по руськи, з виїмкою школи, де наука вела ся виключно по польськи.

Тодї завели були по жіночих школах як підручник до обовязкової науки історії Польщі знану в тих часах нісенїтницю "Вэчори под лїпов". Була се історія самодурства з одинокою цїлею будити між молодїжю шовінїзм. Се було те саме, як коли-б ми хотячи викликати у дїтий сьміх, скоботали їх по тїлї. Марійка прочитавши деякі брехнї виведені в тій книжці як факти історичні, не могла того стерпіти, бо знала з відки инде, що так не було.. Вона показала се Копачеви.

— То всьо дурниці, шкода говорити. Такою дорогою не дійде ся до цїли...

— Ви-ж казали, що Поляки вміють розбуджувати у себе патріотизм. Така книжка, як отся, добра для Поляків, але не для нас.

— І для них вона погубна. Вони, втративши свою самостійність, подобають на чоловіка спаралїжованого, котрого

треба лічити. Ну, а до сього треба би конче збагнути, з чого йому так стало, треба знати сущу правду. А вони що? Чи з такої історії пізнає хто, в чім вони прогрішили ся? Ні, там самі гарні вчинки; хто прочитає се, а не знає нічого більше, мусить подумати, що Полякам стала ся страшенна кривда, і властиво се було якесь чудо, що їх царство упало. Вони ж замість заглубити ся в свою історію, замість пізнати, що багато нагрішили і поправити ся, бридуть далї в тих самих гріхах і ще здаэть ся їм, що вони страх які праведні.

Дівчина не хотіла ні разу вірити тій книжції. Кілько разів говорило ся про бріхливий факт, вона оповідала так, як знала з иньшого жерела..

— Але-ж ти зле говориш, — каже бувало учителька, — то зовсім навпаки.

— Я не можу говорити неправди, а се щира неправда, що в тій книжції написано, — відповідала Марійка, запаленіла вся, з блискучими очима.

Учителька, польска патріотка, сердила ся, грозила злою нотою, та се нічого не помагало. А найбільше сердило її те, що Марійка була найздібнійша з цілої кляси і не можна її було зїсти в каші. І нераз Марійка мала нагоду показати свій патріотизм, як вона розуміла його, а московську упертість, як говорила учителька. Літною порою казала дівчатам ходити перед школою на службу божу. Жіноча школа була близько парохіяльного костела. Отже щоб дівчат не розривати, аби не потребували далекою ходою мучити ся, владили польскі учительки так, що всї дівчата мали разом ходити до костела.

— Та-ж то один Бог, а Поляк і Русин то все одно, — потішали вчительки дівчат Русинок..

Одначе Марійка запротестувала против таких поглядів тим, що, зібравши своїх товаришок Русинок, відділила ся від гурту і пішла до церкви. Вчительки знов мали причину сердити ся; вони навіть радили покарати упертих за непослух. Але про се довідав ся о.. Ясинецький, — його дочка була товаришкою Марійки — і таку підняв бучу, що ніхто не сьмів більше сказати слова.

Копач був гордий на свою ученицю і вірив, що се його наука вродила такі гарні колоски. Так само Марійка гордила ся своїм учителем і вважала його наймудрійшим чоловіком на сьвіті, крім батька і брата Олеся. Він завсіди мав готову від-

повідь, як про що лише спитала його.. Коли часом дечого не знав, обіцював сказати завтра, а тимчасом мусїв розвідати ся. Нераз Марійка забувала про вчорашнэ питанэ, та він сам нагадав їй.

— Ви вчора питали мене про се, отже річ така, — і почне пояснювати їй і говорити. Відносини між ними уложили ся дуже гарно.. Одно одному вірило.. Марійка вірила, що Копач ні в чім не поінформуэ її неправдиво, не так як треба; він знову вірив, що все те, що скаже їй, вона добре затямить. Обоэ привикли так до себе, що Марійка не знала, що з собою робити, коли Копач не прийшов на час; він же знову, як пройшла година лэкції, не потрафив нічого иньшого робити і спішив до неї.. Між ними завязала ся сердечна дружба, як се буваэ між учителем і учеником.

Марійка розвивала ся таки в його очах на дуже гарну дівчину. Відомо, що дівчата поки ще стоять у діточому віці, бувають довгий час однакові, а потім в одній хвилї зміняють ся до непізнаня таки на очах. Копач бачив, що його учениця перетворюэ ся на гарну дівчину і се не могло остати для нього без вражіня... Доси він не мав із дівчатами ніякого діла і не міг приглянути ся їм з близька; все, що знав про жіноцтво, то лише з книжки. Тепер мав добру нагоду студіювати се переходове явище.. Марійка подобала ся йому первісно як второпна учениця; тепер подобала ся йому як гарна дівчина. Крім того не почувало його серце нічого більше. Він серед безупинної праці не мав часу гаразд над тим подумати, що йому прийдеть ся колись одружити ся. До тепер він не думав про се, бо навіть не мав ще тої підмоги від уряду, яка називаэ ся адютум. Тай се вистало би заледво на скупий прожиток для нього і старої матери. Ото-ж до його одруженя було ще так далеко, що й думати про се не варто. І Копач був би справдї не подумав про се, коли-б не стрінув ся на дорозї свого житя з таким эством, як Марійка. Дивлячи ся на Марійку, Копач думав первісно так:

— Як би я коли женив ся, то моя суджена мусить бути така, як Марійка.

Така гадка приплила йому до голови, коли одного вечера сиділи обоэ при науці. Скурскої не було дома. Марійка перевернула нехотячи каламар і помазала стіл. Налякала ся, що Скурска посварить на неї. Треба було все до чиста вимити.

Вона побігла до кухні, принесла в мисці теплої води, тай стала мити. Вона так спішила ся, що аж засапалась і покраснїла на лиці. Копач перестав говорити і дивив ся залюбки на її поранэ Вона виявила тодї свою вроду. Звичайно бачив він її, як сидїла на крісли нахилена над книжкою. Тепер бачив її при роботї і не міг налюбувати ся зручними рухами її рук. Йому прийшло на гадку, що вона не лише на те сотворена, аби сидїти на крісли і читати, що її обовязок э також — домашня жіноча робота. Тепер побачив її при такій роботї і вона видала ся йому красшою, як коли будь доси.

— Я не знав, що ви з тим так скоро упораэте ся, — каже Остап..

— О! Або то така штука вимити стіл, — каже Марійка і поглянула на нього з веселим зачудуванэм.

— Я не догадував ся, що ви вміэте такі річи робити. Все бачив я вас лише при книжці...

— Що ви говорите? А я-ж що? княгиня? Я проста попадянка; мамунця вчили мене кождої домашньої роботи... У нас дома годі дармувати. Тамтих вакацій я нераз сама варила обід, не то що...

— А я з тим усім так хутко не вправ би ся....

— Ну, то що иньше, а з того не виходить, щоб се була штука. Звісно, чоловіче дїло иньше, а наше жіноче знов иньше.. Ваше дїло поза домом, наше в хатї..

— Се ви гарно говорите, справдї. Я навіть не можу уявити собі, як мущина, хоча він кухар, може варити їсти...

— Ну, а я можу уявити собі, як би жінка виглядала за цїлою копицею паперу, як то мущинам лучаэ ся..

— Гадаэте, не дала-б собі ради? Овва!

Щоденне перебуванэ їх звичайно сам-на-сам мусїло зробити на молодого чоловіка сильне вражінэ, яке збільшало ся в міру того, як пізнав ту дївчину. Що днини видавала ся йому лїпшою і красшою. Доси не знав про те чутэ, що називаэ ся любовю. Він лише вчив ся, працював, читав, дбав про те, аби його матери було добре, а рештою зовсїм не турбував ся. Тепер, бачучи що днини біля себе гарну, молоду дївчину в самім розцьвітї, почав у собі те чутэ, якого жаден молодий чоловік не встереже ся.

Копач став думати про те, чому у Марійки найдовше сидить на лэкції. Хиба-ж тому, що вона така второпна, що й

любо вчити її? Та-ж він мав уже ріжних учеників, а про те н
до кого так не привязував ся. На лэкції ходив пильно, але н
важав потрібним сидіти довше понад свій обовязковий час.

Копач нагадав собі аж при Марійці, що коли йому дадуть
адютум, тоді пора подумати й про женячку. Про се нераз зга
дувала йому і мама, що мовляла, не знати як то буде, як він
одружить ся, яке буде її житэ з невісткою. Тоді приходило
йому на гадку, що найважнійша умова, яку поставить до сво-
эї судженої, буде та, аби вона шанувала йому стару матїр, так
як він її шануэ. Але в житю між людьми він бачив не одно.
Він знав, що буваэ й так, що задля невістки мусить не одна
мати розлучити ся з сином "задля сьвятого супокою", а пев-
но, що перед вінчанэм ніхто того не міг предвидіти. Отже йо-
му годила би ся така жінка, про котру на певно міг знати, що
вона з його матїрю погодить ся і задля того не буде в хатї
ніяких суперечок.

— Марійка могла би бути такою, думав собі Копач, — во-
на доброго серця людина, він її не від нинї студіюэ. Впрочім
вона ще молоденька, можна її повести куди хочеш.

І тоді повторив Копач першу свою гадку але вже в дру-
гім ступні.. "Як би я коли женив ся, то лише з отсею Марій-
кою". Тямлячи се він кілька разів зводив при науці бесіду на
любов ближнього, на пошанованэ старших, а при тім балакав
багато про свою матїр.. Оповідав дещо з своэї минулої моло-
дости, як то його мати над ним розбивала ся, отже він її ду-
же любить і наложив би житэм, як би йому прийшло з нею
розійти ся.

Марійка слухала його уважно.. В її души Копач ставав тим
вартнійшим чоловіком, що так любить маму, бо вона теж лю-
бить своїх батьків над усе в сьвітї. І їй на гадку не приходило,
щоби се таке могло стати ся, щоб він мусів розлучати ся з
мамою. Таж він її одинока підпора, і се просто неможливо.
Вона завидувала Копачеви того щастя, що може удержувати
при собі маму. З нею сего ніколи не буде. Не дай Боже, щоб
із нею так було, бо-ж Копачева мати вдова, і коли-б її чоло-
вік жив, вона була би при чоловіцї а не при синї.

Копач хотів зміркувати, як на се глядить Марійка..

— А ви-ж дуже любите свою маму?

— Хиба-ж можна не любити мами?

— А коли-б ви пішли замуж, чи любили-б ви маму свого

мужа?

— Я замуж не піду, бо я буду вчителькою. Буду вчити дівчат, буду писати до шкільних руських ґазет і досить із мене.

Копач зміркував сам, що дуже незручно поставив питанэ і йому стало соромно. Се й не лицювало з його учительским становищем говорити так до своэї учениці.

V.

Минуло так десять місяців. Марійка мала вертати на село і там мала вчити ся дальше відповідно до пляну начеркненого Копачем. Чим близше було до того дня, тим більше ставало Копачеви ніяково. Він уже так привик до тої науки, що хотів би, аби так було вічно.. В передодень того дня, як Марійка мала відїздити, прийшов Копач вчаснійше як звичайно і просидів тут довго в ніч.. Весь час пробалакали. Він говорив їй про всілячину повторяючи те, що вже нераз обговорювали. Треба було забрати книжки, які поприносив їй до читаня.. Було їх кілька. Він завинув їх у папір, а вона перевязала синьою стяжкою. Обіцяв іще завтра прийти. Завтра припадав її дорічний екзамен і о. Григорій мав приїхати за дочкою..

Копач узяв книжки під паху і вийшов. Не хотіло ся йому їхати назад до Самбора. Стояв так із десять мінут не знаючи, вірити, що се вже була остатня лэкція.

Прийшовши до хати він побачив, що стяжка, якою Марійка перевязала книжки, десь по дорозї згубила ся. Копач страшно збентежив ся. Він укладав собі, що сю стяжку заховаэ на памятку, і буде держати її все коло себе. А тут от що стало ся! Яким чином вона загубила ся і чому вона мала загубити ся? Зазнавав чутя, немов би загубив Бог зна які скарби. Йому стало досадно на самого себе.. — Хиба-ж та стяжка така дорога? — думав собі. — Ось попрошу, нехай мені дасть другу таку саму.

Та коли ляг спати, стяжка прийшла йому знов на гадку. Се-ж не все одно. Можна би післати до склепу і купити такої стяжки кілька метрів, але се не те. Се вона сама повязали своїми руками. Се й не те, коли-б я випросив у неї другу таку стяжку, бо то випрошене, а се було добровільне. Впрочім годі такій молодій дівчині говорити се, бо готова ще Бог зна що

подумати собі.

Чи тої стяжки було йому жаль, як стяжки виплетен
фабрикантом із ниток, чи тому, що се від неї? Що-ж мене во
на обходить? Наука скінчила ся, мені заплатили, тай годі. Во
на піде своэю дорогою, а я своэю. Хиба-ж я її люблю? Я
Йому зробило ся якось так коло серця любо, як іще ніколи
по цілім тілї пройшла якась люба дрощ, якої до тепер ніколи
не зазнавав... От попав ся! Та не жалую сього. Слава Богу
що закохав ся в ній, а не в кім иньшім. Тут жадних перепо
не буду мати. Колиб лише адютум, то дам собі раду. А з не
буде гарна жінка. Коби лише вона мене полюбила. Та що мен
се на тямку не прийшло! Був би я непомітно запитав її, чи
любить мене. Був би запитав? Ей? Отсе було-б негарно. Бать-
ко поручив її менї в науку в повнім довірю до мене.. Значило
би, що а замість учити її, баламучу, як багато иньших робить,
а се було-б негарно, дуже, негарно. Таж то таке ще молодень-
ке, що вона ще розуміэ? Добре, що так стало ся. По мойому,
найгірший гріх надужити чужого довіря, тай те я добре зро-
блю, що буду старати ся про неї, се менї повинно повести ся.
Вона дівчина не богата, а за такими не дуже розбивають ся,
а менї зовсім про гроші байдуже.

Довго так думав і не міг заснути. Йому заэдно стояла пе-
ред очима Марійка і така як тоді, коли вимивала замазаний
стіл, то знов як сиділа і вчила ся з ним разом. А стяжка не
сходила йому теж із ума. Вона мала своэ значінэ. Синя її кра-
ска означаэ сталість, а те, що вона перевязала нею книжки,
виясняв собі тим, що їх доля звязана на віки. Копач, почувши
у перве любов у своїм серці, почав такі недоказані річи під-
носити до великого значіня. Коли-б йому хто таке був перше
говорив, був би висьміяв його, назвав усе нісенітницею, про
яку розумний чоловік не повинен думати анї одної хвилї. Що
спільного маэ сина краска з постійністю? Адже краска взагалї
основуэ ся на правилах оптика, а постійність се щось у нутрі
в чоловіка, чого не можна видїти очима, отже що саме не під-
лягаэ правилам оптики. Дурниця. Се старі баби та істеричні
панни видумали.

А про те йому дуже подобало ся, що вона саме синьою,
а не якою иньшою стяжкою перевязала книжки і він усьміхав
ся сам до себе. Ба, та тої стяжки нема, вона згубила ся неві-
домо де. Може се злий знак? Він зробив ся в тій хвилї забо-

бонним. Йому страшно стало. Значить, ми мали бути звязані з собою постійністю, а та звязь згубила ся, пропала. Його мимоволі огорнуло якесь немиле чутэ. В ніякі ворожби він не вірив, усе обчислював холодним розумом, комбінував. А ось тепер йому стало лячно. Фатальна кабалїстика! На прощанэ перевязала менї синьою стяжкою книжки, а я ту перевязку згубив, і зараз потім почув, що люблю її.

Скоро лише засіріло на дворі, він зібрав ся і пішов шукати згуби.

— Не може бути, шоб її вже хто підняв. Я-ж вертав у ночи, а тепер так рано, що ніхто ще туди не міг іти. Я її на певно знайду. Він ішов тою самою дорогою, що вчора, дивлячись уважно під ноги. Зайшов так аж на знану вулицю, потім перейшов аж на подвірэ, де мешкала Марійка, але й тут нічого не найшов. Утратив усю надію. Був певний, що мусїв хтось ранше йти туди і підняти стяжку.

Вернув до дому лихий. За ту одну ніч став вірити в таке, що вчора в той час був би назвав божевілэм.

Мама ще не вставала. Остап умив ся, одягнув ся, так як ходив що дня і пішов іще раз тою самою дорогою. Порівнював себе з досади з собакою, що втратила слід; та собака певно відшукала-б, і жалував, що не маэ у себе бодай якої собаки. Жалував, що не приняв тої собаки, яку йому хотів дарувати один із його учеників-паничів. Вона була расова і дуже розумна. Та він уважав тодї нерозумним видатком удержувати собаку. Тепер вона стала би менї в пригоді.

За ту одну ніч Копач дуже змінив ся. Почував, що той спокій і розвага, якими він так пишав ся і яких не бачив у своїх ровесників, покинули його і він став якимось нервовим, не пізнавав сам себе..

І за другим разом не найшов нічого. Навіть не зайшов так далеко, боячи ся, щоб його хто не побачив. Вернув знов до дому. Прийшло йому на гадку, що міг ту стяжку загубити в сїнях, де тепер не був, а може ще в кімнатї. Коли так, то вона певно найдеть ся, він сам буде за нею питати.

Пішов до бюра.

Сївши за свою щоденну роботу, заспокоїв ся. Вже так привик до своэї бюрової працї, що запах старого паперу заспокоїв його. Забув про стяжку. Та коли вийшов із бюра, нагадав собі знов свою вчорашню пригоду і рішив ся йти до

Марійки. Вона певно вже вернула з іспиту, певно вже і о. Григорій приїхав, отже треба було піти. Рішивши ся на се, він став поспішати, аж засапав ся. Зчудував ся знов над самим собою, бо він ніколи нікуди не спішив ся, хоча не трафляло ся йому куди будь опізняти ся.

На подвірю застав уже візок о. Григорія. Вікно було відчинене (се було в початках липня) Марійка заглянула крізь вікно, побачила Копача і стала його весело витати. Війшовши в хату, застав тут о.. Григорія, який зі щирою усьмішкою підійшов витати його. Марійка стояла за батьком.. Копач, побачивши її, став як вкопаний. Такою гарною вона ще ніколи йому не видала ся. Була одягнена в білій одежі, волосэ сплела в одну косу, що звисала низше пояса. На гарній своїй головці — він називав її "розумна головка" — гладко причесаній, пишав ся миртовий вінок. Дївчина хоч під вінець. Копач був розсїяний. Привитав ся мовчки з о. Григоріэм і приступив до Марійки, подаючи їй руку.

— Ну, якже? ґратулюю....

— За що? — каже о. Григорій. — Вона перша в клясї. Се вже й ваша заслуга, і за се вам сердечне спасибі!

О. Григорій обняв Копача. Марійка була дуже рада. Вона запаленіла як рожа. Очи аж сяли. Він завважав у тій хвилї, що в неї очи синї як фіялки.

— Коли-ж їдете?

— От зараз по обіді.

О. Григорій став щось числити ся зі Скурскою, тодї Марійка каже:

— Чи менї так привиділо ся, чи я вас нинї рано бачила тут на нашім подвірю? Се було дуже рано...

Копач запаленїв і не знав що сказати.

— Так! се я був, — каже по хвилї. — Я вчора йдучи загубив ту стяжку, що ви менї книжки перевязали...

— А на що-ж вам сеї стяжки?

Він запаленїв іще більше.

— А... хотів сховати її собі наР памятку, бо такої учениці я вже не буду мати...

Тепер Марійка похнюпила очи в землю. Вона не могла собі вияснити, чому се зробила, та по тих словах не могла якось дивити ся йому в очи.

— Я подумала про иньшу памятку для вас...

Вона пішла до свого куфра і виняла звідтам гарно вироблену пацьорками калитку.

— Прошу се від мене на спомин. Та простіть менї, коли я була не така як треба.

Остап приняв калитку і стиснув її руку.

— Сердечне спасибі, хоч я на те ні трохи не заслужив.

— Що то вона виладила? — питаэ о. Григорій і став оглядати дарунок. — Скілько я на тім розумію ся, се дуже гарне, та що-ж, коли порожна (він подивив ся в середину). Тут би тобі, доню, треба було ще кілька банкнотів вложити, — жартував о. Григорій..

— То най татунцьо дадуть, то я вложу, — каже Марійка.

— Де менї набрати банкнотів, — каже о. Григорій, — ти моя пестїйко!

Він пригорнув дочку до себе і став її гладити рукою по голові..

— Але ви, пане судіэ, не забувайти нас і приїдьте деколи підчас вакацій. Буде мій син, то заграэмо собі тарочка. До нас зовсїм недалеко, побалакаэмо...

— Ви менї навіть обіцяли раз, — каже Марійка, — і держу вас за слово.

— Певно приїду.

— Не дайте-ж менї даремно ждати...

"Не дайте-ж менї на дармо чекати!" Чого вона се сказала? Чи їй направду на менї залежить, чи лише так сказала з чемности? А може то лише таке привязанэ учениці до учителя? — міркував Остап вертаючи до дому. Та ось він налапав у кишені подаровану Марійкою калитку, якій навіть не придивив ся гаразд. Він так задивив ся на дївчину, що ніколи було оглядати калитку.. Впрочім воно й не випадало. Тому то так спішив ся тепер до дому.

— Дивіть но, мамо, який я дарунок дістав від моэї учениці! — мовив він і подав калитку матери. Вона глянула на сина і побачила, який він радий тому дарункови. Вона зараз пізнала, що не сам дарунок так утїшив його, що тут мабуть иньша якась причина.

— Дуже гарна робота, дуже старанна... А ти-ж їй що дав?

— Я? А правда, я повинен був їй щось від себе дати. Але що менї се на гадку не прийшло! Справдї воно не гарно.

— Можеш ще тепер зробити се.

— Можна? Не вже-ж? Трохи пізно, але нічого. Скажу... скажу, що не було готове... ні, нічого не скаху, гріх брехати, привезу сам, тай годі.

На сьому й заспокоїв ся та став думати, щоб то було найвідповіднійше для такої дівчини? Мабуть книжка. Замовлю у Львові гарно оправленого Кобзаря і повезу.

Зараз тої днини написав до Львова до книгарні.

V.

Від виїзду Марійки Остап не міг отямити ся. Вона не сходила йому з гадки, а того часу, коли звичайно приходив на лэкції, не міг нічим заповнити. О тій самій годині виходив на Зелену вулицю і проходжував ся самітно цілу годину. Кілько разів переходив біля тої хати, де вона мешкала, не втерпів, щоб не поглянути на знайоме подвірэ, по якім ходила його Марійка (він думав собі все: моя Марійка), на те вікно, при якім відбував лэкції.

Були хвилї, коли йому здавало ся, що мусить побачити її і від тої гадки ставав веселійший, поки не наблизив ся до воріт і, розуміэть ся, нікого не побачив. Він ставав сумний, похнюплював голову і не оглядав ся нікуди, поки не прийшов до тої точки, з відки треба було завертати. Вулиця була звичайно пуста.

Скоро прийшла книжка зі Львова, він дождав ся першої суботи, наняв собі фіру у передміщанина і поїхав до Страшевич. Вибрав ся пополудни, щоб заїхати вже по обідї.

Була гарна погода, яка разом із тою гадкою, що за часок побачить любу дівчину, настроїла його дуже весело. Серед роскішного поля хотїло ся співати, хоча з роду не був співаком. Але охота перемогла і він затягнув одну з тих пісеньок, які чував, та так фальшиво, що аж передміщанин оглянув ся і став міцнійше держати бистрі конї. Вони почувши за собою такий баранячий крик гадали, що їх підганяють, і стали сильно вдирати по сухій як тік, гладкій дорозї.

Фірман став під вусом сьміяти ся, а далї не втерпів, оглянув ся ще раз до Остапа та сказав:

— Пан судія мають сильний голос.

— Що кажете? Сильний? Чому ні, у мене здорові груди. (Йому здавало ся, що аби бути співаком, досить мати сильні

груди).

Хто знаэ, може я ще буду коли співати? Шкода, що давнійше не подумав про се.

І він затягнув другої ще страшнійше, як перше.

Приїхали до Страшевич. Остап дивив ся за церквою, бо вже-ж коло церкви мусить бути й попівство. Заїхав на пусте подвірэ та став розглядати ся. За хвилю вийшла з кухнї дївка і сказала, що эгомостя нема дома, вони в поли при женцях.. На її пискливий голос заметушили ся в хаті. Марійка заглянула до вікна і зараз пізнала Остапа. Вона побігла до другої кімнати, де сиділа братова, і сказала, що приїхав Копач.

Павця лежала на софі і читала якусь книжку. Була одягнена в той сам сарафан, у якім ми бачили її перед роком, а що днина була горяча, то ще й порощіпала ся.

— Який Копач? — питаэ гнївно не встаючи з своэї лежанки..

— Пан Копач, мій учитель...

— Ах Господи! чоловік ніколи хвильки спокою не маэ з тими гістьми! Не дадуть відпочати. І говорила-ж Олесеви, що-б ми сих вакацій поїхали де в гори, бо тут не можна дихати! — воркотїла Павця встаючи і запинаючи на собі сарафан.

Професор Олесь пішов кудись до лїса з синком семилїтком, а їмость порала ся з дївками в городї.

Тимчасом Копач злїз із воза і не знав, що з собою робити.. Дївка не відповідала на дальші питаня, лише пішла до своэї роботи.. Копачеви приходило на гадку завернути ся і куди повернути ся. З хати ніхто не показував ся. Копач стояв на порозї оглядаючи ся по подвірю.

Та ось вийшла Марійка і запросила його до хати. Копач привитав ся з нею сердечно. Війшли у хату. Марійка просила його сїдати і побігла покликати братову, аби приняла гостя.

— Що мене обходить якийсь там Копач! Ах Господи, — сказала Павця не відвертаючи очий від книжки, яку знов узяла ся читати.

Ті слова, така байдужність для чоловіка, якого Марійка ввала найліпшим і найрозумнійшим, дуже немило вразили її. Вона післала дївку за мамою, а сама пішла до гостя.. Копач тим часом роздяг ся і став оглядати образи, які висїли по

стінах кімнати.

— Я вам наробив клопоту своїм приїздом, — каже Остап оправдуючи ся. — Я забув, що тепер жнива і ніколи гостий приймати, але ми в місті забуваэмо про сільські клопоти.

— А я вам дуже вдячна, що приїхали, — каже Марійка. — Я на вас таки ждала довго, менї треба вашої поради і помочи. От менї перепрошувати би вас, що так вас приймаю, але поки що я сама дома.

Тимчасом Остап виймив гарно оправленого Кобзаря і подав Марійцї.

— Ось вам, панно Марійко, від мене на спомин.

Дівчина запаленіла вся, взяла книжку і розвернула окладинку та прочитала отсї слова: "Моїй найпильнійшій ученицї на спомин". У дївчини заблисли очи радістю, вона зложила книжку, притиснула до грудий і подала Остапови руку...

— Спасибі, спасибі!

В тій хвилї відчинили ся двері і війшла їмость Поницька. Вона була одягнена в стару одежину.

— Се пан Копач, мамусенько — і вона стала цілувати її по худощавих, чорних від сонця, запрацьованих руках. — От що я від пана Копача дістала...

— Потім подивлю ся, як руки вмию, бо забрукаю. Витайте, витайте, просимо сідати... Марійко, приладь підвечірок. Пан Копач з дороги, тай нам уже час..

Вона сіла на кріслї, загнувши руки на грудях.

— У нас тепер трохи жнив, та користаэмо з погоди.

— І я користав з погоди, та не в пору вибрав ся, у панства робота...

— Та ви нам у роботї не перебиваэте, — каже їмость і всьміхнула ся так любо, лагідно, що Остап почув до неї від разу велику симпатію. "Достоту так, як моя мама", подумав собі.

— Тут моя Марійка заэдно вас згадуэ.. Маэ в вас про щось розпитати. Вже навіть просила батька, щоб із нею поїхав до Самбора. Але тепер годї з хати: в будень жнива, а в неділю церков.

— У Марійки не аби яка голова...

— Я вам, пане дуже вдячна за ваші труди. Дївчина не та стала. Споважнїла.

— Се само собою прийшло з віком...

— Та який там вік? Їй що лише пішло на шіснацятий.. Але вона сама каже, що то ваша заслуга, бо першої лэкції була якась дуже розсїяна. Все менї оповідала...

Коли так розмовляли, а Марійка ладила в кухнї каву, прийшов професор із синком із ліса. Він зайшов просто через сіни до кімнати, де була його жінка.

— Чия то фіра на подвірю?

— Або я знаю? — буркнула Павлїна. Вона була лиха, що їй заэдно перебивають читанэ цікавого романа саме в тім місці, де герой забивши сторожа, лїзе вікном по шнурковій драбинї, щоб викрасти, свою богиню...

— Та як не можеш знати, хиба-ж у хатї нема нікого?

— Та якийсь пан Копач приїхав, чи хтось.

— То не якийсь Копач, тільки авскультант Копач, той, що сього року вчив Марійку...

— Та най собі буде.

— Та не будь же дитиною. Тата нї мами нема, то тобі треба було вийти гостя приняти... хиба-ж ти не своя в домі?

— Та дайте менї спокій, най його приймають, кому його треба...

— Тфу! Де ти жінко виховала ся? Знаэш добре, хто він, а впрочім бачиш, що приїхав чоловік інтелїґентний і треба його приняти, бо що собі про нас подумають...

— Дай менї спокій! Там вийшла до нього Марійка, а тепер мама....

— Тепер, але до тепер не було нікого. Ти лише вміэш зїсти, виспати ся і лежати по цїлих днях...

— Та чого, Олесунцю, на мене сердиш ся? Я там знала, хто? Ах Господи!

Та Олесь не слухав того оправданя і вийшов до гостя. Привитали ся оба і сидїли мовчки. Олесь побачив привезеного Кобзаря і прочитав дедикацію. Його лице розяснило ся, а Копач спаленїв.

— Тут не можуть люди наговорити ся про ваші педаґоґічні здібности, кажуть, що ви розминули ся з своїм покликанэм ідучи на права...

— Я дуже задоволений своїм судейським становищем і гадаю, що на нашім полї можна те-ж дуже богато доброго зробити...

— Не перечу.

— Багато кривд нашого народа маэ свій епільоґ у суді і тут можна бідному, темному, хлопови станути в пригоді.

— Ваша правда, тим більше, що тепер мало людий іде до суду. Там, кажуть, нема виглядів...

— Воно мусить змінити ся. Треба лише підождати. Я все собі говорю: терпи козаче, отаманом будеш. Хто хоче працювати і перетерпіти ті злидні, може потому буде задоволений. Ту незалежність, яку буду мати яко судія, не проміняв би я ні за що. Відповідаю тоді лише перед Богом і своэю совістю, — говорив з запалом Остап. — Нема такого пана, котрий би мені міг наказати: розсуди сю правду так або так, бо мене обходить лише закон і справедливість...

— Дай Боже, щоб у нас усі судії були такі.

— Хоча не всї, але дуже багато таких буде власне з тих, що так як я жертвують свою стільколітню працю даремно для того лише, аби потім зискати незалежність.

— Як так, то ви правдиві, служите, ідеї...

— Так, ідеї справедливости, і я з того гордий, хоча нічого з сеї служби не маю поки що... Було, що й я рвав ся на фільософію, але менї мій катехит відрадив. "Не йдіть, каже, на фільософію, хоч би лише для того, щоб не мати над собою ради шкільної і інспектора. То, каже, найтяжша мука, якою Бог хотів пока[illegible] наше шкільництво. Ті інституції самі не знають чого хоч[illegible]ть, морочать собі і другим голову в імя польського патріотизму, а коли схочете хоч трохи бути самостійним, то вас запечатають"..

Надійшов о. Григорій. Він уже розвідав ся у фірмана, хто приїхав, та посварив на слугу, чому не показала, де стайня, щоб чоловік завів собі коні.

О. Григорій вертав просто від жнива в старім простім халаті і подертім капелюсі. Він дуже зрадів, побачивши Копача.

— Витайте, милий гостю, давно вас дожидаэмо і так довго даэте на себе ждати. Ну, як ся маэте, — каже цілуючи Остапа, — спасибі, що приїхали. Моя Марійка конечно хотїла, аби з нею до вас їхати. Чогось тут не знаэ, та ні я ні Олесь не можемо їй того гаразд розкласти, бо то математика, а ми оба фільольоґи, тай не вміэмо рахувати... хе, хе, хе! Добре, що приїхали....

Тепер показала ся в порозї Марійка і попросила до під-

вечірку. Вони всї ждали лише на батька, щоб іти разом. О. Григорій взяв Остапа під руку і повів.

Остап мав тепер нагоду приглянути ся помешканю о. Григорія. Нагадав собі дім свого покійного батька. Хата складала ся з трьох кімнат із біленими стїнами і маленької кімнатки біля ганку, що він на цьвітник. Усюди було чисто і гарно, і се заступало иньші недостатки, що зраджували незаможність. Прості меблї старого фасону, комода і кілька вибиваних крісел з такою канапою, ось і все. За те много цьвітів у саганиках і горнятках стояло по вікнах і підставках під вікнами.

О. Григорій повів Копача до остатньої кімнати при кухнї і преставив його своїй невістцї професоровій. Вона ще сиділа на тім самім місцї з тою самою книжкою в руцї й читала. Книжка дуже займала її, бо саме дочитала ся, як сторожа замкова почула шелест драбини і зловила героя. І знову треба було в тім цікавім місцї перервати читанє. Вона відвернула очи від книжки і кивнула головою Копачеви. Потім устала повагом до стола, та сїла на своє місце. Коло неї крутив ся семилїтнїй Несторцьо.

— Здоров, козаче, — каже до нього Копач і простягнув до нього руку.

Хлопець був очевидно тодї не в гуморі, бо відвернув ся гнївно від простягненої руки і проворкотїв:

— Я не потлебую...

Нїхто не звернув на се уваги, крім самої професорової. Та вона нїчого не сказала, лише погладила його по головцї і питала, що буде пити, каву, чи чайок... Вона взагалї не звертала уваги на Копача. Їй усе ще було досадно, що задля нього стілько разів не давали їй спокою. Копач сїв між о. Григорієм і Олесем. Марійка не сїдала зовсїм до стола, лише послугувала гостям, не даючи матери нї до чого доторкнути ся.

— Прошу мамунцї сїдати, я вже сама все зроблю...

Нїхто не хотїв розпочинати мови. Перший обізвав ся Несторцьо. Він тепер повеселїйшав, бо дістав від мами аж чотири шматочки цукру і засолодив собі каву гаразд.

— А ти цого сюди плиїхав? — питає Копача.

— Приїхав побачити тебе, — каже Копач.

— Я вас не потлебую, ви мамцї не даєте спокою, йдїть собі геть...

Павлїна хотїла зацитькати його, але хлопець ще більше розгорячив ся, радий, що може станути в оборонї покривдженої матери.

— Йди собі геть, — крикнув хлопчик, тупаючи ногою, — бодай ти тліс!

Копач почервонїв та не знав що казати. Тодї схопив ся Олесь, пірвав хлопця під пахи і виніс до кухнї.

— Але-ж Олесунцю, та де-ж так можна, та то дитина ще. Ах Господи!

Але Олесь на се не зважав і зробив батьківську операцію, потім вернув сам до хати. Йому було соромно і за жінку і за сина і за самого себе. Треба було направити те прикре вражінэ, яке на всїх зробив сей епізод. Олесь переміг себе, тав весело усьміхати ся і запитав Копача:

— Ви граэте, пане судіэ, преферанса або тарока?

— Усього по трошки.

— От і добре, заграэмо собі пульку зараз по підвечірку. Тато вже не підуть у поле?

— Нї вже, невдовзї прийдуть женцї до дому, неварто йти. Добре, заграэмо собі.

— Лише я вас бою ся — каже знов до Копача. — Ви математик, то певно і граэте добре.

— Будьте спокійнї, пане професор, я лише граю тодї, як нема що иньшого, ліпшого робити. Вже охотнїйше граю в шахи.

— Добре, э тут і шахи і можемо собі заграти партію.

— О! перепрашаю, граэмо тарочка, — обзиваэ ся о. Григорій. Він дуже любив грати тарока. Таким способом минув увесь злий настрій і всї знов повеселїйшали, з виїмкою Павлїни. Вона сидїла насуплена і заїдала з великим смаком хлїб із маслом.

Тепер зійшла розмова на иньші теми. Професор став випитувати про своїх знайомих із Самбора, про відносини Копача. З його бесїди пізнали всї, як дуже він любить маму, а їмость Поницька каже:

— Ваша мама дуже щаслива, що маэ таку дитину. На сьвітї трафляэ ся инакше між людьми...

— Та нема мене за що хвалити, панї добродїйко!

— Я-ж вас не хвалю. Ви сповняэте свій обовязок супроти матери, а виповнюванэ обовязку, то ще нїяка заслуга, — каже

знов їмость, усьміхаючи ся лагідно.

По скінченім підвечірку устали всї від стола і стали собі дякувати. Копач приступив також до професорової і поцілував її в пухкеньку руку. Вона стала щось говорити, ніби то перепрошуючи його за нечемність синка, а потім сїла знов на своэ місце і взяла ся за читанэ.

— Пані професорова щось дуже цікавого читають...

— Дуже цікава книжка.

— Що се таке?

— От видите, що забула.. — Вона відвернула заголовний лист і прочитала імя французького автора. Розуміэть ся, книжка була в польськім перекладі, і вона читала назву букву в букву, отже зі звичайним "еал" на кінці. Був се один із тих романів, писаних для людий, що залюбки приглядають ся боротьбі биків, а в яких і наші деякі люди так любують ся. Копач пізнав у мить, з ким маэ діло і який ступінь осьвіти у тої жінки.

— Вже пані добродійка далеко прочитали? Конець певно буде цікавий.

Павлїні очевидно подобало ся, що її лэктурою так інтересують ся; вона повеселійшала тай усьміхнула ся, т. э розтулила свої губи в тої спосіб, що нижню губу подала троха в низ, а кутики губ пішли через те в гору.

— Я вже конець знаю, бо насамперед читаю конець. Де-ж би я витерпіла так довго ждати...

— То може і шкода тепер читати, коли пані знають, як історія скінчила ся, — каже Копач, усьміхаючись іронїчно. Але Павлїна не пізнала ся на тім і каже:

— Коли, видите, я не сподївала ся такого кінця і для того цікава знати, як воно зайшло до такого несподїваного кінця.

— Ходім же грати, пане судіэ, — кликав професор із другої кімнати.

Копач уклонив ся і вийшов, а Павлїна розвернула книжку і стала пильно читати. За той час картяний стіл уже був розвернений і мущини посїдали до карт.

— Але ми, пане судіэ, граэмо лише по пів нового.

— Можемо і за горіхи, — каже Копач сьміючи ся весело, — я не люблю високо грати, бо се не гаразд.

— За горіхи, то вже собі грайте з своэю ученицею, а ми граэмо за монету, — каже професор жартом. — Ну, що ти

тут цікавого побачила? — каже звертаючи ся до сестри. Пі обняв сестру, пригорнув до себе і поцілував.

— Я хочу дивити ся, як будете грати, каже Марійка, обняла одною рукою брата за шию і стала йому пригладжувати волосэ на голові.

— Не перешкоджуй же і не приноси менї пеху, бо менї моя мошонка мила.

Стали перекидати картами. Марійка за той час стояла біля брата і дивила ся залюбки на Остапа. З другої кімнати заглядав крізь відчинені двері Несторцьо. Він уже гаразд виплакав ся і рад був придивити ся близше тому, хто мамі не давав спокою, а він за се взяв битэ від батька..

Їмость Григорова покликала Марійку до кухнї помагати ладити вечерю. Марійка йшла через покій, де сиділа братова. Вона на хвильку відложила книжку, розвернула ся на софі і любувала ся прочитаним. Дочитала ся саме того, як герой якимось незрозумілим способом, убивши десятьох замкових сторожів, утік, присягаючи пімсту ґрафови.

— І що-ж там твій Копач робить? — питаэ Марійки.

Марійка не дорозуміла ся тої іронії, з якою братова говорила, і каже:

— Граэ в карти....

— Велике чудонько авскультант, — проворкотїла Павлїна і взяла ся знов за книжку.

Тимчасом гра скінчила ся і Остап, поглянувши на годинник, каже:

— Хотїв би я спитати ся панни Марійки, що їй треба знати, бо менї вже пора й їхати.

— Але, сендзюню, і в гадцї того не майте, — каже о. Григорій. — Ви мусите переночувати, бігме не пущу. Завтра й так неділя, то не мусите бути в бюрі.

Остап не відповів нїчого і радо приняв запрошенэ. Йому так любо було подихати тим сільським повітрэм, у якім прожив свої молодї лїта. О. Григорій був дуже рад гостеви. Він хотїв скористати з його побуту і став його радити ся в одній громадській справі з двором, оповідаючи йому подрібно все. Говорячи так, вийшов із гостем на ґанком перед хату до города, та ходячи по стежцї висипаній днїстровою рінею. Вечір був теплий і дуже гарний. В городї аж пахло від усяких цьвітів, що тут цвили.

Тимчасом Олесь відлучив ся від них і пішов до жінки. Побачивши її, як лежала на софі з книжкою при лямпі, яку поставила біля себе на кріслі, він знов насупив ся. Коло неї сидів Несторцьо і псував пильно якусь іграшку. Павлїна догадувала ся, чого прийшов до неї чоловік і піднялa ся зі своэї лежанки. Олесь мав охоту гукнути на неї, але нагадав собі, що в городі чужий чоловік, гість. Він присів біля неї і каже:

— Чи ти жінко, будеш мати вже коли хоч трохи розуму? Бодай би перед чужими людьми ти не показувала своэї глупоти...

— Та що-ж я? Олесунцю, такого зробила? Ах Господи!

— Ще й питаэш ся? Як ти дитину виховуэш? Що з нього виросте? Дикун на сьміх людям. Я сьогодня був би радше в землю провалив ся.

— Та-ж я йому не казала так говорити, я його уговорювала...

— Але-ж то не можна зробити нараз. Ти його розвезла як циганську пугу. Як би ти була не виробляла при хлопцю своїх дурних химер, не говорила дурниць, що тобі спокою не дають, був би і той папугай того не повторяв. Булаб ти инакше з гостем обійшла ся, був би хлопець не зважив ся говорити так до чужого чоловіка, як говорив...

— Та я того не говорила, Олесунцю. Ах Господи! Що-ж мене то обходить, що він приїхав? То не до мене...

— То бо то й біда, що тебе нїчого не обходить, лише ти сама себе обходиш. Як собі замакітриш голову тими дурними книжками, то сьвіта божого не бачиш. Га! Та бо тут повинно би тебе дещо обходити. Бачиш, що мама по цїлих днях при робітниках, а ти дивиш ся, щоб лише тобі миску ложку, тай більше нїчого.

— Та-ж у кухни пораэ ся Марійка.

— Марійка, я се знаю, але вона маэ ще вчити ся, а ти повинна сама тут щось помогти. Погадай собі, що нас годують.

— То най не годують, ах Господи! Я тобі говорила: їдьмо в гори..

— Дурна! — гримнув із досадою Олесь, — буцїм то э за що в гори їхати! Може ще забагне ся до морських купелїв.

— Та я нїчого не говорю, Олесунцю, ах Господи! Та коли вже бесїда на те зійшла...

— Ти се своэ, тьфу! А я тобі кажу: займи ся хоч дитиною,

бо колись як впаду в пасію, то його скалїчу.

Дальше нїчого не міг сказати, бо саме прийшла слуга накривати стіл. Несторка в хатї не було вже. Він почувши, що батько говорить про нього, нагадав собі нинїшню операцію і втік до кухнї, полишаючи недопсовану іграшку.

При вечері старала ся Павлїна робити як найсолодшу міну до Копача, на яку лише її енерґічний склад губ позволяв. Вона випитувала ся за Самбір, який мусить бути дуже гарним містом; вона дуже багато чула за нього від своэї приятельки радникової Радецької, що жила там перед десятьма роками. За цілу вечерю вона найбільше говорила з Копачем. Несторка при вечери не було.

VIII.

Другої днини була недїля і всї пішли до церкви. Всї йшли разом із виїмком Павлїни, що не встигла на час зібрати ся. Вона звичайно вставала пізно що днини і тепер потребувала богато часу на свою тоалэту. По принятому тут звичаю родина сьвященника стояла в презвітерії, коло виликого престола Там стояла окрема лавка для них. Копач хотїв станути між людьми, але не випадало йому відлучати ся від гурту. Тут була Марійка. Павлїна прийшла з Несторком пізнїйше, вже як співали Іже херувими. Копач стояв і уважно слухав служби божої, та аж тепер оглянув ся поза себе, як прийшла професорова. Та в тій хвилї побачив щось таке, що мало не розсьміяв ся в голос.

Саме в тій хвилї паламар роздував дувалом, якого уживають декуди до самоварів, кадильницю і співав своїм захриплим голосом з дяками. "Іже херувими — херувими тайно образующе". Виглядало се так, буцїм він тим дмухалом акомпанїюэ собі до співу. Копач не втерпів і трутив ліктем професора, показуючи на паламаря ,що присїдав одним колїном, на яке опер одну ручку дувала і кивав ся наче-б різав сїчку на ручній сїчкарнї і співав дальше: "Всякую нинї, нинї житейскую — одложім печаль!" Професор аж зуби закусував, щоб не засьміяти ся.

По службі божій ішов Копач біля Марійки і розказував їй про паламаря з дувалом. Вони обоэ сьміяли ся. Те саме оповідав професор о. Григорію, йдучи в другій парі.

— Що ви того паламаря обмовляэте? Він побачив таке ду-

вало в самбірській церкві і не дав менї супокою, поки я йому не купив його. Зараз і дихавицю вигадав, що буцїм то не може ротом так огню роздувати... А вже-ж то поступ, — закінчив о. Григорій.

Копач був незвичайно оживлений і веселий. Він не втерпів, щоб, прийшовши в хату, не показати, як воно було, а при його нескладних рухах і ще нескладнїйшім голосї виглядала ся продукція вельми комічно, і всї сердечно сьміяли ся. Навіть Павлїна покинула свою серіозну міну і сьміяла ся, т. э отворила рот і замкнула очи, не видаючи з себе ніякого голосу, достоту так, як мала дитина, коли зайде ся від плачу.

— Чи ви справдї не сьпіваэте? — питаэ Марійка Копача.

— От бачите, що сьпіваю не згірше тутешнього паламаря.

— Ет! Я не те говорю, але чи ви не сьпіваэте?

— Нї, а ви сьпіваэте?

— Часом, як така хвиля прийде...

— А коли-ж така хвиля прийде? Може би вона прийшла, ще заки я тут?...

— Ну, ну, прийде по обідї, коли хочете... — сказала Марійка і пішла ладити до обіду.

По обідї о. Григорій задрімав. Олесь ходив по городї, а Остап лишив ся з Марійкою, вияснюючи їй з математики, чого сама не могла зрозуміти. Коли вже скінчили науку, Марійка питаэ:

— Як же там у Самборі тепер? Не знаэте, чи пані Скурска дома, чи може де виїхала?

— Не знаю. Я взагалї мало знаю, що в Самборі робить ся, мене все те мало інтересуэ.

— Зайдіть до неї, та коли не поїхала, поклонїть ся їй.

— Добре, зайду.

— Він рад був, що буде мати нагоду деколи поглянути на ті любі місця, де вчив ся з Марійкою.

— Ну, а коли тепер уже по обідї, то я цікавий на те, що ви менї обіцяли.

— Що таке?

— Ви-ж обіцяли засьпівати.

— Або то варто слухати мого сьпіву? От так сьпіваю сама собі, для себе.

— Я сьпів дуже люблю, хоч сам зовсім не сьпіваю.

— А танцюэте?

— Дуже зле, і для того не беру ся ніколи танцювати. То страшенно комічно, як хто бере ся танцювати, а не вміэ. А я бою ся бути сьмішним... Ну, не заговорюйте, лиш засьпівайте зараз.

— Що?

— Що найліпше любите.

— Добре.

Марійка підперла рукою голову на поручэ софи, на котрій сиділа, і засьпівала:

Чи я в лузї не калина була?
Чи я в лузї не зелена була?
Взяли мене, порубали
І в пучечки повязали
Така доля моя...

Вона немов задумала ся.. Зачала тихо, та потім підіймала голос що раз сильнїйше. Сам конець вийшов мов голос безнадійної розпуки. Сьпів був вельми вміло тіньований. Вона при тій одній пісенцї виказала ціле богатство свого голосу і те ніжне жіноче чутэ, яке вміла так по майстерськи вляти в свій сьпів.

Копач не розумів ся на сьпіві, не знав анї одного музичного терміну, не знав, як що назвати, але відчув душею, що те, що вона сьпівала, гарне і то дуже гарне. Він бояв ся заговорити, аби своїм голосом не розігнати відгомону піснї, що ще лунав у його душі.

— Ви ту пісню найліпше любите? — питаэ по хвилї.

— Так, она в мене найгарнїйша, вона менї найбільше промовляэ до душі.

— Кажуть, що Шевченко дуже любив сю пісеньку.

— Знаю. Коли її любив Шевченко як мущина, то тим більше може її любити жінка, бо вже-ж ся пісенька про жінки, про дівчину зложена.

— Чому?

— Не бачите, що тут змальована жіноча доля? Калина, то дівчина з нещасною долею...

Марійка знов задумала ся. Остап іще не бачив її такою. Вона видалась йому кілька літ старшою.

— Не розумію вас сьогодня. Хиба-ж при вашій веселій вдячі можна піддавати ся таким сумним гадкам?

Не видумала я сього з власної голови, але бачу, що в

сьвіті діэть ся. От моя одна приятелька (вона старша від мене трьома роками) вийшла замуж, а тепер дуже нещаслиаа. Чоловік її недобра людина, пэ, граэ в карти і поневіряэ нею... Кілько разів подумаю про неї, то менї отся пісня пригадуэ ся. Бідна вона!

— Ну, то-ж не всім так буваэ. Се виїмки, а правило зовсім не таке.

— Але наперед ніхто не вгадаэ, чи він належить до правила, чи до виїмки.

— От ліпше не думайте про се, та засьпівайте щось веселійшого.

— Ні, нинї не годна. По тій піснї не можу сьпівати иньшої.

Замовкли обоэ. Остап дивив ся на неї і вона видавала ся йому що раз гарнійшою і ліпшою.

Вернув Олесь із города і о. Григорій уже проспав ся.

— Ну, панове, киньмо трохи тарочка, заки піду на вечірню

Сіли до карт. Копач був дуже розсіяний і Олесь жартував собі заэдно з нього, що математик тай комбінувати не вміэ.

— Ба, але менї таки час їхати, — каже Копач, — я не гадав, що тут так засиджу ся.

— А завтра рано не можете поїхати? Тепер днина довга, а до Самбора близько.

— А бійте ся Бога, та мій передміщанин голову менї обідре, що так його задержую.

— Го-го-го! Я його ще вчора виправив до дому, — каже о. Григорій сьміючись.

— Ну, а що-ж буду робити?

— Буцїм то у мене коний нема? Завтра ранісенько кажу вас відвезти, то ще на сніданю будете.

— То всьо добре, але мама будуть за мене неспокійні.

— То-ж бо й э, що я переказав через фірмана, що ви аж завтра рано приїдете. Я такий рад, що можу декого з міста у себе прихопити та поговорити, тарочка собі трохи заграти.

Остап був рад з того. Ще один вечір зможе дивити ся на Марійку.

Остап уклонив ся на доказ, що приймаэ запросини.

— Панство такі для мене ласкаві, що менї аж соромно, що надуживаю вашої гостинности...

— Говоріть эдорові, а я вас таки прошу, приїдьте до нас незадовго знов. От відсьвіжите ся на селї поки тепло... Ви-ж

на селї виросли....

Марійка слухала з боку тих запросин і втїшила ся ними. Як о. Григорій вийшов на вечірню, Олесь здіймив із шафи шахи.

— Ну, тепер покажіть, що тут умієте.

Марійка сплеснула руками:

— Я так рада навчити ся грати в шахи! Навчите мене?

— Вас не штука навчити чого будь, — каже Остап..

— Тільки їй так дуже не лестїть, бо перед іспитом се дуже нездорово, — каже Олесь .

— Я гадаю навпаки. Коли чоловік перед іспитом певний себе, тодї инакше відповідає. А так то треба бояти ся своєї тїни.

Посїдали до шахів. На тім полї був Копач майстром, хоча грав дуже поволи. Марійка пильно слїдила за горою, сидячи побіч брата. Грали пів години і Олесь дістав мата.

— Ну, ну, менї би від вас ще вчити ся...

Вертаючи рано до Самбора кіньми о. Григорія, Остап був веселий. Переконав ся, що полюбивши Марійку, зробив дуже добрий вибір і що ліпшої дївчини не найшов би під сонцем.

— То цікава річ, — говорив до себе, — кажуть люди, що лише те привабне і миле, що чоловік собі виборе, а тут я не веду такої боротьби, не поношу жадних жертв, а та дївчина така мила менї, так її горячо люблю і так без великих заходів. Видно, що менї так доля судила, щоб я в любови був щасливий.

Мати ждала його нетерпеливо. Ще нїколи не бувало, щоб він виїздив куди крім урядової комісії, а тепер у приватнім домі так довго забарив ся! Вона зараз зміркувала, що се задля дївчини, хоча синови не сказала того. Вона покмітила вже від довшого часу, що Остап змінив ся, а се нїчим не можна було пояснити, хиба любовю.

— Що-ж ти, сину, там робив стілький час?

— Грали в тарока, балакали, їли, спали, як звичайно на селї.

— Як же там тебе приняли?

— Дуже радно.

— А які вони люди?

— Симпатичні. Обоє старі навіть дуже гарні.

Остап користав із запросив о. Григорія. Часу так уже ма-

ло лишало ся до тої хвилї, коли Марійка поїде до Перемишля і тоді не буде її бачити що найменьше пів року. Їздив отже що неділї до Страшевич, відправляв свого фірмана до дому, а вертав кіньми о. Григорія. Отець Григорій не подарував свого улюбленого тарочка по пів нового, Олесь не дарував своїх ша хів і вельми радів, коли міг Копачеви дати мата. Марійка не втерпіла, щоб не попросити в нього якого поясненя, а Остап не дарував, щоб не попросити в неї пісеньки, та міг доволї на неї надивити ся. Пора була погідна і він відбував науку з Марійкою в городі під галузистою грушею, де стояли два плетені крісла і столик. Він говорив, що красшого місця нема на сьвіті, що такої бесідки нема і в королївській палаті, та що він коли-б був великим паном, казав би на ту грушу набити золоті обручі.

— Хиба-ж ви хотїли-б бути великим паном? — питаэ Марійка.

— Хотів би, та як не буду, то обійдеть ся. І так добре як э, а бувають люди далеко біднїйші від мене.. Богатство добре лише для того, хто вміэ з нього робити иньшим добро. Инакше то богатство великий клопіт і само не може зробити чоловіка щасливим.

— А чого-ж треба до щастя?

— Чистої совісти, здоровля, і сповненя бажань і цілий.

— А які ваші бажаня?

— Мої бажаня — не зробити нікому кривди і бути пожиточним народови.

— Даруйте менї, пане судіэ, але поясніть менї се близше. Я нераз чувала про те: бути пожиточним свому народови, та менї видаэть ся, що се лише звук, фраза...

— Пено, що так воно на фразу виглядаэ, та се таке широке, що годї передавати всї подрібности. Я гадаю, що кождий чоловік, хоч яке-б займав становище в суспільности, може бути свому народовРи пожиточним. Передівсїм ми, інтеліґенція, пожиточні народови тим, що признаэмо себе до руськости. Через те нарід руський може почванити ся більшим числом інтеліґенції. Та сього дуже мало, хоча, се дотикаэ всїх без огляду на становище. Далї йдуть подрібности по фаху. От ваш брат ґімназіяльний професор. Він виховуэ молодїж на будучих діячів народних.

— А я коли стану учителькою, стану теж пожиточною? —

сказала Марійка з повагою..

— Се певно так буде, я того певний і горджу ся тим, що ви моя учениця. Я впрочім сього гаразд здефінювати не можу, як кождий чоловік на своїм становищі повинен для народа робити. Лише що до себе, маю плян ясно витичений.

— Прошу мені сказати, який?

— Ось скажу. Я судія. Свою роботу обмежаю на селян. На тім полі найбільше праці для сьвященників і судіїв. Буду старати ся навчити селянина дечого путнього. Певно, не багато сього буде, бо не кождий буде мати діло зі мною, тай не кождий мене послухаэ. Але головна суть моїх робіт не дати селянинови зробити кривди. На полі судівництва в тім напрямі багато робити. Подивіть ся, кілько то пявок живе соками-кровю нашого мужика, а все маэ свій епільоґ у суді. Моя задача буде повідривати ті пявки з мужицького тіла. Треба би нам близше придивити ся до тих брудів, до тої погані, яка маэ ся прати в суді. Я буду тою прачкою ціле моэ житэ.

Марійка дивила ся радісними очима на свого учителя. Він ще ніколи не говорив до неї так як тепер. Вона відчувала його силу і бачила в нім скінчений ідеал мущини.

Остап був певен того, що Марійка любить його, та не мав відваги говорити з нею про се. Відкладав се з одних відвідин на другі, та й при остатніх не сказав нічого. Потішав себе тим, що вона дуже молоденька, заміж їй не трафляэть ся, а він сам ще не може женити ся, отже може підождати.

IX.

Професор Олесь мешкав у Перемишлі у самім ринку в жидівській камяниці на другім поверсі..

Вертаючи з вакацій, забрав уже сестру з собою. Треба було її зголосити до вступного іспиту в учительскій семінарії.

Професор займав дві кімнати. У нього жила ще жінчина сестра Ґлікерія. Була се дівчина присадкувата, заживна і дуже веселої вдачі. Вона була старша трьома роками від Марійки. Та хоча жила на ласці шваґра, не подобала ні раз на ті бідні сироти, що живуть на ласці свояків, що то кождому уступають ся і боять ся своэї тіни. Вона нікому не хотіла уступити, а як на те прийшло, то вміла й висварити ся, а таки на своїм поставила. Мала добру прикмету, що не цурала ся жадної роботи

і держала в хаті лад. Задля того професорова Павліна не одно мусіла їй стерпіти, бо попри Ґлікерцю не треба було держати слугу і можна було обійти ся при помивачці, що мала принести води та дров, та рано почистити панови чоботи, а більше нічого. Професорова ходила на купно сама, а сестра а той час прятала в хаті.

Коли професор вернув із родиною з вакаций, уже застали Ґлікерцю.. Вона вернула днем раньше від свого брата з села.

До тепер Ґлікерія не знала Марійки. Познайомили ся на вступі; вона зраділа, що буде мати з ким поділити ся домашньою роботою.

— От добре, що ти приїхала, буде мені лекше в пряташо.

— Та-ж я буду ходити до школи, — каже Марійка.

— Цілу добу в школі сидіти не будеш.

— Та дома треба мені до школи вчити ся...

— Ну, ну, побачиш, чи тобі братова дасть спокій...

На тім розмова скінчила ся. Ґлікерія любила зачинати все з практичного боку.

Марійка не могла зразу освоїти ся з житэм у Перемишлі, рухливійшим і голоснійшим як у Самборі, тим паче що мешкали в ринку.

Обом дівчатам постелили в сальонику на помості..

— То для тебе таку параду роблять, — каже Ґлікерія.

— А де-ж ти доси спала?

— А в кухні. Слуги нема, отже я там спала на столі. Павця каже, що то великий клопіт із тим стеленэм у сальоні, що багато з того пороху...

Другої днини повів Олесь Марійку до учительської семінарії. Вступний іспит випав надсподівано добре і Марійка стала ученицею першого року учительскої семінарії. Олесь покуповав їй усі потреби шкільні. Вона дуже раділа, що так легко сповнили ся її бажаня і за книжками не хотіла сьвіта бачити. Наука була для неї найлюбійшою роботою.. Та про те змірку-вала зараз першої днини, що у пані Скурскої було їй ліпше, як у брата. Зараз першого дня рано дали їй замість кави якусь таку погану юшку з цикорії, що годі було й проковнути. Отже лишила більшу половину склянки та задоволила ся двома кавалочками булки. Так само обід був вельми скупий і Марійка встала від обіду голодна. Та з тим усім було їй байдуже, бо вся її увага була звернена на науку. Вона обіцяла собі, що ні-

коли не піде до школи неприготована, то-ж усе сиділа на
книжкою. Вечерами виходили всї на прохід. В першій па
йшла звичайно Павця з Глїкеріэю, ведучи Несторця за рук
За ними йшов Олесь із Марійкою, показуючи їй усї особливо
сти Перемишля. З того користала Павця. Вона часто густ
звертала ся до Марійки, говорячи:

— В тім склепику беремо булки, в тім мясо, в тім цукор
— щоб ти знала.

Марійка одначе не могла зміркувати, на що її се знати.

Такий порядок житя тревав до першої неділї.. Тої днин
зараз по обідї пішла Марійка до своэї товаришки сусїдки де
що порадити ся.. Коли вернула до дому, застала двох панів, я
ких представив їй Олесь. Один звав ся Подлуський, конципіс
скарбової дирекції. Був се чоловік гарно зложений, з довги
вусом і симпатичним лицем.. Він бував частим гостем у Пони
цьких. Другий чоловік трохи старший, трохи лисий, з чорни
волосэм низького росту, з вистаючими високо вилицями. Кол
говорив, то мусів по другім третім слові засьміяти ся, а тод
отвирав рота так, що показував три одинокі зуби, що стояли
подалїк від себе. Називав ся Альфред Пташок і був писарем
при перемиській табулї..

— А се пан Пташок, урядник табулї, наш старий знайомий

— І з екзаменом табулярним пі-пі-гі панї дзїко, — додав
Пташок усьміхаючись.

Глїкерії за той час не було в кімнатї, вона варила в кухн
каву.

Павця кивнула на Марійку і покликала її до другої кімнати

— Маэш тут 10 кр., біжи на долину і принеси булок. Але
тьм, вибирай сьвіжі, тріскучі, і маэ бути 8 за шустку — скажи,
що то для мене — розуміэш?

— Та я не знаю, де тут булки продають...

— Як не знаэш? Та-ж я тобі показувала, — каже сердито
вже Павця. — Впрочім... на кінцї язика. Махай!

Не було що робити і Марійка збігла по сходах шукати за
склепом із булками. Коли вернула, Глїкерія закликала її до ку-
хнї через сїни і стала краяти булки на подовгасті шматочки.
як було в звичаю, укладати на дротянім кошику в копицю так,
щоб здавало ся богато. Потім поклала все на велику тацу і
понесла до покою. Марійка отворила їй двері. Глїкерія покла-
ла все на бічний стіл і метнула ся за скатертю, яку стала роз-

стелювати на столї.

— Ну, яструбе, сирячте, собі капелюх, бо викину за вікно, говорила Ґлїкерія до Пташка, що сидів при тім самім столї.

— Пі! панї дзіко, — каже Пташок, — а потому мусїли б бігати по нього.

— Недочеканэ ваше. Дала би вам стирку голову завинути.

Марійцї не подобало ся таке поведенэ дівчини. Вона не знала що з собою робити в такім товаристві.

Посїдали до кави. Олесь розмовляв із Подлуським про полїтику. Пташок дразнив ся з Ґлїкерцею. Павця мішала ся часом до їх розмови, докидаючи якийсь веселий дотеп. Марійка сиділа нї в сих нї в тих. Вона завважала, що Павця у себе дома цїлком иньша, як у Страшевичах. Там вона нї до чого не відзивала ся, а тут така говірка, та ще і весела.

По каві Олесь засїв із Пташком до шахів. Марійка зміркувала, що Пташок частенько робив помилки і брав мати, з чого Олесь дуже був рад і кпив собі з бідного Пташка. Та Пташок не був із тих людий, що обижають ся. Він слухав терпиливо та всьміхав ся заэдно. Подлуский переглядав альбом, поки не трафила ся нагода поговорити з Марійкою. Розмова була дуже поважна, на тему шкільної науки.

Та ось Ґлїкерія запропонувала прогульку на замок. Стали збирати ся. Всї йшли охотно з виїмкою Несторця, що не хотїв збирати ся. Павця розсердила ся і стала кулакувати його в карк. В те вмішав Олесь і аж тодї хлопець дав себе одягти. Перед камяницею стали йти парами. Подлуський подав руку Марійцї і пішов на перед, за ними йшла Ґлїкерія з Пташком, а з заду Олесь із жінкою. Серед дороги Ґлїкерія не переставала дразнити ся з Пташком, при чім голосно сьміяла ся. Пташок вторував їй своїм діскантовим: пііі панї дзіко! Коли тема їх розговорів ставала негарна не то для вулицї, але й дома, Подлуський старав ся йти хутше і заговорював чим будь свою товаришку. Видно, що соромив ся того, що при молодій дївчинї такі жарти говорять ся. Та Ґлїкерія не пропустила нагоди, щоб із Марійки та Подлуського не пожартувати.

— О! Як утїкають! Правдива пара голубів! Не бійте ся, ми не слухаэмо, ха, ха, ха!

Аж Поницький не втерпів, обернув ся тай каже:

— Мала би ти розум, Ґлїкеріэ! Не забувай, що тут вулиця.

Марійка лише спаленіла.

X.

Спосіб життя, який пізнала Марійка у свого брата, був од-
наковий увесь рік. Хиба що зимою не ходили на прохід і обме-
жували ся на забаві в хаті. Тоді Марійка йшла звичайно до
кухні з книжкою. Згодом стала братова заставляти її до дома-
шньої роботи, бо слуги все таки не приймала, а Ґлікерія хоті-
ла, щоб Марійка помагала їй у роботі.

— Я роблю рано, як ти сидиш у школі, то бодай хоч те-
пер поможи дещо — і брала її мити посуду.

Братова не хотіла ані раз того зрозуміти, що дівчина крім
школи мусить іще дома приготовити ся. Павліна запанувала
від разу над дівчиною, що не посьміла перечити їй, і навіть ви-
мовити ся. Нераз і поплакала в кутку, що не приладила ся до
школи як слід, та се ні на що не здало ся. Хотіла втрачений час
нагородити нічю, та братова щадила сьвітла і гнала її спати.
Та все те не надошкулило їй тілько, як ті ненастанні посилки
за чим будь до міста. За кождим разом треба було збігти з
другого поверха по крутих сходах і потім лізти в гору. Павця
не числила ся зовсім з порою дня. Коли лише було треба, хоч
би й пізним вечером, то зараз:

— Марійко, збіжи до склепику за тим або сим!

Дівчина брала на голову велику хустку і гнала стрілою,
аби лише братова не сердила ся. На вулиці не оглядала ся ні-
куди, продирала ся поміж товпу публіки, Жидів, вояків, немов
сполошена серна.

З такої вічної біганини стали її боліти ноги. А про те вона
ні перед ким не пожалувала ся. Жадна шкільна подруга не по-
чула від неї слова скарги, бо "мамунця все говорили, що чу-
жим людям, хоч би подругам, не годить ся говорити того, що
робить ся дома". Братови не хотіла говорити, бо він мало ін-
тересував ся домом, впрочім бояла ся Павці. Навіть матери і
батькови не хотіла нічого сказати. Їй здавало ся, що задля бід-
ноти батька її удержує Олесь із ласки, отже годі вимагати ви-
годи. Пропала наука тай годі!

Незабаром Павця вигадала для Марійки ще одну роботу.
Як кандидатка учительського стану вона повинна вправляти ся
в навчаню малих дітий. Отже нехай учить Несторця початків,

заки піде до школи. То була не легка робота. Несторцьо був дітвак зноровлений, упертий, завзятий і мстивий, а притім розвезений до неможливости. Марійка сидить було з ним пів години, заки зможе допросити ся одного слова відповіди. Цікава була така наука.

В їдальні при довгім столї сидить із одного кінця Олесь і поправляэ задачі. З другого кінця сидить Марійка і вчить Несторка. Він насуплений як осінне небо, з настобурченими кучерями на голові, підпер ліктями голoвку, дивить ся в книжку і мовчить уперто. Від часу до часу совне рукою під стіл і вщипне Марійку болюче, то знов пробуркоче який поганий проклін, а все так, щоб батько не почув. Марійка раз пожалувала ся братови і скінчило ся на болючій операції. Павця потім трохи не вибила Марійку, налаяла щось невиразно, але все так, що Марійка зрозуміла в чім річ, що буцім то держить її і годуэ, а не маэ з неї ніякого пожитку — значило би: як не хочеш, то з Богом Параню.

— Як ти сьміла Олесеви такє говорити? Видиш як побив дитину? Була-б тобі корона з голови не впала, як би ти була дитині потерпіла. Вже собі з тою своэю наукою ради не можеш дати — пожди, дістанеш ордер! Не порахуэш того, кільки твоэ удержанэ нас коштуэ, а який з тебе пожиток?

Марійка мовчала, не сьміючи підвести очий на братову. І справді було чого лякати ся. Коли Павця сварила ся, то затискала сильно зуби (говорила немов крізь зуби), морщила чоло, а очи у неї бігали і огнем палали, мов у ящірки. При тім затискала кулаки, немов хотіла вдарити, хоч не підносила їх у гору.

На Павцю один був ратунок: визвірити ся на неї, крикнути і віддати гарним за хороше. Так робила з нею Ґлікерія. Вона відгризала ся і тодї Павця уступала і мовчала. На се однак не могла, зважити ся Марійка. Вона ніколи не чувала такої лайки, нечула, не видала такої лютої завзятости у жінки, і задеревіла від крику і погляду братової. Та її ніжна душа бунтувала ся і Марійка рішила ся в лэґальній дорозі забезпечити себе від таких напастий. Вона на разї змовчала, та коли вернув брат зі школи, вона завела його до другої кімнати і тут серед плачу розповіла йому, що стало ся і заявила, що Несторка з тої причини не буде. Казала, що вона у хлопця не маэ ніякої поваги, що така наука то змарнований час, що для нього треба

вчителя старшого, а щоб за кождий раз їй від Павції таке діставало ся, за те, що перед батьком на хлопця пожалувала ся, то знов се її дуже болить.

Олесь вислухав уважно сестру, і при обіді не говорив нічого. Сидів засумований як хмара, і лише кілька разів гримнув на Несторка, а потім поставив його в куті за кару. Павця бачила, що у чоловіка э щось на серції, та не догадувала ся що їй і в голову не прийшло, щоб та "вчена нероба" (вона так звала Марійку) зважила ся перед братом жалувати ся на неї. Гадала отже, що Олесеви щось неприэмного трапило ся в школі, і хотіла задобрити його. За обідом примилювала ся до нього, як лише її груба, хитра вдача могла і вміла.

По обіді, коли Марійка вийшла до школи, Олесь замкнув ся з жінкою в другій кімнатї і тут прочитав їй такий отченаш, що Павця оторпіла. В кінції погрозив, що коли сестра ще раз пожалуэть ся, то справить їй таке лихотэ, що сьвіт віри не йме

— Чого ти до дївчини причепила ся? Мама віддала її під мою опіку, і я не дам їй кривди зробити. Впрочім не даром ми її тримаэмо. Та-ж тато могли би за ті гроші, що нам платять, наняти їй добре приміщенэ, та вони хотять, щоб жила під моїм оком.

— Ах Господи! Та що таке платять? ту десятку на місяць!

— Мовчи! а ті бараболї, масло, крупи, то не варто нїчого? Ох! ти ненапхана і ненаїсна, ще тобі мало? А того не числиш, що кождої вакациї пересиджуэмо у них?

— Я того не потребую, я казала: їдьмо в гори...

— Дурне говоренэ, а з чим поїдемо? Та-ж то коштуэ...

— Та най тобі вже буде, я вже нїчого не скажу. Ах Господи, вже тепер не дам їй (на тім слові поклала натиск) нї до чого доторкнути ся, най уже пануэ...

— Ах ти, жінко, чорт надіяв ся у тебе стілько злоби. Ти вже забула, як сама була сиротою. Та вона не сирота, у неї батько, мати. І коли так дальше маэ бути, то далебі, дам її до Вайсової, бо на се не можу дивити ся! Але що люди на те скажуть, то вже иньше дїло....

Хоч Павця обіцяла мужеви, що буде з Марійкою поводити ся як зі збитим яйцем, не могла їй дарувати його, що вчула від чоловіка. Вона почувала себе покривдженою, а Марійку вважала невдячною. Поприсягла, що їй відплатить за се. Вжеж Олесь гостем дома, буде ще нагода сказати сїй панні слово

правди.

На те не треба було довго ждати. Олесь пішов, на якесь засіданэ. Павця вибрала саме ту хвилю. Замкнула ся з Марійкою в кімнаті.

— Ти чортице якась, — засичала, щоб ніхто з другої кімнати не почув, — ти гадаэш мене з чоловіком поріжнити? Пльотки робиш, скаржиш ся на мене? Хто тебе сюди просив? Бодай би я була тебе не знала. Їсти вміэш, а пожитку з тебе ніякого. Ти гадала, що Олесь мені голову здійме? От бачиш, що мені нічого не стало ся, бо мені злого слова не сказав. Він хоч твій брат, але розумний чоловік, і пізнав ся на фарбованих лисах... Кажу тобі, або будь такою, як я хочу, або з Богом Параню, у мене нема для тебе місця. Знай, що ти небого на моїй ласці, і коли тебе не буду держати, то поїдеш назад у село... ґаздувати, так як ти вміэш... Іще одна скарга лише, і зараз зроблю з тобою конець...

Марійка задеревіла. Вона не привикла до такого грубого, ординарного трактованя. У батьків була вихована ніжно, в любови — і лише таке поведенэ розуміла. Крім того вона дуже налякала ся, щоб справді не стало ся те, чим грозила їй братова. Вона була певна (не припускала, щоб братова так безсоромно брехала), що вона живе у брата на ласці. Батьки були бідні, отже можливо, що нічим платити, з другого боку може справді Олесь не хоче нічого брати і лише для того вона ходить до школи. Можливість, що те все моглоб урвати ся, що не буде спроможности дальше вчити ся, станула в цілій наготі перед очи Марійці.

Зібравши всі думки до купи, вона мусіла прийти до такого заключеня, що треба терпіти, що ні на що не здало ся жалувати ся перед братом, бо братова тут всемогуча. Два рази жалувала ся тай на дармо.

Таким способом Павліна виграла справу. Вона заволоділа Марійкою до того ступня, що про якусь опозицію не могло бути й бесіди.

Деколи приходило їй до голови запитати тата чи мами, чи справді вона на ласці, — та не хотіла робити прикрости батькам. Їм було би з двох причин боляче: раз боліли би над її долею а надто боліло би їх те, що на се нема ради. Отже мовчала і терпіла.

У Поницьких настав супокій. Олесь, не чуючи вже жалів із

сестри, гадав, що його енергічне слово в обороні сестри мало певний успіх, і радів, що так уладили ся відносини.

Та сей позірний спокій вплинув недобре на душу Марійки Вона почувала себе прибитою, пригнобленою, втратила свою давню веселість, свою волю. Се відбило ся на цілім її житю. Слухати, мовчати і терпіти, се доля невільника. Такі гадки, щоб покинути всьо і втекти на село під крила батьків, Марійка відганяла від себе, як наскучливу муху. Вона мусить скінчити семінарію, мусить стати учителькою. Се було її ідеалом, а для осягненя того ідеалу, варто терпіти ще більше. Чотири роки, то не рік. Потім одітхне, буде свобідна. Тою гадкою вона лише жила. Коли приїздили її відвідати тато або мама, вона показувала веселу і задоволену, а Павліна вже така була тоді для неї солодка, як мід.

XI.

Так минув рік. Марійка скінчила його з дуже добрим поступом. А що братова жалувала їй сьвітла, то Марійка купувала собі потай братової сьвічку і вчила ся по ночах. Була рада з того, що казали їй спати в кухні. Тут мала свободу, бо ніхто її не наглядав. Ґлікерія, що спала враз із нею в кухні, не зрадила її. Їй було теж добре з тим, бо могла при сьвітлї Марійки читати романи, які потай брала від сестри.

Курс, скінчив ся, і Олесь із родиною поїхав до Страшевич Найбільша з того раділа Марійка. Шість неділь не буде слухати братової — для неї се багато значило.

Старі Поницькі завважали велику зміну у своєї дочки. Вона змарніла і поблїдла на лиці. Приписували се надмірній науці, ну, та як же то дитині дораджувати, аби не вчила ся?

Зараз першої неділї приїхав Копач. Не бачивши Марійки цілий рік, він тим більше завважав зміну. Розмовляючи з нею, запримітив, що то вже не та Марійка як перше, що то вже доспіла розумом дївчина. Та замітив також, що Марійчине серце пригнїтає якесь тяжке горе, який сум, якого вона не хоче, чи не може пояснити йому. Йому прийшло на гадку, чи то не яка любовна причина. В Перемишлї стілько молодих, гарних людий... не вжеж би Марійка завернула собі голову? Ну, а він же що?... Та правда, він їй ніколи словечка не сказав про свою горячу любов.

Ся гадка затурбувала його. Се так побороздило би його пляни, що й житэ би йому остогидло. Тепер уже йому ніяк відкладати. Треба розмовити ся, нехай знаэ, як і що.

Проходжуючи ся з Марійкою по огороді, він став її розпитувати про її житэ в Перемишлї. Зараз замітив, що дівчина якась дуже поздержлива, коли треба було говорити про те, як живеть ся їй у брата... Се впевнило його в тім, що Марійка вже не та сердечна, отверта перед ним дівчина, як перше. Сидячи під тою самою розлогою грушею, яку він хотів торік набивати золотими обручами, він запитав її:

— Панно Марійко, ми стільки час не бачили ся, не говорили з собою, а у мене стілько вам сказати, стілько думок доспіло, так сказати-б, скристалїзувало ся... Маю вам сказати одну важну річ, яку вже всесторонно передумав... Маю вам завдати по просту таке питанэ: чи ви би зважили ся вийти за мене заміж?... Я вас так полюбив як свою душу — ви одна для мене, або жадна иньша...

Марійка вся запаленіла. Вона дуже зраділа тому, бо й вона любила Копача. Серце стало у неї живійше бити ся. Не знала, як відповісти Копачеви; хоч догадувала ся, що він любить її, що їй те скаже, що тепер сказав, та не надіяла ся того саме тепер.

Копач, не даючи їй прийти до слова, говорив далї.

— Позвольте! Я вам того доси не говорив, бо я вас тодї вважав за свою ученицю. Се було би надужитэ. По друге, я хотів себе випробувати, чи буду в любови сталий, бо то дуже важне діло. Тепер саме пора. Я себе випробував, а ви вже вийшли з під мого впливу... Та се залежати буде від вас. Я лиш одна сторона. Такі умови не заключають ся односторонно. Друга сторона мусить мати свобідний голос. Тому то я, заки поговорю з вашими батьками, хочу запитати вас самих. Коли ви сему не раді, не писну нікому слова, будемо й далї жити, як добрі други. Не хочу перед тим нїчого нікому про се говорити, щоб потім не було на вас пресій, намови, уговорюваня, всього того, що вяже свобідну волю... Та коли я вам лише не дуже противний, коли ваше серце свобідне, то прошу, не відказуйте менї. Даю вам слово чести, як люблю свою матусю, що буду старати ся зробити вас щасливою. Може мій вигляд не кождому подобаэть ся, а особливо дівчинї, я се знаю... Я-ж хлопська дитина, по сальонах ходити не вмію. Та на се не ди-

віть ся, лише на моэ серце... Воно вас так любить, так любить, що висловити того не в силї.

Копач брав річ серіозно. Хотів осьвідчити ся без горячки, як пристало на юриста. Та заговоривши про свої хиби та про серце, він випав з ролї, змяк, розжалобив ся так, що йому сльози в очах станули.. Він не втерпів, щоб не взяти Марійки за обі руки і поглянути в очи.

Марійка не понизила своїх очий і дивила ся просто в чесне Остапове лице, не взяла своїх рук.

— Пане судіэ — я вас люблю... я буду дуже щасливою з того, коли би я стала вашою подругою. Лише на одно зверну вашу увагу — хочу з вами говорити отверто, бо ваші слова вимагають у мене отвертости... У мене нема ніякого посагу — я бідна. Ви можете на своїм становищі знайти жінку богату.

— Моя дорога Марійка, прошу вас, не зачинайте брати річ так дуже практично, бо, далебі, воно вам не до лиця. Коли я, чоловік практичний і судія, не зачіпав тої справи, то очевидно вона у мене граэ підрядну ролю. Отже квестії маэткові не тикаймо. Менї про маэток, про гроші байдуже. Та тут знов не буду повторяти питаня. Я так думаю... Хотів я сказати: подайте менї свою руку на згоду, та бачу, що вона вже в моїх руках.

Він підніс її руку і щиро поцілував.

Тепер заговорила Марійка. Їй соромно стало перед Остапом, що свою відповідь зачала від гроший, від посагу.

— Не сердьте ся, що я з такою прозою виїхала, та менї якось так само з себе прийшло на гадку. Я вже не одно бачила, чула, тай не одно читала. Бувають хвилї, де люди забувають про любов, та думають лише про хліб насушнїй. Я сама не довго ще жию, а вже матеріяльна залежність дала ся менї добре в знаки...

— Вам? — скрикнув зачудований Остап.

Марійка мала вже на устах сказати Остапови про свій побут за остатнїй рік у брата, та в час стямилась.

— Нї, я не можу вам того пояснити тепер, не можу, не годить ся... Колись пізнїйше. Тепер забудьте те слово, я не повинна була його виговорити... тепер говорім про щось иньше..

— Нехай ітак! Говорім дальше на нашу тему... Я ще нинї осьвідчу ся о вашу руку татови... тай умовимо ся. Я вже маю адютум, можемо хоч би зараз під вінець... а вашу семінарію

киньте.

— Ні, пождіть. Нічого пильного. Я лише вас полюбила, та нікого другого не полюблю. То-ж можемо пождати. Я ще хочу дечого навчити ся, а жіноча семінарія, то найвисша школа для жінки. Хочу її скінчити, аби бодай як там зблизити ся до вас знанэм... Се також дуже понижаэ жінку, коли вона не то не дорівнюэ, а геть низше стоїть знанэм від свого чоловіка... Татови не говоріть іще нічого. Вони сказали би се Олесеви, від него довідалась би братова, а я не хочу, аби вона знала.. Будьмо так дальше з собою, як доси. Ви оставайте при своїм, я кінчити-му, що зачала, а тоді — воля божа на се вам моя рука...

Вона подала знов руку Остапови.

— Ну, то хоч переписувати ся за той час будемо.

— Ні, не робіть того, прошу вас... Я вас прошу... Лист може попасти кому иньшому в руки, а тоді пльотки... Хиба-ж не знаэте людий? Ну, дайте мені слово, що не будете писати... ми-ж будемо бачити ся... тут, що року кілька разів... я тепер безпечно приїзджати-му на сьвята...

Остап подав мовчки руку на знак, що згоджуэть ся.

Коли вже мали встати з лавки, щоб дальше проходжувати ся по огороді, Остап нагадав собі одну річ, яку повинен був сказати. Та се була така річ, що не знав як її зачати, аби Марійку не зобидити.

— Марійко, — каже, — я ще одну квестію мушу обговорити, а властиво я був повинен від того зачинати, бо то неминуче... У мене э старенька мама... Я її дуже люблю і ні за що в сьвіті я би з нею не розстав ся, поки житя. Та вона, бачите, проста селянка. Коли-б вона вам не сподобала ся, тоді я... Я був би дуже нещасливий, я би того не допустив, щоб...

— Не говоріть так. Ваша мама буде моэю... Я вмію шанувати старших... то-ж коли-б вона навіть... колиб... я їй... не подобала ся, то буду любити, поважати її.

Обоэ не знали, як на ту тему висловити свої гадки. Остапови ніяково було сказати, що він би не допустив до того, щоб задля жінки викидати маму між чужі люди; Марійка знов не могла висловити того, що коли-б її будуча теща була злючою жінкою, то вона би і те стерпіла.

Але вони зрозуміли одно одне, і на тій точці була згода..

— Маріэчко моя люба, а тепер заспівай мені що. Я так давно не чув твого любого голосу — се конечно потрібне, щоб

звеличати ту сьвяту хвилю...

— Що-ж заспівати? Хиба мою улюблену пісеньку?

— Ой, ні, ні, лише сеї ні. Вона така сумна, тай, правду кажучи, та пісня до сеї хвилї не відповідаэ. Хиба-ж вам яка крив да творить ся, хиба-ж важ жде недоля, щоб ви себе порівнювали з порубаною зеленою калиною?

— Нї сего не надію ся. Та в тій хвилї у мене в душі повіяло чимось таким сумним, мов яким лихим прочутэм.

— Марійко, ви щось укриваэте переді мною. Я побачив зараз, що ви дуже змінили ся. Вам долягаэ щось. Чи-ж не можете сказати менї, що вам таке?

— Не можу! Нікому не можу сказати!

— Отже я таки вгадав, що вам щось тяжить на души. Та зле робите, що криэте ся з тим. Коли не менї, то скажіть бодай мамі.

Дальшу розмову перервав Олесь.

— Чи й тепер математика в роботї, як торік? От ходїть краще, та заграэмо собі партію шахів, поки тато вернуть із вечернї!

XII.

По відїздї Копача Марійка подумала над його порадою, і рішила ся поговорити з мамою на тему її побуту у брата на станції. Не знала лише гаразд, як зачати, щоб мамі не зробити гризоти. Над тим думала кілька днів. Треба буде збоку довідати ся, так, аби не звернути уваги, в чім річ, а потім, коли-б справдї показало ся неможливим найти для неї иньше помешканэ, то лїпше вже й не говорити нїчого.

Марійка стала випитувати маму, кілько коштувати може станція такої дївчини як вона в Перемишлї, бо маэ кілька товаришок, котрі страшенно бідують і живуть лише з тої стипендії, по 8 зл. місячно, яку побирають.

Мама сказала, що того добре не наэ, не знаючи цїн у Перемишлї, але за Марійку то платить 10 зл. місячно, і даэ в натуралях більше меньше на 3 зл.

Марійка зрадїла від того слова.

— То мамунця за мене платять Олесеви?

— А ти-ж, доню, як гадала? Хиба-ж можна жадати сего даром? Та-ж вони теж бідні і мають свою дитину.

— Я лише до того, матусю, говорила, бо одна з моїх това-

ришок платить лише 13 зл., а маэ дуже добру станцію з віктом і услугою...

— А хиба-ж ти того не маэш?

— Мамусенько, я би того не говорила, не скаржила би ся, хоч як би менї було, аби не те, що Павця менї заэдно виговорюэ, що держить мене з ласки, а ся неправда болить мене...

— А їй що стало ся?

— Коли вже бесїда на те зійшла, то вже мамі все скажу. Я терпіла від неї багато, та лише тому, що вона в мене вмовила, що я на її ласці.

І Марійка розповіла матери про всї свої злиднї, яких зазнала від братової, як жалувала ся Олесеви, як з того, було їй ще гірше, як її страшенно болїло в усі від того, що мусїла спати в кухнї під дїравим вікном, усе, все.

Стара Пониця своїм ухам віри не няла. Вона почула великий жаль до Олеся, що позволив жінцї так знущати ся над її дитиною, і то всьо за добрі готові гроші. На невістку була обурена за її грубе поведенэ, хоча вона повинна була почувати ся до якоїсь вдячности за її добре, дбале серце до неї.

— Ну, доню, що було, то минуло ся — від вакацій підеш на иньшу станцію між чужих людий....

Марійцї аж лячно стало від того, що почула. Совість її говорила, що не повинна була зраджувати домашної тайни, але з другого боку брала її досада на братову, що так хитро взяла її під себе, і радїла, що увільнить ся зпід її руки.

Стара Пониця зараз тої днини викликала Олеся до огорода, щоб поговорити з ним на розум. Зачали від того, що Марійка недужа на болї в усі, що в кухнї вона спати не буде, що вона не може бути вживана до послуги, бо через те занедбуэ науку, що Павлїна для неї дуже прикра і вимовляэ їй ласкавий хлїб, а се-ж неправда.

Олесь слухав матери і йому соромно стало. Та-ж він усе те знав, а однак, коли жінка вмовила в него, що так мусить бути, він і повірив, що инакше бути не може, хоча тепер від маминих слів йому стало ясно, що повинно бути инакше. Він відповів матери, що раз наслїдком Марійчиної скарги зробив жінцї сцену і від того часу був супокій, бо Марійка нїколи більше не жалувала ся.

На те відповіла мати, що Марійка почувши від Павцї, буцїм то вона на ласцї, бояла ся більше жалувати ся, бо Павця

на ній просто мстила ся. Мати розжалобила ся і стала докоряти синови, що дав кривдити її дитину, яку вона йому віддала в опіку, і за яку платила.

Олесь стояв ні в сих ні в тих. Слова матери пекли його вогнем, він почував себе винуватим, та брала його досада, що дав так одурити себе хитрій жінці. На спомин жінки в него заболіло серце. Ціле його нужденне житэ з тою жінкою без серця, холодною як камінь, еґоістичною і хитрою з біса перейшло йому тепер через голову. Він присів біля матери, поцілував її в руку.

Мати почула на руці дві горячі сльози, що капнули синови з очий. Їй зробило ся жаль рідного сина.

— Мамо моя, мамо, коби ви знали мою гірку долю, ви-б пожалували тих слів, що я що йно чув із ваших уст...

— Та я знаю, що Павця часом буваэ прикра... але-ж ти голова дому...

— Мамо, ви дуже лагідно про неї говорите, ви не знаэте всього.. То жінка камінь...

І став матери оповідати все, що за стільки літ накипіло під серцем, а чого не сказав ніколи доси.

Мати і давнійше бачила багато дечого, що воно не так, як повинно бути, та се, що почула тепер від сина, переходило її уяву. Вона побачила цілу наготу нещастя своэї дитини. Таке пожитэ для чоловіка, що від малку привик до ніжности в поведеню, котрого навчили видїти найбільшим щастэм любов родинну і супокій домашний, було гірше пекла.

— Чомуж ти мені, дитино, не сказала того вчаснійше? Може було-б дало ся уговорити її, на другий бік нагнути, а бодай би серцю полекшило, коли-б ти перед матірю виговорив ся.

— Мамо, чи я сьмів говорити на свою жінку? Я обовязаний її обороняти, бо я її чоловік, а в тім на що би се здало ся? Така її вдача і ніхто сего не переробить.

— А я таки гадаю, що можна було повести її инакше, коли-б завчасу...

— Годі! Вона коли виходила за мене, була від мене старша віком, і саме в тім віці, де людина, придбавши собі свої норови, не хоче їх покинути. Та тут іще була одна перепона: як можна в людині защіплювати ідеал ніжности, і т. д. коли у неї нема серця, лише камінь у грудях... Я, мамо, нещасливий, дуже нещасливий, хоч не всякий зрозуміэ мене. Хиба той мене

зрозуміэ, хто так само дивить ся на подружне житэ, на взаїмні обовязки, як я... Тому то, мамо, не диво, що я втікаю з дому, коли лише не мушу там сидіти, і шукаю иньшого товариства. Ще й так хвала Богу, що я не пустив ся на карти або на піятику, бо й таке між людьми водить ся... Мене спиняють дві річи: почутэ власної гідности і любов до дитини... Як би я хотів йому долю запевнити, то далебі не знаю, чи се менї вдасть ся... дитина, цілком зноровлена. Можна-б її напростувати, бо то ще дитина, але не можливо під оком такої дурної матери, що раз розпещуэ його до неможливости і позволяэ на всьо а за хвилю за найменьшу дрібницю кулакуэ, що аж кости тріщать... Зміркуйте, мамо, чи я багато тому винен, що Марійка стілько в моїй хатї терпіла? Я тепер жалую, що я брав Марійку до себе. Та-ж за ті гроші, що мама платять, можна їй було знайти дуже гарне поміщенэ де будь...

— Я-ж тепер сама про те думала. Від вакацій треба конечно знайти иньшу станцію для Марійки, а ти менї в тім поможеш. Хоча я ніколи не думала, щоб Павця така вже була недобра, тай гадала, що посередно і тобі трохи поможу. Десятка місячно щось значить, а вона вас стілько коштувати не буде.

— Певно, що нї, я сам те кажу. Моя жінка ощадна до неможливости, а то лише на точцї їди. У мене в хатї така скупість, що я голодний устаю від обіду і мушу запихати ся булками та сухою ковбасою...

— Про те, щоб Марійка голодувала, я не знала нїчого, і в загалї вона анї одним словом переді мною не пожалувала ся нїколи. Аж тепер виговорила ся, почувши, що вона не на ласцї. Се може найгірше зі всього, що було. Молодий чоловік потребуэ поживи стілько, щоб гарно розвивав ся в тім періодї житя, що призначений на розвиток тїла, на зріст. Інакше він занидїэ... Се найважнїйша причина, чому Марійка мусить піти на станцію між чужих людий...

XIII.

За порадою Олеся поміщено Марійку у п. Вайсової в Перемишлї. Була то дуже чесна людина і держала у себе що року кілька дївчат. Своїм дочкам віддала веденэ малого склепику з модними товарами, а сама пильнувала домового господарства.

Марійка стрінула тут дві свої товаришки з перемиської се-

мінарії і дуже з того була рада. Вона немов віджила. Торічне пригнобленэ уступило зовсім. Наука, товариські іграшки з дівчатами, здорові харчі і відповідне, ясне помешканэ впливали цілющо на її фізичний розвиток і на ясність ума. Марійка зараз у першім місяци показала ся найздібнїйшою в клясї. Вона була з того вельми рада, що сего року привезе батькови много краще сьвідоцтво, як торік.

Розуміэть ся, що про те не було потреби зривати зносин з братом. Він частенько до неї навідував ся і рад був із того, що його сестра така весела. Так само Марійка що неділї і сьвята заходила до Олеся. Братова стрічала її з холодною чемністю. Та Марійка не багато робила соб із того, і поводила ся супротив братової свобідно, без ніякого пониженя, без боязни, як було давнїйше.

Та хоч як вона любила свого брата і рада була з ним пробувати, то товариство, з яким він проводив свобідні днї, було їй не по нутру. Заэдно заставала або у брата в домі, або мусїла з ним заходити до тих самих знайомих. Були се крім Подлуського ті самі люди, буденні, ординарні своїм поведїнком і розмовою. Крім буденщини, крім пльоток і обмови своїх найблизших другів, крім дурних оклепаних жартів і дотепів не чути було в тім товаристві жадної кращої гадки.

По таких сходинах Марійка коли вже станула на порозї своэї станції, відітхнула свобіднїйше, хрестила ся і говорила: "Слава-ж Тобі Господи, що відбула панщину!" Але сему не можна було порадити, годї було ухилити ся від того товариства, бо се обидило-б Олеся.

Се Олесеви товариство не було велике. На першім місцї ставила себе панї Зарічна, з мужем п. Зарічним, професором перемиської ґімназії, далї п. Радецька, жінка судового радника і її чоловік. Обі ті добродїйки, хоч жили в дружбі, дуже добивали собі першенства між перемиською інтелїґенциэю. Зарічна почувала себе більше просьвіченою, її муж мусїв більше знати, коли вчив у ґімназії, як якийсь там судовик, що крім своїх параґрафів не знав більше нічого.

Радецька натомість ставила висше становище судового радника, що належить до семої ранґи, ніж "бакаларя" з девятої, котрий дальше авансувати не буде.

Однак кожда з них плекала свою висшість у себе в души, не підносячи того своїй супірници в очи. Те що говорило ся по-

за очи, хоча зараз другої днини доходило до відомости противної сторони, не ослаблювало відносин приязни. Обом видавала ся та дружба чимось конечно потрібним хоч би на те, аби мати на кого вилаяти, та від чого свербів язик.

Мущини грали в тім товаристві підрядну ролю, і се певне, що не вони, лиш їх жінки звели те дрібне, згідливе товариство до купи.

Пані Поницька, Зарічна і Радецька пізнали ся в перемиській плавальні в купелі. Всі три мали дві спільні прикмети, що любили обмовляти иньших, і купати ся в [illegible] дві точки житэвої програми вистарчали їм, щоб зав[illegible] приязнь. Чоловіки їх пізнали ся потім для [illegible] і з того лише титулу, що були мужами [illegible] із пливальні.

Та їм було байдуже, з ким живуть. [illegible]бирали ся за принукою своїх богинь в одн[illegible] домів по черзі, побалакали, заграли преферанса, [illegible] і розходили ся домів.

Панове не мали зовсім ніяких спільних у[illegible]бань як їх жінки. Навпаки, вони де в чім навіть не годили ся. Приміром радник пристрасно любив на вечерю вепровину з капустою, а від того Зарічний діставав нежит жолудка. За те професор любив пиріжки з солодкою капустою, на які радник дивив ся з погордою як на річ вельми мляву і не ситну. Оба знов любили приповідки, приговірки, особливо масні, і радник мав їх цілу збірку.

Ті приговірки забирали йому в бюрі і поза бюром дуже багато часу. Молоді практиканти, що їх приділено до него на науку, тим найбільше зэднували собі його, що причиняли ся до побільшеня його збірника. Котрий мав до того вдачу, для того не мав п. радник Радецький досить слів похвали.

До того товариства входили ще два молоді люди. Через Поницьких належав сюди згаданий уже Подлуський. Він дуже любив Поницького, любив із ним побалакати, а що тоді ще в Перемишлі не було руського касина, де могли би зійти ся, то приходив до нього залюбки до дому. Яким побитом попав сюди і Пташок і з відки він між ними взяв ся, годі відгадати. Певно прийшов за Радецькими. Говорили навіть, що то був якийсь далекий свояк п. Радецької, хоча годі було се справдити. Радник сам дуже ним опікував ся. Він вирсбив для нього

діюрну в перемиській табулї і лагодив його на канцелїста. За його протекціэю Пташок дійсно поробив іспити і ждав своэї черги, що не зараз мала надійти. За те Пташок вислугував ся своїм добродіям, як умів. З кождою справою йшла до нього Радецька, як у дим. Купував для неї всї кухонні потреби, дрова, ярину, а вже як надійшла покупка бараболь і капусти, то Пташок брав на кілька тижнів випуску із свого уряду і увихав ся по містї між селянами.

За те водили його Радецькі всюди з собою, де бували самі. А бували лиш у Поницьких і Зарічних, або приймали їх у себе. Лїтом ходили разом на прохід, коли була погода, на замок або по над Сян, зимою сходини відбували ся в однім із трьох по черзі.

Сходини починали ся о 8. годинї вечером. Було так, що панове поговоривши і посьміявши ся між собою, сїдали в однім покою до карт. Панї засїдали в сальонї. Панї дому забігала на хвильку сюди, а впрочім порала ся в кухнї коло вечері. Гостї лишали ся самі.

З початку переглядали (сотий раз) альбом а потім починали оповідати собі пльотки, з легенька обмовляти иньших, починаючи від непритомної господинї. Коли-ж вона заглянула сюди в найцїкавійший хвилї, одна з гостий звертала ся з приятельською усьмішкою до неї і завертала бесїду на когось такого, кого ґаздиня не любила. Се мусїло затерти всяку познаку якихось догадок ґаздинї, що саме мусїла бути бесїда про неї.

Потім кликали до вечері. Сїдали всї свобідно, як кому було любо. Тодї розпочинала ся загальна розмова. В доборі теми до розмови та в словах нїхто не стїсняв себе. Бесїда вела ся без нїякої женади. В такій свободї, здаэть ся, була вся принадність тих сходин. З кождого дотепу треба було сьміяти ся. Сьміх був признанэм для автора того дотепу.

В таке товариство попала Марійка. Вона з початку дечого не розуміла і для того чудувала ся, чого вони сьміють ся. Та її примусова товаришка Ґлїкерця пояснювала їй, коли були самі в кухнї, що воно таке. Марійка дізнала ся всього. Їй стало соромно за такі бесїди, але нїчого було дїяти. В таких прикрих ситуаціях ставав їй у пригодї Подлуський, що в таких хвилях умів заговорити до неї про щось иньше, і вона не потребувала зважати на те, що говорило ся при столї.

На такі одні сходини приніс Пташок талію цікавих карт. На око то були карти, як кожді иньші, та, приглянувши ся до сьвітла, побачиш таку гидь, що від того могло кождому осьвіченому чоловікови стати соромно. Пташок покасував ті карти в сальоні. Гості брали карти в руки за чергою, придивляли ся до сьвітла і сьміяли ся так здорово, що аж вікна дзвеніли. Подлуського тої днини не було. Глїкерця реготала ся і прикликала Марійку дивити ся. Марійка послухала і вже сідала до колеса, та в тій хвилї заглянув одну карту Олесь поза плечі Радецької, та в тій хвилї кинув ся до Марійки, вирвав їй карту з руки, заки ще вона подивила ся, і мерщій вивів її до другої кімнати.

-- Марійко, се не для тебе, не дивись — заказую.

Марійка станула нї в сих нї в тих. Вона не знала, що то все значить. Ґлїкерця того не бачила і знов почала кликати її.

Та в тій хвилї нахилив ся до її вуха Поницький і прошептав:

— Коли не хочеш, аби я тебе тут при людях висобачив, то не показуй того свинства дівчинї.

Ґлїкерця видивила ся на нього і змогла проговорити:

— Іґі! або вона що за зіленько?

Поницький нагадав собі тепер, що таке товариство для Марійки шкідливе. Ведучи її до дому сказав, що на другу неділю не потребуэ приходити.

Марійка була з того дуже рада. Вона зміркувала, що на тих картах мусїло бути щось поганїйше, як дотеперішні розмови, що так соромили її.

Від тепер через кілька неділь відбували ся сходини без неї. Се дало тему до розговору. Панї не похваляли того, що Марійка "пустила ся" на науку, що лїпше би пошукати їй жениха, як Бог приказав.

Олесь обороняв її тим, що вона, не маючи посагу, мусить старати ся забезпечити себе власною працею.

— Буде учена еманципантка, — шепнула радникова Зарічній до вуха.

— Соціялїстка, — відшепнула їй Зарічна.

— А все таки, панї дзїко, — обізвав ся Пташок, — кожда учителька маринуэ ся на стару панну...

— Браво, Пташок! — крикнула Ґлїкерця. — Ото сказав, що знав!

— Пі-і! панї дзїко, або се неправда?

— Фурда! пане добродію, — обізвав ся радник. — Для панни то лише вийти замуж, і баста! Вже те саме, щось варта, що нічим не потребуэ журити ся, бо про все постараэ ся чоловік. Попрятати в хатї і їсти зварити, то цїла її робота! Такі поґляди, пане добродію, до часу добрі, поки крила фантазії не обгорять, а потім таки хочеть ся вийти замуж! Ми, мущини, сидимо по бюрах, мордуэмо себе працею, а жінки мають усе готове. Я дуже радо поміняв би ролю з моэю жінкою: буду їсти варити, а вона най би йшла писати...

— Ха, ха, ха! — засьміяла ся радникова, — а потрафив би ти замісити галушки?

— Скорше, ніж ти зреферувала-б найпростїйший ротул ак тів, хоч би векслевий!

Проти виводів радника не було реплїки. Як би був хто посьмів перечити, готов був тяжко погнївати ся. Впрочім не було кому перечити. Всї були однокового погляду з виїмкою Марійки та Подлуського, якому не хотїло ся спречати ся..

XIV.

Се діяло ся 1873, холэрного року.

По полудни одного осїнного дня Копач власне вийшов на прохід по канцелярній працї, коли до нього наблизив ся один чоловік із Страшевич. Він поклонив ся йому і стояв у заклопотаню, мнучи шапку в руках.

— А що там, Іване? — запитав його Копач.

— Та біда, прошу пана сендзї.

— Яка біда?

— Та в нашім селї, най ся преч каже, холэра.

— Ну, знаю се. Вона скрізь по селах лютуэ.

— Але у нас найгірше. Позавчора вмерли наші эґомость, а вчора за ними й їмость. Там такий страх по селї пішов, що не дай Господи.

Копач весь задеревів на сю відомість. Обоэ Поницькі померли! Хоч вони не були йому ніякі свояки, але любов до Марійки взяла його з ними як з рідними. Він іще мов непритомний стояв на місцї, коли Іван, мнучи й далї шапку в руцї, обізвав ся:

— Я би гада, прошу пана сендзї... Там на попівстві тепер

нема ніякого ладу, слуги порозбігали ся, лиш одна придуркувата дівка лишила ся. І в селї нема кому лад дати... То може би пан сендзя поїхали... Пан сендзя з нашим эгомостем добрі були... То може би...

Копач не дослухував його бесїди.

— А ви тут з фірою?

— Так. Приїхав по ліки, що дохтор із повяту записав. Тай як побачив пана сендзя, то погадав собі...

— А коли вертаэте?

— Та зараз, ось моя фіра.

— Добре, їду з вами.

Копач не надумував ся довго. Щось у його нутрі мов гнало його наперед. Вже аж як були геть за містом, він пригадав собі, що повинен би був піти до призидента суду і просити відпустки, повинен був завідомити маму, куди їде. Зирнув на сонце. Воно було ще досить високо. До Страшевич дорога не далека. Може впораэть ся завчасу і здужаэ ще вернути на ніч. Ся думка потїшила його і він не зчув ся, як опинив ся в Страшевичах.

Яке-ж важне вражінэ зробило на нього ті недавно ще такі любі місця! Село виглядало мов вимерле, а на попівстві не було й живої душі. Видно було, що недуга заскочила всїх нечайно. На столї в кімнатї коло кухнї не попрятано зі стола від обіду, усюди порозкидувана одїж, поналивано водою, шафи поотвирані, на помості повно видних наслїдків холэри. Копач заглянув до шафи і побачив фляшку карболевого квасу. Пішов до кухнї, взяв коновку води, змішав з карболем і став усе зливати. Потім прикликав дївку з мітлою. Аж тепер почув, як у стайни ревіла худоба.

— Чи давала ти худобі їсти?

— Давала.

— Коли?

— Вчора.

— Біжи менї зараз до стайнї, дай їсти, а потім напій. Та ні, приклич менї сюди зараз війта.

Війт мешкав недалеко, то-ж і зараз прибіг, коли пан сендзя кличе.

— Зараз менї дати варту до всього!

Війт склонив ся і хотїв відходити.

— Пождїть! Прислати менї зараз парубка, щоб обійшов

худобу... але зараз, в тій хвили. Не соромно вам, що такого доброго эґомостя отак покинули? Навіть нікому худоби зайти!

— Та пошу пана сендзя, воно правда, эґомость були добрі царство їм небесне, та кожде знаэте, боїть ся...

Копач дав приказ рукою, щоб пішов і все виконав як слід. Дівка, вернувши від війта, пішла порати ся до стайні, а Копач за той час узяв мітлу в руки і став замітати. Йому якось ніраз не було страшно, що ступаэ по міліярдах тих дрібних ворогів, із котрих кождий міг убити чоловіка.

Потім узяв ся стелити ліжка. Під подушкою їмості знайшов ключі і сховав їх у кишеню.

Стало темніти. Копач засьвітив лямпу і пішов до третьої кімнати. Треба було спішити ся, бо з Самбора виїхав, не оповівши ся президентови. І мама не знала, куди він дів ся і клопочеть ся ним, а тут знов годі так лишити, треба було забезпечити останки мізерії, бо се Марійчине. І він, згадавши її, аж заплакав. Як вона перенесе той удар? Бідна дівчина! Хотів найперше звістити про се нещастэ Олеся. Знайшов папір і став писати лист. Описував усе під першим вражінэм. Се заспокоїло його, він почув страшенну втому і голод. Тепер прийшло йому на гадку, що й він може стати ся жертвою тої страшної недуги... Вмирати? Та він ще такий молодий. Ну, що-ж? кождому прийдеть ся раз умерти. Лекше вмерти, як дивити ся на таке. Та ба! А мама? Вона немічна, стара. Без нього вона хиба би пішла по жебрах. Йому стало страшно на саму згадку, що понеї, для мами. Таж поприсяг собі на могилі батька, що мами не лишить. Та смерть із такими умовами не числить ся.. От найприкрійший приклад на Поницьких.. Їм треба було жити для дочки, а смерть не дала. Треба самому дбати про себе, ратувати ся. І Копач почув себе, мов би потапав. Він кинув ся до першої кімнати. Тут була ще вода карболева в коновці. Копач метнув ся за вмивальницею, роздяг ся до сорочки і став мити ся. Та не було чим обтерти лиця, тож обтер ся сорочкою. Потім виполокав рот горілкою, і одягнув ся. Нагадав собі, що їсти хочеть ся. А тут знов тямив, що з поживою найлекше заразити ся. Нагадав собі яйця. Він знайшов ключ від шафи в сінях; там були яйця, хліб, масло. Усе те лишив, а забрав кілька яэць. У кухні вже була дівка, казав розпалити огонь і варити яйця. Дівка сказала йому, що не вміэ. Взяв ся сам за ту роботу.

— Чи був хто від війта?

— Був наймит.

— У стайні порядок?

— Ая!

— Корови доэні?

— Ні.

— Біжи доїти. Та чекай — умий собі руки тою водою, що там в коновці, знаэш?

Дівка пішла.

— Як я тому всьому дам ради? Коки професор скоро приїхав! Як я тут усе лишу?

Хотів іще поговорити з війтом і йому всьо віддати під догляд. Та не було кого по нього післати. Копач узяв на себе пальто і вийшов на двір. Була пізна осінь. Копач аж тепер зміркував. Доси було йому байдуже про погоду. Здибав якогось чоловіка на вулиці і післав його по війта.

— Скажи, що сендзя з Самбора кличе.

Війт уже лягав спати. Не хотіло ся йому страшенно йти, але то сендзя казав, треба йти.

— Чуэте, війте, я завтра рано мушу їхати. Замовте мені коні, заплачу, то не с т і й к а . Ви прийдіть сюди рано. Позамикаэмо все і вам віддам під нагляд.

Війт став чухати ся в потилицю.

— Як я тому всьому дам раду? У мене своэ господарство.

— Мусить так бути, та то не довго, поки не приїде той пан із Перемишля — знаэте? може й я з ним приїду. Добраніч.

Війт не відходив ще і видно мав щось сказати.

— Я прошу пана хотів, спитати, де пан будуть ночувати?

— Тут.

— Небезпечно так самому, можуть пан занедужати в ночи, ніхто не поможе. Може би пан до мене, коли ласка...

— Спасибіг вам, я таки тут заночую. В ночи може хто влізти тай розкрасти всьо...

— Та воно правда. Такий безбожник гріха не знаэ, а все воно близша сорочка тіла як кожух... Та не знаю навіть, чи пан що їли...

— Ось варю собі яйця на кухні, та зараз буде вечеря.

— Ну, коли так, то добра ніч. Завтра буде всьо готове....

За той час вечеря була готова. Дівка принесла молоко зі скіпцем. Копач узяв ся їсти яйця, а за той час поставив до ог-

ню молоко.

— А ти їла що?

— Ні, прошу пана, я така голодна, ха, ха, ха, — і вона розсьміяла ся ідіотичним сьміхом.

Копач дав їй три яйця у горнятко пряженого молока. З вечерою забрав ся до покою.

Тепер стали у нього думки порядкувати ся. Міркував над тим усім, що в тій хаті пережив. Коли був тут у останнэ, чи надіяв ся того, що тепер э? Ось як би все бачив тепер. При тім самім столї сиділи разом. Тут, де тепер він сидить, сиділа люта Павлїна. Там Марійка поралась. Тут сидів о.. Григорій — де то все поділо ся, тай ще так напрасно, несподївано!

По вечері Копач приліг на софу, бо почував страшенну втому. Забув, що й курити вже не було що. Його брав сон. Але нагадав собі ще щось. Устав і пішов із сьвітлом до першої кімнати і зачинив двері на ключ. В тій кімнаті огорнув його незрозумілий жах. Таж тут учора о тім часї жила ще покійна Поницька. Боже! Йому аж волосэ дубом стало. Здавало ся, що ще тепер чуэ її стогнаня. Пішов до кухнї і наказав дївці позамикати стайню і класти ся спати. Вернувши до кімнати, побачив лист написаний до Олеся. Треба би його запечатати і заадресувати.. Та нехай уже завтра, бо й коверти нема. Поставив лямпу на столї. Нехай сьвітить ся. Він лїг на софу, заложив руки під голову і заснув твердо як камінь.

Уже сонце стояло високо. Фіра ждала більше як дві години на обійстю, війт два рази заходив до кімнати, але не мав відваги будити пана сендзю.

— Мав він із себе, мав за ту ніч. Молоде, тай заснув, як камінь. Добрий чоловік. Не знати лише, чи він який свояк покійного эґомостя, чи так лише наражав своэ житэ на очевидну смерть... А може він до нашої паннунцї? Дав би то Бог! Бідна сирота! — так міркував собі війт, зайшовши вже третій раз до кімнати, де спав Копач. Тепер треба було його конечно збудити, бо чоловік непокоїть ся там на дворі.

Війт рипнув сильнїйше дверима і закашляв голосно. Копач отворив очи. Не міг первісно зміркувати, де він. Бачив чужу кімнату і чужого чоловіка, що стояв біля порога.

— Чого вам треба?

— Та пан сендзя мають їхати до Самбора, я вже давно чекаю з фірою.

Копач зірвав ся тепер на ноги. Сумна дійсність отверезила його. Все нагадав. Але хоч проспав ся гаразд, почував себе слабим. Голова ходила ходором, в ухах шуміло. В роті чув якийсь несмак, а кости усі боліли.

— Добре, війте, що прийшли. Ось я вам віддаю в опіку все, цілу хату. Ви за все відповідаэте, поки не приїде професор із Перемишля. Се довго не потріваэ. Я зараз їду.

— Та може би пан що зїли, так небезпечно тепер їхати.

— Е! До Самбора не далеко, поїду так.

Забрав написаний до Олеся лист зі стола і поїхав. Сьвіже повітрэ трохи оживило його, але виглядав так страшно, що мати побачивши його, аж перехрестила ся.

— Сьвят Господи! що з тобою дитино, куди ти блукав?

— Нещастэ мамо. Обоэ Поницькі повмирали на холэру. Я там і ночував — страх, аж волосэ дубом стаэ.

— Ти там був, тай я нічого не знала — говорила стара, тай поблїдла зі страху. — Сину, ти огнем граэш. Тобі смерть грозила...

— Я зробив добре діло. Дайте менї, мамо, їсти, я передягну ся тай умию ся.

Копачеви зробило ся ніяково, бо покинув уряд без оповістки. Треба було іти зараз до президента оправдати ся.

Президент, побачивши Копача таким, здивував ся.. Копач розповів йому все як на сповіди .

— Чи то ваші свояки які?

— Нї.

— Чудно менї, як можна так за чужими людьми розбивати ся тай житэ своэ наражувати. Коли так усіми своїми знайомими будете займати ся, то й в урядї вас ніколи не побачити.

Копачеви зробило ся ніяково. Такої уваги від президента він не чув, а всеї сущої правди ніяк було сказати. Він перепросив його ще раз і пішов до своэї робити.

XV.

Олесь одержав лист Копача зараз другої днини в полудне, коли сиділи всї при обідї. Лист був писаний олївцем. Олесь, прочитавши його до кінця, скрикнув страшенним голосом і вхопив ся обіруч за голову. Павлїна з Глїкерою страх налякали ся. Гадали, що Олесь захорів, бо не могли довгу хвилю від

нього слова почути. По добрій хвилї встав від стола і блїдий та, трясучи ся, проговорив:

— Зараз їду до Страшевич, тато і мама покійні, на холэру повмирали — ось лист від Копача. Не кажіть нічого Марійцї, поки не верну...

— Але-ж Олесунцю, вважай на себе, в такий огонь їхати небезпечно, там не аби яка пошесть...

— Мушу, мушу, їхати, нехай уратую ту мізерію, яка остала ся для сироти.

Він тепер розплакав ся.

Павлїна метнула ся ладити чоловіка в дорогу. Практична Глїкерця метнула ся до міста, купила флящину рому і якісь каплї против холэри. Поїзд до Самбора відходив за пів години і треба було спішити ся.

В Самборі Олесь пішов просто до Копача. Сей розповів йому все подрібно, як що було, і обіцяв ся поїхати з ним, аби йому помогти. Сам пішов до президента за урльопом.

— Що вам стало ся? Відки така гуманність узяла ся, — каже президент незадоволений уже з Копача через те, що на нім так "завів ся". — Тут щось иньше. Коли менї правди не скажете, готов я Бог зна що подумати про вас.

— Скажу пану президентови правду як рідному батькови. У Поринських э дївчина і я з нею думаю женити ся...

— В такім разї, мій любий, усе менї ясно.

— Чи добре я зробив, що старому всьо сказав? — думав Копач вертаючи до дому. — Хоч воно ще в далекім плянї, та на що маэ зле думати про мене? Я судовик, повинен правдою жити.

Всю дорогу укладали з Олесем, що зробити і як дїло поладити. Копач радив описати всьо, прикликати знавців, щоб оцїнили, і всьо продати до чиста, що не дасть ся переховати. Олесь казав, що з того не візьме собі нічого, нї крейцара, всьо маэ бути для Марійки. А Марійку візьме тепер знов до себе, дївчина маэ скінчити семінарію, аби мала свій хлїб.

— Чи панна Марійка знаэ вже?

— Нічого. Я лише дістав ваш лист, зараз і поїхав. Дома наказав, аби мовчали, поки не верну.

В Страшевичах застали все так, як лишив Копач, і зробили по його радї. Жид арендар купив конї, газди купили худобу і пашу та знаряди господарські. Иньші Жиди купили постіль і

білэ за пів дармо, бож се від холэрних.

Олесь обчислив гроші. Було всього 756 зл. Крім того батьків годинник, котрий лишив собі на памятку, годинник матери і ковтки золоті забрав для Марійки. Копач випросив для себе розпятэ, що стояло на столї.

Тоді віддали війтови ключі від будинків і виїхали. Перед тим Олесь пооглядав на пращанэ всї кути в хатї, заходячи ся від плачу. Копач плакав теж. І він тут полишив частину свого житя.

Вертаючи, Копач мав на гадцї признати ся Олесеви в своїй любови до Марійки, бо-ж се її опікун від тепер, але не вважав се за відповідне. Він іще нїчого не маэ. Велике дїло авскультант. Про весїлэ нема ще що й думати, на висше адюту ще найменче рік ждати, коли не більше. Впрочім як тут ґоворити про вінчанэ, як ще ладаном пахне? За рік саме скінчить ся жалоба. За той час Марійка теж не вийде замуж. Любов, то не крам, із яким виїздить ся на ярмарку. Се сьвяте дїло, треба мовчати до часу — воно вже не довго... Він полишив Олеся в Страшевичах а сам вернув до дому.

Павлїна розпитала про всї подробицї тай так від нехочу натякнула на справу маэткову. Олесь розповів їй усе подрібно.

— Ми нашу половину умістимо в касї, ну, а Марійчина ледви їй вистарчить скінчити семінарію.

— Я так не думаю. Все те, що остало ся, то для неї, її візьмемо від місяця до себе і в нас уже скінчить семінарію.

Павлїна не відповіла нїчого, бо Олесь був занадто подразнений, але се їй не подобало ся.

Олесь мав тепер одно на думцї: в який спосіб сказати про се сестрі, як її до того підготовити, щоб сей удар був для неї лекший. Насамперед пішов до Вайсової і розповів їй. Жінка дуже налякала ся. Їй було жаль дівчини, вона взяла на себе, щоб до сеї страшної звістки приготовити її. Вона розповіла Марійцї, що в Страшевичах велика пошесть. Марійка мов задеревіла. Мусить на тім щось бути, бо инакше Вайсова не казала би їй сього. Серце її віщувало нещастэ і вона таки зараз пішла до Олеся. Його не було тодї дома. Вона війшла налякана. Павця приняла її заплакана, вона саме тодї ладила жалобну сукню. Се сказало Марійцї всьо. Вона заломила руки в розпуцї. Але грози того нещастя вона не догадувала ся. Здавало ся, що одно з батьків умерло, а що любила їх однаково, то й

не допитувала ся, котре. Їй потемніло в очах і вона зомліла.

Павлїна з Ґлїкерою підвели її на софу і стали тверезити водою. На те війшов Олесь.

Сцену, яка тепер наступила, годї описати. Марійка стала від разу куглою сиротою, а одинока її підпора — брат Олесь. Однак вона в такій хвилї не подумала про се. Не стямила ся, як довго сидїла у Олеся. Він їй сказав, що час до дому і він її підведе. Марійка встала автоматично і пішла з братом. Не бачила сьвіта. Ноги під нею млїли і на вулиці кілька разів трохи не впала. Олесь став за неї побоювати ся. Такий удар міг підкосити її здоровлэ. Думав сам що найвідповіднїйше буде віддати її в опіку Вайсовій, бо Павлїна до того нї раз не надавала ся.

Минув тиждень, заки Марійка стямила ся. За той час не могла ходити до школи, хоча Вайсова не дала їй у ліжку лежати. Перший раз прийшла Марійка в чорнім одязї.

Олесь хотів поладити дїло з жінкою, щоб від місяця перевести сестру до себе. Зразу Павлїна не противила ся. Аж як стала наближати ся рішуча хвиля, вона сказала отверто Олесеви, що Марійки не прийме в хату.

— Нехай держить ся Вайсової. Перше, коли було кому платити, то на сьміх, на сором відібрали дївчину і дали до чужої хати, а тепер як нема нікого, то менї на карк тягар всадити? Ти знаэш, що то коштуэ держати дївчину, а у мене своя дитина і нікуди шастати...

Павлїно, так мусить бути і конець. Я її не лишу на вулицї. Те що лишило ся, все до чиста заховаю для неї.

— Ну, то вже не досить, що з кривдою своэї дитини віддаэш їй половину, що тобі правно належить ся, то най би за ті гроші заплатити їй станцію. Я її остаточно прийму, але не за дармо...

Олесь уже був лихий.

— А я скажу, що візьмеш за дармо, бо поки що, я тут господар. Скажи менї, чи я тобі випоминав коли, що твою сестру сироту держу за дармо...

— Мою сестру? А ти не бачиш, що моя сестра робить? Ми слуги не держимо. А з Марійки який пожиток? В школї і при науцї тай тільки всього.

— Даремне говоренэ. Вибирай: або Марійка буде в нас, а нї, то жадної не буде і Ґлїкерцю дївай собі куди хочеш. Запла-

тити слугу мене ще стане..

Супротив такої альтернативи Павлїна мусїла згодити ся приняти від місяця Марійку, бо справдї було-б зле, коли-б Олесь поставив на своїм і хотів Ґлїкерцю видалити з хати.

До першого вже було не далеко. Олесь оповів сестрі, що від першого перейде до них. Се було знов нещастэ для дївчини те супротив нечайної втрати батьків се здавалось їй нїчим. Жаль їй стало добрячої Вайсової, любих товаришок, але вона тепер сирота, годї супротивляти ся. Треба піддати ся судьбі і йти на ласкавий хлїб.

І Вайсовій було жаль розставати ся з Марійкою, бо-ж вона була окрасою її пансіону, та що-ж було робити? Даром її удержувати не могла, бо сама бідна вдова, а супротивляти ся волї брата не мала права.

Попращали ся серед слїз. Вайсова супроводила її благословенством і бажала всього доброго так, як собі на те заслугуэ

Павлїна поводила ся з першу з Марійкою байдужно і давала їй у всїм волю. Марійка чудувала ся такій змінї і думала, що братова вшанувала її тяжке горе. Але ситуація швидко змінила ся. Павлїна сказала їй раз грубо, що вже час би кинути плачі і жалї, і взяти ся за дїло.

Яке то мало бути дїло, Марійка не догадувала ся. Павлїна розуміла під тим науку Несторка і поміч у хатї. Від того часу вона станула на тім самім становищі, що й минулого року: вчила непослушного Несторка, мила начинэ, прятала і бігала до міста за посилками.

Марійка не запротестувала против такого трактованя її братовою нї разу. "На чужім хлїбі не можна брикати, та того вже не довго, ще півтретя року, тай годї". Несторко став тепер прикрійший нїж перше.. Він чув від мами, що Марійка у них на ласкавім хлїбі і мусить йому годити. Так і поводив ся з нею. Нераз, коли його кликала до науки а батька не було дома, він й бризнув:

— Тодї буду вчити ся, коли менї схочеть ся, бо тобі мама за те їсти дають... ти пішла би під пліт, як би не мама.

Марійка на те мовчала і терпіла.. Одна ще думка додавала їй сили в тім терпіню, думка про Копача. Вона довідала ся від брата, як благародно поступив собі Копач при смерти її батька, матери, як наражав своэ житэ задля них, задля неї, щоб виратувати ту мізерію, що остала ся, від розстрати. З разу на-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

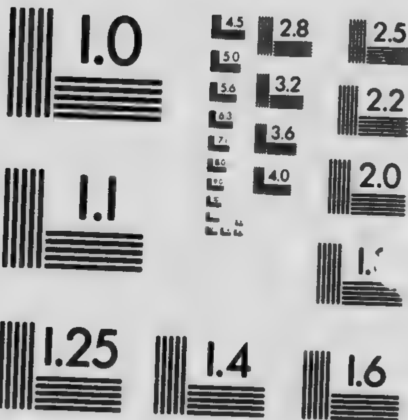

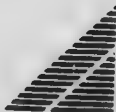

віть бояла ся за нього, чи справді не занедужав, але потім надійшли вісти, що з морозами пошесть вигасла, а про його смерть таки би може почула. Вона надто вірила, що Копач живий і буде жити, бо її серце зараз би відчуло, коли-б йому що лихе трапило ся. А коли згадала ті слова, що їй Копач сказав на прощанэ, то їй аж на серці повеселійшало. Се була одинока ясна зірка в тій темряві, що її окружала. Копач сказав, що її не покине і додержить слова...

Від часу, як Марійка перейшла до брата, почало ся для неї то буденне, монотонне житэ, що й минулого року. Школа, домашня робота, наука потай братової, ті самі гості, ті самі розмови недотепні, буденні, неприличні, те саме товариство, ті самі Пташки... Товаришки Павлїни урядникова і професорова стали знов уважати Марійку за свою і ні разу перед нею не женували ся своїх дурненьких розмов. Пташок тепер іще більше надскакував коло Марійки, хоч вона виказувала йому свою нехіть.

Павлїна все жалувала перед людьми бідної сироти, але на те тілько, щоб по при те поплакати також над своэю недолею, що мусить удержувати сироту, що то богато її коштуэ, а тепер такий тяжкий час і всьо дороге.

Одного разу здибала ся Павлїна з радниковою на базарі.

— Чи знаэте, — каже радникова, — що наша бідна Зарічна хора. Відвідали ви її?

— Я перший раз чую. Не вжеж? Учора ми бачили ся.

— А нинї бідненька захоріла і лежить певно в постели. А знаэте, з якої причини? Як то чоловік не міркуэ навіть, звідки нещастэ на нього спаде. Подумайте: побачила мій новий ґарнітур у неділю в церкві — знаэте, той сканковий, що я собі недавно справила, і так собі то взяла до серця, що розхоріла ся з зависти...

— А хто-ж їй каже бути завидющою?

— Га, така вже натура, а за свою натуру нїхто не відповідаэ

— Я вже давно то замітила, що вона страх зла жінка. Прошу вас, таке саме було, як я собі сього лїта купила новий капелюх, знаэте, той ясний з білим пером. Вийшли ми на прохід і там стрінули ся. Я дивлю ся, а моя Зарічна то синїэ, то червонїэ, то зеленїэ, то блїдне. Аж мінить ся. Заложу ся, що то було з причини мого капелюха. Ну, але то був капелюх, я за нього дала у Львові у Оберлэндера 20 зл. як один крейцар, але

щоби задля ґарнітуру скапкового аж розхоріти ся, то се вже не сьвідчить добре про її характер...

— Говоріть собі. Мій ґарнітур коштуэ 50 зл., і я ще була до того необережна, що сказала їй се..

— За для мене не потребуэ тепер хоріти. Мені тепер не до строїв — я в жалобі, тай нікуди мені анї з зачого строїти ся... Тепер у мене страшенні розходи. Утримати таку дівчину, то не що будь, то страх коштуэ.

— А на щож вам утримувати її?

— Як то? А совість! Деж вона дінеть ся бідна, беззахисна?

— Видайте її.

— Видати? А хтож нинї візьме таку сироту без маэтку, без посагу, просту голу?...

— А я маю для неї жениха. Чоловік статечний і становище маэ. Дуже заінтересував ся нею...

— Хтож се такий? Жартуэте хиба...

— Не жартую. Гріх із сироти жартувати. Маю на думці Пташка. Він дуріэ за Марійкою.

— Пташок? Та щож він маэ? Таж то діурніст...

— Ви не знаэте того, що я знаю. Чоловік менї говорив, що Пташок ось ось стане канцелїстом, уже пропозиція пішла і спо діваэть ся авансу, а кваліфікацію маэ як найліпшу. Про те вже мій чоловік подбав, бо його дуже любить.

— Та що то балакати! Я тому не вірю. Де би там канцеліст на таку подивив ся. Нині кождий женячи ся, шукаэ крейцара, а тут голизна.

— А я вам кажу, що правда. Пташок менї признав ся, що Марійка йому п добала ся, що її любить без памяти і просив мене, аби його сватати...

— Та Бог би з вас говорив, мої ви кохані. Колиб се правда була! Менї би камінь з карку уступив ся... Я хотіла сказати, що бідна дівчина мала би сталий кусок хліба... Олесь усе говорить за ту семінарію, та що то варте. Ах, Господи, що нині учитель-ка? В голові їм поперевертало ся. Та кілько ще на те чекати! Ще півтора року удержувати, то страх погадати, і звідки? Ми самі бідні....

— Отже ведіть справу так, щоб було весілэ..

— Воно правда, що Марійка не так дуже без крейцара. Щось там Олесь уратував зі спадщини, свою половину для неї відступив, хоч і ми не богаті — буде того близько вісім сот..

— Чи так? Га! га! Як скажу про се Пташкови, то аж підскочить...

— Але прощайте, прощайте, я спішу ся до дому, бо ще на обід не розпалювала...

— Прощайте, та не забудьте, що ми говорили...

— Не забуду, ах Господи! та моя радість... що сирота буде мати долю...

Павлїна була дуже з того рада, що почула від радникової. Воно вправдї було би лїпше, як би Пташок закохав ся в Ґлїкерцї, але на милуванэ нема силуваня. Нехай бере, котру хоче, аби лише взяв. Для Ґлїкерцї буде Подлуський, а вже-ж концепіст то не канцелїст. Павлїну розсаджувала радість. Вона хотїла ще перед ким виговорити ся по щироcти і нагадала Зарічну. Чи справдї вона хора з зависти? Пішла до неї.

Зарічна ходила по хатї з завязаною головою. В кімнтї розходив ся запах кольонської води і цитрини. Зарічну мучила міґрена. Павлїна стала їй диктувати всякі лїки на ту вперту і прикру недугу, а при тім хотїла дізнати ся, чи справдї така причина недуги, як їй казала радникова.

— Бачили ви ґарнїтур, що собі радникова справила?

— Бачила, сканковий, звичайний...

— Коштуэ мабуть 50 зл.

— Сьмійте ся з того, мої ви кохані! Куди там, найбільше 25 зл., де би її чоловік стілько гроший вивалив...

— І те що дав, то певно який хабар...

— Я би за те два крейцарі не дала...

Павлїна хотїла їй усьо оповісти, що чула від Радецької, що Пташок уже о Марійку осьвідчив ся, але роздумала инакше. Зарічна готова була цїлу справу попсувати своїми пльотками, отже треба було ще замовчати. Павлїна, хоч в першій хвилї втїшила ся дуже тим, але тепер задумала ся, чи справдї э чим тїшити ся..

XVI.

Павлїна рішила ся передовсім обговорити цїлу справу з Ґлїкерцею. У них були такі справи, про які не говорили нї з ким иньшим, про які нїхто не сьмів знати. Се були інтімні справи між двома сестрами. Вони хоч нераз посварили ся гостро між собою, нїколи не зрадили одна другої. Павлїна любила Ґлїкерцю по свойому, т. э коли кому мусїла щось доброго зро-

бити, то вже-ж би насамперед сестрі. Тим добрим мало бути вінчанэ. Був під рукою жених. Кому його дати, Марійці, чи Глікерці?

Глікерця вислухала уважно Павлїни і заявила, що за Пташка не піде, бо вона варта чогось лїпшого. Пташок, здаэть ся, трохи придуркуватий, недотепний, любить випити, а такий чоловік їй не подобаэть ся. Вона любить людий веселих, сьмілих ну, і гарнїйших як Пташок, у якого всього три зуби з переду парадують. Нехай Павлїна нею не клопоче ся, вона вже собі згодом дасть раду і зловить собі гарнїйшого з поміж тих, що у них бувають.

Павлїна рада була такій відповіди сестри. Раз для того, що сватанэ скорше їй удасть ся, бо Пташок закоханий у Марійці. Друге, що уступить ся їй тягар із плечий. Ще півтретя року удержувати і зодягати таку дївку даром, то не аби що. Третэ, що з Глїкерці їй більша поміч у хатї, як із "ученої" Марійки. Що правда остатня причина була суперечна інтересам Глїкерції, ну, але вона сама не хоче, то їй і кривди нема.

Усе повинно би піти гладко, бо лише розходило ся про те, щоб Марійка на те пристала. Вона так причепила ся до науки, учительство так їй заїхало фірою сїна в голову, тай хто зна чи з Копачем не замотиличила собі голову і буде показувати ріжні примхи. Але на се э способи, вона їх маэ і так досолить Марійці, коли по доброму не схоче, що сама просити-ме Пташка, щоб її взяв.

— Але спершу по доброму, — закінчила Павця свої думки.

І взяла ся до Марійки по доброму. Була для неї солоденька, плакала над її сиріством, так що Марійка не могла з дива вийти. Рівночасно хотїла поговорити гаразд із Пташком. Може все те неправда, що їй Радецька говорила, бо-ж то звісна цїлому сьвітови пльотниця. Ой далаб вона їй! Неминучо зірвала би з нею всї вузли приязни.

Стала отже запошувати Пташка до себе частїйше нїж перше, була для нього дуже ласкава, тїшила ся, що вже раз діжде ся свого хлїба, що варто би вже й оженити ся, що так йому і одної днини нема що оставати самому, бо його певно на перше місце кинуть у якийсь заказаний, забутий куток повітовий... При нїм говорила, що вже певно мусїв зробити якийсь вибір, бо-ж він не такий молодик і крутить ся між людьми і буваэ в порядних домах.

Пташок слухав уважно тих слів, кілька разів запікав по своюму, але не сказав нічого рішучого. Зі своэю задушевною гадкою Павця не виїздила перед Пташком, а він не сказав нічого. Тоді прийшло Павці знов на думку, чи Радецька не одурила її. Вона таки прямо заінтерпелювала в тій справі Радецьку. Та Радецька забожила ся на те, як свого чоловіка любить, і обіцяла сама вмішати ся в діло.

При одній нагоді, коли були разом з Павцею і Пташком, вона прикликала їх у куток і заговорила просто:

— Чому ви, пане Пташок, не осьвідчаэте ся вже раз о Марійку? Я з себе дурня не дам зробити, а коли не те, то й чоловікови скажу...

— Пі, пані дзїко! Я ще не сьмів, номінації ще нема...

— Та бо ви не пікайте, лише беріть ся за діло. Номінація певно прийде за кілька день... Чи ви хочете, щоб вона вам осьвідчила ся? Ось тут зараз говоріть, чи я брешу, що ви любите Марійку?

— Пі-і, та люблю, певно, але я не сьмів, — каже Пташок, обертаючи ся до Павлїни і цілуючи її в руку...

— Чи се на серіо? — каже Павлїна.

— Най би не було на серіо, — каже Радецька, — я би йому той чуб до решту обмикала.

— Беру вас за слово, — каже Павлїна. — Ваша річ буде подобати ся дівчині, а решту я беру на себе.

Пташок був засоромнений і заэдно цілував то одну, то другу паню в руку. Всї були раді.

Пташок вийшовши на вулицю затирав руки з радости і проговорив кілька разів до себе: Пі-і! пані дзїко!

Інтерес представляв ся йому знаменитим. Добре то говорить ся, що Марійка бідна, але він знаэ добре, що для неї э близько 800 зл. посагу а то не що будь. Вправді він яко канцеліст міг би взяти більше, але хиба женив би ся з якою старою панною або вдовою. А тут бере дівчину як цукерок, молоденьку, гарну і пухкеньку аж любо глянути. Пташкови на саму згадку, що Марійка буде його жінкою, аж слина з рота потекла. То-ж він уже й не такий молодий, трийцятка вже минула. Пташок був так занятий своїми радісними думками, що трохи сам до себе не говорив на вулиці. Одна лише немила думка насувала ся йому і бреніла як уперта муха, але він її від себе відганяв. Йому приходило на думку, що Марійка була для нього

непривітлива, не хотіла з ним розмовляти і нераз відвертала ся від нього. Ну але се змінить ся. Дівчата ті, що він їх знав, усі такі примхуваті. Кожда то ніби: тікай геть, а ходи сюди. Він у тім практик і розуміэ; ся на тім. Трохи й Марійка побрикаэ, а потім освоїть ся і полюбить. Впрочім чи то любов так дуже потрібна? От трохи! Та-ж він і не такий поганий. Бувають іще поганьші від нього. Коби лише до вінця, а про те постараэ ся професорова, коли обіцяла. Ет! Не варто тим собі голови морочити.

Пташок махнув рукою і засягнув якогось прохожого. Тепер стямив ся, перепросив і пішов дальше.

Відігнавши ту прикру думку Пташок снував дальше свої пляни як золоту ниточку з клубка. По весілю піде звідси геть на провінцію, вийде з тої залежности від Радецьких, се одинокий спосіб освободити себе, бо інакше не можна. А залежність та дуже йому долягала. В тім товаристві мимо великої свободи він почував себе як у клітці. Все-ж то професори і радник судовий, люди учені, а він при них уважав себе нулею, бо яке-ж його знанэ? Скінчив чотири кляси народні в Радимні, а потім не було куди йти до ґімназії, тож кинув ся на писарку. Насамперед у маґістраті в Радимні, потім вкрутив ся до суду повітового на писаря. Мав дуже гарне письмо, тому злюбив ся дуже начальникови суду Радецькому. Він забрав його з собою до Перемишля. Тут зараз зміркував, що зле зробив, даючи заманити себе перспективою на канцеліста. В Радимні було йому дуже добре. Писав у табулї, де все щось капнуло. Навчив ся хлопам суплїки писати, їздив на комісії, все те значило "сьвіжий крейцар". В Перемишлї треба було обмежити ся на саме діюрнум.. На комісії їздили авскультанти, а табулярні урядники брали "за приспішенэ" для себе, а йому казали виписувати сї приспішені витяги табулярні .

Йому приходило нераз на гадку вернути ся до Радимна на давне місце, але не мав певности, чи воно порожне. З другого боку не мав сьмілости супротивляти ся волї Радецького. Готов на нїм мстити ся, і лишив би ся без нїчого. Дальше придержував його вигляд на канцеліста. Радецький подбав, що Пташок зложив не зле іспит табулярний. Перспектива ставала виразнїйша.

Коли Пташок усе тепер нагадав, мусїв сконстатувати, що дурний був, коли думав інакше. Радецький мав рацію і додер-

жав слова. Тепер не лише буде канцелїстом, але й жінку матиме... пі-і!...

Пташок почував себе дуже щасливим. Піде на провінцію, байдуже, куди, але як добрий табулярист буде при табулї, а се на повітї дійна корова. Він бачив се на власні очи, і нераз обли зував ся, як ті урядники брали гроші мов полову. Ту у більшім містї платять за "приспішенэ" пани адвокати, нотарі що їх ласка, ну, а в глухім кутї, де з хлопами робота, можна таки самому упімнути ся на штемплї, яких нїколи не треба купувати, за перегляд актів і т. д. То золотий інтерес. То інтереснїйше становище як адюнкта, бо адюнкт маэ лиш голу пенсію.

А при тім кілько то иньших дурничок, снїдань і т. д., і не в такім товаристві як тут, де чоловіка годують або вепровиною з капустою, або пиріжками тай чаэм! Там можна собі позволити і на такі специяли, як кавяр, бо розуміэть ся, що хто хоче, аби йому що зробити і запросить на снїданэ, то не числить ся. А товариство! Певно не таке вчене як тут. Можна буде як рівний зрівним поговорити. А жіночка! Як пампушок. Він маэ богато знайомих дівчат, а особливо між жидівочками, але такої ніжної, гарної ще не пізнав жадної.

Прийшовши до дому, Пташок довго не міг заснути. Щастэ не давало йому спати.

XVII.

Павлїна уложила собі такий плян, що насамперед треба обробити Олеся, а потім із Марійкою діло буде лекше.

Гостї розійшли ся. Дївчата попрятали в хатї і пішли до кухнї. Несторко заснув і не міг чути, що говорила мама з татом. Павлїна була дуже привітлива для чоловіка, говорила лише про річи не прикрі, а потім приступила до дїла. Вона була жінка енерґічна і нїколи не лякала ся. Тепер почула мимоволї якийсь острах і серце у неї забило ся сильнїйше.

— Ти знаэш, Олесю, що Пташок ось-ось зістане канцелїстом?

— Знаю. Ну слава Богу, то добрий хлопчисько.

— Правда, що добрий! Я сама пізнала, статечний, ощадний... А кілько канцелїст маэ пенсії?

— Зараз... то XI. ранґа. Отже 600 зл., потім активальний додато 150 чи 120, отже висше 700 зл.

— То дуже ладна пенсія на початок...

— То ще не всьо, канцеліст маэ ще дещо з боку... комісії, знаэш, то що, все що капне...

— Так? Я того не знала. То-ж він собі може гарно стояти. Піде певно на повіт, там житэ дешевше...

— Певно.

Павза.

— Тепер Пташок може на б..зпечно женити ся. Правда Олесунцю?

— Без квестії може...

— Такий статочний, ощадний чоловік...

Павза.

— Знаэш, Олесунцю, я з тобою в тій справі маю дещо поговорити... то э...

— Певно хочеш Ґлікерцю за нього видати — ну, в тім не булоб нічого злого... порядний чоловік.

— А як би не Ґлікерцю, лише Марійку?...

— Марійку? Що тобі до голови прийшло? При чім тут Марійка?

— Ото-ж бо й э. Радникова сватаэ для нього Марійку. Він закохав ся в ній по сам ніс...

— То ще би не рація, а що-ж Марійка на те?

— Я гадаю, що вона розумна дівчина і не відкаже йому. Я навіть замітила, що вона не дуже противить ся... Бувало на проходах радо з ним іде під руку, розмовляэ..

— Я там на тім так не розумію ся, але мені здаэть ся, що Марійці що иньше в голові... вона про науку лише думаэ, про учительство...

— Пусте! говори собі. Наука наукою, а замуж таки пішло би ся. Пташок маэ вже становище, ладну пенсію.

— Та бо пожди! Тай за Пташка не вийшла би так раз два, вона ще в жалобі. .

— Або-ж то жалоба що перешкаджаэ? Весіля гучного не буде. До церкви тай до дому... а ми не в жалобі вінчали ся? Та-ж і я була тоді в жалобі по зимі.

Олесь задумав ся.

— Слухай, Павцю, і відповідай мені по правді! Чи не спішно тобі для того, щоб її з хати позбути ся?

— Я? її? з хати? позбути ся? Олесунцю, що ти говориш? Ах Господи! а що-ж вона мені тут заваджаэ? Але я те роблю

для її добра, бігме, як тебе щиро люблю. Подумай, яка її будучність! Учительку гонять із одного місця на друге, нею помітують інспектори і старші учителї, напастують хлопи і баби та-ж знаєш які наші хлопи! Вона до школи, як чорт до сьвяченої води. Най іно викаже по совісти тих дітий, що до школи не ходять, то їй очи видеруть. І хто за нею обстане? Все при нас, або близько нас не буде. Можуть її кинути на другий кінець Галичини. А по тому така молода і гарна дївчина — бо вона таки гарна, то треба признати — на які небезпеки вона наражена! А най лише раз їй нога поховзне ся, тодї що? Або я такого вже не бачила? Чи-ж то житэ, чи то становище? От так говорить ся, аби люди мали чим бавити ся, та собі голову морочити...

— Менї все той Копач із голови не сходить. Він так піклував ся моїми батьками...

— Анї в голові собі того не май. Піклував ся, бо добрий чоловік, то йому треба признати, що йому належить ся. Але Копач не для неї... Для нього певно вже якийсь радник свою дочку загнув. Го-го-го! Вони його не пустять. На нім, як чую, аж бють ся. Марійка за мала для нього птиця. Такому авскультантови давай зараз тисячі... Впрочім, годї його про те питати, бо не яло ся, а тимчасом Пташок готов нам фуркнути... Ой Олесунцю, куймо зелїзо поки тепле. Трафляэть ся чоловік порядний, статочний, не відтручуймо його... Потому міг би ти жалувати.... Лїпше воробець у жмени, ніж... як то там каже ся.

— То всьо добре, але бачиш, Пташок не маэ тої осьвіти, що Марійка. Він скінчив усього на всього народні школи, та лише через своэ гарне письмо дістав ся на діурнїсту... Марійка маэ замилуванэ до книжок...

— А що-ж їй буде перешкаджати книжки читати? Ось я. Як тяжко гарую, працюю від рана до ночи, а все-ж іще знайду хвильку свобідного часу, що дещо прочитаю. У неї буде більше часу, бо що на повітї робити?... Він для неї всьо зробить, бо страх її любить...

Олесь ходив великими кроками по хатї задумавши ся Павця говорила далї:

— Я ще одно забула сказати. Марійка не маэ нї раз дару до вчительства. Подумай собі, як вона вчить Несторка. Дитина з лїпшого дому і понятлива, а що його навчила? Просто ради йому не може дати, а що-ж буде, як дістане двацять сільських

бовванів, що то не знають, який сьогодні день! Приїде раз інспектор, другий, побачить, що діти нічого не вміють, тай лявфпас неминучий... Тоді знову тобі на карк влізе — бо де-ж подіне ся бідна сирота?

Олесь не відповідав нічого. Арґументи жінки стали його що раз більше переконувати. Він дуже любив сестру і рад би їй неба прихилити, забезпечити долю. Він знав, що Пташок не конче відповідний для Марійки, хоч би задля віку, та Олесь був типовим Русином і бояв ся всякого різіка. Те все, що віщувала Павця Марійці на будуче, могло справді стати ся. Вона могла і не мати дару на вчительку, могла скочити і на бовванів учеників і на дурних темних хлопів і на злого інспектора, могла й похитнути ся, все могло бути. А замуж вийшовши, могла бути забезпеченою на ціле житэ. Становище э, пенсія э, ну, і чоловік добрий, хоч старший, але статочний, бо його знаэ стільки літ... хто зна, чи Павця не маэ рації?

— Та се все буде залежало від Марійки, чи вона схоче.... Тут заходять важні перепони: вона образована, ніжна, він без ніякої осьвіти, чоловік простий, а при тім не зраджуэ великої вродженої інтеліґенції, може бути для неї з часом прикрим. Далі вона Русинка, а він Поляк, усе те треба гаразд розважити, бо воно не сходить ся ..

— Се все нічого не значить... Я все розясню Марійці з практичного боку. Друга річ, що коли вона більше осьвічена від нього, то тим і ліпше, він признасть їй висшість і буде бігати коло неї як песик, бо так усе на сьвіті. При ній він огладить ся і стане милим чоловіком. Вона розумна і своїм тактом, своэю висшістею поведе його куди схоче... Ну, а що до народности, то він більше Русин як Поляк, хиба що латинського обряду. По руски говорить добре і жиэ з нами Русинами, а до Польщі не пхаэть ся.

Ті арґументи що раз більше переконували Олеся; він мусів признати, що Павця маэ практичний розум.

А Марійці і не снило ся, яка нова біда для неї складаэ ся. Вона марила про свою науку, про своэ вчительство — і Копач не сходив їй з ума.

XVIII.

Від тої розмови між Поницькими Павця стала ще солодшою для Марійки. Вона хотіла передовсім зміркувати зі звер-

хніх познак, як Марійка відносить ся до Пташка, і для того запрошувала його до себе навіть у ті дни, коли не було сходин. Пташок приходив, крутив ся біля Марійки, надскакував їй і старав ся бути чемним і дотепним. Марійка з початку дивила ся на його поведенэ байдужно, а далї воно їй навкучило. Вона й так не мала часу на науку, а тепер мусїла пересиджувати з Пташком і слухати його теревенїв, бо кілько разів він приходив, братова прикликала її і заставляла забавляти гостя, а сама виходила буцїм то за якось орудкою.

В кінцї Марійка рішила ся зробити тому конець і одного разу, посидівши хвильку з Пташком, покинула його таки і вийшла до кухнї. На завтра мала повторити партію історії і для того не мала часу тратити.

Павця, що саме сидїла в кухнї, зміркувала зараз, що Марійка задумуэ. Вона поглянула на неї грізно, зшнурувавши свої губи і наморщивши чорні брови:

— Чого панна сюди?

— Маю богато вчити ся.

— Я-ж тебе заставила гостя забавляти...

— Сеж не мій гість, а ти й так не маэш що робити, то посидь, бо я справдї не маю часу...

— Мій, чи не мій, а я тобі се казала... від коли то панна буде менї диктувати, що я маю робити? Від коли так помудрійшала? Тепер паннунцю не те, що перше. Тепер Вайсовою не налякаэш, бо Вайсовій треба платити, а я дурна мушу тебе держати за дармо... Зараз менї йти там, звідкіля прийшла...

Марійка вже давно не чула такого тону своэї братової. Сї слова мов ледовою водою злили її. Така до тепер була лагідна, а раптом бризнула їй так болюче... докоряэ їй тим нужденним удержанэм, тим хлїбом, що їсть, усім її сиротством, роздратовуэ ще сьвіжу, незагоэну рану... Марійку заболїло серце.. вона розплакала ся....

— Але-ж, Павцю, змилуй ся, я мушу вчитись...

— З тої науки такий буде пожиток, як із торічного снїгу.. Ти так скінчиш семінарію, як і я... йди, де кажу, тай годї...

Марійка послухала, вийшла до сїний, втерла на борзї сльози і з червоними очима вся немов у огни війшла до кімнати, де сидів Пташок. Він перемішував тарокові карти, що лежали на столї.

— Пі! Панї дзіко, я тут нудьгував сам і почав картами ба-

вити ся. Чи ви вміэте в карти грати?

Він хотів усьміхнути ся, та лише скривив рота і показав свої три чорні передні зуби. Він нахалив голову і глядів у вічи. Марійці, що саме сідала на кріслї при другім кінцї стола. Марійка глянула на нього і зараз відвернула ся. Він видав ся їй таким поганим, відразливим, що не мала сили подивити ся на нього в друге.

А тимчасом Пташок дивив ся на неї своїми бурими очима, що аж сьвітили ся від пристрасти. Він любував ся її статїэю, рухами, її гарним личком і чорними бровами. Здавало ся, що її зїсть очима. Марійка почула той палкий погляд Пташка. Її душа занепокоїла ся, як від маґнетичної струї. Вона мусїла на нього поглянути і їй стало ще страшнїйше...

— Ви щось мене питали, коли я війшла?

— Пі! Панї дзїко, я питав, чи вміэте грати в карти, бо прийшло менї на гадку, щоб замість нудьгувати, заграти собі так у двійку пікета.

— Що вам до голови прийшло, пане? Хиба-ж я маю час грати в карти? Надто я не мала часу навчити ся того...

— Пі! То дуже легко, от я зараз покажу... Ага! то тарокові а до пікета треба преферансових. Зараз...

Він метнув ся до столика, де лежали карти, вхопив талїю та підбіг до Марійки розкладаючи їх на столї.

— О то так, прошу... Масти знаэте?

— Але-ж пане Пташок, я не маю анї голови, анї часу вчити ся пікета... Хиба-ж карти найкраща забава на сьвітї?

Тепер Пташок не видав ся Марійцї страшним, але сьмішним. Вона мимоволї засьміяла ся з того низького, дурного чоловіка, що таким способом хотів забавляти її.

— Ну, часом годї чим иншим забавити ся, хиба картами, — говорив Пташок. — От і ваш брат, пан професор, який учений чоловік, а не того, щоб часом не кинути картами...

— Але-ж тепер зовсїм не пора до того. Я дуже часу не маю

— Пі! на всьо чоловік часу знайде, коли лише хоче. Я сьогоднї теж не мав часу, бо мав докінчити один величезний гіпотичний виказ. Пасиви страшенні. Карта С на сяжень, а тут мій шеф дав менї пильну роботу, зробити сьвіжий витяг одної реальности тут у Перемишлї. Тут знов карта В як ланцюх. Кажу вам, деволюція правна помотана до неможливости, годї визнати ся, яку хто маэ частину.. Прошу собі представити, що

реальність ділить ся на 180 ідеальних частий. Менї дістала ся та робота, бо ніхто зі всїх діурністів не маэ екзамену табулярного, лише я один, і длятого менї дістало ся то щастэ. Я завинив ся, зробив раз два, мій шеф дістав за приспішенэ, а менї кинув як фірманови 50 кр. Часом д… ре бути вже екзаминованим, бо чоловіка інакше трактують, а часом таки зле...

Марійка слухала того говореня, не розуміючи нічого. Пташок держав у руках карти і говорив про якісь пасиви, про карту В, С — чи часом він не спантеличив ся? Їй стало дуже сьмішно.

Пташок думав, що то його оповіданэ так зацікавило її і дуже був рад, що найшов собі такий любий предмет розмови.

— То ще добре, що при міських табулярних тїлах звичайно буваэ карта А дуже маленька, — говорив Пташок.

— Я всього того не розумію, про які ви карти говорите. Я-ж казала, що на картах взагалї не розумію ся...

— Пі! панї дзїко, та я говорю про табулю... Тепер нову табулю всюди засновують на підставі закона з р. 1871. Перше було инакше, а тепер инакше. Тепер гіпотичний витяг маэ три карти: карта А., де виписують числа катастральних парцель, карта В., де пише ся власника і всї пізнїйші деволюції і карта С., де пише ся обтяженэ.

— Але змилуйте ся, — каже Марійка, — на що ви менї те все говорите?

— Се для вас не цїкаве?

— Певно що нї, що в тім цїкавого?

— То лиш вам так здаэть ся, бо того не можете зрозуміти. І менї так здавало ся, але коли я затягнув ся в ту роботу, то стало менї все ясно і табулярний іспит пішов менї як по маслї. Тепер лиш отворю книгу, знаю від разу, який стан...

Марійцї навкучило ся слухати того говореня, хотїла вже відійти, та нагадала сцену в кухнї з братовою. Треба було сидїти та вижидати, поки не надійде братова, або Ґлїкерця. Але жадна з них не приходила. Павця навмисно придержала Ґлїкерцю в кухнї, "нехай молодята порозуміють ся, може вже раз той дурень збереть ся на відвагу і осьвідчить ся". .

Одначе тої відваги у Пташка не було. Він ішов що правда з тим пляном сюди, та попавши раз на свою табулярну тему став оповідати Марійцї про цїлу табулярну манїпуляцію, про її важність для загалу, а дальше зійшов на свій іспит, які були

екзамінатори, що його питали, як він потім мусів справити угощенэ цілому табулярному персоналеви, як при тій оказії його шеф трохи собі підтягнув, як йому самому потім зробило ся недобре, бо то властиво він лише платив, а иньші "казали давати" без розбору і порядку.

Марійка перестала його слухати і взяла ся за якусь ручну роботу, та просила Бога, щоб хто прийшов та увільнив її. Пташка вважала скінченим дурнем і навіть не звертала уваги на нього. Та все-ж таки ся візита й її обовязок забавляти гостя видались її нудними. Вона тямила, що на завтра маэ здавати партію історію, а тут ані руш до того прибрати ся. Як на біду того вечера брат пішов на місячну конференцію і не зараз мав вернути ся.

А Пташкови анї снило ся відходити.

Та вже й Павлінї видалась візита Пташка за надто довгою. Догадувала ся, що вже хиба по слові і для того післала насамперед Ґлікерцю розвідати, що "вони" роблять.

Ґлікерця відхилила двері і спитала: "Чи можна?"

— Пі! панї дзїко, чому-ж би не можна. Ми-ж тут нїчого такого не робимо, щоби не можна.... хі-хі-хі...

— Що-ж він тобі тут наговорив, — питаэ Ґлікерця Марійки, — за той довгий час?

Марійка здвигнула лише плечима і не сказала нїчого.

— Пі! ми тут цїлу уставу табулярну перейшли.

— Овва, а то менї "кібіц"! Не мали куди ходити, та по табулярній уставі... Ото ви вміэте панни забавляти. Дай ся, мій любенький випхати!

— Ви як почули би яке то цікаве, то самі послухали би...

— Йдіть до дїдька з вашим говоренэм, менї то всьо до хріну тих всїх ваших устав... Скажіть радше, чи були ви тепер коли у Радецьких?

— Був, я що днини туди забігаю, панї дзїко.

— Скажіть менї по правдї, кілько коштуэ той новий ґарнїтур панї радникової?

— Менї здаэ ся, щось 20 зл.

— О! а вона говорить, що 50 зл. Як тут вірити!?

— Панї дзїко, я сього на певно не знаю, може й 50. При купнї я не був. То прийшло зі Львова за послїплатою, я сам ходив на почту відбирати...

— Ну, і кілько-ж ви заплатили залїчки?

— Та кажу, що 20 зл.,

— Отже і так коштуэ, по що-ж тут брехати?

Пташок не знав, що на те відповісти, хоч і дальше хотіло ся йому обороняти свою опікунку.

Павця, не діждавши ся Ґлікерції, війшла теж до кімнати. Вона дивила ся то на Марійку то на Пташка, чи не постереже якого зворушеня по так важній події. Але не побачила нічого. Марійка зараз вийшла, щоб узятись за свою історію. Павця кликнула за нею:

— Накривай до вечері.

Треба було послухати.

Вона стала добувати, що треба. За нею війшла Ґлікерця.

— Що він тобі, Марійко, так довго говорив?

— Бог його знаэ. Говорив про якісь карти, про табулю, а я через нього стільки часу змарнувала і не знаю, чи дам тому раду до завтра....

— А більше нічого не говорив? — питаэ знов Ґлікерця з натиском на кождім слові, та дивлячи ся просто в очи Марійці

— Я навіть не слухала його теревенів. Впрочім що мудрого може такий чоловік сказати?

Ґлікерця пізнала, що Пташок не осьвідчив ся, що він дурний, боязливий. Уже хотіла сказати їй, що Пташок "стараэть ся", але не хотіла з тим вихоплювати ся, не порадивши ся з сестрою.

За той час Павліна, усьміхаючи ся до Пташка, запитала:

— Ну, і що-ж? Дуже не хотіла?

— Пі! пані дзіко, я ще не говорив про се, я тільки приготовляв терен, хотів, аби мене близше пізнала...

— То ви не осьвідчили ся зовсїм?

— Та ні. пані дзіко, так від разу не можна. Панна Марія була якась така чим иньшим занята, що й слухати мене не хотіла. Треба виждати на пригіднійшу хвилю...

— Вона все чим иньшим занята і ви такої пригідної хвилї не діждете ся. Треба відважити ся раз, бо так у безконечність не може тягнути ся...

— Ну, пані дзіко, при найблизшій нагоді, то вже неминуче поговорю на розум..

Війшла Ґлікерця, а Павліна вийшла до кухні.

— Щось ти, небого, не дуже ввічлива для гостя...

— Хиба-ж я йому що негарного сказала?

— Не то, що не сказала, але ще й слухати не хотіла, що тобі говорив.

— Коли він говорив про такі нецікаві речи, що аж обридло слухати...

— Тобі би лише про вченість говорити, а таких людий не богато знайдеш... Трохи би злізти тобі з неба на землю і не зражати собі людий, бо як тебе за твою гордість візмуть на язики, то посивіэш дівкою.

— Нічого менї гордою бути, і я не горда, людий собі не хочу зражувати, а чи посивію, чи нї се менї байдуже.

— Говори, говори, а таки Пташок не зла партія і ти пішла-б за нього?

Марійка видивила ся на братову.

— Павцю! що ти говориш? Відкіля тобі таке на ум прийшло?

— Знаю я ваші дївочі примхи. Всї ви такі неприсутні, а кожда з вас повторяэ собі в души: який такий, най би був, аби хлїба роздобув...

— Павлїно, не вже-ж ти менї не даси хвильки супокою сьогодня?

— Ну, ну, жарт на бік, а я тобі щось скажу. Покинь ти ту книжку, — вона взяла з рук Марійки історію і поклала на столї, — покинь ту книжку, бо вона тобі не дасть хлїба, а як і дасть, то дуже скупо.

Потім узяла її рукою за шию, прогорнула до себе і шепнула до вуха: — Пташок стараэ ся о твою руку.

Марійка відскочила від братової, мов опарена. Лише не знати, чи від того, що Павця може перший раз у житю обняла її за шию, чи від тих не сподїваних слів, що тепер вимовила.

Марійка не сказала анї слова. Вона станула біля стола і перегортала книжку. Павлїнцї здавало ся, що Марійка не від того, бо інакше була би "зробила сцену". Значить ся, лекше буде намовити її під вінець із Пташком, як вона первісно думала. Не хотячи, аби перше вражінэ її слів так затерло ся безслїдно, вона говорила далї:

— Чоловік добрий, спокійний і статочний, я і радникова підглядаэмо його не від нинї. Тепер маэ хлїб у руках і станоще, бо ось-ось зістане канцелїстом. Будеш мати забезпечений хлїб а по його смерти дістанеш пенсію, не буде стояти о ласку інспекторам та всяким радам шкільним. Гадаэш, що то така бла-

годать учителювати? Йой, Боже! От мій чоловік, хоч уже давно за декретом, то не раз проклинаэ годину, коли пустив ся на ту дорогу: кілько усяких прикростий тай хвильки часу нема, або в школї, або дома студентські задачі поправляэ. Ну, а він же ґімназіяльний професор, а ти учителька десь на селї між на пів дикими дїтваками, що не вміють собі самі носа втерти... Уяви собі, дївчино, те все, і Богу дякуй що доля сама лїзе тоб: в жменю...

Хотїла ще говорити далї на ту тему, та Марійка перебила її:

— Про се анї думати! Пан Пташок най подїлить ся своїм хлїбом із иньшою, най не важить ся навіть говорити зі мною про се, я замуж не піду. Я раз рішила ся бути научителькою і буду. Прошу мене такими річами не мучити, бо з того нїчого не буде... Та коли справдї я сьогоднї мусїла стільки часу втратити задля Пташка, то дуже жалую, і більше анї двох слів із ним говорити не буду...

— А побачивши, що будеш, — проговорила, мов просичала Павлїна, а потім, затиснувши губи, вийшла з кухнї і вже не кликала Марійки до вечері...

Марійка лишила ся сама. Чого від неї хочуть? Виїхали з тим дурним Пташком і давай сватати. Хиба-ж справдї на те велїла їй Павлїна кілька годин пересидїти з ним і слухати його дурного балаканя? Вона різко відповіла братовій, та се добре, бо братова не дасть себе чим будь зразити і буде знов напастувати її. Та годї, нїчого з того, бо на арканї під вінець її не поведуть, і чей же брат заступить ся за неї. На брата покладала велику надію. Та яка тому причина, що братова хоче її конечно видати замуж так за першого лїпшого? Чи справдї з доброго серця? Хиба-ж у неї э серце? Вона знала дуже добре Павцю, що то закаменїла еґоїстка. Не вже-ж хоче позбути ся її з хати? То більше як певно. Але знову то вже не т... довго... ще півтретя року тай сама вступить ся....

Ті роздумуваня так заняли її голову, що не п...илї їй було щось до ладу прочитати. Вона даремно читала, бо нїщо не держало ся її голови.

А Пташок забавляв при вечері пань як знав. Оповів їм новинки з міста і околиці, говорив ріжні приповідки і був веселий, дотепний і забавний.

Павлїна не могла зрозуміти, як чоловік може дївчинї не подобати ся... Ну, він не дуже гарний, але увійде...

Олесь вернув із конференції і застав у себе веселе товариство. З того, що Марійки при столі не було, він міркував, що мусіло вже бути якесь говоренэ і дівчина певно соромить ся тепер разом сидіти... Не знав лише, чи згода, чи гарбуз...

Пташок посидів геть за 10 годину в ночи. Попрощав ся сердечно зі всіми, а Олеся аж вицілував із радощів...

Коли вже лягали спати, він запитав жінки, що тут було, чи Пташок уже осьвідчив ся, чи Марійка його приняла... Павліна мала вже готову відповідь, що Пташок леґейда несьмілий, що ще з Марійкою нічого не говорив, лише її до того "підготовлював", що вона сама упередила Марійку, та що закроюэть ся, що Марійка не похочуэ, але вона наклонить її до того, щоб лиш Олесь до того не мішав ся поки що, бо попсуэ діло, не розуміючи ся на тім, а то "бабське діло" і вона ліпше знаэ, як його повести, аби всьо було добре... Олесь і сам не мав охоти до того мішати ся і полишив се справді жінці, знаючи її практичну вдачу.

— Лише застерігаю ся, щоб її не силувати...

— Ти, Олесунцю не знаэш жіночої натури. Дічина все ніби то не хоче... а йде охотно, бо соромить ся виявити свою волю.. Найліпший доказ, що кожда панна молода при шлюбі плаче. Чого-ж я мала би її силувати? Я-ж їй добра бажаю, як своїй рідній сестрі... Будь спокійний...

Але Павліна не те думала. Вона мусить Марійку віддати за Пташка, щоб сьвіт мав перевернути ся, бо то вона її сватаэ. Павліна почувала подразнену амбіцію. Мала-ж би вона не довести діла до кінця, мала-ж би уступити перед опором одної "ученої еманципантки"? Друга річ: звідки вона приходить до того удержувати ще півтретя року дармоїда в хаті з кривдою своэю і своэї родини? Маэток по батькови забрала весь, та ще її годувати за дармо? Вона мучить ся дома, працюэ тяжко на всіх на те, щоб отся водила ся з книжками? Так мусить бути. Хоч би Марійка ненавиділа Пташка як чорта, то таки мусить вийти за нього. Тим вона відплатить їй за ту компромітацію. за той сором перед людьми, що зґедзкала ся до тої Вайсової. Таж усі догадували ся властивої причини, те все перетерпіти. Тепер черга на неї. Впрочім, що подумала-б собі про неї Зарічна або Радецька. що не була в силі довести до кінця такого мізерного сватаня?

Одну хвилечку вона завагала ся. А може то не годить ся

знущати ся над сиротою? Може воно гріх? Але й тут еґоїзм прийшов їй у поміч і вона намагала ся заспокоїти свою совість тим, що се всьо робить для добра Марійки. Ті всї науки чорта варті, а тут трафляэть ся чоловік статочний, одним словом добра партія. Марійка сама признасть їй рацію, і буде дякувати, бо то ще дуже молоде і дурне. Всї дївчата зміняють свої погляди на женихів. От і вона сама: чи справдї вийшла за Олеся з любови? Вона нагадала собі, що не любила нїколи нїчого, і що заэдно мріяла про те, щоб вийти за питомця так, як її мама і бабка — Олесь навіть не подобав ся зі своэю плаксивою маленькою вдачою, але мусїла вийти, аби мати шматок хлїба, а тепер того не жалуэ і рада, що так стало ся. Всї ті любощі, симпатії й антипатії, то хиба в книжках, бо годї припустити, щоб люди справдї були такі дурні... Поживеть ся, злюбить ся. Те все робить вона для добра Марійки.

Олесь уже хропів добре, а Павця не зажмурила ока. Треба було обдумати плян як і що робити. Передовсїм обережність, бо Олесь мимо своэї уляглости готов станути за Марійкою, а тодї вся робота нї на що. Отже треба робити так, як уперед робила з Марійкою, щоб їй відійшла охота жалувати ся перед братом. Тодї їй повело ся, і коби не ті чортові вакації, не те що Марійка пожалувала ся перед "старою" (вона не любила покійної тещі), був би до нинї не знав нїчого. І тепер треба з Марійкою поводити ся так щоб їй осточортїла кожда година, щоб побут її у неї був пеклом, а тодї пожитэ з Пташком видасть ся їй раэм. І сама просити-ме його: беріть мене!

На такий плян рішила ся Павлїна. Олесь не відважить ся давати її знов до Вайсової, бо вона на се не позволить ,аби свою власну дитину кривдив; надто він нїколи того не буде знати, яких колючок вона вжиэ супротив упору Марійки.

Павлїна хотїла забезпечити себе на всї перешкоди. Їй нагадаь ся Копач, про якого і Олесь згадував. Він готов в останнїй хвилї перешкодити всьому, коли він справдї такий дурний, що замакітрив собі голову вбогою дївчиною. Та як би хотів її брати, то най би брав хоч нинї, а то він іно ще авскультант, а ті паничі тонко свищуть. Тепер на адюнкта треба почекати, тай він хотїв би чекати, а тодї було би те саме, що й тепер. Їй одна біда, чи годувати непотрібна до тої хвилї, поки не зробить матуру і не стане учителькою, чи доти, поки авскультант не буде адюнктом.

Як не будь а треба від тої евентуальности забезпечи ся. Павлїна загадала так: здобути доказ на те, що Копач або вже оженив ся з иньшою, або десь пішов сьвітами із Самбора. Вона маэ одну знайому в Самборі, котра на просьбу і для її приязни потвердить одно або друге. Таж на се не треба буде присягати, а Олесь повірить, не справджуючи, бо-ж годї буде їздити і слїдити за здогадним женихом сестри.

XIX.

Марійка перемучила ся майже цілу ніч і аж плакала з досади. Розуміэть ся, про науку не було анї бесїди, бо її розболїла голова. Як на лихо другої днини її запитали з історії і вона дістала злу ноту. Професор зробив їй терпку замітку, що як визначна ученниця даэ иншим злий приклад і занедбуэть ся. Се дуже заболїло її. Чи-ж вона тому винна? Чи-ж не мала найлїпшої волї навчити ся як би не перешкодили лихі люди ?Та професор заповів, що скаже се братови і се вже цїлком прибило Марійку. Вона дуже бояла ся того, бо Олесь як професор на тїй точцї не знаэ жартів. Вийде з того, що він даремно держить її! Марійка зблїдла як стїна, зціпила зуби і не знала що з нею робить ся. Їй потемнїло в очах, задзвонило в вухах. Професор записуючи собі в нотатцї не бачив нічого. Тодї одна товаришка вставила ся за нею. Вона заговорила різко, що пан професор не зробить того, бо най лише погляне на неї і переконаэть ся, що вона недужа, що такої учениції не годить ся так тяжко карати.

Марійка не чула тих слів. Їй не давав жити той сором, якого діждала серед цїлої кляси, і так безневинно. До братової мала страшенний жаль. Не то що їй забираэ час роботою, та ще її гнобить залицянями дурного чоловіка... Марійка рішила ся звернути ся від разу до Олеся, розповісти йому все, що нинї стало ся в школї і задля чого так стало ся. Хотїла упередити брата, заки скаже професор своэ обжалуванэ.

Від того їй трохи полекшало і вона заспокоїла ся. Як лише скінчила ся школа, вона забрала книжки і не прощаючи ся з ніким пішла до дому. Олеся ще не було. Павлїна пізнала зараз, що Марійка мала якусь неприэмність у школї, бо певно не навчила ся вчора, а прецїнь така блїда і прибита до школи не йшла. Хотїла тим покористувати ся для своэї цїли.

— Бідна дівчино, щось тобі небого недоброго трапило ся в школі! Подумай, моя дорога, чи варто то так мучити ся. Кілько то твого здоровля марно йде. І говорити про се нічого. Я таких клопотів у своїм житю не зазнала. Навчили мене читати, і досить. Але я мала розум і вийшла замуж. Послухай мене і зроби так само, а тоді посьміэш ся зі всїх своїх бельферів, яким мусиш під ласку йти, посьміэш ся із тих дурних книжок, над якими тратиш здоровлэ. Трафляэ ся добрий чоловік, не треба гордувати долею, яку Бог посилаэ...

— Павцю, змилуй ся і не муч мене...

— Ну, ну, нічого вже не скажу, тепер ти недужа. Напий ся води, певно голова болить. Зараз буде обід, а по обідї приляж троха на софі і проспи ся, то минеть ся.

Павлїна вміла бути і ласкавою, коли їй того було треба. Та ся заява співчутя колола Марійку не меньше лайки. Вона тямила, що братова відплатить її за кожде дароване ласкаве слово в десятеро, коли вона не віддячить ся її, улягаючи її волї

Марійка пішла до кімнати, і прилягла на софі.

Надійшов Олесь. Побачивши сестру, пізнав, що вона недужа. Розпитав її про причину, та вона йому зараз розповіла, що сьогодня не вміла історії, бо вчора не могла навчити ся. Олесь не питав чому, а вона не мала відваги порушати тої теми. Отже розмова скінчила ся на нічім. Олесь полишив її в супокою, а сам вийшов. Марійка не їла обіду і так пролежала до вечера.

Над вечером надійшов Пташок. Марійка зачула його голос і аж задеревіла з досади. Вона зненавиділа його. Через него вся та пригода. Біда поставила її його в дорозї.

Вона завязала собі ручником голову, аби був видимий знак її терпіня, аби не виходити до тої кімнати, де був Пташок. Він за неї питав кілька разів, та йому сказали, що вона недужа. Він став уперто допитувати ся. Марійка не могла того слухати з другої кімнати і затулила собі вуха подушкою.

Сегодня всї були не раді з Пташкових відвідин. Він сам зміркував се і відійшов іще перед вечерою.

В сїнях шепнула йому Павця, аби кілька днїв не приходив, поки всьо не вспокоїть ся.

За кілька днїв Павця дістала пожаданий лист із Самбора. Знайома "приятелька" писала, що Копач, діставши висше алютум, перенесений із Самбора аж до якогось Вишнївчика на Поділю. Вона не знаэ, де то э, але десь дуже далеко, та знаэ на

певно, що там, бо се її говорили авскультанти, що у неї харчують ся. Копач забрав із собою і свою маму.

Павлїну сей лист дуже врадував. Тепер Олесь хоч би й хотів, не порозуміэ ся з ним, а й він сюди не приїде, бо то дуже далеко, тай хто зна, чи э там желїзниця.

Павлїна сховала лист так, щоб мала його в потребі під руками, та щоб його хто не знайшов. Тепер треба було взяти ся за справу енерґічно. Передовсїм зменьшила їду для Марійки так, що своїх годувала потай по кутах, а на стіл, де сїдала Марійка, давала так мало, що дївчина заэдно вставала від стола голодна. Потім заставляла Марійку до таких робіт, яких вона до тепер не робила: мусїла мити підлогу в кухнї і в сїнях і чистити щітками підлогу. Дївчина робила все в покорі, не жалуючи ся перед нїким. Павця устроювала все так хитро, що Олесь нїколи не застав сестри при такій тяжкій роботї. Такого пониженя було вже за багато навіть Ґлїкерцї, та коли хотїла її в чім виручити, то Павлїна нїколи до того не допустила. Чинности послугачки обмежили ся лише до ношеня дров і води.

Коли Павлїна казала її се або те робити, то мусїла ще вколоти її словами:

— Роби роби, не лїнуй ся, не велика панї, бодай в части відробиш те, що тобі їсти даю...

Крім того мусїла ще вчити упертого і зноровленого Несторка, котрий її при кождій лэкції копав, щепав і проклинав...

Дївчина при такій тяжкій працї почувала страшенний голод і задля того стала недомагати. Одного разу, не можуич опанувати свого голоду, взяла собі булку, яку йно що прислав пекар, і зїла її з великим апетитом. Павлїна, дорахувавши ся тої булки, стала розпитувати:

— Де-ж іще одна булка?

— Павлїно, я була дуже голодна тай собі взяла.

Павлїна стала на неї сварити:

— Як ти сьміла? Хиба тобі того мало, що тобі даю? І так чорт знаэ, за що я так караю ся, що мушу такого дармоїда годувати як ти, ще мене окрадати будеш...

— То ти се називаэш крадїжю, що я одну булку взяла з голоду?

— Мовчи, ти панно премудра, ти ненаїсна. То нам вистарчаэ те, що даю, а тобі нї? Пожди! на своїм то можеш їсти, щоб аж горлом лїзло, а у мене то притягни трохи, животика, і не

марнуй мого хліба... Що-ж я тепер дам Несторкови до школи?

Марійка стояла як на розпалених вуглях. До такого ще не доходило ніколи. До тепер терпіла все, потїшаючи ся тою гадкою, що вже не довго буде біді конець. Тепер зміркувала, що так дальше не видержить і місяця...

Та що її бідній сироті робити? Родини не було в неї ніякої крім одного брата. Він повинен за неї заступити ся. Йому треба конечно все сказати...

І вона, вийшовши зі школи, пішла просто до ґімназії, щоб поговорити з Олесьом на самоті. Олесь привитав її ввічливо та запитав, чого вона йде в ту сторону.

— Я за тобою навмисно шукаю... Бій ся Бога, брате, я вже не видержу, що Павця зі мною виробляэ... Мене заставляэ до найординарнійших робіт, каже менї підлоги мити, щіткувати... Я роботи не цураю ся, але я не маю часу на те, я й так у школї огидо занедбала ся через те, що не маю хвильки часу взяти книжку в руки. Та ще страшенно голодую. Менї сили не стаэ на таку тяжку працю. Та все бачу, що Павця ненавидить мене і робить усе те, аби менї допекти до живого. Сегодня наприклад я була така голодна, що не втерпіла, аби не взяти собі одну булку. Що менї Павлїна наговорила! Сказала менї просто, що я її окрадаю...

Тут Марійка не вдержалась, щоб не заплакати.

— Вже і злодійку з мене зробила... Олесю, бій ся Бога, заступи ся за мене, бо прийдеть ся вдуріти...

Олесь лише зуби закушував із досади. Та нелюдска істота доводить його до божевіля. Тому треба раз конець зробити... Він став заспокоювати Марійку, бо йому жаль стало сестри.

— Не плач, Марійко, дивись: люди ззирають ся на нас. Я мушу на те щось порадити, бо так дальше не може йти...

А сам не знав справдї, як за дїло взяти ся. Вилаэ Павлїну, як се вже нераз робив, вона буцім то упокорить ся, а про те буде своэ робити. То баба з пекла родом. Він же не може заэдно бути при них, аби в кождій хвилї постояти за Марійку.

Прийшли так до дому. Павлїна, побачивши їх разом, та ще Марійку заплакану, а чоловіка насупленого, догадала ся від разу, що Марійка мусїла пожалувати ся. В одній хвилї обдумала плян, щоб "Марійчинї інтриґи" ударемнити.

Заки Олесь здіймив із себе футро, Павлїна відізвала ся:

— Знаэш, наша панна булки з дому виносить. Я від дов-

шого часу, зміркувала, що мені нестаэ булок, а нині я таки вилапала її, як сховала булку в кишеню.

— Навпаки, вона булку зїла, бо була голодна...

— Вона так тобі казала? То неправда, я найшла булку в її кишені...

Олесь не знав, що сказати.

— Слухай, жінко, ти неправду говориш, Марійка говорила мені инакше...

— То я діждала ся, що ти мені вже не ймеш віри? То вона у тебе правдомовна, а я ні? Ну, гарного я діждала ся, бодай була не дожила того...

Тепер Олесь збентежив ся. Справді не знати, кому тут вірити. Марійка признала ся, що взяла булку, та не сказала, чи її зїла. Чорт не розбере...

Павлїна не дала йому до слова прийти.

— Я дальше так не видержу, ся небога зачинає між нами робити ріжницю, хоч ми до того часу жили в примірній згоді. Вона мене зі сьвіта зжене...

— Мовчи, — гримнув Олесь, не оглядаючи ся, що в кімнаті була Ґлїкерця і Несторцьо. — Тут ти всьому винувата. Чого вчепила ся дївчини? Чого її не даэш жити? Хиба-ж вона маэ бути в мене за помивачку? Най пильнуэ школи, а не шапликів. Я того не стерплю. Тям, що я буду мусїти Марійку дати знов на станцію і буду за неї платити, але тоді вимагати буду того, що вже тобі раз говорив...

Ґлїкерця, видячи, що заносить ся між ними на таку бучу, якої ще не бачила, вийшла мерщій з хати.

— Добре, — каже Павця, — Ґлїкерця виїде ще сегодня з Перемишля, але і твоя ґрандесса тут не сьміэ бути... Та не думай, аби я на те позволила, щоб ти хоч один крейцар видав на неї... Не позволю скривдити себе і своэї дитини... То собі запиши.

Олесь не чув іще такого опору від своэї покірної жінки.

— З моїми грішми вільно менї робити, що менї хочеть ся, і в тебе дозволу просити не буду. Марійка піде на станцію і я буду за неї на вдивоживу цїлого міста платити.

— Так?! То я бачу, що й менї нїчого тут робити... Коли так, то й я їду нинї в сьвіт за очи.. Лиши ся з нею і господаруйте собі самі. Я ще маю де голову притулити, маю брата і він менї не пожалуэ ложки страви....

— Чи ти, жінко, здуріла? шо ти говориш?

— Те, що чуэш, ось побачиш зараз.

Вона відчинила двері до кухні і покликала Ґлікерцю.

— Ґлікерцю, збирай ся, зараз їдемо до Ореста, нема нам тут що робити. До того дійшло, що хата наша стала ся пеклом

Ґлікерця не знала, що робити. Павлїна кинула ся до шафи одягати ся в дорогу.

— Так, в одній сорочцї поїду, най усьо чорти візьмуть... Несторцью, бувай здоров, тато мене гонить геть...

Вона розплакала ся і стала цїлувати хлопця. Несторцьо вчепив ся Павлїни за шию і став ревіти:

— Не хоцу, не хоцу, щоб мама їхала, най собі їде тато...

В хатї зчинив ся галас і метушня. Ґлікерця побачивши, що то не жарти, стала шукати по кутах за своїм шматэм і звивати в клунок.

Олесь стояв серед хати, не знаючи, що говорити. Такого ще йому не траплло ся бачити. Він знав завзятість своэї жінки, що вона не завернеть ся. Буде сьміх на цїле місто, що жінка від него втїкла. Та ще як на біду на порозї зявила ся послугачка і дивила ся на таку сварку. Тепер уже годї буде втаїти, чого жінка відїхала, бо ся баба як лише розповість по тих домах, де послугуэ, то цїле місто знати-ме зараз завтра.

— Жінко! Опамятай ся, що ти робиш? Та який дїтько тебе виганяэ, ти хиба вдуріла?

— Не говорю більше анї слова, лише їду...

Олесь насамперед витрутив бабу послугачку і зачинив двері, потім узяв Павлїну за плече і гримнув:

— Анї кроку менї не сьміэш рушити ся, розуміэш? Досить тих комедій...

Павлїна заверещала не своїм голосом, що її руку зломив. Олесь справдї став лякати ся про її розум...

— Павлїно, що тобі стало ся?

— То стало ся, що нема менї вже житя з тобою, шкода моэї працї, моїх лїт молодих. Ти хочеш, аби я слухала твоэї сестри, а я того не стерплю, скорше в могилу піду...

За той час Марійка сидїла в кухнї, що була через сїни. Вона чула крик і знала, за для чого він зчинив ся, та не знала, що аж до того дійшло. Тепер війшла до кухнї послугачка і сказала її, що панство дуже сварять ся, панї збираэ ся їхати геть...

Марійка задеревіла. Хиба-ж вона може допустити до того,

щоб через неї жінка покидала чоловіка і дитину? Ні, се не може бути..

Марійка станула в порозі саме тоді, як Павця з Ґлікерцею пакували клунок, а Несторко держав ся маминої спідниці і верещав немов із нього шкіру дерли... Ще Марійка не проговорила слова, а вже братова звернула ся до неї.

— Ось твоя справка, паннунцю, доказалась, чогось хотіла. Тепер будете собі господарувати обоэ...

— Жінко, не плети дурниць, чого від неї хочеш?

— Та позволь же мені хоч в остатнэ сказати її слово правди, більше нічо не скажу... То ти усьому винувата, своїми пльоткам и довела до розлуки жінку з чоловіком, затроїла спокій домашній, най тобі Бог се відплатить.

Марійка стояла як нежива.

— Та що-ж я говорила, чого чіпаэш ся мене? Мене де виженіть, лише покажіть дорогу, де мені діти ся, зараз піду в сьвіт за очи.

Вона стала страшенно плакати.

— Мамо, моя мамо, чи ти бачиш, як я тяжко терплю...

Той плач, здаэть ся, отямив трохи і лють братової. Може обізвала ся в її душі крихітка совісти, що так кривдить сироту. Вона не виходила з хати і ждала, коли її чоловік скаже бодай одно слово: остань... Олесь узяв себе обіруч за голову і став ходити по хаті. Попробував іще раз уговорити жінку...

— Павліна, не роби стиду нашому домови і не доводи мене до божевіля, бо я тоді ні за що не ручу...

Павліна того лише ждала.

— Не для тебе се роблю, лише для тої дитини, з якою мені тяжко було би розлучити ся... але заповідаю тобі, що коли мене не перестанеш мучити, те серед ночи втечу, але й дитину з собою заберу...

Вона здіймила з голови капелюх, здіймила футро і стала голубити Несторця.

— Бідне моэ пташенятко, цїсьо, цїсьо, тихенько, тихенько, мама тебе не лишить, хоч би прийшло ся й загибати. А як би мама мусїла їхати, то й Несторця з собою везьме... Поїдемо до вуйця на село, там нам буде добре, будемо санкувати ся, бігати... а якже, — но, цїсьо, цїсьо...

Вона стала отирати його сльози і цїлувала його в голову, в лице, по руках.

Олесь, дивлячи ся на ту нову комедію з дитиною, не міг втерпіти, плюнув і вийшов до другої кімнати. Марійка вийшла з плачем до кухні. Остала ся сама Павлїна з Ґлїкерцею.

— Ти, Ґлїкерцю, таки мусиш на якийсь час виїхати, менї того конечно потреба. Зараз нинї їдь до Ореста, я мушу мати цілком свобідну руку, потому знов тебе сюди спроваджу. О другій відходить поїзд, а там собі найдеш яку тарадайку. Або нї, я зателэґрафую до Ореста, аби вислав конї і бараницю. Заки ти доїдеш до Судової Вишнї, то вже конї будуть. Коли-б не було, то зайди до пароха, а він тебе відішле. Але нинї мусиш відїхати.

Ґлїкерця не протестувала. Вона знала, що коли Павлїнї того треба, то так мусить бути...

Олесь ходив довго по кімнатї, не можучи мислий до купи зібрати. Такого завзятя від своэї жінки не надіяв ся, такою нїколи її ще не бачив. Здавало ся, що все йому улягаэ, що все чинить його волю. Що тепер діяти? Марійка тут не видержить. Дати її на станцію? Треба платити. То ще би нїчого. На 10 зл. місячно спроможе ся, але жінка йому за те спокою не дасть, а коли зачне такі авантури виробляти, то хиба здуріэ. А може його і покинути, а тодї вийде скандал на ціле місто, будуть на нього пальцями показувати... Та ще готова зробити йому процес о розвід, тодї би ще гірше було. Всї будуть держати її сторону, бо всї її знають як статочну жінку. Один іще ратунок загрозити їй, що не буде удержувати Ґлїкерції. Вона не маэ де подїти ся, а Орест сам біду клепле, бо парохія лиха і дїтий пов на копиця...

Марійка, виплакавши ся в кухнї, взяла ся за свою роботу. Стала ладити до обіду, якого по такій бучі нїхто крім Ґлїкерції не хотів їсти.

— О котрій годинї їдеш? — питаэ ся Павлїна Ґлїкерції.

— Одругій треба бути на станції.

— А куди-ж вона маэ їхати? — питаэ Олесь.

— До Ореста їде нинї. Годї, щоб нас дальше обідала, — каже Павлїна.

— Хиба-ж я її вимовляю їду? — каже Олесь. Він нерад був із того, бо тепер не бачив дошки ратунку для бідної Марійки. Тепер Павлїна не дасть її дихати.

— Вона сама се знаэ, не треба її аж нагадувати і вимовляти... Вона знаэ, що стілько осіб удержувати з одної пенсії про-

фесорської, то за багато...

Олесь догадав ся, що сеї пэть ся до Марійки, те саме зміркувала й Марійка.

По обіді Ґлікерця справді поїхала. Марійка пішла до школи, не ївши нічого. Павлїна пішла до своэї приятельки Радецької, Олесь лишив ся сам дома. Не міг іще заспокоїти ся по нинїшнїй афері. Що тепер робити? Коли Павлїна і Ґлікерцю виправила з хати, то на те, аби бути незалежною від нікого, а тим певнїйше атакувати і гнобити бідну дївчину.

Олесь був безрадний. Хиба її видати замуж? Ось і Пташок прийшов йому на гадку. Чи буде Марійка з Пташком щаслива? То правда, що то чоловік статочний, але не маэ осьвіти, і з лиця не дуже то гарний. Але иньшого вибору нема... Се одинокий для неї вихід. Уступить ся з хати, тай відітхне свобіднїйше. Та гадка що раз більше подобала ся Олесеви. Треба на розум поговорити з Марійкою...

Він іще довго обдумував сю тему, ходячи по хатї.

Тимчасом Павлїна зайшла до Радецької пожалувати ся на свою недолю і на упертість Марійки.

— Мої ви кохані, коли ви менї не поможете уговорити ту дурну козу, то хиба не дам сама ради. А, то все ті книжки завернули її голову...

— І таки не хоче йти за Пташка? Та скажіть менї, чи він її осьвідчив ся вже, чи нї, бо від нього нїчого не можна довідати ся. Лише пікаэ і соромить ся, як дївчина.

— Він леґейда, кажу вам. Колись то лишила я їх самих на цілий вечір, та він її замісць осьвідчити ся як слїд, плїв небилицї про якісь карти табулярні, та по просту осьміхнув ся в її очах... Де-ж так можна?...

— То то й э, що він такий несьмілий до дївчат, я знаю. Але який він добрий, який добрий, мої ви кохані, то пошукати. А який господар, як на всїм розуміэ ся... Приложить вам ніс до масла, то зараз пізнаэ не то, чи воно старе, але навіть, кілько йому тижнїв. На всїм розуміэ ся. Так візьме горнятко масла з рук баби і вгадаэ, кілко важить. Він на чоловіка як сотворений.

— Та я то всьо знаю, мої ви кохані, і я вам за вашу доброту дуже вдячна, але що тут зробити, що тут зробити? Дурна дївка, сама відпихаэ щастэ від себе...

— Пождіть, я сама з нею поговорю, а тоді змию Пташкови порядно голову і таки його змушу осьвідчити ся.

— Ой то, то, поможіть мені, дуже буду вдячна. Та мені час іти підвечірок ладити... Бувайте здоровенькі, мої ви кохані.

Павця вийшла, не сказавши й слова про авантуру, яку сегодня дома виправила. Її самій стидно стало того. Але се вважала конечним, щоб довести справу до кінця, "для добра самої сироти".

Як лише Поницька замкнула двері за собою, Радецька проговорила в голос:

— Моя-ж ти добріточко, тебе не доля дівчини так пече, як той хліб, що вона їсть. Ми на тім розуміэмо ся. Але нехай! Сказала, щоб поможу, то поможу, а Пташок заслужив собі вже на те, щоб не лише зістав канцелїстом, але щоб і жіночку гарну дістав.

XX.

Марійка скорше вернула зі школи, як прийшла Павлїна. Вона застала лиш Олеся самого. Він був пригноблений і сумний. Марійка немов відгадала його думки. Вона дивила ся на нього зі співчутэм. Вона знала, що Олесь терпить за для неї, а не маэ способу на те порадити. Вона приступила до нього і обняла його за шию. Олесь погладив її по голові і поцілував у чоло як малу дитину...

— Бідна моя Марійко, як ти терпиш. А я на се безрадний.

— Ти може більше терпиш через мене... Чи нема способу, щоб я уступила ся? Подумай над тим брате. Я бачу, що так дальше не може бути. Ти мав би вічне пекло, а знов годї, і я мала-б гріх за те, як би ти через мене мав із жінкою розійти ся. Я повинна уступити ся її з очий, і то чим скорше... Тільки ти мені порадь, як? Може-б я могла сама на себе запрацювати, лэкціями то що.

— Моэ ти біднятко! Я сам бачу, що так мусить бути.. Павлїна страшенно завзята і мстива. Я щоб незнать що робив, її упору не зломаю і тебе не охороню. Про лэкції нїчого думати, бо то тяжко, тут стілько бідних студентів, що з лэкцій жиють...

— То може-б із тих гроший, що для мене зложені, дещо взяти на докінченэ семінарії?...

— На се не позволить опікуньский суд. Я найбільше можу взяти процент від капіталу.

— Ну, то нема жадної ради?

— Э рада, моя Марійко, одна, одинока: ти мусиш вийти

замуж...

— Замуж? А хиба-ж так можна зараз вийти замуж?

— Можна і треба конечно... о тебе стараэ ся Пташок...

Марійка заломила руки і поблїдла як стіна.

— Він старший і негарний, я се знаю, він мало просьвічений і тому тобі не сподобав ся...

Марійка не відповіла нїчого.

— Але він чоловік добрий, — продовжав Олесь, і тобі буде з ним добре, з часом полюбиш його...

— Не полюблю його нїколи...

— Хиба-ж твоэ серце вже не свобідне? Скажи менї правду.

— Так... Я вже нїколи не полюблю, бо одному дала слово..

— Знаю, ти говориш про Копача; та де-ж він? чого нї разу не навідав ся?

— Він не з тих, щоб слова не додержав, він звідаэть ся до мене певно, коли лише осягне свою цїль, коли мати-ме становище.

Вони так забалакали ся, що й не зчули ся, як скрипнули двері в першій кімнатї, де прийшла Павця. Вона тихенько підійшла до дверий і саме дослухала ся, як говорили за Копача.

— Чекай гриби, поки тебе хто здибле, — заговорила через поріг і переступила його.

Олесь і Марійка збентежили ся. Марійцї було се вже не по нутру, що Павця підслухала її тайну...

— Чекай собі на Копача, поки не посивіэш. За ним уже і слїд пропав...

— Що се значить? — питаэ Олесь, бо Марійка аж задеревіла від того слова.

— Вже його в Самборі нема, знаю се на певно, писала менї се моя знайома приятелька. Десь його кинули далеко, а може й прогнали з суду. Чи мало мають авскультантів... Як не вірите, то розпитайте самі, коли вам не соромно за кавалэрами допитувати ся.

З тим словом вона вийшла до першої кімнати роздягати ся, і відтам іще заговорила:

— Коли-б він думав про тебе на серійо, то був би хоч дав знати, куди пішов.

Павлїна навмисно не згадувала за Вишнївчик, аби не показувати їм дороги, де його шукати.

Олесь і Марійка стояли як укопані. Особливо Марійка не

могла звести гадок до купи. Хиба-ж тому правда, що він її покинув, він, одинока її надія, эдина провідна зірка в тій темряві?... Так, вона кругла сирота, покинена на розбурхані филї сьвітового моря. Берега не видно, треба потапати...

З тої задуми вирвала її Павлїна. Вєна закликала її лагодити підвечірок. Взяла ся за роботу автоматично, не думаючи, що робить, як чоловік, якому прочитала присуд смерти. Бо від тепер вона цілком на ласцї братової. Павлїна може зробити з нею, що загадаэ, а Олесь супротив неї безсильний. Можна би ще відпекати ся від того проклятущого Пташка, можна оперти ся йому, адже-ж нїхто її силоміць під вінець не поведе, але тодї братова замучить її. Вона витерпіла би все, та за що-ж по при неї маэ терпіти бідний Олесь? Чи вона маэ право його супокій домашнїй, його пожитэ з жінкою посьвячувати для свого добра? Про те, щоб удержувати ся самій, власними силами, і мови нема. Олесь яснив її се, а він як професор розуміэ се добре. Отже прийде ся звязати ся на віки вічні з чоловіком ненависним, дурним, неотесаним. Се таке страшне, що Марійку аж у дрож кинуло. Се тяжше від татарської неволї...

Господи! що їй робити? Піддати ся судьбі, коли душа, цїле її эство бунтуэ ся против такої поганї?... Ще одного способу задумала ужити: буде просити, благати, хоч би на вколїшках, аби її не мучили. Але кого? Братову? Се надармо. Се жінка без серця, без крихітки совісти, вона не дасть ся нїчим ублагати, коли вже раз завзяла ся на те... Скорше просити самого Пташка, щоб її не брав. Він, здаэть ся, чоловік добрий, то чейже буде мати Бога в серцї і не схоче її смерти. Марійцї блиснув промінь надії. Як лише прийде Пташок, вона буде його поти просити, поки її не послухаэ.

І справдї зараз по підвечірку, коли Олесь вийшов із хати, надійшов Пташок. Павлїна переказала йому через Радецьку, що може прийти. Він прибрав ся як на празник, бо Радецька наговорила йому, що мусить сьогодня осьвідчити ся.

Марійка, почувши його голос, не могла запанувати над своїм зворушенэм. За кілька хвиль мала рішити ся її доля.

Павлїна війшла до кухнї.

— Прийшов твій суджений, вийди по нього, і май розум і не фиркай ся, бо як іще нинї нїчого з того не буде, то тобі голову зірву. Ти знаэш, що у мене нема жартів.

Марійка, не кажучи нїчого, війшла до покою. Вона була

бліда, а серце у неї так било ся, як у спійманої пташки. Входячи до покою, вона прижмурила очи. Їй здавало ся, що не може подивити ся на того чоловіка.

Пташок усьміхнений, виперфумуваний, у фраку і білій краватці прискочив до неї в лянсадах і став цілувати її в руку та питати про здоровлэ. Марійка усьміхнула ся болючо і просила його сідати. Сама сіла на кріслї. Та Пташок не гадав сідати, приблизив ся до Марійки з шапокляком у обох руках і проговорив торжественно:

— Панно Маріэ! маю з вами поговорити про дуже важні річи... Ото...

— Позвольте, пане Пташок, я вже знаю. чого ви прийшли. Прошу дуже, сядьте і поговоримо на розум.

Пташок дуже збентежив ся.

Марійка перебила йому орацію, яку собі виробив і так старанно вивчив ся на память. Він сів при другім кінцї стола і ждав, що скаже Марійка.

— Річ дуже проста, — говорила дівчина збираючи всі свої сили, щоб із тої боротьби вийти побідно. — Родина хоче мене чим скорше позбути ся, хоче насильно, против моэї волї видати мене за вас, пане Пташок. Повторяю, що се діэ ся насильно, бо я вас шаную, але любити вас не люблю. Я в такім страшнім положеню, що опираючи ся родинї не лишаэ ся менї нїчого, як хиба скочити в воду. Я сирота, я на ласцї родини, я безпомічна. Коли опру ся тому, то хиба прийдеть ся втекти. Зрозумійте моэ становище. Одиноке спасенэ моэ в тім, коли ви самі не схочете. Тоді родина не буде мати причини колоти мене. Ви чоловік чесний, ви зрозуміэте мене і вислухаэте моїх слів... Прошу вас на всьо в сьвітї, що вам найсьвятійше, покиньте мене, лишіть мене, а зробите таке добре діло, що вас Бог буде весь ваш вік благословити, а моя вдячність до смерти...

Марійка зложила руки як до молитви і дивила ся Пташкови в очи.

— Пі! Панї дзїко, коли я панну Марію дуже люблю, я жити без неї не можу....

— Не говоріть так, пане Пташок! Любов без взаїмної любови не маэ вартости. Я-ж кажу, що вас не люблю, а щоб бути з вами зовсїм щирою, щоб вас переконати, що се не для вашої особи, то вам скажу, що ще далеко поки я вас побачила, я полюбила иньшого і з тою любовю я вже й умру. Що-ж вам

із такої жінки прийде, що буде для вас як зимний камінь? Розважте се добре, що собі і менї сьвіт завязуэте...

— А я гадаю, що моїм добрим поведенэм я вас наклоню до того, що мене полюбите...

— Нїколи, пане Пташок, нїколи сього не буде...

— Я буду щасливий, коли вас зможу назвати своэю жінкою...

— Пане Пташок, змилуйте ся, лишіть мене, не губіть мене, на вколїшках вас прошу.

Вона розплакалась.

— Нїхто наді мною не маэ милосердя, змилуйте ся хоч ви один!

Пташок завагав ся. Він став пильно приглядати ся Марійці. Її гарна стать, її личенько замуряне від плачу збудили всї пристрасти старого Донжуана. Отся гарна, невинна дївчина може бути його, коли лише руку простягне. Яка вона гарна, принадна! І вона цілком у його власти і то лэґальній. Цїлий сьвіт йому позавидуэ такої жіночки. Як її до лиця з тим плачем, із тими сльозами. Він знав уже не одну дївчину, та жадна так не плакала, не просила ся, як та... Що робити? Послухати її, послухати голосу совісти, що йому говорила: "Не руш сеї невинної цьвітки твоїми поганими руками, шукай собі иньшої, знайдеш таку, що піде за тебе в підскоках"? І вже була хвиля, коли Пташок мав її подати руку на згоду і кинути з честю ту авантуру. Та ось нагадав собі, що Радецька вибрала йому саму таку жінку, тай казала женити ся, що вона і всї знайомі будуть із нього сьміяти ся, що Радецька готова погнївати ся і наклонити чоловіка, щоб постарав ся про те, аби його не іменували..

Все те перейшло миттю мозок Пташка. Він знов завагав ся. А тут стояла перед ним така гарна краля, що була призначена для другого. Чи-ж се не потягало також? Пташок не знав, хто сей другий, але він буде казити ся, коли дізнаэ ся, що якийсь там Пташок ухопив йому дївчину з перед носа.

А та горда дївчина, що дерла носа в гору за для своэї вчености, що не зважала на нього, що не хотїла з ним весело поговорити, тепер мусить бути його, його на віки! У Пташка запалали очи пристрастю. Він хотїв узяти Марійку за стан і пригорнути до себе як свою здобичу... Вона відступила ся. В тій хвилї вона зміркувала, що даремні були її просьби, даремні благаня. Се такий самий буденний чоловік без серця, як і її

братова...

Пташок довго ще дивив ся на неї, не кажучи анї слова. Те, що Марійка не дала йому обіймити себе, ще більше подразнило його...

— Пі! Панї дзїко! Я сього зробити не можу. Коли повінчаэмо ся, побачите, що я не такий старий, анї такий недобрий, як собі може зображаэте. Що сказала би менї впрочім радникова, як би я скинув ся з того? Висьміяли би мене всї.

Марійка випростувала ся. Її взяла розпука.

— Пане Пташок, знайте, що по тім, що стало ся між нами, я вас ненавиджу, гиджу ся вами як ропухою. Коли-б мене й затягнули до престола, то і я там скажу, що мене силують вийти за вас, що я ніколи на те не позволю, а тодї нароблю вам сорому на ціле місто...

Пташок справдї налякав ся того. Таж то жінки так не можна брати на арканї з дому родини до себе. Треба до церкви, до шлюбу, там її випитувати-муть, а коли не схоче, то її не присилуэ...

— Панно Маріэ! Не маэте причини ненавидїти мене! Я-ж вас не годен всилувати, але не годен також добровільно від того відступити...

В тій хвилї застукав хтось до дверий і війшла радникова Радецька. Вона знала, в чім річ, та лише незвичайною видала ся її ситуація. Наречений сидить на кріслї, а біля нього стоїть наречена в якімось ворожім, гнївнім успособленю.

— Напевно гарбуз, — подумала радникова. — Треба менї самій брати ся за дїло.

Вона стала роздягати ся. Зняла капелюх і футро, та стала в зеркалї поправляти волосэ. Пташок узяв футро і повісив обережно на кілок. Марійка станула біля вікна і дивила ся на замерзлу шибу. Її пригадало ся, як то ворожать із лїнїй на долонї. Вона вдивляла ся в цьвіти і фіґури, які мороз повиписував на шибі. Її здавало ся, що з тих цьвітів, із тих крутих лїнїй вичитаэ свою долю...

Радецька звернула ся до неї:

— Братової нема?

— Э, в кухнї, зараз її покличу...

— О нї, не треба. Пташок! побіжіть до чоловіка до бюра і скажіть йому, що на підвечірку я не буду. Так за годину прийдїть сюди і відпровадите мене...

Пташок, не говорячи слова, одяг ся і вийшов. Радецька осталася з Марійкою. Вона вийшла до другої кімнати. Марійка подалась за нею.

Радецька сіла на канапі, взяла Марійку за руку і посадила біля себе.

— Моя дорога, я ще з вами навіть не звитала ся, — вона обняла її і поцілувала. — От так сядемо і побалакаэмо.

Марійка присіла біля неї на софі. Вона прочувала в Радецькій свого ворога.

— Ви плакали, моэ ангелятко? — промовила до Марійки цілуючи її знов. — Боже мій, як ви терпите, а то всьо за для простого непорозуміня. Я знаю, як то тяжко сироті дівчині. Нема матери, то нема кому щиро заговорити, порадити. Ви маэте що правда братову, але куди її бути мамою, та ще щирою! Я її добре знаю, і вірте мені, щоб не приязнь мого мужа з вашим братом, я не станула би тут ногою. То страшенно злюща і мстива жінка. А при тім, ніде правди діти, та вибачте мені за щирість, хоч то ваша братова і не годить ся перед вами обмовляти її, але саме для того, бо перед чужим я не сказала би того — вона не маэ оглади, жадної осьвіти, от собі проста людина, а при тім злюча. Особливо ненавидить тих, що стоять висше неї осьвітою... То все так,усе.. Вона й вас ненавидить за для вашої висшости...

Марійка мусїла в души признати правду Радецькій.

— Вона вас кривдить, докучаэ, мучить, шматка хліба вам жалуэ...

— Я на те перед ніким не жалую ся.

— Я се знаю, бо у вас добре серце, шляхотне, але проте люди всьо знають і дуже вас жалують. Одинокий спосіб для вас уступити ся її з очий...

— Де-ж я нещаслива діну ся?

— Ей Боже мій, сьвіт великий! Та я не кажу, щоб ви пускали ся на бистру воду... Вам належить ся безпечний захист.... Та ви вже знаэте, до чого я зміряю... Так, я вас хочу висватати. Ось Пташок мусїв із вами сьогодня говорити про се, я се завважала... Ну, ну, не затикайте собі ух, лише вислухайте мене терпеливо... Він не такий молодий, і не дуже гарний, але ручу вам, що на чоловіка він як сотворений. Кажу вам, що з нього буде такий пантофель, якого в книжках пошукати. Він вас страшенно любить, він вас буде на руках носити, бо без вас йому

житя нема. Коби ви знали, як він про се мріэ, як він приладжував ся до тих осьвідчин, як ними тішив ся, а заразом і їх бояв ся. Ну, і осьвідчив ся нині, правда?

— Я його закликала і просила, аби дав менї спокій і лишив мене, бо я його не люблю і не полюблю нїколи...

— Зле робите. Передовсім що до любови. Гадаэте, що до щаслившого подружя потрібна любов? Де-ж там! Звичайно буваэ так, що перше люблять, а потому чублять ся. До подружя треба взаїмної пошани, ось що! Повірте менї, я вже не нинішня, я все те досьвідчила на собі, перейшовши всї ті почуваня, що ви їх тепер переходите. З моїм чоловіком живемо вже 25 лїт. Я його нїколи не любила так, як любов розуміэ ся. Я й не хотїла за нього вийти, та небіжка моя мама вмовила мене тими самими словами, що я тепер вас. Я послухала і добре на тім вийшла. Живемо собі гарненько, і ще анї разу між нами не було суперечки. Дай Боже так кождій дївчинї... Братова завзялась позбути ся вас із хати, а не видати за Пташка. Се сватанэ то лише спосіб щоб виконати тамтой плян, повірте менї. .. Я вас розумію: ви думали собі так: коли самі відмовите Пташкови, то братова буде над вами знущати ся, і буде виправляти такі комедії, як тодї, коли Ґлїкерця відїздила... Го, го, я все знаю докладно — а коли він сам уступить ся, тодї братова не буде вам мати що закинути... Отже се неправда. Вона все буде однакова, все буде рада позбути ся вас, усе так само буде мучити вас голодом, посилками і ординарною роботою, поки з хати її не вступити ся.. Відійде Пташок, то вона сама вишукаэ вам на жениха першого лїпшого гольтїпаку і таки вас змусить до того... Я її знаю як лихий шеляг. Ви будете мусїли для вашого супокою, для домашнього супокою вашого брата вступити ся і вийти замуж за першого лїпшого з краю. А в такім разї не лїпшеж вийти за того чоловіка, якого знаэте вже кілька лїт? Я його не від нинї знаю, і зможу вам заручити, що добрячий хлопчисько.

Марійка слухала тої намови і мусїла признати, що арґументація була розумна. Не тепер, то в четвер. Вона як та придорожна цьвітка не встереже ся, щоб її хто не зірвав. Вона не сьміэ мати вибору, кому в руки попадеть ся. Чи-ж може змінити те, що доля заставила її рости при дорозї? Всї злі сили змовили ся на те, аби її бідну заморити... Нехай же буде що хоче, коли не може виплисти!. .

Такі мисли вертїли її мозок, коли Радецька на хвилю за-

мовкла, вижидаючи, яке вражінэ зроблять її слова.

— Ну, що-ж Маріэчко? Як гадаэте? Послухайте моэї ради, бо вона щира.

Марійка зітхнула тяженько і проговорила ледво чутним голосом:

— Нехай діэть ся воля божа, коли таку менї послав долю.. Нема для мене иньшої ради.

— От видите, от видите, я знала, що ви мене послухаэте, бо ви розумна людина. Ото бідний Пташок утішить ся! Він так нудьгуэ за вами, що аж помарнів....

Радецька встала і вийшла до кухнї, щоб звістити радісну новину своїй приятельцї Поницькій. Павлїна сиділа весь час у кухнї і придержувала при собі Несторка, щоб не перешкаджав.

— Ну і як же? — питаэ Радецької.

— Всьо гаразд. З разу дала Пташкови гарбуза, та як я її стала річ викладати і намовляти, то послухала і згодила ся.

— Слава-ж тобі Господи! — каже Павлїна. — Буде мати сирота забезпечену долю...

— І я дякую Богови, що менї допоміг уговорити її. Лагідністю всьо з нею можна зробити. Тепер буде вам уже лекше.

Павлїна подумала: "Чорта би ти зїла, чи вона тебе послухала би, як би не бояла ся мене", а в голос проговорила:

— Та я вам, мої ви кохані, дуже вдячна за те, що менї допомогли. Але помиляэте ся думаючи, буцїм то я для того, щоб не держати її... Ой Боже! та то для її добра...

— Та так говорить ся, мої ви кохані, а все така дївчина коштуэ, а ви таки не богачі — нїде дїти, тай у вас своя дитина, і сестра беззахисна.

Пташок прийшов за годину з точністю хронометра. Він почув у кухнї голос пань і зайшов сюди.

— Ну, Пташку, дякуй менї, що я за тебе осьвідчила ся і гарбуза не спіймала....

— Пі! пі! панї дзїко, не вже-ж справдї?

— Пі! пі! панї дзїко, не вже-ж справдї? Панна Марія згодила ся? О, який я щасливий, а який я вам вдячний!

Він став цїлувати обі панї по руках.

Потім побіг до покоїв. Марійка сиділа ще на канапі, заломивши руки.. Вона вся задеревіла. Пташок скинув із себе пальто і влетїв сюди як бомба.

— Пі! моя Марійко дорога, я твій на віки! Які ви добрі...

Він прикляк біля неї і став її цілувати по руках. Те, що він тепер говорив, годі було зрозуміти. Були се уривані слова, подібні до воркотаня голуба. Його убивало зворушенэ, кров набігала йому до голови і давила горло. Пристрасть затемнювала йому очи. Иньшої любови він ніколи не почував, як ту пристрастну, зьвірячу, любов тіла. А Марійка виглядала в тім своїм розпучнім смутку чарівно... І Пташок тим більше любив її, тим більше ся любов затоплювала його з природи недотепний розум...

Аж Марійка отямила ся з того задубіня. Вона встала і сказала до нього:

— Те, що я казала, повторяю вам іще раз: я вас, пане, не люблю і не можу полюбити, бо люблю другого. Судьба змусила мене належати до вас тілом, моя душа при иньшім. Розважте се добре, аби відтак не розчарували ся... Розважте, і коли хочете, можете ще цофнути ся. Я була би вам навіть за се дуже вдячна.

— Пі! ніколи, ніколи! Я тепер такий щасливий, я вас хочу мати своэю!

Він став знов цілувати Марійку по руках.

—

XXI.

Від того вечера змінило ся поведенэ Павлїни з Марійкою. Вона б' та для неї лагідна і не заставляла її до жадної роботи, бо пр...ла наймичку. Марійка спала від тепер на софі і могла обернути час по за школою, на що їй хотіло ся. Марійка приймала ті ласки своэї братової байдужно, бо знала, що вони нещирі. Вона взяла ся до книжки запопадливо, хотіла надолужити все що перше не з своэї вини занедбала. Павлїна договорювала їй заэдно, щоб не мучила себе книжкою, бо того їй тепер не треба вже. Та Марійка не слухала її. Вона бачила в науці всю свою розраду. Крім того вона все ще вірила, що судьба поведе діло инакше. Надіяла ся чогось незвичайного, якогось чуда, що охоронить її від тої недолї, від Пташка і від уеїх ворогів.. Тим вона й потішила себе як мала дитина....

Пташок навідував ся що день, приносив Марійцї цукорки і ріжні дрібнички, яких вона нїколи не рушала та полишала Павлї... й Несторцьови. Пташок хотів заэдно просиджувати біля неї, та Марійка просила його, щоб дав її супокій, і він мусів слухати.

Тимчасом прийшла номінація для Пташка на канцелїста. Радецький дістав про се відомість із Відня від знайомих, прикликав Пташка з табулї і дав йому телэґраму. Пташок лише запікав із радости і вицілував радникови руки.

З депешою полетів насамперед до Поницької.

— Пі! Панї дзіко! — закричав на входї. — Я вже канцелїст у XI рандзї...

— Слава Богу, — каже Павлїна, — тепер можна ладити до весїля... А куди вас назначили?

— До якоїсь Козови, навіть не знаю, де то... Але я ще побіжу до панї радникової.

Павлїна не знала теж, де та Козова, але мікрувала, що то десь дуже далеко, і тим лїпше, що не буде мати Марійки на очах. Хто знаэ, як вони будуть жити з собою, то не треба буде між них пхати пальців. Не буде до них лазити з претенсіями та нарікани́ми.

Якийсь час по відході Пташка застукав до дверий кухнї листонос. Він передав Павлїнї лист для панни Марії Поницької, замешкалої в домі професора Поницького. Павлїна приглянула ся цікаво адресї. Письмо було мужеське, вироблене. Павлїна зацікавила ся ще більше, від кого се може бути. Доглянула на марцї печатку почти в Вишнївчину.

— Ага, пан судія нагадав ся! Не знать, що він пише? Віддати се Марійцї? Не можна. Той лист готов попсувати менї цїлу роботу. Тепер вона радше-б вікном вискочила, як пішла за Пташка. Сей лист або піде зараз на огонь, або... нї, я його сама прочитаю, та так, що нїхто не пізнасть, чи я його читала.

Вона розмочила обережно коверту в тім місцї, де була склиэна і ножем отворила лист.

Лист був справдї від Копача. Павлїна стала його читати:

"Моя найдорожша Марійко!

Ой Боже! як дуже розжалобив ся!

"До тепер я здержав слово, тобі дане при нашій остатнїй стрічі, що не буду до тебе писати, та за той час обставини так змінили ся, що годї менї далї держати те слово, бо се не мало би жадного сенсу. Коли ми умовляли ся, ми жили близько себе і могли часто видати ся. Тепер ми живемо з далека. Я вже від року в такім глухім подільськім кутї, далеко не лише від желїзницї, але й від мурованої дороги, а ти може й не знаэш про се. Хиба-ж менї не звістити тебе, тай не довідати ся про тебе? Признай менї сама, що се не маэ жадного змислу. Та хоч і дізнають ся люди про нашу кореспонденцію, то в тім нїчого злого, бо-ж ми собі суджені, а дасть Бог у недовзї й поберемо ся"

Чи справдї він про неї ще думаэ? Коли так, то Пташок ще нинї піде з квітком. Дав би Бог, щоб так було. Бери собі те діленько хоч би й нинї... Тодї нїхто не буде мати причини нарікати на мене, що я занапастила, присилувала її.

Далї писав Копач, що йому в урядї веде ся добре, що його перенесли сюди телеґрафічно, так що не мав часу поступити до Перемишля, щоб із нею побачити ся, гадав, що невдовзї верне, та його там задержали так, що мама мусїла собі сама давати раду і їхати за ним.

"Найдальше за два роки я зістану на певно адюнктом. Тодї, ти, моя дорога, вже скінчиш семінарію, тодї нїчого не стане вже на перешкодї нашому щастю".

— Так, так, а ти дурна братова годуй іще два роки дармої-

да і зодягай своїм коштом! Вибачай, паничу ти мудрий, бери або зараз, або иньший візьме, а я не дурна ждати на твій аванс.

В кінці просив Копач Марійку, щоб йомv прислала фотографію і відповідь на сей лист на доказ, що оправдуэ його поступок зі зломаним словом, і незмінно любить його. Павлїна зімняла лист у руцї.

—Чекай собі на відповідь і на фотографію! — проговорила зі злісною усьмішкою, — а поки що там йому місце.

Вона відчинила дверцята кухнї і шпурнула лист ураз із ковертою в огонь. Вона хотїла переконати ся, що сей важний лист, який певно попсував би всї її пляни, доконче згорить, і дивила ся залюбки, як полумя огортало папір, як він надув ся, поки не бухнуув відразу полумян.

—Пусте! Пропало і нехай іде з димом! — мовила Павлїна сама до себе. — Тепер треба ладити виправу і весїля.

Тою виправою Павлїна заняла ся всїми силами, аби її не закидали люди, що виправила з хати бідну сироту з чим будь. Розуміэ ся, і Радецька, що опікувала ся Пташком, мала тут голос. Правда, вона була противна, аби багато видавати на виправу.

— Мої ви кохані, — говорила Радецька, — на що стілько того? Шестеро білизни для неї, який такий ґарнїтурик меблїв, лямпу, троха начиня, постїль, тай досить.

— Та то виглядало би дуже вбого, мої ви кохані, того мало. А що вона бідна, недосьвідна сирота дасть собі за раду в такім глухім кутї?

— Ет, говорите: мало, а як ми зачинали? Мій чоловік не то що канцелїст, а ми зачинали вже направду вбого: два ліжка, столик, два крісла, тай софочка як ґузичок. А тепер Богу дякувати всього э подостатком... Нехай і вони доробляють ся... За нього я зовсїм спокійна, бо такий практичний чоловік як Пташок дасть собі всюди раду, він і на полотнї добре розуміэ ся...

Павлїна дальше не перечилась. Її була дуже на руку рада Радецької, бо меньше з тим роботи.

Анї Марійки, анї Олеся нїхто про те не питав.

Надійшла рішуча хвиля. Марійка не заговорила анї слова про весілэ. Вона все вчила ся запопадливо. Сама не вірила, щоб її нещастэ справдї могло скоїти ся. Хиба-ж її доля може бути така ворожа, щоб одним замахом нївечила всї її задушев-

ні пляни? Вона мала скінчити семінарію, вчити ся як найбільше щоб приблизити ся осьвітою до того, в кім бачила ідеал чоловіка, мущини, аби злучити ся з ним на віки. Були навіть хвилї, що Марійка сьміяла ся в душі і з Пташка і з братової і з усіх їх інтриґ і приготовин.

Та за весь той час не зайшло нічого такого, що справджувало-б сподіванэ Марійки. Одного разу взяв її Олесь під руку і завів до суду. Тут казали її підписати якийсь протокол, який підписав Олесь також. Марійка знала про що тут ходить і вважала се за додаток до тих приготовань, які робили ся. Товаришки говорили її, що чули її заповіди в церкві. Вона на се нічого не відповідала.

Кілька днів перед весілэм зчинила ся в домі Поницьких метушня. Стали варити і пекти на весілэ. Тепер напав Марійку ляк. Вона немов прокинула ся з одеревіня, з якогось лэтарґічного сну. Тепер її стало знов свитати в голові, що таки все то правда, що ні звідки її вижидати спасеня. Неминуча конечність наблизила ся так, що її було вже видно в цїлїй тій пригнїтаючій, страшній величі. Марійку брала розпука. Вона рвала ся на волю, хотїла кудись утїкати, та не знала куди. Та хоч би утекла, то хиба-ж братова не знайде її?

— Ні звідки поради! Ні звідки помочи! — думала Марійка дивлячи ся на білий весільний вельон, який братова розіслала на ліжку, і заломлюючи руки заговорила: "я пропаща"!

Таку застав її Олесь вернувши зі школи.

— Марійко, тобі би вже сегодня по полудни попрощати ся зі школою. Тут дещо треба тобі самій зробити...

Марійка стрепенула ся наче від елэктричної струї...

— Брате мій, Олесю! Хиба-ж се правда, що мене віддаэте замуж за нелюба, який менї гидкий? Хиба-ж і ти прикладаэш руку до того поганого дїла? Змилуй ся! Погадай про нашу покійну маму, і не давай мене на поталу тим лихим людям.

— Марійко, чи ти справдї так його не любиш? З твого цїлого поведеня менї здавало ся, що ти годиш ся на се подружэ.

— А що-ж мала робити? Павлїна далї-далї взялась би бити мене, коли-б я супротивляла ся. Та скажи менї, як я можу його любити, коли я люблю другого? Хиба-ж береш се за жарт?

Олесеви стало жаль сестри. Він рад був охоронити її від того, та при своїй мягкій вдачі не почував у собі сили, щоб

стати до бою з упертою. завзятою і консеквентною Павлїною. Правда, що його одно слово могло знївечити всї ті махінациї, та тодї жде Марійку гірка доля від братової, яка не дасть її хвильки спокою і хиба замучить її на смерть. Хотів іще поговорити з жінкою по доброму, та відвести її від того чортівського пляну. Але та розмова нї на що не придала ся. Павлїна виступила з тими самими арґументами, що й перше. І Олесь знов заспокоїв ся, що то лише з початку так, що саме в тім подружю лежить уся Марійчина доля.

— Та як би так, Олесунцю, — говорила Палїна до мужа, — від разу знати, що вона справдї не хоче, то чорт його бери, того Пташка! Але тепер нїяк завертати. Подумай, кілько то видатків. І що з тим усїм зробити? На тандиту? Таж то коштуэ гроші. От фиркаэ ся дївка, як кожда иньша перед весїлэм...

Олесь лише махнув рукою і не мав анї сили анї арґументів сперечати ся дальше з жінкою.

Павлїна прикликала Марійку до кухнї.

— Слухай но панно, чи ти гадаэш, що я дам собі грати все по носї? Я тілько втратила ся, запросила людий, а тепер мало би з того нїчого не бути? Таж я не посьміла би людям в очи глянути, не то що. А Радецька? Таж вона погнївала ся би на смерть зі мною. А в тім та про мене, роби як хочеш, дай йому гарбуза, на аркані нїхто тебе під вінець не поведе, але гірка твоя година. Я більше на тебе видавати не буду з кривдою моэї рідної дитини, нї! Тодї забирай ся менї з хати, підеш хиба тою дорогою, де ходять усї гарні дївчата, що не хотять слухати старших... Та що я говорю, ой Боже? Може Олесь не дасть тебе з хати, та тодї я не маю тут що робити, втечу на край сьвіта, покину... най тїшить ся тобою....

— Чого ти, Павлїно, хочеш знов від мене?

— Чого я хочу? Дивіть но, яка недогадлива! А сегодня хто брикав ся перед Олесьом, за що він зробив менї авантуру в хатї? Жалуй ся перед ним, жалуй, затроюй і йому й менї житэ, діждеш ся божого благословенства. Чи ти подумала, який то тяжкий гріх робити роздор між подружэм?

— Хиба менї вже і перед рідним братом не вільно пожалувати ся?

— Жалуй ся, дївонько, кілько твоя воля, та гляди лиш, щоб не пожалувала сього, бо доведеш до того, що плюну на все і на сором цїлому сьвітови втечу від чоловіка серед ночи.

То була остатня боротьба, якої спробувала Марійка. Вона була така знесилена, немічна, що й на гадку її не прийшло опирати ся більше. Тим запопадливійше робила тепер Павліна. Вона подумала про все. Навіть дружку вибрала для Марійки.

Шлюб мав відбути ся найблизшої неділї рано. Пташок прийшов вистроэний, як казали, на "послїдний ґузик", з двома дружбами, на яких вибрав своїх двох товаришів по перу. З його родини не було нікого. Батьків заступали йому Радецькі.

Остатної ночи Марійку мучив страшний сон. Вона була в горах. Десь не то в Карпатах, не то в Альпах, бо гори були страшенно високі. Вона стояла в долинї над широкою бистрою річкою і збирала цьвітки. Її було весело і вона співала свою улюблену пісоньку "Ч и я в л у з ї". Її дзвінкий голос лунав по горах і відгомон доходив її вуха кілька разів, що її вельми радувало. Та десь із-за гори почув ся голос Остапа. Вона оглянулась і побачила, як він стояв на високій скелї і кричав: "Бережись, Марійко, бережись!" та став їй показувати руками в одно місце. Він бачив небезпеку для неї, був у розпуці. Лице його аж скривило ся, він рвав собі волосэ з голови, як божевільний. Марійка поглянула туди, де їй Копач показував рукою, і побачила, як із вершка скелї відірвав ся величезний камінь і з великим тріскотом, ломлячи усе по дорозї, валив просто на неї. Вся кров замерзла в її жилах. Вона бачила неминучу смерть, а втекти не мала сили. Копач заэдно кричав: "бережись!" та його голос приглушав лускіт каміня, що сипало ся з гори. Марійка відвернула ся. Треба скакати в воду. Та з води показав голову Пташок. Він простяг до неї руки, аби її вхопити, вишкірив до неї щербаті зуби і сьміяв ся по чортівськи... Вона замкнула очи і скочила з високого берега. Та зараз почула, що не долетївши до води попала в якісь довгі костисті руки, що її держали ціпко мов у кліщах. Вона знов відкрила очи і побачила над своїм лицем скривлене пристрастю лице Пташка. Він говорив до неї "Ти моя, моя, душею і тїлом, пі! пі! пі!" Хотїв її поцїлувати. Вона напружила усї сили і відтрутила його, та в тім і прокинулась зі сну.

Оглянула ся по хатї і її зір упав у перве на весільний вельон, що висів на розї шафи.

Тепер станула їй перед очима цїла зимна, пригнітлива дійсність, яка видалась їй ще страшнійшою від того сну. Там була-б її скеля роздавила, тай усьому кінець, а тут жде її тяжка

безконечна мука...

Вона попала в апатію. Не знала, що з нею творить ся, чого від неї хотять. У голові їй плутало ся, в ухах шуміло, перед очима бігали чорні плями. Марійка поводила ся безучасно, коли її вбирали в білу весільну сукню, розплїтали чорну довгу косу, заплїтали на голову вінчик із мірту, потім вивели в другу кімнату, де на килимі сиділи обоэ Поницькі і обоэ Радецькі. Пташок узяв її під руру і завів благословенство. Він приклякнув. Марійці видалось се дуже сьмішним. Вона стояла і дивила ся як Пташка обіймала Радецька за голову і щось йому шептала до вуха.

Марійці здавало ся, що се не вона, а хтось иньший стаэ з Пташком під вінець, а вона лише дивить ся з боку на сю комедію, та так, що її ніхто не бачить, тому то їй так сьмішно, що знайшлась така дурна людина, що вибрала собі такого Пташка. Хиба-ж йому рівняти ся з Копачем? Марійка не зважала на те, що її хтось потрутив під благословенство, не чула, що до неї говорили. Аж коли Павлїна обняла її за голову і вимовила якесь слово та поцілувала в голову, Марійка стрепенула ся. Її пригноблена, загіпнотизована душа почула Юдин поцілуй на свойому чолї. Вона затремтїла всїм тїлом. Освободивши ся з обіймів братової, вона знов задеревіла. Не тямила, що її питали в церкві, що вона відповідала...

Її вивів із церкви Пташок під руку. На сходах катедри опустили Марійку сили. Їй закрутила ся голова ще дужше, в очах потемніло, і вона впала на камінь. В саму пору придержав її Радецький, а то була-б упала головою на камінь. Її занесли до повоза. Присів ся Пташок і Радецька і так її з повислою головою повезли до дому. Марійка на стілько отямила ся, що власною силою вийшла по сходах. На порозї дожидала їх Павлїна з хлїбом-сілю. Подали їй чарку вина. Вона взяла її, та рука так тильно задрожала, що чарка впала її з рук і розбила ся на шматки. Радецька тим дуже збентежила ся. Вона вірила в забобони і не ворожила з того, що стало ся, доброї долї молодятам. У неї відізвала ся в тій хвилї совість, їй жаль стало дївчини, жаль того, що забавила ся в сваху, та може й занапастила долю бідної сироти.

За обідом просиділа Марійка мовчки. Вона нї до чого не торкнула ся. Се завважали всї гості. Пташок був збентежений, хоч удавав веселого і заэдно говорив щось до Марійки, прими

ляючись...

Олесеви стала перед очи ціла пропасть, у яку втрутив сестру, хотячи її висвободити з під кормиги своэї жінки. Йому так страшно стало її жаль, що аж зуби закусував, щоб не заплакати на голос.

Лише Павліна була весела і говірка. Вона одна виграла справу, позбувши ся ненависної людини з голови.

По обіді гості розійшли ся. Пташок узяв Марійку за руки і вивів до другої кімнати. Тут не було нікого. Він посадив її на канапі і присів біля неї. В нього блиснули очи як у вовка, коли зловить уже овечку. Дивив ся пристрасно на бліду Марійку. Вона видалась йому на причуд гарною...

А далі не видержав. Обняв її обома руками і пригорнув сильно до себе. Марійка отямила ся, хотіла відтрутити його від себе з усеї сили, та нагадала собі, що він її чоловік, що маэ власть над нею. Поглянула на нього і побачила викривлене лице, отворений рот, з якого віяв на неї якийсь немилий дух. Пташок шепотів їй до вуха:

— Ти тепер моя, моя на віки! — і став її пристрасно цілувати.

Марійка не боронила ся, хоч ті поцілуї видавались їй лизанэм гадючого язика. Вона безтямно шептала:

— Цілком так як у сні, цілком так...

XXII.

Остапа Копача зараз по смерти старих Поницьких перенесено до Вишнївчика на Поділю на місце помершого йно що судового адюнкта. До трьох днїв повинен був станути на місце, бо його там дуже пильно було потреба.

Копач хотїв виїхати чим скорше, аби бодай на кілька годин поступити до Перемишля, та се йому не вдало ся. Товариші не хотїли пустити його, не попрощавши ся як слїд. Копач випрошував ся, та се нїчого не помогло, бо й кількох радників суду і сам президент обіцяли ся бути на тім прощеню. Ся обставина відняла Копачеви охоту виїхати з Самбора потай товаришів. Се обидило би президента, котрий за весь час його служби в самбірськім судї був для нього дуже щирий. А тепер була се для нього велика честь, що старші радники поважали його.

Прощальна вечеря замовлена була у Кромера. Зійшли ся всї, і настрій загальний був сердечний і поважний. При вечері забрав перший слово президент і так щиро прощав свого "молодого колэґу і друга", що аж прослезив ся. Він підніс його непохитний характер, його енерґію в прямованю до витиченої цїли, його статочність і знанэ закона, та ставив за примір усїм молодим судовикам...

По вечері Копач мав лише стілько часу, щоб передягти ся та поїхати в ночи о 1 годинї на дворець. На дворі було темно і Копач не міг поглянути в вікно на ті місця, де пережив свою перепрацьовану, а так гарну молодість.

Він сїв у кутї переділу і задумав ся. Не був задоволений із свого перенесеня. Йому було тут так добре, так зжив ся і з місцевістю і з людьми, що жаль йому стало все те покидати. Правда, він дістав висше адютом і додаток за те, що заступати-ме старшого урядника, і комісії, за виїзди, та за все те був би подякував. Бо виїзджаючи звідси він віддаляв ся від свого ідеалу, від своэї дорогої дївчини. Коли-ж зможе з такої далекої сторони приїхати відвідати її? Хиба на весїлэ. І та гадка про весїлэ заспокоїла його... Та ще нагадав собі слова любого президента, який, вручаючи йому звільненэ зі служби при самбірськім суді, коли побачив, що Копачеви не хоче ся їхати, сказав так:

— Ми слуги справедливости. Вона всюда однакова; де нас поставлять служити їй, там для нас місце без жадних застережень. Особливо вам, мій молодий друже, можу се сказати, бо ви ідеальний слуга тої справедливости і зрозумієте мене.

Копач не був нїколи зарозумілим. Він бачив добре свої недостачі і судив себе остро. Та слова президента пробудили в ньому амбіцію. Довірэ президента підбадьорило його енерґію, він уважав себе найвірнїйшим слугою юстиції і пішов би їй служити на конець сьвіта.

Копач їхав на нове становище з таким почуванэм і резиґнацією, як жовнїр їде на вказане йому місце.

Хотів лише, аби про се довідала ся його Марійка. Вона одна. Аби пізнала, що віддаючи йому своэ серце не попала на лихого чоловіка. Він нїколи не засоромить її своїм поведенэм і всюди покаже ся гідним такої ідеальної дївчини. Та ледви, чи вона тепер про се знати-ме, коли зробив таку дурницю, що зобовязав ся нїколи до неї не писати. Дізнаэ ся хиба при вінча-

ню, та знов не знав, чи ще далеко чи близько до того. Буваэ таке, що й авскультанти уже женять ся, та ті, кого він знав, були або самі засібними людьми, або женили ся з добрим посагом. У нього не те. Обоэ вони бідні. Правда, те, що він буде мати, вистарчить на житэ трьох людий (він мав на гадці свою маму). Він привик до бідноти, та вимагати також від любої людини, щоб жила вбого за для нього, се було-б самолюбством. Копач знав, що коли-б зробив тепер уже пропозицію Марійці, вона пристала би, але його се не виправдувало би. Йому було-б дуже болючо і соромно перед самим собою, коли-б, йому було не по силї запевнити Марійці житэ без журби за конечні потреби. А таке справдї могло-б прийти. Коли-б так прийшла недуга, більші видатки, тодї справдї не дав би ради. Правда, що инші ратують ся позичками, але Копач бачив у сьвіті, що такі люди вельми нещасливі, що попавши раз у сїти лихварів, не годні з них видобути ся і замотують ся в них що раз дальше і дальше. Ті люди мусять покласти хрестик на свою незалежність. А без незалежности судія тратить цілком свою вартість, може легко похитнути ся, бо нужда матеріяльна, то найбільша покуса до злого... І Копач стрепенув ся на саму гадку, коли-б він у таке попав ся. Він не пережив би сего... А коли-б він помер передчасно і полишив її вдовою та ще з дітьми, вона не дістала би забезпеченя! Копач роздумав зріло і холодно, і хоч як палко любив Марійку, то його розум ніколи не виходив із рівноваги, не дав опанувати себе чутю, любовній горячці.

— Мусимо ждати на адюнкта, — рішив Копач. — До сего вже не так то далеко, не постаріэмо ся так дуже...

Але справу треба основно обговорити і з Марійкою і з її опікуном. Зробить се не удовзї. Коли лише заінсталюэ ся на новій посадї, візьме відпустку і приїде по маму, тодї вступить до Перемишля до Поницьких, і все буде гаразд. Спішити ся не було чого. Марійка тепер учить ся, вона його любить, отже певно зажде, заміж не вийде.

Та судило ся цілком інакше. Копач приїхав до Вишнївчика. Начальник суду зробив на Копача лихе вражінэ. Був се чоловік старший, низького росту, плечистий, з великим животом, на тонких мов патики ногах. Голова у нього велика, лиса, лице трохи не чотирокутне, ніс червоний від напитків, лице вкрите синїми жилками нагадувало ороґрафічну мапу, а очи аж

на верха повилазили так цікаво дивили ся на сьвіт. Під широким, присадкуватим носом сторчали стріхаті вуса. Стоячи, вигинав ся в зад, і через то його животик іще більше випинав ся в перед і закруглював ся.

Зараз на вступі став сердити ся на Копача за опізненэ. Копач виказав безпідставність сих замітів і "випросив" собі на будуче таке трактованэ, бо хоч він молодий авскультант, то маэ таке саме значінэ, як і адюнкт, бо маэ його заступати. Між начальником і Копачем повіяло від разу холодом. Копачеви здавало ся, що маэ діло з людиною старою, здитинілою, а заразом заскорузлою в своїх односторонних поглядах. Його начальник був типом старого судовика, отуманілого "на повіті" в глухім куті, що крім своїх актів не прочитали нічого, і крім старих подертих кодексів, із яких учили ся ще до іспитів, не мали в руках ніякої иншої книжки, а крім урядової ґазети не читали від літ жадної иншої.... Такі юридичні мумії сиділи довгі літа на однім місці в якім гнїзді, відтятім від цілого цивілїзованого сьвіта, не виїздили нікуди поза межі свого повіту, і не говорили поза службою з ніким, хиба з жінкою, з почмайстром та аптикарем, коли в тім місці була аптика, та з місцевим парохом. Їх улюбленим занятэм було польованэ, коли хто до того був охочий, та карти і забава при добрім вині.

Вони вважали себе найвисшою особою в повіті, жили собі справді по паньски, і дуже дбали про свій живіт і кишені. Вони не стерпіли жадної противної гадки, жадного протесту, а бояли ся всякого поступу, новости, котра зневолювала-б їх вийти з їх звапнілої шкаралупки. Тремтїли на спомини усякої орґанїзації судівництва.. Вони знали з досьвіду, що при орґанїзації такі архаізми йшли на склад, полишаючи своэ місце для молодиків. Кожда нова думка, нова ідея називала ся у них заколоченэм суспільного ладу. Те, з чим зжили ся, було для них святе, бо вигідне і дуже вигідне. Такий повітовий володар діставав найлїпше мясо в жидівській ятці, цукор, каву і т. и. діставала його добродійка від невідомих добродіїв, хлоп достарчував гроший за комісії, "провізоріяльні", найблизший двір достарчував коний на ті комісії, за котрі платив хлоп "мильове"; вино спроваджувано бочками з Угор, горівку "знамениту" запікала добродійка, опал був, мешканэ в "камеральнім" будинку за що будь, у вечір "пулька", а при тім усім робити мало... Чого-ж більше можна собі бажати? Хиба апеляційні радники стояли

ліпше? До такої категорії людий належав і Журавський, новий настоятель Копача. З попереднім підвладним адюнктом він жив дуже добре. Один другому не заглядав на пальці і жили собі як у раю. Та сей адюнкт із якоїсь там причини утроїв ся... Показали ся недобори в депозитах, то що. Зїхала комісія, панови начальникови зробили увагу за недогляд, але впрочім він виправдав ся і його запевнили, що його не рушать. Всї хиби в урядованю вмів звернути на свого помершого приятеля, якому те обжалуванэ нїчого не могло зашкодити, і на далї все було добре.

Але ся подія мусїла вплинути зле на гумор пана начальника. Треба було кілька днів трохи більше робити. Вправдї до відділу адюнкта він не втручав ся, але хлопи приходили на визначені покійником терміни, вистоювали з хлопською терпиливістю під судом гуторили по свому так довго, поки пан начальник виведений з терпиливости не вислав президіяльного возьного, щоб "голоту" розігнав на всї чотири вітри...

П. Журавський мав за собою ще ту прикмету, що був кілька лїт мандатором. Не довго се було, але він практикував довгі часи як актуар і юстіціяр при ріжних мандаторах і знав своэ дїло. При знесеню тої язви галицької, перейшов до суду як юрист і згодом став начальником суду в Вишнїчику. Сю орґанізацію він переходив із страхом, коли бачив, що багато з його товаришів пустив уряд цїсарський на зелену пашу.

Вкрутившись до суду він тряс ся як вовк, якому вдасть ся продерти ся поміж мисливців підчас польованя з нагінкою, і не бажав собі діждати ся другої орґанізації. Привикши до давної мандаторської практики він вибрав собі відділ карний і всї спори провізоріяльні, бо се давало комісії, а все инше полишив молодшому адюнктови. Той відділ обняв тепер Копач.

Та зараз першої днини пізнав, що попав у Авґіэву стайню, що тут треба кількалїтної невсипущої працї, аби дїло довести до ладу. Він хапав себе за голову, пізнавши всї ті юридичні штучки, на які позволяв собі його покійний попередник. Аж тепер пересьвідчив ся наглядно, кілько лиха може накоїти людям несовісний судія. Доси він мав переконанэ, що судія може зробити багато доброго; тепер приглянув ся також другій стороні тої медалї. І вона видала ся йому страшно огидною, чортівською безправністю поповнюваню безкарно на безоборонім народї, на його братї, темнім хлопі. І се все дїяло ся в ци-

вілізованім сьвіті в супереч усім писаним законам, в супереч понятям правди, бо судія не бачив над собою ніякої контролї, нікого, хто-б на тім розумів ся і за правдою постояв. Копача взяла гидь на самий спомин, що на тім місцї сидів судія, який присягав держати ся правди і законів... Та Копач хоч знав, що його жде, не заложив рук бездільно, лише з вродженою собі енерґіэю прямував консеквентно до того, аби завести лад.. Що діяло ся в відділї карнім, на се не мав часу дивити ся, маючи своэї роботи досить.

Копачеви прояснювалось і таке, що суперечило з тим, про що балакали старші судовики при трибуналї. От пр. так звані процеси дрібні.... Сї процеси ведуть ся за такі дрібні квоти, що досить на се одного судії, котрому закон даэ патент на непомильність і сторонї відбираэ право дальших способів оборони. Та коли Копач для зоріэнтованя переглянув одну-другу дрібну справу переведену своїм попередником, який задоволяв своэ почутэ правди присягою одної сторони, коли побачив цїлу плэяду ріжних подань екзекуційних на нещасливого довжника, якого судьба не допустила до присяги, з усїми коштами і на кінцї з торбою жебрацькою, то в ньому увесь сей набутий теоретично погляд перевернув ся до гори коренем... Копач мусїв прийти до переконаня, що довжна квота набираэ своэї ваги в відворотнім відношеню до незаможности її власника. Для бідного квота пять ринських може бути те саме, що для богача мілїон. І Копач рішив ся трактувати сї дрібні справи справдї з такою самою увагою, як коли-б тут розходило ся о мілїони.

Прийшовши перший раз на такі розправи він покмітив, що деякі Жиди водили ся одалїк від суду попід руки з хлопами, толкували їм щось, відводили за фіртку подвіря і потім самі вертали...

Копач затямив собі два-три лиця тих інтересентів і хотїв переконати ся, чи се справдї та чортівська практика, про котру раз чув від одного судовика, а яку вважав за неможливу байку. Він став викликувати в означеній годинї справи. Багато селян, яких позивали Жиди, не явило ся. Позовники домагали ся холодно кровно контумації для свого противника. Між тими позовниками пізнав він ті лиця, що собі затямив. Копач відповів, що на контумацію ще час, що люди надійдуть, а тимчасом судити-ме тих, що явили ся. Жиди стали зразу муркотїти, а далї напаставали його так, як лише роззухвалений провінціяль-

ний Жид-пявка напаствувати може.. Копач просив о супокій раз і другий, а потім загрозив арештом, коли би хто не поводив ся прилично.

Та один грубий Жид із червоним, опаслим лицем, у новім халаті підбитім лисами, не брав тої погрози направду, протиснув ся крізь народ і станув перед судейським столом із палицею в руці і, вижидавши відповідну хвилю, заговорив лютим голосом:

— Як я жадаю контумації по викликаню справи, то маэ мені бути контумація, бо таке цісарське право...

— Не вчіть мене, паноньку, права, і будьте трохи супокійні

— Що я маю бути спокійний? Я плачу податок (Жид ударив себе пястуком у широкі груди). Я до пана презеса піду (тут звали начальника суду презесом), що мене мають молодики вчити і моэ право мені відбирати...

Копач запитав чемно, яка його справа, і став шукати між копицею позвів... Жид тріумфував, инші дуже раділи, що їх дук так провчив молодика, і повстав на салі гамір. Копач став диктувати протокол писареви, та замість сподіваної заочности подиктував слова інтересента з тим додатком, що за неприличне і повагу суду образливе поведенэ засуджуэ його в дорозі дісціплінарній на два дни арешту, а що на такий засуд нема рекурсу, то кара зараз маэ бути виконана. Жид побагровів зі злости і з зачудованя.. Він, перша фіґура в повіті, король пропінації, що сідав у домі У[illegible]авського на канапі і пив вино, маэ йти до арешту як прос[illegible]ий ґой? Инших Жидків напав жах, немов між них упала бомба. Та засуджений не міг повірити, щоб тому була правда. Він став кричати, відгрожувати ся, заповідав рекурс, хотів бігти до пана презеса. Все те не вивело Копача з рівноваги. Він прикликав возного і казав відвести Жида до арешту. Возний став як вкопаний. Він нераз по приказу пана презеса надягав тому Жидови з передпокою кальоші на чоботи і надівав футро... Се хиба жарт. Та Копач так подивив ся на нього, що йому аж шпік у хребті заморозило... Копач показав рукою на Жида і сказав різко:

— Як стій до арешту на два дни!

Жиди охнули з обуреня. Грубас видирав ся возному і кричав. Писар підбіг помагати, та юрба Жидів заступила йому дорогу. Показували, що хотять свого провідника не дати...

Копач кликнув на одного мужика, що стояв при дверях:

— Господару! Як вас?

— Іван Пригода, прошу ласки пана сендзї...

— Побіжіть Іване на постерунок жандармерії, скажіть від мене, що тут бунт, аби зараз прибігли... Сим панам хочеть ся познайомити ся з прокуратором.

Жиди затихли. Така погроза коли-б була виконана, була небезпечна. Вони стали перешіптувати ся, юрба розступила ся і возний повів жидівського потентата під ключ...

Галас, який підняли Жиди, звернув на себе увагу начальника, що ще лежав у ліжку. Він підбіг до вікна і побачив, як возний в супроводі юрби халатівців вів під руку пана Авраама Пінелеса до арешту, що стояв на против стороні подвіря. Не міг зрозуміти, що се, та зараз післав служницю розвідати. Вона не встигла вийти за поріг, коли два налякані Жидки влетіли прожогом до спальні пана презеса і стали йому серед живої ґестікуляції на перегони один другому оповідати про нечувану зухвалість авскультанта...

А поки що Копач став судити. Взяв справу двох селян і так до них заговорив, що мужики погодили ся в мить, подали собі руки і пішли на могорич. Инші справи пішли також легко. Копач оріэнтував ся дуже скоро. Засуди його були такі, що задоволяли обі сторони. Народ слухав і своїм вухам не вірив. Такого розумного, щирого слова вони ще не чули в судї.. Такий ще молодий, а так розумно говорить, не лаэ, не сердить ся, не ганьбить, а вислухаэ делїкатно, а потім як скоже своэ, то варто послухати .

У Копача аж душа росла з радощів, що його люди так розуміють. Він не надїяв ся, що перша проба піде так гарно. Праця його буде багато лекша, як з разу думало ся.

Потім узяв справу Жида з хлопом. Справа йшла о 50 зл. Копач відчитав скаргу і запропонував угоду. Хлоп божив ся, що нічого йому не винен, що дав гроші, збіже, раз ялівку, покладки, і брав ся зраховувати. Жид предложив від себе угоду на 25 зл. Копач мотав собі все на вус. Перекидав за той час инші позви і завважав, що майже всї позви жидівські йшли о 50 зл. Всьміхаючи ся, відложив позви на бік і каже:

— Бачу, що згоди не буде. Будемо судити...

— Я зараз присягну, — каже позовник.

— Пане сендзьо, — каже мужик складаючи руки як до молитви, — не дайте йому присягати!... То такий Юда, що за ші-

стку присягне. Він уже не одного до торби довів через свою фальшиву присягу...

— Тихо, чоловіче! В суді нікого ображати не позволю.. Ви бачили недавно, що стало ся ґут одному за те, що був нечемний...

— Та коли бо, прошу ласки пана сендзї, то дуже фудульний чоловік...

— Не бійте ся, тут нікому кривда не зробить ся, але обиджати нікого не позволю. Рахуйте ся з словами, бо ще одно погане слово, а укараю вас. .

Мужик замовк, тратячи віру вже і в того чоловіка.

Копач розпитав Жида про причину скарги. Жид став шларкотати.

— Перепрошаю, прошу так говори́ти, аби і ваш противник розумів...

Тепер прийшла черга на мужика. Він вичислив усе, що дав позичникови на довг. Копач зчислив...

— Правда то? — питаэ позичника.

— Не всьо, він давав менї де-що за вигоду, але на 25 зл., що менї ще належать ся, я зараз присягну.

Копач тим не задоволив ся, став допитувати за вартість кождої даної йому річи і все записував.

— Приймаю вартість, яку менї подаэте. Ви перебрали півтора раза більше. Ви ґаздо порахуйте свої кошти.

— Як то кошти? На що кошти? Я присягну на 25 зл.

— Тихо!

Мужик, чіхаючи ся в голову, почислив свої втрати при помочи Копача на три ренські...

Копач устав і проголосив вирок в імени цїсаря; позовникови відмовив права, а мужикови присудив коштів три ренські

Між позовниками повстав переполох. Де-хто з них махнув рукою і вийшов за двері...

Мужик, що виграв справу, хотїв Копача конечно поцїлути в руку.

— В суді нікого в руку не цїлуэ ся і нї за що не дякуэ ся. Ви чули, що я голосив присуд в імени найяснїйшого пана. Йдіть з Богом!

Мужик уклонив ся і виходячи каже:

— Видиш, Мошку, маэш справу! Минули ся твої добрі часи... А як ти мене просив, аби я до суду не йшов, казав, що й

сам не підеш. Видиш, Юдо, ти хотїв мене продати...

Копач зацікавив ся.

— Гей, ґаздо, ану вернїть ся! Як то було перед судом, як?

— Та як, прошу ласки пана сендзї. Він нераз таку штуку втяв. Запізве хлопа, та або ферлїдунок перейме, або таки присягаэ ся, що до суду не піде, що він лише обмилив ся, так християнина намовить, аби не йшов, а сам, вибачте, по за плоти, по за плоти кропивами, тай гиц до суду, і контрамас. А нераз то й звідси чоловіка виманить, як блуд християнську душу, а сам під двері, та як лише запілїзують, а він свій контрамас.

— Отже се правда, чого я догадував ся, — подумав Копач... а голосно каже:

— Нинї не допущу жадної контумації. Хто не прийшов, буде мати другий термін.

Жиди стали виходити з салї передаючи собі півголосом: "Ка ешефт"....

В тій хвилї прийшов до Копачевого стола возний і заявив, що пан презес зараз "кличе" його до себе. Слово "кличе" вимовив із натиском.

— Скажіть від мене панови начальникови, що прийду, як скінчу зачату справу, тепер перервати не можу....

Саме судив дїло двох мужиків. Вони були на себе люті і горячо перечили ся. Копач вмішав ся, заводячи згоду.

— Та бо то, прошу ласки пана сендзї, то в панськім станї інакше, а в хлопськім цїлком інакше..!

— Ну, ну, лишіть то і не вчіть мене, як э в хлопськім станї, бо я се знаю так добре, як і ви, бо я так само хлопська дитина, як і ви...

На хлопів зробили ті слова сильне вражінэ.

— Як то може бути? він такий пан, тай сендзя до того, і він хлопська дитина? Тай не соромить ся того признавати? Таки відай, що се правда, бо так говорить гарно по нашому, що любо послухати.

Від того часу не знали хлопи Копача інакше лише "наш сендзь" і мали до нього необмежене довірэ. Він потрафив кількома словами погодити найзавзятїйших ворогів і лагодити довголїтні процеси...

З нечевя відчинили ся двері і до салї війшов пан презес. Він був сердитий, бо страшенно сопів, а його червоне лице аж посинїло. Розтручуючи людий, хто не міг в час уступити ся на

бік, він приступив на своїх тоненьких ніжках до стола, виліз на підвисшенэ і своїм сторчачим животом трутив у локоть Копача:

— Пане авскультанте! Коли я вас кличу, маэте зараз не відкладаючи прийти! Се ваш обовязок супроти настоятеля.

— Пане начальнику, коли я веду як самостійний судія розправи, то ніхто не сьміэ мені перебивати!

І Копач став розпитувати сторони дальше, діктувати до протоколу не зважаючи на презеса, що ще дужше сопів і моргав своїми ріденькими вусиками та завертав очима. Він постояв іще хвильку та, не діждавши ся кінця, вийшов. Мужики стали посьміхати ся в кулак, бо начальника таки сильно ненавиділи....

Копач, скінчивши сю справу, відложив решту на пополудне.

Пішов до начальника. Не чув жадного зворушеня. Він був переконаний, що поступив собі цілком по закону.

Пан презес дав йому знак рукою, аби не приступав до його стола.

Копач усьміхнув ся під вусом, став серед кімнати і ждав що дальше буде.

— Пане авскультанте! Ви нині поповнили, мостердзэю, надужитэ власти урядової, замикаючи до арешту льояльного обивателя...

— Га! Коли так, то робіть донесенэ на мене до прокураторії за злочин з §. 101 закона карного...

Пан начальник, що в своїй практиці судейській не мав нагоди дійти до так високого §., не знаь його змісту, але показував, що він розуміэ.

— Но, но, мостердзэю, ви молодий ще чоловік, не хочу вам шкодити, коли ще час зло направити...

— Не жалуйте мене ані троха...

— Ви з огнем граэте, — і покивав по батьківськи йому пальцем. — Кажу що ще час діло направити...

— А то?

— Кажіть Жида випустити...

— Се значить касацію судового присуду.

— Я вам се приказую, мостердзэю.

— Не маэте до сего права, я се зробив як самостійний судія і конець.

— Ви, молодче, забуваэте, до кого говорите. Я ваш начальник не від паради...

— Я власть шаную; коли так, то кажіть його своэю начальничою властю випустити ,тільки звертаю увагу, що донесу про се до висшої власти...

На се слово п. презес збентежив ся. Від остатної афери він почував нудоту під серцем на спомин висшої власти... Він трохи подобрів...

— Не знаэте, кого ви зачепили. То дук на цілу околицю, то міліонер майже. Всю доокoличну шляхту держить в одній кишени. То член ради повітової і права рука старости... Він вам сього сорому до смерти не забуде, буде мстити ся, доносити...

—І овшім! Нехай доносить, коли що знайде на мене...

— Видно, що ви ще недосьвідний чоловік. Гадаэте, що се дрібниця? Наставить на вас двох ложних сьвідків і досить, щоб вас засудити...

Цинїзм, з яким говорив начальник, обурив Копача до живого...

— В такім разї ціле судівництво, чорта варте, коли суд мав би повірити двом шубравцям і кондемнувати невинного чоловіка. У нас іще так зле не э. Перед такою напастю буде мене Бог хоронити...

— Ну... не спускайте ся так дуже на Бога, а навчіть ся радше жити з людьми... практично....

— Пане начальнику! — сказав Копач піднесеним голосом — вільно вам у Бога не вірити, але я тут не прийшов до вас на теольоґічну диспуту... Прошу менї сказати, чого від мене в моїм урядованю жадаэте?

— Та бо ви горячий чоловік, а се непотрібне. Можете в бюрі кричати на хлопів, можете і вдарити, бо і я часом хлопа штуркну, але на мене, що вам добре радить, аби ви того Жида випустили у власнім інтересі, не потребуэте гнївати ся.

Копач по правдї вийшов із рівноваги, що йому дуже рідко коли трапляло ся. Він лише вклонив ся і вийшов, не сказавши анї слова...

XXIII.

— У! то якась гайдамацька гадюка — сказав начальник до

себе, коли двері за Копачем зачинили ся. — Що-ж я тепер бідному Абрамкови пораджу? Готов і на мене погнівати ся... Та нічого! Най знаэ трохи морес, бо він уже занадто роззухвалив ся.... Деколи уже, числячи на те, що я його потребую, лїз менї чобітьми в кашу. Той молодик його провчив, то добре, бо я до того не приложив моэї руки, і овшім, інстанціонував за ним. Але не в тім діло. Коли той молодик отак буде менї тут кирити і не піде менї під руку, то справдї буде менї з ним гірка година... Я мушу його уговкати, інакше не йде... Не можна остро, бо шельма бита в параґрафах, то по доброму, як то я вмію....

На другий день, коли Копач сидів при розправах сумаричних і діткував протоколи з реплїками і дуплїками, явив ся возний з запрошенэм до пана начальника. Копач скінчив найблизшу справу і пішов до бюра начальника. Тут застав його в золотім гуморі, та іще двох панів...

— А, добрий день, пане колэґо, ви так запрацювали ся, що божий сьвіт не тямите... Панове! — звернув ся до двох присутних панків. — Пан авскультант Копач, мій колэґа — а то пан почмайстер Ястржембский, і пан аптикар Піґульский, моï приятелї.. — Наступив замашистий шарахкіт ніг, панове стали стискати Копачеву руку...

— Прошу, — сказав начальник звертаючи ся до свого стола. — Перекусім трохи по звичаю, бо в животї млоïть...

Аж тепер Копач поглянув на бюрко начальника і очам своїм не хотів вірити. На бюрку на копицях паперів, калэндарів, актів стояла величезна таца, а на ній фляшка горівки, кілька фляшок вина, полумисок із горячою ковбасою в капустї, і другий з иньшим якимось мясивом...

Копач зміркував, про що тут ходить.

— Чи пан начальник маэ до мене яке урядове діло?

— А се-ж не урядове діло? — каже Журавський держачи в однїй руцї фляшку, а в другій чарку, та стукаючи одною о другу... — Се мостердзэю в нашім кутї найважнїйше урядованэ хе-хе-хе! — Він став наливати. Оба инші панове зареготали ся під нуту начальника і ждали нетерпеливо своэї черги. Особливо почмайстра дразнив запах сьвіжої ковбаси, бо кілька разів нахиляв ся над тацою і жадно нюхав своїм червоним носом виходячу пару...

— В ваші руки, пане колэґо, — каже начальник, і проков-

тнув справно чарку запіканки.

— Спасибі пану начальникови, але я нічого не пю...

Начальник зачудував ся. Держачи в руках фляшку і чарку як перше, дивив ся за чергою то на Копача, то на двох панків. Вони те-ж зачудували ся, немов почули, що здоровий і дорослий чоловік не вміэ ходити.

— Пане сендзьо, — обізвав ся пан Ястржембский, — для мущини навіть не ладно, коли не пэ...

— На красу не маю претенсії, — каже Копач. Він уклонив ся на всї сторони і вийшов.

Панове дивили ся в слід за ним мовчки. Начальник побагровів.

— То афронт для мене, мої панове. Як то? Не приняти моэї гостини? Я такого молодика запрошую, як рівного собі, а він мене компромітуэ, мостердзэю!

Панове кивали головами. Журавський говорив далї:

— Бачите, які будуть по нас судії.. Наликаэ ся параґрафів і дере ніс, як не знати що. Він менї і так уже поводить ся, як коза в капустї... Прошу вас, учора казав замкнути Абрамка на дві добі...

— Не може бути! — закричали оба панове почувши ту новину, про яку зрештою довідали ся ще учора...

— Так! Він зле на тім вийде. Я не хотїв вступати ся тут яко начальник, бо маю до того власть, гадаю собі, най там... Жид постоїть сам за себе, а молодикови втре носа і буде мати научку...

— Правду кажучи, — говорив Ястржембский, — нїчого злого не стало ся. Сей Жид трохи зухвалий, він менї на почтї те-ж виробляэ авантури, та чоловік дивить ся на те крізь пальцї... бо просто сказавши, не хочу собі зражувати його... Потрібний чоловік. Жадні вибори без нього би не обійшли ся...

— Ет! чорт бери ваші вибори — каже Журавський, — він менї часом потрібний, коли теэ... о, кінцї не сходять ся. — Журавський зробив пальцями рух, що мав означати гроші. — Як кажу, коли-б тут ішло про якого бідного Жидка, я не дав би йому одної хвилї сидїти і був би ужив своэї власти начальницької, але сей богач дасть собі сам раду.

Панове стали пити і заїдати, тай забули за Абрамка. Бесїда зійшла на справи буденні, місцеві і так переплїтала ся, що годї би її зібрати в одну цїлість.

Забав протягла ся до першої години. Панове підпили собі добре. Журавський був у золотім гуморі, сипав дотепи як із рукава, сьміяв ся, моргав своїми рідонькими вусами і завертав очима, що аж білки повиходили на верха. Потім перепросив своїх дорогих гостий, що за для урядованя мусить із ними попрощати ся, возному казав попрятати і засїв за столом, прикликав писаря і брав ся судити хлопів, що від рана вижидали на морозї під будинком судовим...

Війшовши в своэ урядованэ, він нагадав Копача. Його взяла лють. Що за зухвалість, ароґанція! Він йому того не даруэ і сам підмовить Абрамка, аби його скаржив... Свою лють виляв пан начальник на хлопах. Він ганьбив обжалуваних ординарними словами, знущав ся над ними, висьмівав, вигадував, не хотїв слухати жадної оборони, не хотїв слухати жадних звиняючих сьвідків, лупив страшні кари і замикав зараз, не позволяючи вносити рекурсів. — Хлопи кланяли ся, протестували, але се нїчого не помагало. Возний гуртував їх купками і відводив під ключ.

Журавському приносило се пільгу. Караючи хлопів він у своїй уяві, карав Копача, бо то також хлоп. В Копачи він бачив поступ, нові ідеї, своїх найтяжших ворогів. Хотїв поки маэ власть у руках відімстити за ту кривду, яку йому нанесе поступ у недалекій будущинї змітаючи його як сьмітэ, аби зробити місце своїм людям. Він почував, що суспільний лад мусить змінити ся, що старі порядки не можуть устояти ся перед напором поступу, вархольства, і для того розгорячений напитком і поведенэм Копача дав волю зьвірячим інстинктам злющого старика...

А тимчасом Копач, покінчивши всї справи, надїв кожух і вийшов із суду. Простував до дому. Наняв пів хлопської хати за селом... Хоча і вийшов із під такої селянської стріхи і не був нїколи вибагливий, то все-ж таки ся хата, особливо зимовою порою, була йому вельми недогідна... Та се не так долягало би ще Копачеви, як би не те, що то була хата некультурного руського мужика. Тим самим коштом міг би мати хату иншу, простору, ясну, з більшими вікнами, які можна-б відчиняти і сьвіжого повітря впустити, з дверми, що добре замикають ся і морозу не впускають, коби лише йому хто показав, навчив, що э люди на сьвітї, що жиють інакше, що числять ся як так із ґіґіэною... Сю хату винаняв тимчасом, поки розгляне ся і найме

щось ліпшого. Йому-ж. треба конечно двох кімнат, бо й мама з ним буде жити... Треба лише пошукати. В хаті була страшенна задуха. Віконця маленькі ніколи не відчиняли ся, повітрэ проходило хиба шпарами дверий, тай то просто з сіний, де стояли три корови, двоэ телят і пара коний. Копач отворив двері з надвору і сіний. З хати бухнула пара і зараз насіла інеэм на кожусі і вусиках Копача. Він заглянув на другу сторону і казав ґаздині подати обідати. Ґаздиня забрала миску, ложку деревляну і горнятко з мясом, що для нього на припічку варило ся. Вийшовши з сіний ґаздиня аж скричала, що двері на двір відчинені. Вона так старанно топила в печи, спалила в грубі цілий околіт соломи, а пан сендзя усьо пустив на мороз, змарнував...

— Ой, йой, Боженьку сьвятий, та що пан робэ, я напалила, було теплесенько як в усї, а пан повідчиняли двері..

— Дуже задуха, нічим дихати...

— Ей, прошу пана,, а як зимно, то й дихати не хоче ся, кождої каплинки тепла шкода...

Копач не говорячи анї слова більше, позачиняв двері і вернув у хату. За той час ґаздиня накрила полотном скриню, що служила замість стола, витерла долонею мищинку і наляла горячого росолу... По ньому плавало вуглэ з перепаленої соломи. Копач був голодний. Позбирав, що можна з росолу і став їсти росіл із бараболею. Зїв і мясо із сілю і разовим хлїбом. З того вього найбільше смакував йому гарний разовий житний хлїб...

Що тепер робити? Хиба покласти ся спати, бо читати нїчого було. Впрочім він так тяженько наробив ся за три години, що ледви чи здужав би що прочитати. Та нагадав собі, що випадало би піти до руського пароха, може хоч там знайде троха відради, та мати ме захист у лиху годину. Добув із скрини лїпшу одежу, перебрав ся та покликав господаря, аби йому показав дорогу до руського сьвященника.

Ґазда післав свого синка школяра. Хлопець надів кожушину і велику кучму, позатикав руки за пазухи і викотив ся на поріг. Копач дивив ся на пузатого, румняного хлопчика, котрому видно було хиба очи та цїкавий носик із під великої кучми, свої великі чоботи ледви тягнув по снїгу, та ще, надибавши який замерзлий рівчак по дорозї, не втерпів, щоб не розбігти ся і не ховзати ся. При тім він заэдно обертав ся лицем до Копача і всьміхав ся, мов хотїв сказати: Ади, який я зручний,

а ти хоча пан, то сього не потрафиш.

— Як тебе, сину, звуть?

— Яцко.

— Ти гарно совгаэш ся...

— Ого, ще би ні! — і хлопець знов розбіг ся і знов їхав по леду на своїх великих чоботах.

— А ходиш ти до школи?

— Ходжу вже другий рік...

— А читати вже вміэш?

— Трохи вмію.

— І прочитаэш усьо?

— Прочитаю...

— А що тепер у школї читаэте?

— Та за якусь Ванду, але я того не розумію, що то таке. — Копач догадав ся, що хлопця вчать по польськи.

— А по руськи вміэш читати?

— Ні, у нас учать лише по польськи, бо по руськи, кажуть можна навчити ся від мами і тата... А по польськи пани вогоруть, тай у суді пишуть...

— Ов, а тобі хто таке наговорив?

— А хто-ж, пан навчитель...

— А до церкви ходиш?

— Певно, як до церкви не ходити? гріх...

— Ну, а бачив ти, що в церкві із руських книжок молять ся і співають...

— Чому, бачив, та то не руські книжки, лише церковні...

— Хто тобі хлопче такого дива наговорив?

— Пан навчитель...

— Слухай, а хто-ж учить читати з тих книжок, що в церкві?

— Отець духовний, там сходять ся хлопції вечерами, але самі старші, а для таких малих нема ще місця...

— І що-ж вони там роблять?

— Отець духовний їх учать, читають із великих книжок, співають....

За той час, заки Копач зайшов під ворота попівства, він довідав ся богато і про школу, про вчителя і про сьвященика, до якого почув симпатію вже з того, що йому хлопець наговорив... Яцко повів Копача наоколо хати, бо передні двері були за для зимна забиті соломою...

Ворота були зачинені. По обійстю ходили коні і товар, що їх випустили до пійла під оцямрований колодязь із високим журавлем. По тім товари пізнав Копач, що місцевий парох чоловік заможний. Близько порога стояв великий цебер, із якого безрога і кілька підсвинків виїдали паринку, повлазивши передніми ногами до шафлика, потручували себе рилами і квичали. Коло них ходила поважно біла гуска, що даремне шукала місця, куди би до шафлика добрати ся. Підсвинки відганяли її. Вона кождого разу витягала довгу шию обороняючись, дещипнула порося за хвостик. Потім підбігла до цілого стада гусий, щось їм довго оповідала, а ціле стадо стало ґеґати і вимахувати крилами, мов збирало ся на рабівничий похід против підсвинків. Під стайнею загавкав старий великий пес. Копач оглянув ся, чи не грозить його одежи яка небезпека, та псови анї снило ся його чіпати. Він загавкав раз і другий із свого псячого обовязку, позіхнув, і знов поклав свою кудлату голову на передні лапи. Копач відправив хлопця і пішов у широкі сіни; тут було двоэ дверий. На його стрічу зірвала ся ціла хмара курий, що порпала ся у зерні і з великим криком і кудкудаканэм ховала ся по кутах, підлітала, або втікала на двір по при Копача.

З кухні вийшла завинена у велику хустку дівка, поглянула цікаво на Копача і завернула до кухні. Копач стояв у сінях і хотів зайти до кухні розпитати, та почув кроки на противній стороні, відчинили ся двері і почув ся мужеський голос "прошу".

Копач завернув і війшов туди. Біля дверий стояв пан-отець, чоловік низького росту, в довгій бараном підшитій бекеші, з файкою в руці. Міг мати яких 60 літ, бо волося вже добре посивіло...

— Слава Ісусу Христу! — заговорив Копач входячи в хату. Парох зачинив за ним двері.

— Слава на віки! Просимо розгостити ся. Спасибіг гостям, що навідали ся.

— Остап Копач, тутешний авскультант.

— А я таки зараз догадав ся, господине, що се ви, бо чував від моїх парохіян, що прийшов новий судія. Я й знав від них, що ви, господине, Русин... В такім малім гнїздї то в мить усього довідаэш ся. Та прошу розгостити ся, дуже прошу.

Парох став помагати Копачеви здіймати кожух...

—Тут тепло досить, не перестудите ся...

Копач ішов до стола...

— Та прошу близше, — парох відчинив двері і беручи Копача під руку повів до другої кімнати.

Була се кімната для гостий. На середині стояв старий, якоюсь уже переполовілою матеріэю вибиваний ґарнітур, даль ше дві шафи на одежу, комода з високою лямпою, прикрашеною умброю з колїрованого паперу. На стінї висїли два портрети молодого сьвященика і жінки, роблені крейдою а між ними в рамках за склом зівялий вінчик весїльний, дальше кілька лїтоґрафованих патретів руських князїв, Хмельницького, Дорошенка і Шевченка, роботи Кашубинського, і великий образ Хрещеня Руси якогось невідомого маляра церковного, зроблений олїйними фарбами.

Копач оглянув хату в мить, поки на запрошенэ господаря присїв на кріслї..

— Позвольте, господине, зараз верну. — Він підбіг до другої кімнати і зараз вернув ся...

— Ну, де ви і як живете тут?

— Живу у Панька Кривого, на разї, так сказати-б, на станції, поки не знайду иншої хати.... Мушу знайти бодай дві кімнати, бо у мене стара мама..

— Не знаю, де вам у Кривого помістити ся ,та-ж у нього лиш одна кімната...

— Що-ж менї було робити? Мене покликали сюди телэґрафом, та я так і приїхав майже в тім, що було на менї. Маму я лишив іще в Самборі, поки не заінсталюю ся.. Чи тут не найде ширшого трохи помешканя?

— Е, з годом найде, я сам буду шукати.. — За малу хвилю явила ся гарна сїльска дївчина несучи на тацї бутельку вина, чарки і медяники. Все те поставила на столї, з котрого взяла старий альбом і поклала на комодї. Дївчина вийшла, а господар виймив із кишенї складаний ножик, відвернув тягникорок і відіткав з лопотом бутельку та став наливати.

— Зараз надійде моя супруга, а поки те, випэмо по чарцї. Ну, за ваше здоровлэ...

— Спасибі, отче добродїю, я нїчого не пю...

— Хиба-ж і вина нї? — запитав господар зачудуваний. — Ну, силувати вас не буду, то певно напэте ся чайку горячого, самовар кипить. Ми все з старою по обідї в зимі любимо чайку

горячого випити — а вино так собі про гостий — перепрашаю на хвильку. — Він вийшов..

Копач став розглядати ся по хатї уважнїйше. Все тут було старе і стояло вже на місцї певно кільканайцять лїт. Пізнати було, що тут ґаздували люди старі, бездітні, що любують ся в порядку, бо всюди було чистенько від гарно вибілених стін до підлоги помальованої бурою фарбою. Під столом простертий килим, а від порога до порога простелено сукно грубе домашньої роботи з вовни. Тепер війшов господар із імосцею. Була се женщина старша вже віком і поважна, одягнена по домашному, так як одягали ся усї старші імості. Господар представив Копача... Посїдали. Імость стала випитувати Копача про ті сторони, звідки приїхав...

— Ваш батько де був сьвящеником? — питаэ господар.

— Мій батько не був сьвящеником, я селянський син... Батька вже мало що тямлю, давно вже помер, а мама живе при менї, як я ще до школи ходив...

В тій хвилї війшла до кімнати мала, може 12-лїтна дівчина, і шепнула імості щось до уха, обіймаючи її за шию.

— Се наша внука, — каже господар, — сирота, живе при нас, та тілько нашої розради на старі лїта.... Решта дїтий по сьвіту розбились. Найстарший син у Тернополї при судї радником, другий капітаном артилэрії в Полї, третій син уже три роки сьвящеником у Заліщиках, а одна доня була тай уже шість лїт як померла небога, полишаючи нам отсю щебетуху... — Старий протяг руку по дївчину, яка приблизилась, обняла його за шию і стала пригладжувати сиве волосэ. Імость поглянула на мужа і, встаючи сказала:

— Та прошу на чай, у зимі добре напити ся горячого чаю.

Всї повставали. Імость пішла передом до сусїдної кімнати, за нею Копач, а на останку господар ведучи за руку дївчатко.

Друга кімната — їдальня — була менша від першої, тут було теплїйше. Була се і спальня заразом. Тут стояли два ліжка, мале деревляне ліжечко, софа цератова з волосяною подушкою, і великий до розсуваня деревляний, білий стіл. На ньому простертий обрус у цьвіти. Шипів тут тульський мосяжний самовар, а на версї парив ся чайник. Посїдали всї коло стола, а імость узяла ся наливати чай.

Копач був дуже з того рад. Як виїхав із Самбора, не мав

чаю в роті і було йому за ним скучно.

— Знаэш, мамо, — каже пан отець — господин судія мешкаэ у Панька Кривого...

— А де-ж ви там помістите ся?

— Що-ж менї робити було? Ліпше мешкати так, я у Жида в заїздї.

— Знаэте що, господине, — каже панотець сьорбаючи горячий чай. — Я вам дам раду, лише прошу вас, не перечте ся, не протестуйте, бо так мусить бути. Я від вас старший, тай ваш парох, отже треба мене слухати...

— Прошу дуже, радо послухаю...

— Спровадьте ся таки нинї до нас. Маю тут одну кімнату, тепер не опалювану, бо нема для кого, але вона добра. Там жили мої хлопці, коли приїздили на ферії, там учили ся, і вам буде добре. Може там ще де знайдете який §. на стінї написаний, бо мій син мав такий звичай...

— Отче добродію, дуже вам дякую, але я не посьмів би надуживати вашої гостинности...

— То не жадна гостинність, бо ви вже будете не гостем, а своїм домашнїм чоловіком...

— Але-ж панство мої, я вам чоловік цїлком чужий...

— Який там чужий! Ви Русин, то досить, а ми всї повиннї вважати себе за одну родину...

— Ми се робимо, — каже їмость, — трохи і для власної вигоди. Нам самим скучно дуже. Нї з ким тут жити. Десь колись поїдемо до одного, другого сусїда, а в зимі то таки не хоче ся їхати, то буде нам розраднїйше.

— Побалакаэмо разом, прочитаэмо де-що разом, — каже пан отець. Видно було, що се йому подобалось, — заграэмо собі....

— Коли бо я не граю...

— Нічого? не бійте ся, господине, у нас висше не граэ ся, як по новому....

— Нї я таки не граю... хиба в шахи...

— Добре, у мене э й шахи. Не дуже там я мудрий на тім інструментї, але пригадаю собі.... Ерго, господине, посилаю за вашими річами...

— Та позвольте менї піти самому... Але далебі, менї якось ніяково.... Так налазити комусь із клопотами...

— Та які там клопоти, Господи твоя воля! От казала вам

уже моя супруга, що ми се з егоїзму...

— Та мушу попрощати ся з моїм господарем...

— Він прийде сюди. Я зараз пішлю. — Він устав і пішов до кухні.

— Як же вам подобало ся в тутеш[illegible]ім суді? — каже пан-отець вертаючись.

— Ет, якось там... іще не розглянув ся...

— Ну, а як вам подобав ся наш мандатор?

— Який мандатор?

— Не знаэте? Ваш начальник був мандатором. Та хвала Богу, що дали сюди вас, свого чоловіка, та трохи людям полекшаэ...

— Та хто там знаэ, який я буду, то ще моя перша самостійна посада.

— Но, но, господине, — каже панотець закурюючи люльку, — дай Боже так дальше. За тих два дни, що ви урядуэте, то люди не можуть вас нахвалити ся, наблагословити. Не мають слів похвали для вас. Мені вже всьо донесли. Тому то я до вас, господине, набрав такої симпатії. Без того, господине, то я би вас так не пізнавши до хати не запрошував, ні.... а з вашого поведеня з народом, із простолюдином, я зараз пізнав, що ви щирий чоловік, народолюбець... от що!

Копач трохи засоромив ся, коли почув такі похвали на себе, та любо йому було слухати, що ся похвала вийшла з уст народа, з яким іно що зіткнув ся в своїй судейській практиці...

— Прошу ще одну чарочку — каже їмость підсуваючи йому, — се добре, можна в зимі багато випити. Та чому-ж ви господине, не берете медяника? Прошу...

За той час пан-отець ходив по хаті пикаючи люльку...

— Господине, Бог мені сьвідок, що не за для обмови се говорю, лише для того, аби вас, молодого чоловіка остерегти перед бідою... Вам і не снило ся, в яке гніздо ви попали. Бережіть ся мандатора, бо то дуже небезпечний чоловік... Багато він накоїв людям лиха, накривдив. По при ньому побогатіли Жиди, а покійний ваш попередник через нього пішов у могилу.... Вправді був се чоловік недбалий, справи не пильнував, але не він тому винен. Тямлю добре, як він сюди прийшов, як рвав ся до праці, добрий був чоловічисько, та злий примір пана начальника, та щоденні запоюваня в уряді звели його ні на що. Він просто попав у делірію̀м із горівки... Пив страшенно, не тямив

себе, брав хабарі від Жидів. Потім пропали депозити судові... Не знаю, чи він їх забрав, але вони були під його рукою, і коли пропали, він станув над пропастю, або смерть, або кримінал. Він вибрав перше, прости Господи душі його. Та пляма на нім лишила ся, хоч і пішов з того сьвіта на те хиба, щоб забезпечити жінку й діти...

— То він полишив жінку й діти?..

— А полишив, але за для неї не варто було душі губити, бо то людина лиха. Хиба дітий шкода, та під оком такої мами вони мусять зійти ні нащо...

— А хиба-ж вона що?

— Послїдня. Кажу вам одним словом — щось там і мандатор завинив... Не соромили ся сонця божого. То були скандали на цілу околицю. Може се також спричинило його пяниченэ... Та про се мерзко менї говорити і воно ні до чого.. Я вам обовязаний сказати лише стільки, що потрібне на вашу осторогу... От так робить ся, коли чоловік забуде Бога та його сьвяті заповіди...

Копач поглянув на годинник, йому час було до суду..

— Хиба-ж ви по обідї ходите до суду? Не знаю, чи там навіть у печи затопили. Тут не було того звичаю... Мандатор по перепою спить, пса нема...

— Та в мене нема термінів, бо рано їх відбув, але роботи страх. Рестанції по попереднику страшенні. Мушу всьо вичистити. Надибав я там справи покінчені перед чотирма роками без присудів.

— Ну, ну, знайдете ще давнійші. Тут люди процесували ся по десять літ за дурницю, волочили ся до суду і оплачували по кутних писарів.

— За мене, дасть Бог, того не буде.... Писарів викурю за десяту межу, хлопам не дам процесувати ся, зроблю лад...

— Хиба-ж се можна? Як ви тій гадюцї голову зітрете? Тут адвокатів нема близше як у Бучачи, не кождого на се стати.

— Не треба. Письма і позви робити-му протоколярно, покутнїв карати-му остро, народови оголошу, що ві всїх справах процесових звертав ся до мене...

Пан отець взяв ся за голову:

— Де-ж ви тому дасьте раду? Хиба би вас тут було десять.

— Нї, я сам один дам тому раду. Бо треба вам знати, пан отче, що силу процесів роблять самі покутні писарі. Вони про-

цесують за таке, що ніколи не можуть виграти. Я пеняцтва по пирати не буду. Приймати-му лише справи чисті такі що до виграня, а тоді процеси зменшать ся о дві третини...

Копач попращав ся і пішов до бюра.

XXIV.

Пан-отець Іларіон залагодив мужика і велїв перенести Ко пачеві річи до себе. Їмость випрятала покій, казала огріти по стелити сьвіжу постіль і позносити все, що лише вважала конечно потрібним. Копач засидів ся в бюрі до 8 години. Міг супокійно працювати, бо було всюди тихо.

Вийшов із бюра на судове подвірэ. Тут почув в арештах страшний галас, крик, проклятя, плач і нарікaня. Народ стукотїв до дверий і кричав крізь вікно. Копач не стерпів і пішов туди. Зайшов до возного, та не застав його дома. Його жінка, здоровенна баба, колисала дитину не роблячи собі нї раз нїчого з того крику, немов се мухи бренїли...

— Де ваш муж?

— Пішов до міста, прошу пане сендзя...

— Чого в казнях такий крик?

— Та там усе так, от голота, хто зважав би там на них.....

— Так не може бути, треба подивити ся, може хто захорів.

—.Акурат! Нічого їм не стане ся...

— Беріть ключі, лїхтарню і ходїть зі мною... Або нї, закличте пана начальника, бо то до нього належить...

Баба потрясла головою:

— Я не пішла би до пана начальника за жадні гроші. Він не любить, коли його зі сну будити.

— То обійде ся. Ходїть зі мною.

Баба взяла лїхтарню, вязанку ключів і стала відчиняти двері першої казнї. Тут був пекольний крик. Коли замок заскрипів, у казни притихло. Баба війшла з лїхтарнею і крикнула:

— Ану, тихо там, пан сендзя!

На те слово стало тихо як маком посїяв, хиба зуби дзвонили у прозяблих арештантів. Вони стовпили ся в найдальший куток, немов на них мали посипати ся кії. Та коли побачили Копача, кинули ся прожогом до нього, поклякали на землю і посkладали руки до него як до молитви:

— Панонъку наш любий, батеньку рідний, змилуй ся, не

дай загинути! Тут таке зимно, що душа вилазить..

Копач побачив тепер як докола горючої ліхтарні клубила ся густа пара. При помочи ліхтарні оглянув казню. Вона була подовгаста з одним віконцем. З одного боку під стіною стояли "причі", а на них вохкі сінники. Копач нарахував їх рядом один біля другого десять. Налапав рукою, були вохкі, вонючі, а солома гнила, мокра. Попри причі заледво можна було одному чоловікови протиснути ся. На тім переході з одного кінця від дверий стояла велика, цегляна піч. Вона була зимна як лід. З другого кінця під вікном стояла "парашка". Від неї мимо зимна страшенно воняло. Вікно було приткане соломяною подушкою.

— Кілько вас тут сидить? — питаэ Копач.

— Двайцять, прошу ласки пана...

— Де-ж тут двайцять людий помістить ся? Як же ви спите?

— А так, один коло другого, так теплійше, а кому нема місця, то на земли....

Копач узяв у руки ліхтарню і пересунув ся побіч причі. Аби йому зробити місце, люди повилазили на сінники. В куті під вікном побачив Копач копицю лахманів, що дрожали і тряcли ся.

— Що се?

— А то, прошу ласки, якогось старого чоловіка сьогодня привели, він щось хорий, звичайно, старе...

— Гей чоловіче, а як вас?

Купа лахмітя піднесла ся поволи і з під неї виглянула стареча, посиніла від зимна голова з розпатланим сивим волосэм. Старий не мав анї одного зуба. Уста його посинілі страшенно дріжали...

— За що вас замкнули? — питаэ Копач.

Старий наставив вуха.

— Він глухий, прошу ласки пана сендзї... він сидить інквізитом...

— За що сидите? — питаэ Копач голоснїйше.

— Не знаю, паню, не знаю, бігме не знаю, дали ферлїдунок, я прийшов, тай не питаючи нїчого, не дали говорити, лише замкнули отсюди... Прийдеть ся загинути...

— Та чого від вас хотять?

— Та кажуть, що я конї вкрав у дворі, а я лазити не можу, куди менї..

Копач був безрадний. Він не мав права в те діло мішати ся, справу розслідити і безвинного пустити на волю. На перший погляд він був переконаний, що сей немічний старець не міг фізично такого злочину поповнити, як крадіж коний.

Почав розпитувати инших:

— За що?

— За патик, прошу пана сендзї.

— Який патик?

— От узяв із панського лїса грабка на дишель до саний, бо ніде було купити...

— Кілько дістав?

— Місяць.

— А ти хлопче за що?

— Тету поганьбив...

— Кілько?

— Шість неділь...

Копач не питав дальше.

— Чому-ж ви люди не зголошували рекурсів?

— Ага! рекурсів! Я дістав був також за ганьбу місяць... Кажу: прошу ласки пана презеса, я не приймаю ся, прошу на рекурс, а пан презес каже: рекурс? добре, будете мати рекурс: шість неділь арешту — возний, бери... Навіть не знаю, чи сусіди забрали мої коні з саньми... Та коби хоч я що винен, а то бігме нічого. Сусід менї слово, а я йому, лише що він перше встиг внести скаргу.

Копач не питав більше. Йому в голові морочило ся від такого правосудя. Хотів чим скорше вийти з того пекла... Люди заступили йому дорогу, чіпали за поли.

— Татунцю, не дайте загинути, пустіть нас!..

— Пустити вас не маю права.

— То хоть най нам у печи затоплять, бо погинемо..

— Коли в печи палено? — питаэ ся жінки возьного.

— Тут не палить ся в печи ніколи...

А коли перемінювана солома до сінників?

— Тамтого року в осени...

— Прекрасно! Зараз затопити в обох печах так, щоб їм тепло було...

Коли вийшли на корідор і баба зачиняла двері, надійшов чоловік, що саме вернув до дому...

Жінка каже до него:

— Пан сендзь каже запалити в печи...

— Я не маю дров...

— Як то нема дров? — питаэ Копач. — Хиба-ж на опал арештів дров не берете? Запаліть тими, що призначені на бюра, я велю.

З другої казні доходив зойк і плач жіночий. Копач не мав уже сили зайти сюди і дивити ся на мартирольоґію людий. Він лише гукнув крізь візитирку: — Успокійте ся, зараз затоплять.

— Памятайте, Войцэху, щоб мені було затоплено нині зараз, бо я не дарував би вам того...

Копач пішов до дому. В казні була лише гутірка, як в улию, крики устали.

— Ну, ну, — подумав Копач, — се зразок справжнього "мертвого дому." Чудесно і се діэ ся в конституційній державі.. А я стою безрадний, і хиба можу заплакати над недолею тих бідних. Той кат плюгавий! Які він кари даэ! Та-ж при трибуналі таких кар не дають злочинцям... Що мені з тим робити? Терпіти, чи донести урядово висшій власти? Назвуть мене доносчиком, ніхто мені руки не подасть! О! Я знаю ту столапову гидру. Коли наступити на одну, ціла потвора порушить ся і проковтне тебе...

З такими важкими думками зайшов на попівство. Тут дожидали його вже з вечерою.

— О! Господине, де так засиділи ся? Хиба-ж не у бюрі до тепер?

— Ні, не в бюрі, я давно вже вийшов, та задержав ся в арештах...

О. Іларіон не сказав на се ані слова.

Копач гадав, що його не порозуміли і вважав потрібним розповісти все. Йому самому конечно було треба виговорити ся перед кимось, бо те, що бачив, вертіло його мозок.

Старий ходив по хаті похитуючи головою:

— Я се не від нині знаю, цілий повіт знаэ. Тут іще не таке діялось.. Тут одного разу замкнули жінку з малою дитиною до казні, і вона до рана замерзла. А кілько тут людий повідморожувало руки, ноги! А кілько тут хорих повмирало в арештах!...

— І ніхто про се не знав?

— А на що хто мав знати?... То тайна урядова. Виволокли в ночи, поховали, тай кінці в воду...

— Я цікавий знати, де подівають ся ті павшалї, те дерево призначене на топливо в арештах?

— Не бійте ся, не згнило воно, лише улягло своїй судьбі в печах мандатора та возного...

— Я казав возному сеї ночи затопити...

— О! він того певно не зробить.. То права рука презеса, нікого не боїть ся...

— Завтра переконаю ся.

— Ну, та що з того?

— Боже мій, Боже! тут одуріти можна! — каже Копач хапаючи себе за голову. — Що тут робити?

— Що робити, то ваша річ. Я лише можу вам порадити обережність, бо навіть не можете собі уявити, з яким чоловіком будете мати діло...

— Знаэте, пан-отче, коли-б я був знав про стан тутешнїх арештів, я був би не зважив ся того Жида замикати, що то я його перед учора покарав... То була страшенна кара пересидїти дві добі в такій норі.

— Не журіть ся, господине! Він, т. э. Абрамко — так менї люди казали — або не сидів зовсїм, або в найгіршім разї пересидів день у возьного, а на ніч певно пішов під перину до дому.

— Отче, що кажете? Та-ж то надужитэ.

— Не знаю, чи надужитэ, але я живу не від нинї і не одно таке знаю...

По такім розговорі не йшла Копачеви вечеря в смак, хоча обоэ припрошували. Він не міг заспокоїти ся від вражінь, яких сьогоднї дізнав. Випив лише дві чарки чаю, попрощав ся і пішов до своэї кімнати. Тут було дуже любо. Копач аж усьміхнув ся. Він нагадав свою кімнатку в Самборі.

Зараз роздяг ся і ляг спати. Та довго не міг заснути. Йому заэдно стояла перед очима казня з вонючою парашкою, з студеною печею, а в кутї з під лахмітя витягав сиволосий дїдусь худі руки і шептав до нього посинїлими устами: "Ратуйте татунцю, християнську душу!"

Другої днини Копач ідучи до бюра зайшов до арештів.

— Ви топили в печах? — запитав возного.

— Так як пан сендзя казали.

Копач поглянув у грубу з сїний. Вона була чиста, анї слїду попелу або вугля...

— Відчинїть казню....

— Не відчиню, бо не маю розказу від пана презеса...

Копач подивив ся на нього. Возний стояв, випрямивши ся по військовому, і дивив ся зухвало Копачеви в очи...

— Гей, люди, — крикнув крізь візитирку до казні — а топлено вам учора?

Возний прискочив і заслонив Копачеви перед носом візитирку.

— Перепрашаю покорні пана сендзя, але з арештантами не вільно нікому розмовляти...

Копач став як задеревілий. Він знав, що не в своэ діло вмішав ся, бо до арештів йому зась. Почував, що допустив ся нетакту, перейшов границї своэї власти. Возний мав рацію і упокорив його...

Люди в казнї вспіли ще крикнути, що піч усю ніч була зимна як лїд. Говорили ще щось, та він такий був збентежений, що не дослухав ся. Сього явного переступленя не міг собі простити. Як же він маэ право судити инших, коли сам не придержуэть ся інструкції, ломить закон?...

Він вийшов із арештів до бюра... Хотїв поговорити про все з начальником. Може він не знаэ того всього, і зарадить біді. І справдї довідавши ся, що пан презес уже в бюрі, пішов туди.

Начальник подивив ся на нього з під лоба, і не відповідаючи на його поздоровленэ запитав, чим можу йому служити.

Копач оповів, що було вчорашнього дня і скінчив на тім, що сьогодня пересьвідчив ся наочно, що в печи не топлено..

Начальник уже знав усе від возного. Він буцїм навіть не слухав, що Копач говорить, бо щось писав, а потім, коли Копач скінчив своэ справозданэ, він поклав перо на бік, розпер ся на кріслї, липнув люто очима і сказав:

— Пане авскультанте! Хто вас уповажнив лазити по ночах по арештах? А коли-б був який арештант утїк, чи я відповідав би за се? Звідки ви приходите вести контролю, розпоряджати ся дровами, розмовляти з арештантами крізь візитирку? Чи бажаэте собі зараз на вступі попасти під дісціплїнарку? Прошу, я готов вам служити. Ви не знаэте інструкції для арештів.

Копач був страшенно збентежений, не вмів анї слова відповісти. Йому вдарила вся кров у голову.

— Прошу йти до своэї роботи, — каже презес. — Я надумаю ся, що з вами зробити...

Копач уклонив ся і вийшов. У передпокою стрітив возного, що, кланяючись йому низенько, усьміхав ся до нього злючо. Щастэ, що тої днини не мав термінів, бо не був би в силї їх полагодити. Він, Копач, котрого самбірський президент, чоловік старий та непорочний так цінив, буде мати на першім кроцї свого самостійного урядованя дісціплїнарне слїдство! Його становище видалось йому таким страшним, безвихідним, страшнїйшим смерти. Наслїдком дісціплїнарки буде коли не що гірше, то замкненэ авансу. Копач мало не заплакав над своєю долею. Прийшов йому на гадку покійний його попередник, якого знав лише з оповіданя. Станув йому перед очима в тій страшній хвилї, коли брав отруту в руки, аби свому нужденному житю зробити конець...

Копач не міг нїчого робити, зворушений ходив великими кроками по бюрі.

Так ось воно як! Усе те, що собі укладав і обіцював зробити для народа, все показало ся піною... Нїчого не зробить. Який такий стане йому в дорозї, вдарить у лоб довбнею і не дасть кроку поступити дальше... І що-ж із ним зробить ся? Або піде дорогою свого попередника, або зійде на дорогу пана пресеса і стане такою самою собакою, як він...

— Ну, ну, — сказав до себе Копач виходячи о дванацятій з бюра, — а що було би тепер, коли-б я був уже жонатий?!

О. Іляріон, побачивши Копача, зараз догадав ся, що йому щось немилого приключило ся. Гадав, що возний не послухав його, не затопив у арештах і для того так його погнївав...

— Що-ж, господине, не правду я казав, що в арештах не буде топлено?

— Правда, отче!

— Але знов нема собі так що дуже до серця того брати. Ви невинуваті, ви зробили, що могли. Хиба-ж вам самим у ночи було топити?

— Не в тім дїло, отче, що не послухав, але ще ось що...

І він розповів усе подрібно аж до того, що начальник зробить йому дісціплїнарку...

Старий став ходити по хатї в задумі.

— Нї, сього не бійте ся. Не знаю, чи ви переступили приписи, чи нї, хоча наш мандатор чорт, не чоловік, і рад би вам підставити ногу; та він сього не зробить, він тих арештантів також боїть ся. А коли прийшло би до слїдства, до розправи, мо

ґли би повилазити на верх такі свинства, що вам дістало би ся мало що (коли була би з вашого боку яка провина), а він пішов би на ґрінес. А знаэте, що на злодїю шапка горить. Мій син писав менї в Тернополи, що там мають на нього око, і най Богу дякуэ, що при афері з вашим попередником не зломили йому карку.... Так, так! не бійте ся нїчого.

— Я, отче, провинив ся, мішаючи ся не в своэ дїло. Арешти до мене не належать і я не повинен був по інструкції пхати туди носа.

— Я ваших інструкцій не розумію, але беру все здоровим розумом... Коли-б в арештах горіло, то вам не вільно би там піти? Ви чули в арештах крик, то вашим обовязком було піти туди і зробити порядок...

Тим арґументом Копач цілком заспокоїв ся і мав те переконанэ, що не зробив нїчого злого, і нїчого йому бояти ся. По обідї пішов до бюра і міг уже спокійно працювати. Вечером, аби не сидїти в пустім судї, забрав роботу до дому.

Коли виходив із суду побачив знов коло арештів якийсь незвичайний рух. Він пішов таки близше і побачив, як люди виносили щось із арештів. Від людий довідав ся, що то вмер сьогодня дїд, якого вчера замкнули інквізитом. Копач здіймив шапку і перехристив ся. Йому знов станула перед очима вчорашня сцена. Він пішов просто на попівство.

— Ну, отче, вчорашнїй протеґований уже небіщик...

— Той старий чоловік?

— Той самий, тепер його понесли на цвинтар...

— Завтра відслужу поминальну службу за його душу, — каже о. Іляріон. — Бідачиско, може й не прочував, якою смертю зійде зі сьвіта.. Але знаэте, господине, тепер ви напевно свобідні від усякої дісціплїнарки. Тепер пан мандатор не важить ся тої квестії рушати, бо допорпав би ся біди... За ваше добре серце відплатив ся вам сей невідомий дїдок своїм житэм...

— То всьо страшне, отче добродїю, але як менї на те все дивити ся, не реаґувати? Таж то спелюнка, не суд...

— Гм... Та чи ви не маэте когось знайомого з ваших сфер, старшого, кого би порадити ся, як се уладити?... Я знаю, ви боїтесь, щоб не назвали вас денунціянтом, ото-ж хиба хтось старший з вашого фаху зможе вам дати раду...

Копач ходив по хатї, роздумуючи.

— Правда, маю! Напишу до мого старого президента в Сам

борі, він менї найлїпше порадить, а я й так обовязаний до нього написати, бо то був мій добродій.

По вечери Копач, не гаючи ся, пішов до своэї кімнати, роздумуючи, як би уложити лист.

Знов поставив собі питанэ: писати чи ні, чи може просто написати в дорозї урядовій до президії в Тернополї і донести про все, що тут творить ся? Та на саму згадку про те, Копач затряс ся. Його взяла відраза на сам спогад такого поступка. Яке він маэ право слідити поступки свого настоятеля? Таж се судія, начальник, чоловік так високопоставлений в його очах серед суспільности, з таким гарним, сьвітлим завданэм, що Копачеви видало ся сьвятотатством атакувати таке становище. Се ж його ідеал, до якого він усіми силами простував. Коли-б він на се зважив ся, чи-ж міг би потім лишити ся в судї? Се видало ся йому опльованэм того гнїзда, в якім сидів. Покинути його він не мав би відваги. Саме з того місця можна найбільше зробити для народа. Отже річ сама в собі з мериторичних причин видалась йому неможливою. А як приняли би його на горі? Він молодий авскультант на становищи адюнкта судового, доносить зараз у перших днях своэї служби на начальника. Хоч усе те, що він донїс, було би правдою і ґрубим нарушенэм обовязків, йому сього не простили би. Таж недавно в тім судї була незвичайна катастрофа при самоубійстві його попередника. Се неможливе, щоб власти не досліджували властивої причини, а що стало ся? Всьо спокійно скінчило ся. Небіщика похоронили і зложили усю біду на нього самого.

І Копач мусів прийти до заключеня, що те, що він наміряв зробити, не за для себе, лише для добра суспільности, для удержаня поваги суду, була іграшка з огнем, небезпечна для нього самого. Роздумуючи над тим, він усьміхав ся болїсно сам до себе. І його взяв жах перед тою великою машиною, в якій він був одним колїсцем. Та хоч душа бунтувала ся на таку безправність, на те торгованэ найгарнїйшими ідеалами, то таки рішив ся не робити з того ніякого ужитку. Мене не на те поставили, аби инших контролювати, лише робити своэ. Нехай Журавський прийде на чужі руки. Він трафить на таке, що злочини його самі собою виявлять ся. Се-ж неможливо, щоб вони не були покарані ще на сїм сьвітї. Над параґрафовою Немезидою э ще одна висша, краща, всевидюча, яка не дасть нічим себе обманити.

Копач стояв перед тими фактами, що становили злочин, як перед катастрофою, якої він своїми силами не може відвернути. Він узяв ся до своэї бюрової праці, яку приніс собі з суду, та над якою пересидів до півночи.

XXV.

В найблизшу неділю пішов Копач до церкви. Вишнївчани не тямили, коли бачили в своїй церкві сурдутового чоловіка. Все, що тут жило сурдутове, ходило до костела, бодай для того, аби не виріжняти ся від иньших і не вщербити доброго тону. Тепер побачили між собою не аби-якого чоловіка, але правдивого "сендзї". Народ шепотів між собою розступаючи ся перед незвичайним гостем. Копач перехрестив ся тричи, відмовив молитви і почав витати ся з людьми, шепчучи: "Слава Ісусу Христу". Люди відповідали йому, а один не втерпів, щоб його не взяти за руку. Хотїв її поцїлувати з радощів... Люди бачили до тепер між судовиками вишнївецькими непривітних, крикливих панів, що й заговорити не хотїли по хлопськи, а на церкву і не поглянули... А тут ось що: се либонь справдї наш... Копач протиснув ся до крилоса. Дяки розступили ся. Копач не був співаком, але розумів церковний напів о стільки, що міг підтягати за иньшими. Сього навчив ся від дяка, який його вчив. Йому прийшла охота прочитати апостола, аби показати народови, що він їхнїй душею і тїлом, та нагадав собі, що його голос неможливий. І в мить прийшло йому на гадку, коли то він їдучи у перве до Страшевич своїм співом наполошив коний. Нагадав собі ту веселу, щасливу хвилю і йому жаль стало покійних Поницьких...

По службі божій стали люди розговорювати про нового пана сендзю. Всї були цїкаві знати, як він зветь ся.. З того пішли ріжні здогади, аж їм став у пригодї молодший возний судовий, що те-ж прийшов до церкви. Люди почувши назвиско Копача, вже не мали причини сумнївати ся, що він не лише Русин по вірі, але також і хлопська дитина. Де-ж би так пан називав ся з проста....

О. Іляріон був дуже рад із свого гостя. При обідї був веселий і говіркий, та празника ради казав принести з пивницї доброго меду....

— Не повірите, господине, як я тїшу ся, що наше село маэ

в вашій достойній особі не лише доброго судію, але і я дістав взірцевого парохіянина.

— Та в тім отче, нема такої великої заслуги, що сьогодня до церкви прийшов. Се обовязок не лише моральний, але і народний. Коли-б інтелїґенція руська ходила пильно до церкви, вона приэднала би тим дуже для себе народ. Я не кажу, щоб церков була одиноким місцем, де народ міг би стикати ся з інтелїґенціэю, але раз що від того повинні ми зачинати, а далї через таке поступованэ ми приэднаэмо і зэднаэмо собі його довірэ, без якого нічого довершити не можемо. Нехай наш темний мужик побачить, що його віра не понижена, не виключно хлопська, але що її визнають і люди в сурдутах на важних становищах, тодї повірить, що його національність не така маловажна, що його національна родина більша і богатша, ніж йому доси здавало ся. А що до морального обовязку, то менї дуже гарно з тим жити, в що я повірив, як іще був дитиною. Я-б без тої віри був дуже нещасливий. Коли-б не та віра, коли-б ми туго були привязані до тої землї, не маючи нічого висшого над собою, я вже був би робив конець злодійствам Журавського. Я вже судіэю мав час переняти ся тою засадою, що всякий злочин мусить бути покараний. Не вижидаючи довго, я поробив би зараз кроки, аби тому соромови судового стану зробити конець. Я спішив би ся, аби він не вмер безкарно... А коли-б я не міг сього зробити в дорозї лэгальній, законній, я не завагав би ся розчерепити йому голову за муки, які він людям завдаэ, за мученицьку смерть того немічного старця, що замерз у арештї. Але, я, отче, вірю в висшого судію над нами, він того не даруэ, його уваги ніщо не втече. Він покараэ так, як жаден §. нашого права. І покараэ його навіть там, де наш закон не маэ сили. Бо людська кривда, сльози невинних, немічних людий нікому безкарно не перейдуть — я в се вірю — отче!

Копач говорив ті слова з великим жаром і переконанэм.

О. Іляріон устав із свого місця, підійшов до Копача і обіймив його кріпко. Старому яснїло лице, на яке капнули дві сльози з очий.

— Коли таких синів буде мати наша Русь, то не загине. Я старий, навчений довголїтним досьвідом не мав віри до молодих людий Русинів. Вони запрятали собі голову новими мріями, утопіями про якусь Україну, забули церков, стались індеферентними. Драгоманівщина показала їм иньшу дорогу, ма-

нівці, а Куліш навчив їх нехтувати нашим історичним письмом, прадідною азбукою, виробленим церковно-славянським письмом. Заведено ненависну фонетику-какоґрафію — та бачу, що ви не з тих, мій любий господине.

— Саме, що з тих, отче, — каже Копач усьміхаючи ся — саме з тих ненависних вам Українців, тай ще з таких, що пишуть фонетикою. Та се одно другому не мішаэ. Гадаэте, отче, що ті, що придержують ся "исторических начал", справді такі побожні? Я бачив між ними таких, що правда ходили до церкви, сьпівали в крилосї — а вірили хиба в рубля і в свій живіт, та нишком висьмівали все, що менї, українофілови, і вам, отче, сьвяте, велике. Я гадаю, що ті фарисеї гірші від тих, що явно говорять, що віра їм байдужа, що не вірять у доґми нашої церкви, бо вони фарисеї.

О. Іляріон дивив ся на Копача, немов не вірив його словам, немов уважав його бесїду за жарти.

Копач говорив далї:

— Чи ви, отче, думаэте, що сьв. Кирило і Методій писали етимольоґіэю?

— Дивне питанэ, яке розуміэ ся само собою....

— Помиляэтесь, отче. Ті славянскі апостоли були люди мудрі. Вони вводячи письмо, хотїли Славянам зробити його приступним і зрозумілим, отже брали з грецької азбуки знаки найпотребнїйші. Тямлю, коли я ходив до школи, то з одним моїм товаришем ми видумали собі окремі знаки, щоб переписувати ся, розуміэ ся, по руськи, та так, щоб нїхто сього не розумів крім нас. І нам анї на гадку не прийшло видумати який знак на йор, йори, ять. Нам тих знаків не було треба. Се було, думаю, цілком раціонально. Могли-ж ті розумні славянські апостоли не поступати так само? Вживали йорів і те все, бо воно таки було їм потрібне на що, то ми сього гаразд не знаэмо. Та коли-б у них те йор так само не виговорювало ся, як у нас, булиб його не виписали анї разу.

Така проста арґументація цілком збила з пантелику о. Іляріона, він махнув рукою і звів бесїду на що иньше.

— Що ви нинї, господине, думаэте робити по полудни? Я сьогодня занятий в нашій читальнї...

— В читальнї? Хиба-ж тут э читальня?

—А э, якось латаэмо біду. От шкода, що вам нїяково туди прийти між нас.

— Чому-ж? Статут хиба тому не противить ся? Впрочім введіть мене як гостя...

— Але-ж я не се думаю, і навпаки ходіть хоч усе, але чи се в ваших обстановинах вільно вам робити, не наражуючи ся на шикани від ваших властий?... Се шкодить мабуть в авансї...

— Я про се нїчого не знаю, і сього зовсїм не бою ся. Мене мусять авансувати відповідно до моэї роботи в судї.

— А я саме чував від руської інтелїгенції, що не вільно їм нї до чого мішати ся. Се ви виэмок із загальної поведенції.

— Бо я, отче, українофіл-народовець. Менї не вільно задля таких нїсенїтних причин відсувати ся від народного дїла. Побачите, отче, що я не лише з цїкавости ходити буду до читальнї, але хочу там враз із вами, коли позволите, працювати над осьвітою меншого брата. Тї, що вимовляють ся від такої роботи оглядами авансовими, роблять се для власної вигоди. Їм не лицюэ, але просто не хочеть ся. А правда! Э й такі малодухи, що справдї боять ся чорта за параваном.

— Дай Боже таких більше!

— Українцїв?

— Хоч би й Українцїв. Та побачите, що перший Журавський виткне вам се...

— Його я найменше бою ся. Хай буде рад, що його не чіпаю...

— Хиба-ж ви написали?

— Нї, я роздумав, мене вважали би денунціянтом, і нїчого би менї більше в судї попасати...

Пішли оба до читальнї. Вона містила ся в дяківцї. Отець Іляріон сам давав сюди книжочки общества Качковского і видаване тодї "Слово". Людий зібрав ся гурток самих старших ґаздів. Копача привитали всї радо. Він переконав ся одначе, що крім двох-трьох селян були се люди неписьменні. О. Іляріон відчитав голосно молитву і сїв за столом. Копач присів на лавцї коло печі. О. Іляріон виймив із кишенї книжочку, пригадав коротко зміст того, що прочитали минувшої недїлї, і став читати далї. Люди стали просити поясненя, хто чого не розумів. Так читав з годину. Потім читав далї дяк, поки не прийшов час до вечірнї. Знов молитва і пішли всї до церкви. Копач держав ся о. Іляріона.

— Хиба-ж тут молодші до читальнї не приходять?

— Нема місця для всїх. Я насамперед беру тих анальфабе-

тів. По вечірни приходять молоді. Та ті вже письменні і тих я вчу церковного сьпіву.

— Чи отець так що неділї?

— Хиба-б занедужав. Такий лише спосіб можливий, щоб читальня не розлїзла ся. О, господине, наша попівська задача дуже велика, так що сил не стаэ виповнити всї наші обовязки. Що робить ся в церкві, се, сказав би я, заслуга найменша, бо сьвященик хиба на те э, щоб у церкві службу правив. Але поза церквою! Я мушу бути і вчителем і дорадником і навіть лїкарем.

— Чи справдї отець і лїкарюють?

— Так, лїчу гемеопатіэю, як умію. Наш чоловік не маэ довіря до лїкарів тим меньше, що їм треба платити. Отже конечно треба йому безплатної помочи. Можу похвалити ся, що у мене смертельність менша, як де інде.

По вечірни зачав о. Ілярїон катехизацію... Забрало се багато часу. Копач видержав до кінця, хоч у церкві була глота і горячо. Копач не міг відвести очий від того, що тут бачив. Старий, сивоголовий сьвященик в епітрахилї ходив поміж дітвору, що його обступила як пчоли, і вчив, випитував, поправляв і повторяв... Дїти відповідали сьміло. Старі остали в церкві теж. Баби посїдали на східцях перед іконостасом і дрімали. Старші ґазди попідпирали стіни. Катехизація була не для них, та про те вони з привички не йшли до дому, ждали на дїтий.

— То якийсь ідеальний сьвященик, — подумав собі Копач...

О. Ілярїон закликав ще парубків на сьпів до читальнї.

Коли вийшли з церкви, Копач каже:

— Ви, отче, маэте не аби яку працю!

— За те я весь тиждень сього не роблю, бо нема для кого.. Але ходїм на каву перше, заки хлопці посходять ся.. Тай ви витерпіли до кінця, ну, ладно... слава Богу, що дав менї так примірного парафіянина...

— А я кажу: слава Богу, що менї дав такого примірного пароха.. Дай вам Боже здоровля!.....

— Не величайте мене за се, коли я лише сповняю свій обовязок...

— Иньші не почувають ся до такого обовязку.

— А чи всї такі судії Русини, як ви? Та не говорім собі взаїмних комплїментів! Дай Боже менї того діждати ся, щоб не

стало в моїй парафії анальфабетів... Лише в той спосіб зможемо стати народом...

— Знаэте, отче, що ви чистої крови народовець, у вас нема москофільского фарисейства...

— Сьвят Господи, господине, хиба-ж я Москаль? Я Русин ще з 48 року, люблю свій народ руський по Бозї найліпше, рад би йому добра з цілого серця... Та не жадайте від мене, того, що над мої сили... Я фонетики не можу стерпіти... Се вже не на мої очи.....

— Але-ж отче! Фонетика се така підрядна річ, що нічим голови собі морочити. Пишім, як кому ліпше, лише пишім живою бесїдою, аби нас народ розумів, аби ми витворили собі свою питому лїтературу, аби ми стали самостійним народом...

— Я зовсїм з вами годжу ся, лише не хотїв би, аби ми фонетикою відчужували ся від церкви...

— Чи отець допускають до своэї читальнї книжочки "Просьвіти"?

— Я член "Просьвіти", читаю все, що по руськи, і тїшу ся кождою руською книжкою, коли вона лише написана правильною правописею....

Копач лише усьміхнув ся на сї погляди старого чоловіка, бо не мав що сказати на них.

По каві о. Іляріон пішов сам до читальнї. Для Копача, коли не співак, не було інтересу там сидїти. За те обіцяв він зладити на другу недїлю який популярний виклад для читальнї.

XXVI.

В понедїлок були знов розправи карні. Копач не мав того дня термінів, то-ж полагодивши біжучі справи, станув при вікнї і дивив ся, як возний відводив засуджених Журавським людий партіями до арешту. Копач завважав, що замикали людий старих, немічних або недолїтків. Йому се зацікавило, та нї в кого було розпитати.

Коли виходив з брами суду, подибав купку здоровенних ґаздів і зачув таку розмову:

— Щом го напросив, нелюда, аби тепер відсидїти, тай нї тай нї.

— А кілько вам влїпив? — питаэ другий.

— Два місяцї, цїле лїто змарноване.

Копач пішов далї. Знов загадка. Він знав із досьвіду, що люди відпрошують ся від кари, аби її як мога дальше відсунути, а тут навпаки, просять ся до кари. Йому се пояснив при обіді о. Іляріон. Від нього довідав ся Копач, що начальник суду держить у посесії два поблизькі фільварки, та цїлу господарку обходить арештантами. Тому даэ страшенно великі кари, старими і недолугами набиваэ арешти в зимі, здорових і сильних лишаэ на лїтні роботи. За них платить він урядову таксу, але маэ робітника дешевого як ніхто иньший. Буваэ так, що по при заплачених виходять у нього на роботу таки дарові і одні з другими мішають ся в такий гурток, що й чорт не зведе рахунку. Копач не вірив тому оповіданю. На його думку такого не могло бути на сьвітї. О. Іляріон не сказав нічого більше, не брав ся доказувати.

— Недалеко до весни, самі побачите...

Та по тім, що Копач доси бачив, можна було всього надіяти ся. Копач хитав ся... Все те, що доси пізнав, вистало би, щоб такого начальника суду прогнати до всїх чортів.

Копач обурював ся таке і в його голові проявила ся вперве гадка, аби тому всьому положити кінець і про все донести висшій власти. Про се роздумував він ходячи довгими вечерами по своїй самітній кімнатї на попівстві. Розходило ся о те, в якій формі се зробити? Написати просто до президії, або порадити ся ще свого батьківського приятеля, президента в Самборі....

Станувши перед такою альтернативою що до самої форми, Копач задрожав перед тою гадкою. В його души як муха забренїло слово одно: донощик! Донощик на свого законного наставника, на товариша по уряді. І се одно слово налякало його. Як тепер зробити? Почутэ людяности і справедливости наказувало йому донести. Се-ж ганьба для цїлого судівництва, се страшне, погане, вопіюче пятно. Ганьба належати до такої категорії людий! Кожда її частина, аби себе очистити, повинна змагати до того, аби таку паршиву вівцю зпоміж себе викинути. Впрочім жаден злочин не може бути такий поганий як сей, що його сповняэ судовик, той, кого закони поставили карати злочини. Тяжкість і вага злочину залежить від субэктивности злочинця. Недоумний чоловік не повнить злочину сьвідомо, з прінціпом злого наміру. Від тої точки важкість злочину степенуэть ся, а найвисший ступінь, то у судовиків злочинців. Та

крім теорії виступаэ тут ще друга сторона, практична. На тім терпить цілий повіт, а особливо його брати мужики. Він зпоміж них вийшов. Через те, що він убрав сурдут і став осьвіченим, не сьміэ порвати ся звязь, яка його лучить з мужицтвом. В кождім мужику він бачив свого брата, що до нього простягаэ руки в розпуці і благаэ помочи. Відтрутити їх від себе, значило би стати ренегатом. Його батько, той запрацьований, опалений від сонця, з мозолистими прокляв би його за се...

В души Копача кипіло від нагромадженого чутя пересердя. Сього треба було конечно позбути ся, інакше се чутэ розірве його душу....

Та ба! Коли-ж він запряг себе в ярмо форми, піддав ся якомусь кодексови моральности, яку видумав собі сьвіт тої сфери, в яку попав.... Що сьвіт на се скаже? Розуміэ ся, сей сьвіт судовий від найнизшого до найвисшого ступня. Вони установили собі свій порядок суспільний, свою окрему, так сказати, бюрократичну мораль. Ся мораль страшно осудила-б його. Всї кинули би на нього каменем. До того урту прилучив би ся певно покровитель, хоча то взір судовика. Бо в тім сьвітї така пануэ засада, що лише інтересований маэ право жалувати ся. А коли той інтересований, безпосередно кривджений, не вміэ постояти за собою, не знаэ собі ради дати, то чорт його бери, а другому до того зась!

Тут Копач не мав ніякого інтересу, не був безпосередно покривджений тим, що начальник суду нюхав ся з Жидами-пявками, що не давав дров до опалюваня арештів, що мужики там замерзали, що бідні люди за дрібницю тратили літо на даремщині і т. д. Від сього було йому зась, інакше він стане денунціянтом, а се таке погане слово, таке несхоже з його становищем судовика, що Копач задрожав на саму згадку про нього.

І тепер мусів Копач признати, як низше стоїмо ми від иньших цівілїзованих народів тим фальшивим розумінэм чести, тою бріхливою моралю, яка зупиняэ нас виполоти з поміж себе закорінений бурян. Треба би конче зробити в тім напрямі перелом, та Копач не почував у собі сили, аби зважити ся на такий крок. За те би його всї оплювали, взяли під ноги так, що ніколи не міг би голови піднести. Та впрочім чи таким одним спорадичним випадком можна проломити віками закорінений погляд на честь?

Розважаючи все те, Копач мусів дати всьому спокій. Хай

іде на иньші руки! Я робити-му своэ діло, а зло само мусить себе покарати. Впрочім чи мені по силї все те доказати? Я-ж не маю в руках нічого, хиба свої поміченя, тай те, що від людий чув, а сього за мало, щоб доказати. Не роблю нічого.

Копач не робив нічого, не розваживши гаразд. Та вже як раз що розважив і рішив, то не відступив від сього ні за що... Тому від сеї хвилї всякі злочини пана Журавського перестали його мучити. Він на них цілком збайдужів. Своэ діло робив як доси. Помагав людям як міг на своім становищи, а по за те не турбував ся навіть, чи його начальник істнуэ на сьвітї.

О. Іляріон пригадав йому, що випадало би поробити тутешній інтелїґенції візити. Копач витріщив на нього очи і спитав, яка тут інтелїґенція в Вишнївчику?

О. Іляріон вичислив аптикаря, почмайстра, двох канцелїстів судових, розуміэ ся, начальника суду і ґенерального повновласника княгинї Чарториської, властительки Вишнївчика.

Копач засьміяв ся в голос.

— Чому, отче, ви поминули того грубого Жида, якого я на вступі своэї каріэри засудив на арешт? Він видаэ ся менї найінтелїґентнійшим з поміж них усіх. До тамтих інтелїґентів я не піду. Вони такі інтелїґенти, як я астроном. Хиба тим, що ходять у крохмалених сорочках. Я, отче, жив у більшім містї, а до візит ні раз не рвав ся, а що-ж тут? Менї ваше товариство цілком вистарчить. Бо скажіть менї, на що менї се здало ся?

— Хиба-ж люди лише те роблять, що їм на щось придати ся може? Звісно, що чоловік — товариський зьвір, як сказав хтось там. Ми всї невільники ріжних товариських привичок і поведїнок, віками, і їм мусимо підлягати, коли не мають нас люди прозивати диваками...

— Я ніколи не буду нічиїм невільником, а особливо там, де не конче треба. Ті всї старі звичаї, то щось дуже немудре, сьмішне. Прошу собі се уявити! Старий звичай наказуэ менї робити візити людям, яких доля змусила враз зі мною жити в однім місцевости. Ті люди, скажім, дурненькі собі, або злі, або нетеси. Ну, я приходжу до них і страшенно нуджу ся. Бо анї мови анї розмови з ними нема. З ними балакати би про иньших, говорити пльотки, бо на иньшу тему вони не здобудуть ся. З ними грати в карти, обдирати їх, або дати себе обдерти, пити, їсти аж до несхочу — а я того всього не вмію і не хочу. Отже з таких візит і знайомств був би сей хиба хосен, що на

вулиці треба їм кланяти ся, або відклонювати ся, а на се шкода капелюха. Всякі поговірки, обмови, посьмішкуваня з мене не гріють ні морозять, і менї байдуже, чи я кому подобаю ся. Я хочу лише жити в згоді зі своэю совістю, а решта мене не обходить. Та знов прошу не думати, що я вже такий дикун, що людий оминаю. Ні. Коли чоловік товариський зьвір, то повинен так як зьвір шукати собі дібраного товариства, отже товариства таких людий, які менї відповідають осьвітою, вдачею і т. д Я казав, що ваше товариство менї цілком вистарчаэ, а найду ще когось такого, що подай Господи, то моэ товариство побільшить ся... Та лишім це, отче, а поговорім про щось путнїйше. Я лишив у Самборі свою матусю, бо вилетів з відтам як з пращі. Час би її сюди спровадити, бо їй без мене і менї без неї ніяково жити. До вас у мене просьба, отче, поможіть менї винайти яку догідну хату...

— Хата найде ся, але хиба хлопська, бо тут село.

— Ще й ліпше. Я в палатї не виховав ся. Буду мешкати, як мешкав дитиною. Се буде для мене "мементо", з відки я вийшов і яке мене жде завданэ на моїм становищі.

XXVII.

При помочи о. Іляріона найшов Копач хату через сіни з кухнею і сьвітлицею, та ще з алькирчиком. Копач купив через Жидків у Тернополї що найпотрібнїйше і пристроїв хату як знав. Із своэї роботи був дуже задоволений і попросив паньства Іляріонів, щоб оглянули і зробили свої уваги.

І справді їмость порадила дещо, що треба би зробити, а Копач чудував ся, що він сам того не покмітив.

Тепер треба було їхати по маму.

Він пішов до начальника за відпусткою. Коли війшов до вязанції паперів лежав шмат ковбаси, з якої витікав товщ і вся звичайне товариство при снїданю: аптикаря, почмайстра, тай ще одного незнайомого добродія. Всї сидїли при бічнім столику і пили. Порожні тарелї з недогризками мясної страви лежали на бюрку начальника на копиці паперів і актів. На одній вязанції паперів лежав шмат ковбаси, з якої витікав товщ і вськав у папери. Дальше лежали недоїдки хліба. Панове пили вино склянками, а поперевертані при дверех порожні фляшки вказували, що вже чимало випили. Всї були в рожевім гуморі.

Їх червоні, ситі лиця сяли неописаним щастэм. Саме скінчив хтось оповідати щось веселого, бо всі реготали ся як навіжені.

Коли Копач увійшов, вони замовкли, а потім усі хором закричали: а-а-а!

— Прийшла коза до воза, — сказав Журавський встаючи зі склянкою в руці і наблизив ся до Копача. — Панове, нині велике сьвято. Мій колэґа і марнотравний син занудьгував за товариством і прийшов в кінці між нас, із цілого серця йому зичливих людий. Ось. вам чарка, товаришу! випэмо за ваше здоровляв!

Він наляв повну склянку вина і наставив Копачеви.

Копач подякував.

— Спасибі, пане начальнику, я не тому сюди прийшов...

— Все одно чому... але випити годить ся з добрими людьми.

— Я зовсім нічого не пю.

— Зробіть раз виэмку, потім мені подякуэте за добру раду...

Я вже тепер вам дякую, а по мойому то виімки добрі лише в латинській граматиці.

— Як то може бути, аби нічого не пити, — каже аптикар. Се навіть противить ся засадам гиґіэни, пане дію. Випити в міру, то здорово....

— Як для кого. Я думаю, що пан аптикар більше маэ кліэнтів між тими, що пили або пють, ніж між тверезими...

Начальник обидав ся поведенэм свого підвладного... Він його власноручно частуэ, а сей даэ йому гарбуза? Се-ж нечувана обида. Але пан начальник показав, що зовсім чим иньшим обидив ся.

— Пане авскультанте, прошу моїх гостий не обиджати...

— Я ?

— Так, так, ви закинули панови аптикареви, що він для того припрошуэ людий до келішка, аби потім мати численну кліэнтелю... Випрашаю собі.

Начальник заморгав вусами і закотив очима так, що аж білки на верха повилазили. Потім відвернув ся від Копача...

Пане начальнику, ви вкладаэте мені в уста слова, яких я не сказав. По перше я приходжу сюди в урядовій справі. Мені ані снило ся в тій порі застати тут урядованэ при фляшках.. Я був би не прийшов перешкаджати в урядованю. Тепер про-

шу мені дати відпустку на тиждень, поїду по матїр.

Начальник обернув ся знов до Копача і, загнувши руки по зад себе, випрямив свій сторчачий животик і задер голову в гору.

— Пане авскультанте, випрашаю собі всяких уваг, що до мого урядованя.. Пильнуй кождий свого урядованя, то раз. По друге, такі молоді урядники, як ви, хай вибачать за відпустку — я вам не позволяю виїзджати.

— Пане начальнику, я-ж мушу привезти маму...

— Ваша мама мене нїчого не обходить, я думаю, що вона з такого товариства, що може сама приїхати без товариства мущини...

Копач скипів за для такої обиди для своэї матери. Йому набігла кров до лиця і він затиснув мимоволї кулаки. Але розвага запанувала. Він заспокоїв ся. Хиба-ж буде що з того, коли поставить ся до того скота? Скажуть, що авантурник і бэ ся з начальником, а ті люди певно не посьвідчать правди, коли їх питати-муть, як се було....

— Пане начальнику, прошу моэї матери не обиджати, бо я готов забути, що ви мій настоятель. Та ще коли-б нас так хто побачив при тих порожних фляшках, то сказав би, що я пяний...

— Геть з відси! — крикнув запінений Журавський, ховаючись за своэ бюрко — не даю відпустки і баста...

Копач вийшов. Супротив такої брутальности він був безсильний. Він не мав сьвідків за собою, а противно, мав би сьвідків на себе, коли-б так був з горяча дмухнув Журавського в пику.

Того дня він був так зворушений і подразнений, що ніяка робота не брала ся його, коли війшов до свого бюра. Надїючи ся, що виїде, він не визначав собі ніяких розправ. Він сїв за стіл і важко задумав ся. Зачав від того, чим він э, а чим хотїв бути. Хотїв стати судіэю. В Самборі мав гарну школу під людяним, справедливим президентом, серед розумних людий. І він полюбив цїлою душею своэ судове знанэ. Він уважав себе чистим жерцем у поважнім храмі Теміди. А тут поставила його судьба служити під пяницею, зьвірс. им, несправедливим, підкупним чоловіком, який в імя цїсаря судить людий... Хиба на всьо плюнути. Йому прийшло на гадку, чи не лїпше було би вступити до адвокатури, або до нотаріяту... І усьміхнув ся до

тої свободи, яка йому так приманливо показувала ся з-за того чаду, що окружав його...

Став розважати над тим. Він рішив ся жити не лише для сьвіта, але і для людства. Судьба поставила його на такім важнім місці, де можна людству дуже багато доброго зробити. Хиба-ж йому втікати з того місця і полишити його для таких Журавських? Се було би не гарно, як негарна кожда втеча. Він набрав певности, що такі Журавські минуть ся, як усяке зло, і настане правда одна. Поміркував, що зробив би велику приэмність Журавському, коли-б уступив ся. Журавський мав би двояку з того приэмність, раз, що його з суду вижер, а по друге, що позбув ся-б невигідного чоловіка, страшного сьвідка своїх злочинів.

Тепер друге питанэ. Чи донести про все своєму висшому начальству, пожалувати ся за свою зневагу? Се-ж не була-б уже денунціяція, лише жалоба, а жалувати ся кождому покривдженому вільно. Та хто йому повірить, коли не маэ сьвідків за собою? В чесноту піяцьких товаришів Журавського він не вірив. Впрочім при доходженях вийшли би на верх ті піятики, які відбували ся в бюрі начальника, а се вже був би донос, а Копач не хотів того. Передумавши так усе гаразд, він знов рішив ся не робити нічого.

— Я-ж можу урядувати тут не стикаючи ся зовсім з тим падлюкою. І нині було-б до такого не прийшло, як би я не був пішов туди за відпусткою. Такого більше не буде, а без відпустки остаточно можу обійти ся, і обійду ся.

Він зараз написав до Самбора лист до свого доброго товариша, щоб його маму як би свою рідну виправив до Тернополя, де буде на неї ждати з Вишнївчика фіра. Та просив його лише, аби йому доніс, якого дня вислати фіру. Тим листом він цілком заспокоїв себе. Його товариш був те-ж селянською дитиною і не посоромить ся його мами.

Він вийшов із бюра в означеній годині. Був веселий, задоволений із себе і посвистував.

* * *

В бюрі начальника всі були збентежені сею подією. Між ними запанувала довга мовчанка. Журавський ходив по кімнаті великими кроками і страшенно сопів.

Ви би, пане презесе, вважали більше на себе, — заговорив перший аптикар. — Така іритація може пошкодити ва-

шому чесному здоровлю... Ви надто кровний, ерґо склонний до апоплэксії, а такі сильні зворушеня як раз до того ведуть...

Журавський, як кождий лихий чоловік, бояв ся страшенно смерти. На слова аптикаря, який за для свого уряду був по гадці Журавського компетентний у таких справах. Журавський задрожав усім тілом і рад був заспокоїти ся. Ужив до того всеї своэї волі й енерґії, аби запанувати над своїм зворушенэм. Він не переставав ще скорше бігати по кімнаті, поки не заспокоїв себе цілком.

— Я то знаю добре, — сказав плачливим голосом та завернув очима як пяниця, коли розжалобить ся — та чи-ж не було чого розсердити ся? Я вже казав, що моэ урядованэ скоротить мені віку. Тут треба мати кінське здоровлэ і зелїзні нерви... Подумайте, такий молодик робить мені докір, що я по праці, тяжкій праці хочу покріпити ся та розважити себе трохи з моїми приятелями... Як се чоловіка не може обурити до крайности, до глубини серця!

— Але-ж бо заспокійте ся, — переконував почтар закурюючи нове циґаро. — Тямте на слова аптикаря... Молодик дістав за своэ і річ скінчена.

— Та-бо я знов скажу, — обізвав ся третй незнайомий Копачеви панок, — ви за остро, презесе, скартали його, хоч не було за що... Я на його місці не пустив би того плазом.

— Що-ж би ви зробили, ржондцо? — питаэ аптикар.

— Я би пожалував ся висше...

Журавський зблїд...

— Може він і зробить се, бо завзятий Русиниско... А в такім разї числю на вас, мої приятелї... — Він стискав їм за чергою руки.

— Як на чотири аси, коханий презесе, — каже аптикар. — Также щось... Най іно посьміэ, то пошиэ себе в дурні і вилетить на ніс.

— Коли-ж то може впасти на мене так несподівано, як з онтим безумом, що отруїв ся — каже Журавський..

— Не бійте ся ніякої несподіванки. Від чого-ж я почтар? Усякі письма переходять через мої руки. Як би щось було теэ до Тернополя до президії, або що, зараз дам знати презесови, щоб себе беріг...

— І дасьте менї се письмо? — підхопив урадуваний Журавський беручи в обійми почтаря. — Бачу, що ще не виве-

лись на сьвітї справдішні приятелї...

— О, вибачайте, презесе, се було-б надужитэ, якого я не зробив і не зроблю. Сказати, то скажу, коли і до кого, а за решту подбайте самі. У мене так не йде...

Журавський пустив протестанта приятеля з обіймів і поглянув на нього своїми овечими очима, наче-б почтар його страшенно скривдив. Почтар моргнув на нього значуче, чого иньші не бачили.

— Так, так, — обізвав ся третий панок (то був завідатель дібр кн. Чарториської) — наш приятель почтар, то чоловік твердої засади, строгий у своїм урядованю. На мене йшли доноси до княгинї, то навіть менї словечка не сказав, аж злетів на мене ревідент, як каня на безвинне курятко... Тай так і ліпше, бо все найшов у порядку...

Аптикар обернув ся до вікна і став тихо сьміяти ся з порядку завідателя...

— О! саме тепер пішов до дому...

— Хто, хто? — закликали всї і метнули ся до вікна.

— А хто-ж би, як не пан с е н д з я.

Всї дивились мовчки за Копачем, що йшов весело до дому.

— То не добре віщуэ, — каже Журавський — я не нинїшний і знаю добре людий. Найгірші ті, що в злости веселі. Такі то і вбити потрафлять — го! го! го! Він певно уложив собі цїлий плян кампанії і тому такий веселий. На певно буде слїдство...

— Але-ж заспокійте ся, — каже аптикар. — Не було сьвідків тай годї. Ми нїчого не чули і не бачили.

Але Журавський не заспокоїв ся. Він сього не бояв ся, що скоїлось із Копачем, але йому давнїйші його гріхи не давали супокою. Нагадав собі давнїйші свої численні дісціплїнарки і тямив добре, що йому сказав президент окружного суду, що ще одна неправильність, і вилетить на вулицю. В Тернополї його добре знають, а коли-б до чого прийшло, то певно скорше ймуть віри Копачеви, як йому. Він же читав кваліфікацію Копача і тямив добре, що таких людий начальство поважаэ. Те, що скоїло ся сьогодня, могло бути лише ниточкою, що заведе до клубка; се міг бути початок катастрофи.. Все те нагадав Журавський і страх налякав ся. В його на пів пяній уяві Копач виріс на велетня, що може його одним пальцем роздавити як муху.. Був на себе лихий, що не міг над собою запанувати. Тре-

ба було за всяку ціну направити зло...

Гостям навкучила ся мовчанка і стали забирати ся. Журавський сим разом не задержував їх і не заохочував випити "стржемэннего". Почтар виходив на останку, коли иньші панове вже були за дверми...

— Який ти, презесе, необережний в говореню!

— Ну, пропало, я розсердив ся...

— Але-ж не те. Будеш мати лист. коли який буде в моїх руках, але на, що при них про се говорити? Хиба-ж ви так безусловно вірите в їх приязнь?

Журавський стиснув вдячно його руку і поцілував у лице.. Він заспокоїв ся тим, що йому обіцяв почтар. Уважав себе цілком безпечним, маючи в своїх руках почту.. Розуміэ ся, що такого письма більше би з рук не випустив, а Копач недогадуючи ся нічого гадав би ,що його жалобу кинули в кіш, і не посьмів би писати в друге...

Але потім наплила Журавському друга турботна думка: Копач чоловік завзятий і обережний.. Коли напише жалобу, то передасть першим ліпшим мужиком на почту в Підгайцях або деінде. Ті хами пішли би в огонь за ним і він уже собі такого знайде. Годі-ж цілому повітови заказати, щоб ніяких письм від Копача не брали.. Таки стоїть на тім, що треба з Копачем помирити ся. Та як? Піти перепрошувати його, того молодика? Аж тоді-б водив за ніс... От що! Журавський ударив себе долонею по лиці. — Дам йому відпустку, і буде біді конець.

По полудни післав возного за Копачем.

Возний вернув якийсь зажурений.

— А що? прийде зараз?

— Ні, коли я йому сказав, що пан презес його кличуть, то відповів мені, з перепрошенэм пана презеса так: "Коли пан начальник (навіть не сказав презес) маэ до мене який інтерес, то най потрудить ся до мене"....

— Ах ти йолопе! — крикнув Журавський. — Якже так можна говорити до пана сендзього, що кличе? Треба було сказати! просить... Ну йди і скажи пану сендзьому, що може собі їхати на цілий тиждень, я йому даю відпустку.

— Я там знав, як до нього говорити? — буркотів возний виходячи за двері.. Він був сердитий, що Журавський назвав його йолопом. Та-ж він його права рука і багато дечого міг би йому пошкодити, бо всьо знаэ.. Він добре тямив, як треба го-

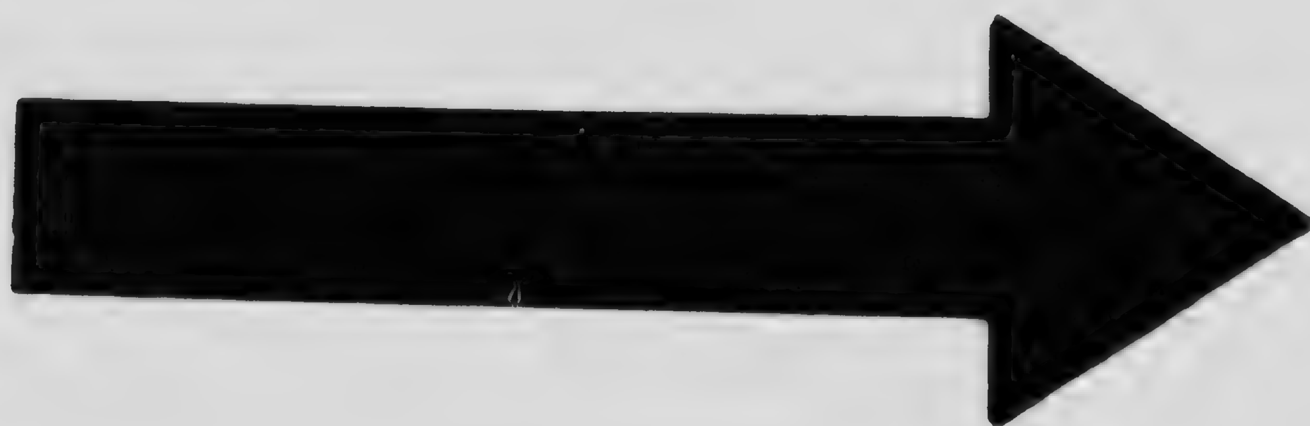

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

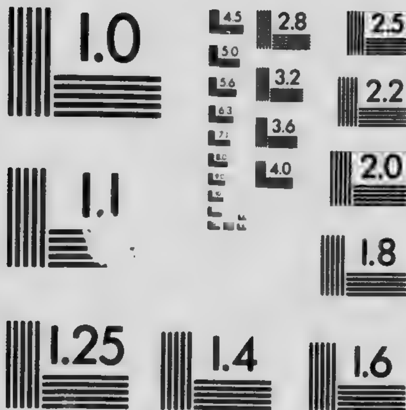

ворити до судії: кличе, чи просить Та він навмисно так сказав, аби ненависному Копачеви допекти і показати йому, що э ще старші над ним, що можуть його по просту закликати. Керуючись психольоґіэю подібних йому посіпак він знав, що чим більше дошкулить Копачеви, тим більше подобаэ ся Журавському, який за се не скаже йому згірдного слова. А тут саме стало ся инакше. Його за се назвали йолопом ті, від кого надіяв ся похвали.

За добру хбилю вернув ся до Журавського і станув при дверьох.

— Ти чого? Ну і що? Коли їде?

— Пан сендзя сказав, що не потребуэ урльопу і нікуди не поїде...

Журавський остовпів. Не вже-ж то якась лапка? Хотів відпустки, а тепер не хоче? Що се?

Він не міг стямити ся довшу хвилю і сидів, вибаранивши очи на возного.

Тепер возний радів: — Ось тобі за йолопа! — подумав собі.

— Можеш відійти, — сказав Журавський до возного, підпер рукою голову і важко задумав ся.

XXVIII.

Показало ся отже, що відпусткою не придобрить Копача а треба його конче придобрити, бо може бути зле.

Журавський дрожав на сам спогад, що би то було, як би його "урядованэ" вийшло на верха. Доси було все перед властями закрите в головній части задля браку контролї. Вишнівчик лежав у такій закутині, що нікому не хотїло ся їхати туди на люстрацію. Далеко від гостинця і від стації зелїзничої, серед розлогих подільських ланів, з поганими "польськими" дорогами, був Вишнївчик Богом забутою закутиною, недоступною для жадної цівілїзації. Не було тут телэґрафу, лише почта, яка, коли була добра дорога, курсувала раз на день до Підгаэць. Тутешній повітовий суд, що називав ся властиво золотницьким судом, попав сюди лише тому, що в Золотниках не було де суду помістити, а кн. Чарториська відступила свій старий будинок на суд повітовий. Великий сей, низький і розлогий будинок з черепяним дахом, з двома приставками і вели-

кими вікнами, усів своїми грубими мурами в землю і подабав на неживу черепаху. Тут мешкав і начальнич суду за дуже маленькою річною оплатою.

В тих часах не було в Вишнївчику нотаріяту і в загалї не було крім начальника суду і адюнкта нікого юридично образованого. А що й адвокати задля великої далекости від Тернополя сюди не заїздили, то суд тутешній урядував без усякої критики. Рекурси відклики були тут рідкістю, бо судії так вели справу і так представляли свій присуд неписьменному мужикови, що він приставав на все, цілував пана сендзя в руку за "ласкаву" кару і йшов до арешту без ропоту, з такою самою апатичною резиґнаціэю, з якою наш мужик умираэ, з якою правовірний Турок даэ себе застрілити. Мужик, що ще тямив мандаторів, уважаг наложений йому панами арешт за таке саме нещастэ, як коли-б його взяли до війська.

Начальник тутешнього суду був турецьким пашою. І справдї треба було сюди дуже совісного чоловіка, який би на тім без контрольнім становищі не похитнув ся. Та Журавського, що нераз попадав в суперечку з законами, дали сюди раз, щоб його покарати, а ще більше для того, аби не був людям на очах.

Коли він був у якій більше цівілїзованій місцевости, то три нагоді рекурсів виходили на верх такі неможливі юридичні помилки, що висші судії аж волосэ собі з голови микали..

Тепер був з ним спокій. але цїли, яку мала висша власть, даючи його сюди, нїраз не осягнено бо се не була зовсім кара для Журавського, що сюди дістав ся. Тут він жив собі спокійно ,безпечно, не боячись ніяких ревідентів. Назвав себе презесом, грав у карти з довколичними сьвящениками по празниках, з посесорами і з ким трафило ся, жив по панськи, позичав гроші і брав хабарі. Жиди були на його услуги і мусїли даваріжні презенти з нагоди сьвят, іменин своїх і панї презесової. Державна пів дармо один фільварок у княгинї в арендї і обробляв усе арештантами. Коний достарчав йому обшар двірський, за помешканэ платив мало і давав на се доходи з саду, так що ще лишала ся надвижка.

За те хлоп не виграв ніколи з двором процесу. Пан презес покермував справою так, що хлоп мусів погодити ся на свою некористь, а тим самим позбував ся права рекурсу.

Так само признавав у дорозї "добровільної угоди" жидам

неможливі проценти від мужиків і всьо було гаразд.

На щастэ Журавського попав ся йому під руку недосьвідний адюнкт, який дав з собою робити, що панови презесови подобало ся. В кінци вибрав так, що не було иньшого виходу, як узяти отрую і взяти з собою на той сьвіт провину пропавших з каси депозитів.

Коли Копач сюди прийшов, відпершої хвилї попсував Журавському гумор.. Зараз із його кваліфікації пізнав Журавський, що тим молодиком не легко буде орудувати. Його ноту з кваліфікаційної табелї: "дуже пильний, енерґічний" назвав Журавський козлячою упертістю. Але Журавський хотів попробувати. Та-ж і його попередник був з початку такий сам, а дав себе взяти на ласкаве слово, добрий сніданок, до якого згодом так привик, як риба до води. Прийшло до того, що став ся налоговим і не випивши горілки, не міг нічого робити. З таким міг собі Журавський дати раду, а як прийшло на порядок питанэ: хто винен, Журавський з легким серцем пхнув його в пропасть, охороняючи себе.

Журавський не міг собі уявити такого чоловіка, якого би не можна взяти в торбу добрим сніданком, лікером і добрим вином.. На його думку за такі гарні річи можна чортови душу записати, не то що. А особливо такий "голодний" авскультант, коли занюхаэ "рена" або "шампітра", то піде як пес за хлїбом, куди його поведуть..

Однак тут Журавський перечислив ся. Копач належав до тих виїмкових диваків, що не терплять алькоголю, хоч би в якій невинній і засолодженій формі.

Журавський приписував се скупости Копача.. Отже скупяга любить гроші. Журавський прийшов до того висновка, що Копача візьме грішми. Не думав про хабарі. Копачеви треба було приспорити гроший в иньшій, лэґальній формі. До того надавали ся найлїпше т. зв. комісії. Доси пан презес по тодїшнім звичаям усї комісії придїлював собі. Свому адюнктови признавав лише комісії безплатні, т. зв. комісії піші. Той звичай так закорінив ся по наших галицьких повітах, що нїхто не то не протестував проти нього, але й не чудував ся йому.

Вправдї було жаль панови презесови, що добровільно позбував ся такої рубрики доходів, але для сьвятого спокою треба було ту жертву принести, і половину комісій відступити Копачеви. Таку постанову зробив Журавський того самого дня

коли скоїла ся буча між ним і Копачем.

Та порозумінэ було тепер труднійше, бо оба станули до себе на воэнній стопі. Найліпше було-б зробити се мовчки і найблизшу комісію приділити йому. Та ба! тепер у зимі жадних комісій не було, а до весни, як почнеть ся епідемія хлопських провізорок, ще дуже далеко. За той час Бог знаэ що може стати ся. Копач внесе жалобу, будуть доходженя, слідства, а при тій нагоді може щось погане вилізти на верх і готова біда. Журавського заморозило на пригад тих усіх справ, які могли вилізти на верх. І сам страх перед тими "неправильностями" спонукав Журавського поговорити на розум з Копачем.

— Чим скорше тим ліпше, — сказав собі Журавський і зараз другої днини вибрав ся до Копача до бюра. Возному наказав сказати пану почтареви, на якого тої днини приходила черга ставити сніданок, що у нього перешкода зайшла і не прийде. Хотів бути тої днини тверезим і тверезо поговорити зі своїм підвладним.

Ідучи до Копача Журавський узброїв ся в усі прикмети добре вихованого, осьвіченого, розумного і приэмного чоловіка.

Застукав чемно до дверий Копача і, відхиляючи двері, запитав з солодкою усьмішкою: — Чи не перешкаджаю?

— Добрий день вам пане колэґо...

— Добрий день панови начальникови, — сказав Копач, встаючи на повитанэ шефа зі свого місця.

— Я до вас із ділом.

— Прошу дуже сідати, — і поставив Журавському одно однісеньке крісло, на якім сідав писар.

— Ми так мало сходимо ся, пане колэґо, що я ще не мав нагоди порозуміти ся з вами що до поділу праці...

— Хиба-ж ви не поділили вже праці між себе?

— Н... так, то э ви ввійшли в той поділ праці, який був за вашого попередника. Я би хотів, де в чім той поділ змінити. Ваш попередник був добрий чоловік, але великий легкодух, те що Німці називають "унферлэслїх". Для того я не міг поручити йому таких справ, де треба рішучости, бистроти ума, скоро оріэнтувати ся і основного знаня законів. Тому я такі справи полагоджував сам, хоч роботи в моїм власнім терніоні було гук...

— А з відки пан начальник знають, що і в мене э рішучість бистрота ума, і основне знанэ законів, що я в загалї в таких

випадках дам собі раду? Я ще молодий і мало в мене досьвіду.

— Ну, ну, прошу, пане колэґо, хочете хиба, щоб вас похвалити. Я читав вашу знамениту кваліфікацію і на ній можу оперти ся. Та-ж ту кваліфікацію видало вам ґреміюм окружного суда з тим треба числити ся.

— Признаю ся вам, пане начальнику, що самбірське ґреміюм було для мене дуже ласкаве. Особливо президент був для мене рідним братом. Я гадаю, що моя кваліфікація відносить ся радше до того, чим я міг бути, ніж до того, чим я дійсно був...

— Не так, не так, ви надто смирні, мій пане колэґо. З будучности нікого не кваліфікуэ ся, лише в минувшости, ось що. По друге, я слідив за вашим урядованэм тутки і воно видало ся мені взірцевим, без хвальби... Я знаю по трохи людий і можу їх оцінити, бо я не нинїшний, і був між ріжними людьми. Повірте менї, мій молодий друже, що я не такий лихий, як мене може перед вами дехто змалював. Я працюю, як віл і мучу ся ось тут у тій проклятій пустині, хоч я варт ліпшої долї. Мої товариші вже давно в апеляції, а менї не повело ся, таке вже моэ щастэ щербате, хоч можу вам показати моэ сьвідоцтво, що я зложив іспит на судію "кум аплавзо". Так, так, доля була менї все мачухою. І я ні за що ні про що опинив ся аж тут....

— Я знаю, — говорив він далї по павзї, підчас якої слідив яке вражінэ зробить його бесіда на Копачеви — що я вам несимпатичний від першої хвилї, що ви були против мене упереджені...

Копач хотів тому перечити, та Журавський не дав йому прийти до слова.

— Не перечте менї, се цїлком природна річ. Бачите так: кождий антиалькоголїст не любить того, від кого воняэ яким будь алькоголем. Та повірте менї, — зрештою самі переконаэте ся — що я не пяниця. Часом люблю випити в товаристві склянку вина, але то тільки часом. Та скажіть менї, будь ласка, що в такім Вишнївчику робити? Одуріти прийшлось би, як би чоловік не поговорив та не забавив ся з такими неграмотними людьми, як аптикар, почтар, або той третїй. Як би я мав відвідповідне собі товариство, от пр. вас, я би на тих анальфабетів і не поглянув, а так що маю робити?

Журавський розжалобив ся. Він устав з крісла, почав хо-

дити повагом по кімнаті і тяжко зітхав. Копач приглядав ся йому мовчки, немов студіював його. Глядів за ним цікаво, як природник, що приглядаэ ся незвичайному поведеню знаного йому добре зьвіряти. Копач знав добре, яка птиця Журавський знав і те, що без причини він не був би такий солодкий, не сповідав ся-б перед ним. Він пізнав зараз, що Журавський граэ перед ним комедію, але по що? Він знав, що всї злочинцї грають перед слідчим судіэю комедію, щоб себе показати просто ангелами на те, щоб відвернути від себе підозрінэ. Але чому саме Журавський вибрав собі його за судію і ізза чого хотїв себе показати таким добрим, на те звернув Копач усю свою увагу...

— Могло би здавати ся, — говорив далї Журавський, стаючи біля печи, — що я не люблю хлопів, що їх нищу... Га, най мене Бог за се судить, чи я їм не найбільший приятель. Прошу переглянути всї мої цивільні справи: вони всї покінчені добровільними угодами, щоб народ не деморалїзував ся і не тратив часу на волокиту по судах.. В карних справах я караю остро, аби людий поправити. Так, коли йому раз порядно всуну, коли раз посидить собі в зимнім арештї, то десятому закаже грішити... а якже...

Копач мав охоту розсьміяти ся на голос та спитати, чому-то доси повіт не поправив ся і все ще достарчаэ людий до поправи, але здержав ся, а Журавський говорив:

— Повірте менї, мій друже, що на нашого хлопа треба ще бука. Він усе ще як темна дитина блукаэ ся між правою дорогою і манівцями, і лише острими карами можна його цівілїзувати, так як диких зьвірів можна витресувати лише шпіцрутою.

Копач запаленїв на таку зневажливу бесїду. Таж він теж вийшов з між тих ганьблених хлопів і вийшов у люди без бука... Та-ж він зневажав його самого, його батька, його братів. І се сьмів говорити в його присутности сей мерзенний чоловік, що на кождому кроцї його кривдить! Він знав дуже добре, що угоди заключаэ ся на силу на те лише, аби справа не пішла перед висший суд, що дрібну провину, навіть не доказану, караэ ся людий місячними арештами на те тільки, аби Журавський мав безплатного робітника в час найгорячійшої роботи. Все те Копач добре розумів і чудував ся безличности свого шефа. Мовчав, а Журавський плїв далї..

— Наш хлоп здеморалїзований, розпитий, нездібний для

жадної цівілїзації, ним треба орудувати як неслухняною дитиною. Розуміэ ся, борони Боже робити йому кривду, але не позволити йому брикати, бо нас усїх поріже при данiй нагодї.... а всяка хлопська просьвіта, і т. д., то все ляріфарі...

— Пан начальник прийшли мене з якимось ділом, — перебив Копач, бо йому вже остогидло слухати. Він гидив ся Журавським тепер ще більше нїж доси.

Журавський став і видивив ся на Копача з докором, немов хотів запитати: — А що, не любо слухати вам правди?

— Ага! Дійсно так, я справдї хочу поговорити про новий подїл працї, який я гадаю з вами завести.. Ото-ж менї йде о комісії. Я не користолюбний чоловік, і коли я доси вашому попередникови не придїляв комісій, то лише для того, аби якої дурницї не зробив. Тепер иньше діло. Менї остогидно на старість товкти ся фірами по селах. Я радо відступлю се вам. Менї й не так то дуже треба. Богу дякувати, моя пенсія менї цїлком вистарчаэ, ми-ж бездїтні, а вам при авскультантськім адютї прийшлось би тонко свистати. Для того я дуже радо, дуже радо відступаю се вам.

Та йому стало таки в тій хвилї жаль, що відступив усе від разу, тому поправив ся зараз:

— Розуміэ ся, що на вас не звалю цїлого того тягару, і я деколи мушу поїхати, бо би люди в повітї забули, що я живу. Мій уряд начальника повіту вимагаэ того, аби тут і там показати ся. Мушу заэдно держати, так сказати-б, руку на пульсї цїлого повіту, бо я за нього відповідаю, а якже перед начальством і власною совістю, але тим не журіть ся буде для нас обох досить. Тут, бачите, хлопи такі завзяті, що нераз і два-три рази треба виїздити до одної справи. Нашому мужикови аж лекше, коли видасть гроші на комісію "на ґрунт", а якже. Ну,... хай платить, коли свербить... Тут з комісій, хочби лише з половини комісій можете мати річно чотири свої пенсії, а якже, бо тут хлоп богатий і ховаэ гроші в скриню...

— До чого ся потвора гне? — подумав Копач.

— Я те все роблю з зичливости до вас, мій друже, бо ви менї подобаэте ся. Бачите самі, що я міг би не дати вам нїчого бо не богато таких начальників, щоб дїлили ся комісіями, а я дїлю ся радо, аби завести між нами товариську гармонїю.

— Буду робити все, що менї буде придїлене, — сказав Копач замість подяки.

Журавський нїби не звертав на те уваги.

— Лише для дружби се роблю, так, так... От учора прийшло між нами до суперечки цїлком непотрібної, признаю се, як і те признати мушу, що я непотрібно розсердив ся. Бачите, чоловік часом не може над собою запанувати, особливо хто такий запрацьований і нервовий, як я. Нераз найменьша дурниця обсипле чоловіка гранею. Забудьмо про се і будьмо собі приятелями...

Журавський наставив руку до Копача. Копач мусїв побороти всю свою відразу, яку почував до сього чоловіка, заки байдужно простягнув йому свою руку. Журавський був тим задоволений. Його лице заяснїло.

— А я думав, що ви вже пожалували ся на мене висше.

— Менї анї снилось жалувати ся.

— Хиба-ж? Ось менї чесний чоловяга! Другий на вашому місцї був би за таку дурницю зо три доноси післав і до Тернополя і до Львова. Я вже мав раз такого адюнкта, ще як я був у Лопатинї, що на мене писав доноси. Але зле на тім вийшов. Були слїдства, його нагнали, а менї нїчого не стало ся...

— Я до таких людий не належу, щоб задля дурниць писати. В таких випадках, коли-б менї хто дуже наступив на ногу, я готов з горяча сам собі справу зробити...

— Ого! Ви би зважили ся на свого настоятеля руку піднести?

— Менї се байдуже, хто би се був.. Я би лише бачив тодї перед собою свого зневажника!

— Ба! А наслїдки? Ви горячо купаний чоловік! А каріэра?

— Начхать на каріэру. Я для каріэри не служу, і дебудь зароблю собі стілько, що жити-му.

Журавський замовк. Його дальша бесїда не інтересувала. Довідав ся від Копача, що не зробить ужитку з того, що було вчора, і се йому вистарчало. Але цїна, за яку довідав ся про се, була трохи за велика. Половина комісій, то значило більше-меньше 800 зл. нетто. Журавському стало жаль, що так поспішив ся, але вертати було нїяк. Той завзятущий хлоп готов потім на нїм при нагодї помстити ся. Та ще одно не подобало ся Журавському. Треба бути ще обережним, бо той брус готов деколи кинути ся на нього, а він вельми бояв ся за цїлість своэї особи. Журавський попрощав ся і вийшов.

Коли Копач розповів сю розмову о. Іляріонови, той сказав:

— Бережіть ся, господине, бо він на вас заставив якусь лапку. Такий глитай даром не позбуваэ ся так значного доходу.

— Я собі то зараз подумав , — відповів Копач, — але зїсть він чорта, поки мене зловить...

XXIX.

Копач дожидав нетерпеливо вістки з Самбора, а коли йому товариш визначив день, коли мама приїде, він дуже нетерпиливив ся і числив години. У о. Іляріона попросив залубень, бараниці, і вислав усе те на стацію до Тернополя. Зараз по урядовій годині по полудни взяв палицю і вийшов напротив матери на дорогу, що веде з Тернополя. Днина була дуже гарна і місячна. Мороз скрипів під ногами. Копач пустив ся незнайомою собі дорогою, та в нього були тільки й гадки, що недалека стріча з мамою.

Він дуже радів, що знов мати-ме дорогу людину у себе і гордив ся тим, що маэ змогу удержати при собі стару маму. Копачеви й на гадку не прийшло, що може серед широкого подільского степу заблудити в снігу. Він ішов за слідами, які вижолобили мужицькі сани.

Аж серед зимової мертвеччини почув ся напротив Копача дзвінок від залубнів що раз то виразнійший. У Копача забило серце живійше і він приспішив ходу. Він напружив свої очи, поки не побачив чорний предмет, який до нього наближав ся. Почув і форканэ коний і балачку людий.

Се справді їхала Копачева мама. Коли зрівнялись, Копач задержав залубні і кинув ся прожогом до саний.

— Мамо, мамунечко, ви вже хвала Богу тут!

— А то ти, моя люба дитино, мій Остапку солодкий.

Стара розгортала кожух від лиця і обняла його задерeвілими руками за шию, пригортаючи до себе..

Тревало се кілька хвиль. Нічого до себе не говорили. Копач цілував палко мамину руку. Обоэ забули про сьвіт, забули, що стоять у снігу серед широкого поля. Аж фірман перебив їм:

— Та най пан сендзя сїдають, то поїдемо, бо коням зимно і не хотэ стояти.

Копач вилїз на залубнї і примістив ся біля матери. Конї рванули з місця і помчали стрілою. Копач не знав, про що пи-

тати маму.

— Як же ви, мамо, заїхали?

— Добре, Богу дякувати. Той пан що ти до нього писав, такий добрячий, як рідний син. Усе поміг мені. Я ті річи попродала, бо він мені порадив, що не оплатить ся возити. Сама колія коштувала би більше, ніж то всьо варто. Лише твої книжки і папери ми забили в скриню і вони приїдуть колїэю.

— А що чувати в Самборі?

— А Господь знаэ. Те, що тебе би цікавило, я не знаю, а знов те, що я знаю, тебе не буде цікавити... Самбір стоїть, як стояв...

Копачеви було дуже спішно до дому. Він і не зміркував ся, що так далеко зайшов.

— А як тобі, мій сину, живеть ся тут? Ти здоров? Я така була за тебе неспокійна...

— Я здоров, мамо, зовсім, а як живу; то самі зараз побачите.

Саме віздили до села і за хвилю станули перед воротами. Копач зліз із саний і поміг мамі злазити. Він узяв її наперед себе і зсадив із саний.

— Ой, синку, та що робиш, та надсадиш ся...

Така сила заімпонувала фірманови.

— У пана не аби яка сила. Я собі також не согірший силач; а такої штуки я би не потрафив.

Копач не зважав на ті похвали і ввів матір до хати, а тут застали милу несподіванку. В хаті сидів о. Іляріон з їмосцею, а в кухні ладила їх кухарка вечеру...

— Ось мої добродії! Мамунечко, наш парох, а се моя довго вижидана мама....

— Витайте нам, витайте, — говорив о. Іляріон. — Ми до вас, господине судіэ, прийшли на вечеру, а що у вас, нема кому зварити, то моя їмость свою кухарку до того заставила..

— Просимо дуже, — говорив радий Копач родягаючи маму з кожухів і хусток.

Копачиха випростувала ся і простягала задеревілі руки, поправила хустку на голові і перехрестила ся до образів.

— Слава-ж тобі Господи сьвятий, що я вже дома.

— Дома, мамо, дома, — каже Копач і став її цілувати по руках. — Ви тут тепер своя господиня.

Копачиха приступила до гостий і поцілувала о. Іляріона в

руку. Їмость не позволила поцілувати себе в руку.

— Ми тут стерегли вашого сина як ока в голові, пані-матко, — сказав о. Іляріон.

— Най вам Бог за се заплатить, эгомостику! То моя одинока потїха і підпора в старости... Се твоя хата, мій синочку? — каже до Копача оглядаючись...

— Ліпшої не можна було тут винайти, — каже о. Іляріон, — бо тут село...

— Село? Слава-ж тобі Господи. Я й не надіяла ся, що буду жити ще коли на селї, бо звичайно на селах судів нема, а я вже не хотіла би з моїм синочком розставати ся, а в містї то менї якось ніяково. Я така, в містї чужа, що до нічого і слова по людяному заговорити. Все те в містї вважаэ себе чимось висшим, то й не хоче глянути на мужичку.

— За такими людьми, що не хочуть на вас дивити ся задля того, що ви селянка, нема що банувати, — каже їмость. — Ви через свого сина стоїте на тім місцї, де й він.

— Таки так, що мене Бог поблагословив дитиною. Таке то було слабосильне, марне, нездале до роботи, я так журила ся ним з моїм покійником, а воно ось що, вийшло на чоловіка, на пана, тай матери простої не цураэ ся. — Вона взяла Остапа за голову і стала його цїлувати та гладити по голові...

— Тобі дитино і голови не було кому вимити як слід. Ну, ну, зараз завтра вимию, і кучері мої дорогі вичешу.

Вона говорила до сина наче до малої дитини. Не зважаючи на присутних, вона придержувала його голову в своїх руках.

О. Іляріон дивив ся на ту сцену залюбки з сіяючим лицем..

— Вибачте, панство, менї, простій жінцї, що я так роблю, але я мого Остапа так давно не бачила, не пестила, не цїлувала, а се для мене найбільше щастэ. Бо то, прошу панства, не багато таких материй з простого стану, щоб могли так пестити своїх синів, що в пани вийшли. Я вже ріжне бачила і чула, а буваэ таке, що хлопська дитина як вийде в пани, то на своїх батьків у сіраках і глянути не хоче.. Ой бачила я таке, бачила..

Тимчасом кухарка накрила стіл і заставила до вечері.

— Яка я рада, що я не в містї, а на селї! Тут можна і господарство маленьке завести. А менї так за тим навкучило ся. Тут можна і поросятко, вибачте, і курочку вигодувати, а то так банно на серцю, так скучно, як нема в хатї живого сотворіня.... Тут би можна і коровицю тримати, як би так кавальчик огоро-

дця....

— Ні, мамо, сього не треба. На корову у мене нема гроший, а молока тут дістанемо всюди. А в тім ми тут не на віки прийшли, треба буде може незадовго знов перевозити ся далї, а що тоді з коровою робити? Але порося і курку, то будемо мати, за се, я вже постараю ся.

По вечери панство Іляріони попращали ся і пішли, запрошуючи Копачів на завтра до себе на обід, бо ще не можна буде дома розгосподарити ся.

Коли відійшли, Копачиха каже:

— Моя дитино, я би десь приночувала трохи, бо я дуже втомлена. Я виїхала в ночи з Самбора... От я таки піду зараз до кухнї....

— Але-ж мамо, тут э иньше місце для вас. От там! — він пішов зо сьвічкою до алькирчика, а Копачиха пішла за ним. Тут було тепло і все прилагоджене для вимогів старої женщини.

Копачиха клякнула перед образами і стала молити ся..

Копач вернув до першої хати, де стояла його постїль, позамикав двері і лїг спати...

— Остапку? — каже мати з другої кімнати.

— Що мамо?

— Тебе тут люблять люди, правда?

— Я за тим не розпитував, мамо.

— Але я розпитувала по дорозї того чоловіка, що він мене віз. Він мені казав, що тебе селяни люблять як рідного, що ти їх обороняэш від усякої напасти, що Бога за тебе молять. Тут маэ бути той старший судія дуже поганий чоловік, його страх люди не люблять і проклинають, а від коли ти тут настав, то їм наче небо створило ся...

— А що ви ще з ним балакали?

— Він гадав, що я попадя, і став мене звати їмосцею. Менї сьмішно стало, та я йому таки по просту сказала, що я не жадна попадя, лише проста мужичка, а ти таки мужицька дитина.

— А він що на те?...

— Він дуже чудував ся, що ти так за мною розпадаэш ся. Оповідав менї, що тут таки один ґазда давав сина вчити і вивів його в пани, а потому той панич і знати їх не хотїв, забув по свому говорити. Десь колись прислав там кілька ринських матери вдові, але нїчого нею не турбував ся, а як раз вона по-

їхала до нього десь до Львова, чи щось, то дуже сердив ся, не хотів її в хат пустити і зараз її виправив до дому, та наказував, аби більше не показувала ся..

— То був якийсь поганець...

— З великою панею оженив ся, то може йому жінка не позволила братати ся з мужицтвом...

Замовкли.

По хвилї знов Копачиха:

— Остапе? Чи ти спиш?

— Нї, мамо.

— А коли ти, сину, гадаэш женити ся?

— Ще час, мамо, не було-б ще з чого жінки удержати. Зажду аж буду старшим в урядї.

— Я і тішу ся тим і дуже бою ся, яка тота буде твоя жінка. Я би так бажала невісточки, але доброї, любої, може би менї довело ся і унучаток поголубити. Та як нагадаю що тота невістка може буде велика панї, буде цурати ся мужицького стану, та ще з хати вижене під пліт, то менї так лячно, що трохи не заплачу...

— Успокійте ся мамо, вона буде вас любити як рідна дитина. Вона вже знаэ і вже вас любить тепер, за се вам ручу..

— А вона-ж піде за тебе, ти вже з нею говорив?...

— Певно, що так, я не звик горобців на вербі продавати. Вона певно вийде за мене, як лише зістану адюнктом...

— Дай то Боже.

Остап хотів ще поспитати у матери, чи не чувала що за його любку, та нагадав, що тамта в Перемишлї, і не питав нїчого.

* * *

Коли Копач прокинув ся, то Копачиха вже порала ся коло снїданя. Вона принесла йому каву до постелї.

— Та що ви, мамо, робите! Ви зневоленї дорогою, я би повинен для вас снїданок зладити, не то що...

— Нї, нї сину, снїданок то бабське дїло і я вже так буду робити, доки зможу рушати ся...

Копач зібрав ся і йшов до суду.

— Сину, — каже стара Копачиха, — чи ми справдї мусимо сьогодня йти на обід до сьвященика?

— А вже-ж, мамо, коли просили, випадаэ нам піти. Впрочім то такі чеснї люди, що не випадаэ робити їм прикрости і

не піти.. То эдині зичливі для нас люди тут... А ви мамо не маэте охоти йти?

— Та ні, сину, я піду, певно, що нечемно було би цурати ся.. Я лише тому питала ся, бо я цілу дорогу думала над тим, якого то борщику і пиріжків тобі сьогодня зварю на обід. Тямиш, було, з яким смаком ти їх заїдав, коли було приїдеш на село, ще як школяр був.

— Тямлю, мамо, тямлю, ще й нині слинка до рота набіжить коли згадаю... А ті пироги печені на капустянім листку, тямите, мамо?

— Будуть сину і пироги печені, всьо буде, заживемо тут, у тій закутині щасливо.

Копач поцілував маму в руку, а вона аж розплакала ся з радощів та цілуючи його в голову перехрестила.

Копач пішов до своэї роботи полишаючи маму в хатї.

XXX.

Надійшла весна, а з нею нещасливий у нашім краю сезон "провізорок", комісій і хлопської тяганини по судах.

Журавський додержав слова і ділив ся провізоріяльними процесами з Копачем.. Та Копач не радо їздив по комісіях і намагав ся полагодити справи в суді. Та мусів з жалем переконати ся, що його добра воля розбивала ся о завзятэ темних селян, які без комісії на ґрунті не знали процесу. Деякі почуваючи себе в праві для того лише домагали ся комісії, аби тим більше нагнати коштів свому противнокови, які потім продавали за що будь жидам, а ті стягали їх екзекуціями до послїднього гроша безпощадно. До того взялось кількох жидків, які з того мали виключно свій зарібок, а селяни вже знали, до кого зайти, аби собі купив кошти.

Копач знав про се, а що не міг того спинити, то намагав ся всїми способами не допустити до великих коштів. Тому-то коли вже мусів їхати на "ґрунт", то там уже й конець був процесови, бо за одним заходом переслухував сьвідків на місци і видавав рішенэ.. Його писар так уже до того привик, що вибираючи ся з Копачем на комісії брав з собою крім мапи катастральної ще й хрест, який був потрібний для заприсяганя сьвідків .

Копач завважив у своїм урядованю, що Журавський лишав

для себе провізорки хлопські. Та раз трафило ся, так, що Журавський занедужав, і на комісію Андрія Свердана против двора в Гайворонці мусїв поїхати Копач.

Коли того дня Копач ішов до суду, побачив, як з подвіря виїздив вишнївецький ґазда, який заэдно їздив з Копачем по комісіях.

— Семене, а ви куди? — питаэ Копач. — Пождіть, я ще папери не забрав, тай писаря ще нема, — впрочім то ще час.

— Та бо прошу пана, мене возний відправив, казав, що нинї пан поїдуть на комісію в панськім пояздї, що онтам стоїть. — І він показав бичівном на подвірэ і усьміхнув ся іронїчно...

— Нї, нї, ви заждіть, я з вами поїду, так як усе.

Потім Копач підходячи близше побачив під липами гарний фаэтоник, запряжений паньскими кіньми в чистій упряжи. На козлах сидів фірман у двірській лїберії з блискучими ґузиками. На голові його сторчала фірманська шапка вкрита цератою, бунчучно натиснена на лїве вухо.. Він держав у лївій руцї напруго неспокійні конї, а в правій просто стоячий батіг, який опер собі на правім колїнї

Він балакав щось з возним.

Побачивши Копача він заткав батіг у призначену на те шкірянку, обернув ся прожогом і зняв шапку.

— Я приїхав по вельможного пана.

— Я маю свою фіру, — каже байдужно Копач, прямуючи до свого бюра.

— Ясновельможний пан дїдич казали вельможному пану кланятись і привести до Гайворонки, бо на возї буде невигідно.

— Кланяй ся ясновельможному пану і скажи, що мене не стало їздити такими повозами, а дурничок я не хочу, тому поїду хлопською фірою.

Дворак договорював дальше:

— Вельможний пан переконаэть ся, що повозом далеко вигіднїйше їхати, як простим возом, прошу лише раз спробувати.

Копача взяла лють на безличну влїзливість дворака.

— Казав раз, що не поїду з тобою. Гей Семене, заїздіть!

Пішов до бюра, де вже ждав на нього писар з пачкою мап катастральних і паперами.

За той час Семен завертав на судовім подвірю не захов-стані коні, гукаючи на них та заохочуючи по свому до поспіху.

Копач як раз вийшов на поріг на те, як двірський фірман глумив ся з мужика.

— Чому незаховстаэш своїх цуків? Та вони либонь такі вчені як воли, що на сам голос соб! цабе! йдуть без поводів..

— Які э, такі э, але то його власні коні, — обізвав ся Копач і поліз на фіру прикриту білою плахтою.

Він станув на довгий патик привязаний від середини воза до кінця задної оси і вже був на возі.. Сів на високу купу гороховянки і поправив ся на сидженю. Біля нього сів писар. Семен оглянув ся, чи все в порядку, плюнув у руки і вйо! Помахав батогом і віжками, а коні навчені до того пустили ся шпарко дорогою.

За ним пустив ся двірський екіпаж. Фірман хотів кілька разів виминути хлопський віз, кілька разів розганяв ся, та Семен кождого разу зацмокав губами на свої шпаркі, добре відживлені конята, і вони пускали ся як вихор і не дали себе перегонити.

Дворак розлютив ся і став уже евкати, аби йому хлоп уступив ся з дороги, та Семенови ані в голові не було.

— Семене, — каже Копач, — та вступіть ся біді з дороги, най їде на перед.

— А-во! А чому не може хоч раз їхати з заду за хлопським возом? Хиба-ж панське мусить бути все з переду? Йому все наш брат мусить уступати ся з дороги, хоч і в рів заїхати треба, най хоть раз вибачить... А ні, то най їде боком, бороздами.

Але фірман не брав ся їхати на поле, куди бігли борозди до дороги, аби не поломати рисорів. Їхав отже лютий на хлопську зухвалість за возом. Семен став сьміяти ся...

— Семене, не дрочіть його, аби вас коли не скривдив.

— Овва, коли я з паном то не бою ся.

До Гайворонки недалеко і заїхали зараз.

При дорозї, що вела до села, стояв гурток людий на поли під панським ланом. Коли Копач наблизив ся, виступив з громади селянин середніх літ, уклонив ся з шапкою і задержав фіру.

— Пан судія позволять, то вже тут. Я Андрій Свердан.

— А зі двора нема нікого? — питав Копач.

— А во, — обзиваэть ся один мужик, — там чекають на пана з кавою, тому і не кваплять ся.

Селяни були страх раді, раз для того, що їх сендзя, а по друге, що не приїхав панською повозкою, лише таки хлопським возом.

Тимчасом двірський фірман хіснуючи ся тим, що Копачева фіра станула, помчав ся стрілою до двора.

— А чуэш ти на! — чричали мужики, — скажи там панови, що приїхала комісія!

— Тото зробить пан дідич великі очи, як поязд приїде в порожні, — каже один мужик знимаючи крисаню. — То у нас як село селом такого не видане, аби комісія приїздила хлопським возом. Бувало, прошу пана, як приїздив тамтой пан рац, то заїхав просто до двора, а там таку собі зробив забавку, що Господи! Бенкетують бувало аж до вечера, пють, звичайно як пани, а люди чекають на поли голодні, бо біда знаэ, як воно буде, коли приїдуть, та ще контрамас зробить... То бувало жінки виносять чоловікам обіди на поле, як би в жнива або в сінокоси, а я!

Мужик сплюнув крізь зуби. Він поглянув з під лоба на Копача, чи не всердив його своїм хлопським говоренэм. Але Копач не сказав нічого. Він поглянув на годинник і став проходжувати ся по поли.

То була весна в перших початках. Болото попідсихало, збіжа зазеленіли ся, де-де орали плуги, а жайворонок геть високо під блакитним небом виводив свою пісеньку, аж заходив ся. Біля Копачевого вуха пролетіло бренячи кілька пчілок, немов витали знайомого.

Копач відітхнув повними грудьми і був дуже рад. Хоч він тут перший раз, то все, тут йому знайоме: і небо синэ, і жайворонок, і ті зеленю поперері [illegible] і поля... І Копач нагадав свої дитячі літа, як він радів, коли під весняним сонцем стали таяти сніги, як вода журчала в потічках, ровах і бороздах, як він перший раз гонив товар на зелену пашу з своїми товаришами, як батько ладив під шопою плуг, як він драпав ся на коня... Все те стало йому ясно перед очи і здавало ся, що він на рідній ниві в свойому селї, під тим самим небом, і дихаэ тим самим повітрэм. Копач з яснїючим лицем звернув ся до селян.

— А що ґазди, як той рік показуэ?

— А що-ж, прошу пана, гаразд буде, коби Бог ласкав, о-

зимина вийшла гарна...

— Може би я ласкавому панови сказав, як і що, — заговорив Андрій Свердан, здіймаючи шапку.

— Заждіть ще трохи, бо ще тої години нема, нехай пан приїде...

І в тій хвилї нагнала вихром від села панська повозка, а за нею друга. На першій сидїли два пани, на другій, підлїйшій, примістила ся двірська служба, яка звичайно в таких справах мала сьвідчити за паном..

На першій повозції сидїв, при ногах панів гарний расовий лес з довгими клапатими вухами і довгим блискучим, вичесаним волосэм. Він поглядав уважно і розумно. Другий пес біг перед повозкою, а коли зблизив ся до купи мужиків, став страшно гавкати і хотїв хапати за полу. Мужики поздіймали смирно шапки і обганяючи ся від панської собаки палицями.

Коли приїхали до гуртка людий, скочив один пан із повозки і поміг злїзти другому. Сей другий держав у руцї стрільбу, яку потім, ідучи, завісив на плече, і оглянувши з горда громаду селян, що кланяли ся йому до землї, попрямував до Копача.

— То пана презеса нема? — спитав здивовано.

Копач не відповів на те запитанэ нїчого. Пан зблизив ся до нього і прикладаючи з легка руку до свого капелюха з пером проговорив недбало:

— Я Ґалецький, властитель Гайворонки.

— А я авскультант судовий Копач.

— Я гадав, що пан презес, — заговорив Ґалецкий.

Копач замість відповіди обернув ся до громади і закликав:

— Андрій Свердан! За що ви жалуэте ся?

— То дуже зухвалий хлоп, — каже фамілїярно Ґалецкий, наближаючи ся до Копача, заки ще Свердан виступив з громади.

Копач обернув ся до нього, немов би не чув його слів.

Свердан показав свою ниву, яку йому пан сеї весни переорав на пів сяжня і прилучив до лану. Він показав межу, до якої ще тамтої осени зорав. Копач розложив мапу, дав людям довгий мотуз і став міряти. Потім рисував цїлий плян на папери і позначив. Потім почав знов розпитувати Свердана, а далї звернув ся до пана з чемним запитанэм, що маэ на се сказати.

— То всьо неправда, — каже Ґалецкий, поправляючи стрі-

льбу на плечах. — Я як перше орав, так і тепер зорав...

— Ми будемо всї на те присягати, — обізвав ся один з гуртка двораків.

— Передовсїм, мій пане, — каже Копач, — відложіть стрільбу, бо ви тепер не на польованю, і я не стерплю, аби спірна сторона являла ся перед судовою комісією узброэна — дуже прошу... А ви панонньку — звертаючи ся до двораків — коли не питаю вас, не сьмійте менї відзивати ся і перешкаджати, бо можу вам наказати звідси видалити ся, а навіть замкнути!

Копач вимовляв кожде слово з такою повагою і так твердо, що нїхто не сьмів реплїкувати.

Пан Ґалецкий страшенно збентежений сказав лише: "перепрашаю", зняв стрільбу з плеча і подав одному з двораків, який заніс її до повозки.

Тодї запитав Копач сторони, чи мають сьвідків на те, що говорять. Сьвідків візвав, аби собі добре затямили, в чім тут річ.

— А тепер поїдемо списувати протокол, — каже.

— Пан судія буде ласкав моїм повозом, — каже Ґалецкий кланяючись.

— Дякую, я маю свою фіру. Гей люди, сїдайте котрий і покажіть мому фірманови, куди тут до громадської канцелярії

— Але-ж пане судіэ, — каже Ґалецкий, — я на те не позволю. Там задуха і тїсно, прошу до двора. ...

— Даруйте пане, але я в гостину сюди не приїхав, лише в урядовій справі, і длятого я вибираю місце, де буду урядувати, а менї йде про те, аби місце було невтральне.

— Але менї се байдуже, перепрашаю, я лише для вигоди. Сам мій противник не буде про те перечити ся... Правда, Свердане, що ви не хочете, аби потім пана судію болїла голова...

— Дай Боже панови судії здоровля доброго, але я таки волїю, аби в громадській канцелярії.

Копач рішив ся їхати до громадського уряду і казав свому фірманови завертати.

Громада радїла. Усї набрали до нього необмеженого довіря, бо він не тримаэ з панами, а піде по правдї за хлопом.

Копач мав уже сїдати на фіру, коли нагадав собі щось і пішов на спірне місце.

— Свердане! Де, кажете, була межа вашого ґрунту?

Свердан скочив на місце, став міряти кроками від своэї

другої межі і станув твердо серед рілї.

— Акурат тут, прошу пана.

Але межі не було знаку. Вся нива була чисто заорана і заскороджена бороною.

Копач пішов на те місце і став порпати руками в земли.

— Гей люди! А дайте но сюди лопати.

Один молодий парубок пігнав вихром до найблизшої хати, а тимчасом усї ждали мовчки. Копач стояв стовпом на тім самім місцї і нетерпиливив ся.

— Дайте тимчасом якої палицї або колика.

Збігло ся з десяток селян з палицями і стали порпати рілю коли її розкопали, показало ся кілька купок травяного коріня.

— Ось прошу пана стара межа, — каже Свердан, підносячи грудку землї з зівялою травою. Його поважне лице сяло радістю задля неминучої побіди.

Тимчасом дїдич сидїв уже на фаэтонї і лише з чемности ждав на судію.

— Прошу пана пізваного сюди, — закликав Копач. — Тут щось нове показуэ ся...

Дїдич хоч чув, про що йде річ, удавав, що не розуміэ, як і що.. Він злїз нерадо з фаэтона і наблизив ся до Копача

— Що пан судія прикажуть?

— Ось прошу поглянути. Люди відпорпали стару траву, немов з переораної межі.

— Пуста робота, — каже пан, — минулого року тут був обліг, тому то і трава росла...

— А коли-бо неправда, — відзиваэ ся Свердан, — бо тут росла пшениця, най люди скажуть...

— Пшениця як лїс, — загула громада. — Я сам тут жав, — обзиваэ ся хтось з гурту. — Як можна таке говорити! Пан тай не соромить ся так в живі очи брехати, — гукнув хтось із заду...

— Тихо! — каже Копач, — не вільно нїкого зневажати, а правда покаже ся зараз...

Пан не говорив нїчого, лише почервонїв з досади і закусив губи.

В тій хвилї надбіг парубок з рискалем. Він сильно засапав ся і зіпрів. Лице його палало.

Свердан плюнув у долонї, хопив рискаль у руки і став копати. З під рискаля виходили цїлі шматки землї з густим ко-

рінэм трави. Люди стали відвертати землю і складати шматки біля себе так, що межа була зовсім видна.

— Копайте дальше, — каже Копач. Свердан змучив ся, то його виручили иньші. Натрапили на корінэ якогось вирубаного корча.

— Сей корч ріс на моїй межі, — каже Свердан.

— Копайте тепер тут, — каже Копач поступивши кілька кроків на бік.

Копали різко, але трави не було, лише чорна земля. То було на Овердановім боці.

— Що ви тут торік мали?

— Бараболю, прошу пана...

І справді натрафили на билину бараболянки...

— А, тепер тут копайте, — каже Копач поступаючи на сторону двірську.

Тут відкопали стерню...

— Прошу пана мені се пояснити, — питаэ Копач пана. — Ви сказали, що тут був обліг. Звідки тут узяла ся бараболянка, а тут стерня, і нема сліду облога, себто трави, або бадиля, хабузя?...

— Ся стерня з перед торік лишила ся і перестояла обліг, а бараболянку могли сюди в осени пастухи занести — збрехав пан не замнявши ся...

— Ну, а сліди з облога?

— У мене ріл.. справляэ ся добре, я орю, скороджу, бороную і гакую так, що земля мусить бути чиста...

— Я пана мушу вивести з обману — каже Копач. — Вам певно здаэ ся, що я дитина з великого міста і ніколи не видів облога. Отже так не э. Я вихований на селї під хлопською стріхою і знаю дуже добре, що таке обліг і що на ньому росте. Та коли ви, пане, так старанно вичищуэте поле, то прошу менї пояснити, чому ось у тім місці анї не вискороджено, анї не вигакувано трави, лише вона лишила ся ціла під землею? Отже прошу таких замітів не підносити, бо вони сьмішні.

— Чи я тут який винуватець, чи кримінальник щоб мене так на збитки брати? — крикнув пан, побагрянївши і випростувавши ся зухвало перед Копачем. — Я вже бачу, що хлопська дитина мусить із самої навички за хлопом тягнути. Але я шляхтич і обиватель земський випрашаю собі...

— Прошу мовчати, — сказав твердо Копач. — Я тут судія

і маю дослідити правди, бо по те я приїхав. А ви мене обидили, закидаючи менї сторонничість, хоч іще нї ви нї я не знаэте, яке буде кінцеве рішенэ. Ото-ж за сю зневагу суду засуджую пана на 50 зл. гривни в дорозї дісціплїнарній... А тепер прошу до громадської канцелярії сторони і сьвідків, щоб списати протокол льокальної візії.

По тих словах він попростував до свого воза.

Пан стояв, як вкопаний. Його взяла страшенна лють. Як то, його, пана села, шляхтича такий хам перед цілою юрбою його "підданих" поважив ся зневажити покарати? Та-ж то нечувана річ! Він заприсяг помстити ся, та лише в тій хвилї не знав ще, як. Найпростійша була-б річ так десь у кутику велїти льокаям простерти його і всипати йому 25 відливаних, але се не йде, бо пахне криміналом. Тай та юрба проклятих хамів роз несла би його. Он як посьміхають ся під вусом і радї з того.

І справдї хлопи були страшенно радї...

— Ото судія! Гей, гей! Змив пана без води, зчесав без гребеня та ще й штроф влїпив. А який він мудрий! Межу то мов занюхав, хоч пан не аби як позагладжував.

Копач уже сидїв на фірі, заки пан отямив ся. Він пішов лютий до свого фаэтона і дав фірманови в карк, заки крикнув: "вйо до двора!" Конї пігнали вихром. Приїхавши до двора він не міг слова промовити. Жінка налякала ся, бо вже давно не бачила його таким.

— Що стало ся? — питаэ. — Судії нема?

— Чорти-б йому вязи скрутили! Дай менї лаврових капель, бо мене злість розсадить...

Він ходив великими кроками по кімнатї і страшенно сопів. Заки жінка принесла каплї, він звелїв принести фляшку зимної води і пив склянку за склянкою. В міру як заспокоював ся і намагав ся забути сю немилу приключку, брала його досада на Журавського. Та шельма, старий лис умисно захорів, буцїм-то, аби не приїхати, умисне післав менї того неотесаного хама, аби менї збитка зробити, упокорити перед хлопами... Але пожди, голубе, я тобі відплачу ся, попамятаэш ти мене!

Йому лекше стало, коли міг свою лють виляти на голову неприсутного приятеля Журавського.

А тимкасом Копач був уже в громадській канцелярії і ладив ся до списаня протоколу. Він присїв біля стола і став рисувати плян ситуаційний на аркуши паперу, значачи точки бук

вами. Писар виписав на другім аркуши наголовок протоколу, а дальше не маючи що робити, виписував на листку паперу ріжні каліґрафічні викрутаси. Громада стояла мовчки біля порога дивлячи ся з подивом і пошаною на молодого судію.

Цілою тою подїэю, що викликала в селї таку сензацію, Копач анї разу не збентежив ся. Зробив те, що повинен був зробити, а се така сама звичайна річ, як перевести баґательну розправу.

А подія пішла луною по селу. Люди чудували ся, бо такого ще не бувало. В їх очах дідич був за таким велитнем, що йому ніхто нїчого не може зробити. Над нього в їх уяві не було нікого старшого, хиба сам цїсар. Він державграмаду в страшнім террорі, грабив за ліс, за шкоду в поли, як йому подобало ся, вибив або казав вибити, кого йому захотіло ся, а перед нїким було пожалувати ся, правди найти. Хто жалував ся в судї, то ще його до арешту замикали, або висьмівали, а пан робив дальше, що йому подобало ся. І так ішло десятккками літ. Люди старіли ся і вмирали, пан теж підтоптав ся і посивів, але своэї панської вдачі не змінив і не подобрів анї на волос. Люди до того навикли, бо інакше не могло бути, бо таке відай цїсарське право, аби пан старшував і людий гнобив.

Пан не пошанував і чужого добра, і де йому треба було закруглити свій ланок, то робив так, як ось із Сверданом. Зорав, заволочив, прилучив до свого і конець. Хлоп ішов у право, а пан ставив на сьвідків своїх двірських слуг, які, боячи ся втратити службу, присягали на сліпо, що панови було треба. Таким рабівничим способом пан позакруглював свої лани і не лучило ся, аби програв який провізоріяльний процес. Коли його який "зухвалий" хлоп запізвав і заплатив з послїднього "комісію", пан посилав по судію гарний фаэтоник, привозив його до двора і так по шляхотськи угощав, що хлопи або не могли діждати ся на полї комісії і відходили до дому, а тодї наступав "контрамас", або судія так справу повів, що хлопові сьвідки не вміли нїчого скаазти, хиба залякане: "ая, ая, ніби, або я вже тямлю", а панські сьпівали одно і те саме як соловії.

Тепер мало все те вивернути ся до гори дном. Старий звичай мав переломити ся раз на все. Той молодий чоловік, то післанець божої правди. Він поважив ся наскочити на пана, ось як би і на простого мужика, та ще й штроф задиктував. Такий молодий, тай анї разу не злякав ся пана, хоч старшого чоловіка.

А як би так хто другий, тоби йому казав пан таки на тій відкопаній межі визолити 25, і люди в першій хвилї навіть того побоювали ся, знаючи панову натуру... Але не посьмів! Замовчав, мов води в рот набрав... Бо то цїсарський судія і його не вільно доторкнути ся, бо... вони всї були-б станули в його оборонї і булиб рознесли пана. Най би був лише попробував, то і стрільба булаб не помогла. Ао чому-то другий судія, той старий пан "рац" так не робить! Та він теж цїсарський, бо таку шапку комісарську надягаэ, як і сей, а чому тамтой за паном руку тягне, а не пантруэ цїсарського права?

Так міркував мало що не кождий десятий мужик гайвороненцький. Ті що були в канце :ярії та стояли мовчки, думали те саме. Вони дивили ся на се : значучо і один одному говорив те саме очима. Ті що були а дворі, говорили між собою на той лад оповідаючи собі, як т. було там на ґрунтї. І кож : було цїкаве подивити ся на того незвичайного чоловіка. Лк : з цїлого села збігли ся під громадську канцелярію, товпились у сїнях заглядаючи иншим понад голови, або крізь вікно. Якась стара бабуня озвала ся нараз:

— Голубята, дайте і моїм старим очам подивити ся! Поступіть трошки, най хоть перед смертю подивлю ся на справедливого "сендзя". Господоньку сьвятий, чому ти його скорше до нас не післав, не одну сльозу був би він нам осушив... Як мене той кат скатував за дві підпеньочки!... а знайшла я право? Ще мене засудили, що я вкрала...

Люди розступили ся перед старою. Вона поглянувши своїми старечими, заплаканими очима крізь брудні шибки до середини на Копача, перехрестила ся і стала шептати молитви.

Цїле поведенэ бабусї зробило на присутних іще сильнїйше вра: нэ. Се вже, не була якась мстива радість над невдачою ворога, а радше побожне вдоволенэ, що діждали ся божої правди...

XXXI.

Копач так був занятий своїм рисунком, що не зважав на гамір довкола хати.

Скінчивши рисунок, він оглянув його ще раз, а потім глянув, на присутних..

— Зачнемо описувати місце спору. Прошу уважати, що я

диктувати-му... А де-ж пан?

Пана не було ще в канцелярії...

— Прошу зараз пійти до двора і прикликати пана, бо нема часу.

Ніхто з громади не ворохнув ся.

— Э тут начальникк?

— Я э, прошу пана с е н д з я, війт, — сказав один мужик виступаючи з гурту...

— Чулисьте, що я казав? Най хто піде до двора і скаже пану, що вже зачинаю сьвідків слухати.

— А... та хто-ж піде, прошу пана?

— Пішліть кого.

— Не піде ніхто. Пан лютий і готов післанця скривдити...

— Не вже-ж? То підіть ви самі...

— О ні, прошу покірно... Моя шкіра те-ж не гірша від иньших...

— Та-ж ви урядова особа...

— У нас таке не водить ся... Я раз пішов до двора в справі урядовій, то мене пан дідич так виурядував, що я відлежав дві неділї...

— А ви не позивали до суду?

— Чому би не позивав? Та що з того! В суді сказали, що моэ урядованэ в громаді, а там на обшарі дворськім то мені зась...

— Що ви говорите? — каже здивований Копач.

— Таки правда, прошу пана, — каже другий мужик. — Присхло як на собаці... Та то ще не то, прошу пана, що ось наш пан війт зазнали ганьби, але бо наш пан не пожалуэ ні старого, такого що над гробом, ні малої дитини... там нема шпасу.

— Ну, то не піде ніхто?

Мовчанка.

— Йдіть ви, — каже Копач до писаря... Скажіть, що я буду ждати найбільше чверть години.

Писар устав і пішов. Йому те-ж не хотіло ся йти по тім, що люди говорили... Треба бути обережним. Пан хоч його добре знав, бо він їздив на комісії до Гайворонки з начальником суду і тоді сидів за панським столом — був тепер лютий як чорт і міг забути колишнэ. Тому уложив собі, що до двора не піде, лише скаже комусь із двораків, кого лише придибле...

Писар читав колись Міцкевичевого "Пана Тадеуша" і те-

пер нагадав собі ролю польського возного, порівняв її зі своэю ролею і став страшенно сьміяти ся. Ішов боками так, аби з вікон двора, що стояв на горбі, не можна його доглянути. Коли прийшов під браму, вихилив обережно голову і став псикати на кількох двораків у лїберії, що вештали ся по подвірю. Один приступив до нього:

— Скажи пану дідичови, аби зараз ішов до громадської канцелярії, бо пан судія хоче писати протокол...

— Га йдіть, скажіть йому самі, — каже фаґас.

— Овва, ні, я не маю часу, а пан як хоче мати контумацію, то най не йде... Я своэ зробив... А потому, як прийде що до чого, то я засьвідчу, що виразно тобі сказав, аби пан ішов до канцелярії.

Писар махнув ме[illegible]цій назад до канцелярії. Йому мов камінь з грудий упав. Все-ж то було не конче безпечно лїзти в вічи сьому вовкови, а чим близше канцелярії, тим більше почував себе безпечним під охороною Копача і цілої громади... Тим менше почував себе безпечним льокай. Він був між молотом і ковалом. Скаже пану в такім прис[illegible]ні с[illegible]ажености, може його пан скривдити, не скаже, то зно[illegible] зле... Та в тій хвилї явив ся на ґанку двора завідатель і [illegible]іг йому сказати.

Завідатель завернув і відхиливши з тиха двері де лежав на софі пан, сказав півголосом:

— Прошу ясновельможного пана, нам час до комісії.

— Йди до чорта... най зачекають...

— Судія присилав уже...

— Чорт його мамі! марш! не піду! — закричав люто пан.

Завідатель проте втиснув ся до кімнати.

— Най ясновельможний пан змітіґують ся, він лише того хоче, аби ми не прийшли і дїдько знаэ, що понаписуэ в протоколї на нашу біду... Ще так зле не э, аби ми мусїли програти. Я маю двох певних сьвідків: Юрко і Василь посьвідчать як дріт... Впрочім ясновельможному пану треба конче поїхати завтра і поговорити з Журавським. Ми не можемо програти того процесу, бо потім усе хлопство роззухвалить ся і все розшарпають. Ми мусимо бороти ся всїми силами...

Пан став добріти і підніс ся з софи. Завідатель говорив далї підлещуючи ся:

— По такім острім слові, яким мене ясновельможний пан привитали, я повинен був відійти, але менї лежить добро яс-

новельможного пана на серці, як би моэ власне, і для того я рішив ся навіть і потерпіти, аби лише змітиґувати мого добродія. Прошу таки послухати моэї ради...

Він приблизив ся до пана і вклонив ся йому до колін, а потім поцілував його старопольським звичаэм у рукав пониз-ше ліктя.

Пан цілком подобрів і поклепав його по плечи.

— Знаю, що ти менї вірний, мій Юркосю (завідатель звав ся Юрковський) і маэш рацію: треба боронити ся всіми силами, бо далї хамство виросте нам понад голову, а як ще знайде підпору в таких синах як сей — як він там називаэ ся — то повторить ся 46 рік. Шелї повиростають як гриби по дощи... Гей там! Закладати конї! — гукнув пан крізь вікно. — Я завтра поїду до Вишнївчика і змию голову тому старому синови, що мене попамятаэ. Їдьмо, Юркосю!

Коли входили до громадської канцелярії, Копач кінчив описанэ пляну льокальної візії. Пан навіть не кивнув головою до судії, лише присїв на лаві. За ним втиснули ся завідатель і два польові: Юрко і Василь. Вони стануди серед хати попереду других.

Копач диктував протокол не зважаючи на нікого.

— Тепер прочитайте в голос, каже до писаря.

Писар прочитав протокол сухим, урядовим голосом.

— Чи мають сторони що завважати? — питаэ Копач.

— Прошу пана, — каже пан — там щось написано за стару межу, а там межі жадної не було, на те я маю сьвідків...

— Сьвідки своэю дорогою, — каже Копач, — але я списав лише те, що я на власні очи бачив. Яких сьвідків маэте, Свердане?

Свердан виступив на середину і вичислив кількох господарів.

— Яких сьвідків мають пан? — питаэ Копач звертаючи ся до дідича, — і що вони посьвідчать?

Мої польові присягнуть, що я на тім місці тамтого року сіяв пшеницю...

— То вже не було там облога? — питаэ іронїчно Копач.

— То э тамтого року був обліг по пшеници, що була перед тамтим роком...

Уся громада дусила ся від сьміху... Копач диктував до протоколу оборону, реплїку і оголосив, що допускаэ всіх по-

кликаних сьвідків. Поставили на столї хрест і Копач, викликуючи сьвідків по одному проводив їм присягу. Сьвідки говорили, що межа була на тім місцї, де її при комісії відкопали, що на Сверданові ниві була минулого року бароболя, а за межею на пановім боцї пшениця, яку люди жали минулого лїта.

Тепер звернув ся Копач до пана.

— Чи пан усе ще хотять, аби ваших сьвідків слухати?

— Натурально.

— То що ви будете сьвідчити? — каже Копач звертаючи ся до польових.

Польові поглянули трівожно на пана.

— Будемо сьвідчити, що минулого року на тім спірнім місцї..

— Був обліг — гукнув пан.

— Так э, був обліг, — кажуть польові...

— Прошу пана, сьвідкам не підповідати, — упоминав Копач і обертаючи ся до польових каже — І ви присягнете на се?

— Присягнуть, — каже пан.

— Як іще раз пан поважать ся в той спосіб відзивати ся, буду приневолений пана звідси видалити — сказав твердо судія...

Пан побагрянів і закусив губи...

— Про мене присягайте, але я обовязаний звернути вашу увагу на те, що за фальшиву присягу і Бог караэ, і суд караэ криміналом від одного року до пяти лїт...

Польові поблїдли, як стїна стояли перед хрестом. Копач обернув ся до пана в тій хвилї, як він давав їм знаки головою, аби не дали баламутити себе і присягали....

— Я обовязаний ще сказати, що не лише той буде покараний, хто ложно присягнув, але і той, хто намовою, наукою, або приказом наклонив другого до ложної присяги... Як бачу, люди, ви не маэте своэї волї, ви чогось лякаэте ся... По тім, що тут сьвідки говорили, і що я сам найшов на поли, годї, аби вам хто повірив. Впрочім як хочете... Ставайте перед хрестом. Отже упоминаю вас, що будете присягати на те, що скажете щиру правду на кожде моэ питанэ...

По присязї Копач велїв одному польовому вийти, а другого став питати. Бідний чоловік аж прів під яструбячим поглядом свого пана, мяв ся, поправляв, а далї розплакав ся на голос і каже:

— Пане судіэ, я душі губити не буду... межа йшла так, як пан судія її відкопали. На Свердановім була бараболя, а на панськім пшениця...

Пан аж засичав з лютости.

Прикликали другого польового. Той був твердшого серця і, дивлячи ся на пана говорив про обліг.

— Буду приневолений донести до прокураторії, бо то очивидна брехня, що ти говориш. Навіть твій товариш буде против тебе сьвідчити... Ось тобі прочитаю.

Коли писар прочитав зізнаня попередника, сьвідок пробуркотів крізь зуби:

— Так було, як тамтой каже.

Пан лютий, як сатана встав із лави і хотів відходити.

— Позвольте, пане, ще хвилинку. Подиктуйте свої втрати нинішної розправи....

— Не маю жадних!

А ви Свердане?

Свердан почислив, що заплатив Жидови за написанэ жалоби, кілько видав на комісію, ну тай сьвідкам треба за день заплатити... Списав писар усе до протоколу.

— Видаю присуд такий, — каже Копач. — 1) Пан Ґалецкий нарушив Андрія Свердана в спокійнім посіданю ниви за березою в той спосіб, що 15 цьвітня сього року казав заорати і заволочити її в просторі означенім на пляні ситуаційнім буквами а б ц д. 2) Андрія Свердана удержую на дальше в спокійнім посіданю того простору, а пізваному заказую яке будь непокоэнэ того посіданя під загрозою гривни 500 зл. або 20 днів арешту, 3) пізваний маэ заплатити до 14 днів під загрозою примусу судового кошти того спору в квоті 18 зл. 25 кр. Рішенэ прийде на письмі. Надто на підставі § 10 і 11 патенту провізоріяльного, удержую Андрія Свердана в тимчасовім посіданю спірної парцелї аж до правомочности.

— Прому підписати протокол.

— Я не підпишу, — каже уперто пан.

— Пане, я бачив лише, що хлопи не хотять часом підписувати протоколів, але їм нема що дивувати ся, бо вони неписьменні і недовірливі. Але не чувати річ, аби письменний чоловік не хотів протоколу підписати... Може думаэте, що написано що иньше як я диктував? Прошу, прочитайте собі самі...

Пан, не читаючи, підписав дрожачою рукою і вийшов не

кивнувши Копачеви головою....

По відході пана, громада відітхнула свобіднійше. Почали шептати між собою... Писар складав папери, а Копач став збирати ся в дорогу...

— Прошу ласкавого пана, тут ще такої комісії не було...

— Що говорите? Тут що тижня комісія була...

— Та була, прошу пана, але не було такої аби хлоп виграв на пана. Господи, що тут було людської кривди, що тут люди наплатили ся коштів панови, а пан свого не дарував, а злупив зі шкурою...

— Бо певно мав пан рацію, тай мусів виграти, а вам лише так здає ся...

— Таку саму рацію, як би й нині... От напасть... Оті два збуї присягали все геть чисто, та й така правда була. Аж нині якось їм совість не дала....

Копачеви гидко було слухати таку мову на свого товариша судію. Соромно йому було перед тою ганьбою, яку прості люди кидали в вічи тій інституції, при якій він служив, яку полюбив цілою душею. Він попрощав ся мерщій з людьми і вийшов на двір. Коли сідав на віз, фірман звернув його увагу:

— Прошу пана осторожно, бо там з правого боку я сховав покладки в мішочку.

— Які покладки?

— А от той ґазда приніс копу для пана...

— Свердане!

— Гир!

— Заберіть собі зараз покладки, аби я їх не видів...

— Та я се даруночок для пана судії приладив, на сьвята придасть ся...

— Чоловіче не будьте дитиною. Урядникови не вільно брати ніяких дарунків за його роботу, се заказане і загрожене кріміналом.

Свердан, засоромлений, приступив до воза і випорпав мішочок з яйцями.

— А чому то всі так не роблять? — каже старий ґазда. — Э такі, що й самі кажуть собі давати... аби я так дихав...

Се була знов немила ключка для Копача, він гримнув на фірмана: вйо! Коні рушили, а громада, поздіймавши шапки, гукнула в слід за Копачем:

— Дай Вам Боже гаразду і доброго здоровля!... благос-

..ови вас Боже...

— І вік звікував, і посивів, а такого судії не бачив, — каже один сивий дідусь у кожусі і в смушковій шапці. — Аби пан так ладно до хлопа говорив.

— Таке то непоказне, а так укусить як оса...

— Але-ж бо пану втер носа.... Будемо мати якийсь час спокій від напасти.

— А що стало ся, що старий "рац" не приїхав? Він так ..юбив Гайворонку, що що тижня навідував ся до двора.

— За хлопську комісію на панське вино приїздив.

— Він щось хорий.

— Людська кривда боком йому вилазить...

— Бодай він зігнив за житя...

— А той то наш...

— Кажуть, що він з нашого стану, таки з мужицького...

— Я ще такого не чував, аби хлопська дитина на такого пана вийшла...

— Та чому? вийти може й вийшла, але потім цурала ся свого брата...

— А не знать, якої він віри...

— А вже-ж нашої.. Я сам бачив його в церкві в Вишнівци... Три рази хрестив ся... бігме!

Коли так мужики балакали, Копач віздив у ліс. Ліс був старий з високими дубами. Долом росли корчі, що стали пускати вже зелені пупінки. Всюди пахло весною, а в корчах аж кипіло від сьпіву пташви, що заходилась класти свої гнізда. Копач повеселішав. Він забув про ті зневаги, які почув від мужиків під адресою суду. Йому здавало ся, що саме нині він привернув добру славу судови, направив те зло, яке накоїли його попередники. А коли він так усе робити ме, тай инші такі стануть побіч нього, тоді забуде ся давнэ лихо.

XXXII.

Другої днини зараз рано властитель Гайворонки пан Галецкий був у Вишнівчику. Він заїхав перед суд і пішов просто до Журавського, що ще лежав у постели, не..магаючи подаґрою, яка його від часу до часу нападала.

Не оповідаючи ся нікому, він зайшов просто до його спальні. Був такий лютий, що й капелюх..е. здоймив.

— А! — сказав Журавський сїдаючи на силу в постели і підпираючи ся подушками — ранні гостї, ранні, здоров...

— Слухай, Журавський! — заговорив Ґалецкий червоний на лицї як бурак. — Що ти собі гадаэш? Що ти зробив з учорашною моэю комісєю?

— Або що? Не була? Яж виделэґував авскультанта...

— Чорт бери і тебе і твого авскультанта... Коли так дальше будеш менї збитки виправляти, то квіта з нашою приязнею, а не знаю, хто гірше на тім вийде.

Журавський вибаранив на нього очи, а він говорив дальше, придавляючи свій голос, що виходило на шипінэ гадюки.

— Що ти мене коштуэш на рік, то лише ми оба знаэмо, та коли тобі здавало ся, що се я з приязни для тебе даю і печене і варене, то дуже помиляэш ся. Я плюю на твою приязнь... розуміэш... ти менї зовсїм не пара, бо я дїдич, а ти скриба, розуміэш? Але я даю за те, аби ти менї робив так як треба менї, щоби удержати хамство в цуґлях....

— Я ще не розумію, що стало ся, — сказав наляканий Журавський — Хибаж не було комісії, чи що?

— Була, була, — сказав з погордою Галецкий наслїдуючи голос Журавського, — та той твій хамський авскультант наробив менї такого сорому перед хлопами, що хоч із села втїкай.

— Хиба-ж ти програв?

— Не лише програв, та ще менї вліпив 50 зл. гривни за обиду його хлопського маэстату.

— Господи Боже! — застогнав Журавський, — що той чоловік виробляэ!... Бог менї сьвідком, що я не міг їхати сам, мене так хопило напрасно...

— Ти не сьвідчи ся Богом, бо тобі чорт як раз добрий на сьвідка... Дїдько менї до твоэї хороби... Коли ти не міг сам їхати, то було справу відложити, а тепер усе пропало....

Ґалецкий став ходити по хатї великими кроками, а Журавський сильно затурбував ся...

— Хиба-ж він таки зараз на пни перепитав сьвідків і видав присуд? — спитав несьміло Журавський.

— Буцїм ти того не знаэш?!

— Звідки-ж менї знати? Се менї саме дивно, бо так не робить ся... Я гадав, що той варіят лише зробить льокальну візію, спорудить ситуаційний плян, а решту то я вже зроблю сам, а тим часом ось що вийшло...

— Не показуй невинного! Ти сам того хотів, аби мене упокорити, аби мені показати, що без тебе я не обійду ся... Але ся комедія лише тобі самому пошкодить...

— Стійже чоловіче добрий і не горячи ся! Треба щось порадити... Ну, а твоїх сьвідків не було?

— Чому не були? А чи їх допустив? Насамперед переслухав хлопів, а потому як став моїх страшити пеклом і чортами, то жаден губи не отворив... То скінчений гайдамака. Колиб то було в иньшім місці, я би собі інакше порадив, але його шапка з болячкою хоронила, то годі було зачіпати...

Ґалецкий зміркував, що Журавський справді нічого не винуватий, що він може ще справу направити і жалував того, що так остро напер на нього, хоч не хотів до того признати ся. Навпаки, він намагав ся ще дужше подразнити Журавського, але з иньшого боку...

— Пропало, небоже! Що той ланець мені приліпив, то і твоя презесівська сила нічого не порадить...

— Ет, пусте, побачимо, ще не пропало. Одно біда, що я не годен відіймити тобі тої гривни, бо то була кара дісціплїнарна, а про те тобі либонь найбільше ходить...

— Я внесу рекурс...

— Саме би над тим подумати... Скажи мені виразно, на чім тобі більше залежить: на провізорії, чи на тій карі ?

— Кара, то в ґрунті річи пусте, а важнійша мені провізорія, то саме такий шматок поля, якого я конечно потребую. Він врізуэ ся в мій лан... Я хотів його купити, та хлоп затяв ся і заправив таку ціну, як за рідну маму... Мені про те йде ся...

— В такім разї ти рекурсу від кари не роби... То така річ. Коли авскультант пришле мені свій реферат до апробати, то я маю право як начальник суду все перечеркнути і написати так як сам хочу. Хлоп певно рекурсувати не буде, бо вони в тій закутині ще того не навчили ся... Впрочім як се зробить який покутний писар, то можна не предложити висшій інстанції, і так би усе присхло; коли-ж би ти зробив рекурс, то акти пішли би висше, а тоді могли би наступити немилі для мене комплїкації, і я би того не зробив...

— Знаэш, Журасю, ти проворна людина, — каже сьміючи ся Ґалецкий уже цілком придобрений, — роби як знаэш, а я рекурсу не буду вносити...

— Так, так, добре буде, — говорив Журавський буцім то

до себе, — так можна робити, але можна притім і попекти собі пальці, а сього менї знову дуже не хоче ся. Я там маю таких приятелїв, що як би раз таке виловили, то пігнали би мене там, де перець не росте... нема дурних. Сього не можна зробити не то за кусник поля, але й за цїлу Гайворонку...

Журавський ляг знов горілиць на подушки і став постогнувати від подаґричного болю. Він був мистець у відгадуваню людськокі пристрасти. Знав він гаразд, що, показавши Ґалецкому точку виходу з тої матнї розпалить його пристрасть, підбадьорить його самолюбство, і він не пожалуэ нїякої жертви, грати і зробити на тім немалий інтерес. Він знав його шляхоцьку амбіцію і тепер читав у його душі всї його бажаня, як в отвертій книжцї... Ґалецкий приступив до постелї і впялив у нього палючі жадобою очи...

— Журасю! Ти менї сьмів би відмовити? А наша приязнь.

— Саме нинї ти менї її виповів, і сам сказав, що з нами квіта...

— Журасю! Не будь такий обидливий... Менї здаэ ся, що між нами не повинно бути церемонії. Менї, бачиш, сей твій голопятий авскультант допік до живого, і не диво, що я забув ся трохи. Впрочім ти мене знаэш, що я горячо купаний... Я... жалую того і перепрашаю тебе....

— Твої перепросини радо приймаю, але з того не виходить, аби я мав задля такої дурницї наражати свою каріэру то не може бути...

— Ти-ж казав перед хвилею, що так може бути..

— Воно всьо може бути але то велике різіко, що не стоїть в жадній пропорції з еквівалэнтом... шматка поля, з якого, розуміэ ся, менї нїчого не прийде, хоч би ти менї його дарував на власність...

— Але зрозумій мене, чоловіче! Остаточно шматок поля, то дурниця, але моя амбіція подразнена... подумай, який то небезпечний прецеденс на будуче. За що мене хлопи мати муть? Я був до тепер всемогучим, хлопи знали, що менї нїчого не зроблять, і тому бояли ся мене мов огню, і я міг робити що менї подобало ся... А тепер? Моя авреоля всемогучости упала би цїлком. Хлопи дивили ся на те, як мене сей молодик знївечив, як менї кару вліпив, як соромно я програв справу... Тепер роззухвалене хлопство може мене з села вигнати, з димом пустити... Я мушу на своїм поставити, аби мене не знати

що коштувало...

— А я знов не гадаю своїми руками чужі бараболї з огню вигортати, — сказав Журавський і знову став постогнувати...

— Журасю! Ти менї відмовляэш тої прислуги?

Гм... Остаточно не відмовляю, але моэ різіко мусить мати свою цїну...

— Ага! Ти хочеш заплати....

— Прошу мене, мій пане, не ображати, — сказав Журавський і повернув ся до стїни...

— Нїби я мало надавав ся тобі! Нїчим обиджати ся, ми-ж говоримо без сьвідків...

— Тамте робив я, а се мій авскультант. Хиба-ж я мушу сам усе робити? За його роботу він сам відповідаэ...

— Але-ж чоловіче, та тамтой нїчого не візьме... На моїм фаетонї не хотїв їхати, а телепав ся на хлопськім возї; до двора ногою не поступив, аби не дати позору до сторонничости, а ти хочеш, аби я тій злючій собоцї хлїб подавав?

— Не вдавай недотепного, бо до вечера не порозуміэмо ся, а шкода часу на пусте балаканэ...

Ґалецкий помовчав хвильку а потім каже:

— Кілько жадаэш?

— На те нема цїни, говори сам, що твоя подразнена амбіція варта.

— Сто !

— Моэ різіко варто більше....

— Сто пятьдесять...

— Чи се лїцитація? — питаэ Журавський повертаючи голову до пана.

— Двістї пятьдесять.

— Твоя амбіція, як видно, не така дорога...

— Ну, триста, чорт бери... на! — Він виймив мошонку і став добувати гроші...

— Подиви ся, будь ласкав, — каже Журавський — під моэю подушкою, чи э там ключики. Не тямлю, де їх положив...

Ґалецкий догадав ся, які то ключики, і встромив під подушкv три стоґульденові папірки...

Журавський зачувши під подушкою шелест папірів, повернув ся знов на хату.

— Ти певно голодний... поснїдаэмо... Та прошу тебе, здій

ми капелюх з голови, прийде служба і ніякового так... Гей там! — крикнув Журавський, — сюди хто!

Ґалецкий здіймав капелюх і верхній одяг, заки прийшла слуга, якій казав Журавський принести коняку, вина і дещо закусити. "Закуска" протягла ся довго, мало не до обіду...

XXXIII.

Копач сидів у своїй канцелярії вже о 8. рано. Мав трохи роботи, яку хотів тої днини викінчити, не маючи ніяких термінів з людьми.

Відчинили ся двері і ввійшов по тихо мужик, став коло порога, вижидаючи, коли його Копач замітить і заговорить до нього. Але Копач не замітив його. Він не надіяв ся нікого нині у себе і був занятий роботою. Аж як мужик закашляв, він підвів голову...

— Яке маэте діло?

— Слава Сусу Христу!

— На віки! А, то ви Свердане? Чого вам треба?..

— Поради, справедливости менї треба, ось що... Я так тїшив ся, Богу дякував, службу божу наняв на паньске здоровлэ, сьвідків мав добрих, справедливих, а таки хлоп ніде права не знайшов тай не знайде, як сьвіт сьвітом...

— Чого ви чоловіче хочете? Виграли процес, маэте кошта, чого вам більше треба?... Хиба пан знову вас непокоїть?...

— Тай я був певний, що виграю... службу божу наняв, Богу дякував, ціле село радїло, а воно показуэ ся так: хлопови що иньшого говорить ся, а що иньшого пише ся...

Копач знав з досьвіду, що люди часто не розуміють судового стилю і беруть річ навпаки, як вона э. Свердан чоловік неписьменний дав якомусь на пів письменному прочитати, тай вийшла дурниця.

— Давайте сюди письмо...

Свердан виняв із за пазухи письмо і приступаючи до стола подав його Копачеви. Копач став читати. В міру як читав, він поблїд на лиці, потім почервонів, став терти чоло рукою, як той, якому робить ся недобре... Букви письма танцювали йому перед очима, мішали ся, потім ставали в порядку рядком і йому здавало ся, що се якісь збиточники хлопції поставали і глумлять ся з його, язики йому показують... Копач аж ду-

шив ся і не міг промовити слова Потім устав прожогом із стільця і держачи в руках голову став бігати по канцелярії.

— Чортівська мана! Се не може бути! — говорив до себе голосно.

Отямивши ся трохи він, побіг до реґістратури і казав вишукати собі акти. Тут не було ще урядника, лише сидів при столї писарчук, Жидок недоліток, і щось писав. Проворний Жидок метнув ся до шафи і виймив акти...

Заки ще обернув ся до Копача, він вихопив йому папери з рук і побіг до свого бюра. Розгорнувши їх, він осатанів... Його реферату не було, а натомість пан начальник написав друге, в якім удержав пана Ґалецкого в спокійнім посіданю ниви за березою, а Свердана віддалив з жаданэм провізоріяльного позву.

— А чортиби йому маму дерли! — скрикнув і заскреготав зубами. Потім обернув ся до Свердана.

— Чоловіче, коли вам се письмо приніс возний?

— Перед учора...

Копач пошукав в актах за доказом дорученя, а дата дорученя показувала 14 днїв в зад...

— Тут стоїть, що вам доручили тому дві неділї...

— Аво! Які дві неділї? Як раз перед учора... Так: учора була пятниця, а то було в четвер... Я тоді був як раз на похоронї у старої Варгачки... пан її не знали. Вона вже девятьдесять літ з роду...

— А люди виділи, як вам доручували?

— Та чому не виділи... Кажу-ж, що се було на похоронї, при людях.

— І ви зараз давали читати кому письмо?

— А таки зараз прочитав менї такі там під вербою Гладкий, він знаэ добре читати, бо був вахмайстром при уланах, щось десять літ. Я так утїшив ся тим письмом, як рідною мамою, прикликав ще й сусідів, кажу: ходїть, послухайте, як я навчив пана морес, а Гладкий прочитав тай каже: виграла панї-матка, бо й буками набрала і в арештї сиділа... Ти, каже, програв, а нива таки панова. Я аж задеревів, в очах менї почорніло... Менї здавало ся, що то не Варгачцї співають "со сьвятими", а менї, що то мій похорон... А люди не могли з дива зійти...

— То, чоловіче добрий, така справа: мусите робити ре-

курс, і то зараз...

— Та я вже хотів робити рекурс, і вчора лазив за тим,днину втратив, та того Жида Майорка, пан знають, що то робить письма до суду, десь не було цілий день, я шукав за ним і він тут э, лише ховаэть ся чогось... видно і він боїть ся пана...

— То Майорко тому носа не втре... Тобі зараз їхати до Тернополя до адвоката розуміэш? Ні до кого більше... Розповідж йому всьо до чиста, як була комісія, що говорили сьвідки і що сказав я скажи, що тобі передав возний письмо як раз перед учора при сьвідках і поклич ся на Гладкого...

— Ой прошу пана тяжко мені їхати, я не маю крайцера, тепер передновок. Ябо на комісію позичив у Жида, коралї жінчині заставив... тепер страшенно тїсно...

— Мусиш їхати! — гримнув Копач і тупнув ногою. — Твоя справа добра і мусиш виграти! Ага! скажи ще адвокатови, що в паперах написано, що то тобі передали письмо як раз дві неділї... розуміэш?

— Не знаю, прошу пана як воно буде, бо бігме не маю з чим їхати... Навіть не знаю, кілько гроший треба...

— Треба найменше десятку...

Свердан ударив ся по полах,

— Я не маю десяти шісток...

Копач уже хотів виймити десятку і дати мужиквои, але здержав ся. Чи йому се випадаэ? Коли-б се вийшло на верах, взяли-б се за інтриґу против його настоятеля. Се взяв би хто за переступленэ против обовязків стану... Так не можна. Хотячи ставати до боротьби з таким чортом, треба мати чисті руки хочби від найменшої пилинки, бо се взяли би за велике пятно, і він упавби в тій чесній боротьбі... А знов не помогти, то все задавнить ся, пропаде. Пани будуть тріумфувати, але хлоп стратить до суду і те маленьке довірэ, якого саме через нього став набирати...

Копач ходив безрадний по хатї. Тепер заняло цілу його душу одно питанэ: відки роздобути хлопови гроший, яких сам не може йому дати, а які так конче потрібні в інтересї? То вже не була боротьба хлопа Свердана з паном Ґалецким за шматок поля, то була боротьба против цілої лайдацької системи, як загніздила ся в судівництві, боротьба за добру славу наших судів, за правду. Коли-б се мало устояти ся, він перший буде сьміяти ся з девізи: "юстіція фундаментум реґні"

він перший наплюэ на ту інституцію, якій посьвятив усі свої сили. І успіх тої боротьби залежить тепер від одної десятки. Така десятка сидить в його кишені. Лиш її виняти і діло скінчене. А він того зробити не може. Копач уявляв себе тим героэм, що стоїть на високій скалї і дивить ся, як долиною переходить вороже військо. Струтити би скелю в долину, і вона розторощила би ворогів... Але та скеля падаючи розторо... ла би і його голову... Чи він сьміэ вагати ся? Чи сьміэ в так рішучій хвилї дорожити своїм житэм? Так герої не роблять. Геть з ворогом, на те і житя не шкода... Ну, і що стане ся, як дізнають ся, що він, судовий урядник, намовив сторону і дав гроші на рекурс против резолюції свого шефа? Се можуть трактувати дісціплїнарно, і його каріэра в суді може бути запечатана. Чорт бери! Коли-б із за такого благородного діла прийшло ся покутувати, то начхать на цїлу інституцію, на всьо. Він тоді не хоче її знати і пошукаэ собі иньшого заняття. С... гадка навіть подобала ся Копачеви. От буде нагода пересьвідчити ся, чи в судовій інституції э правда, чи лише мертва формалїстика. Може всї його погляди були лише мріэю, що так би повинно бути, але воно так не э? Треба спробувати

Та чи йому можна покидати сю важну позицію, на якій його поставило провидінэ? Покидати так, щоб самому без потреби наражати себе на небезпеку? Коли ще був у Самборі при трибуналї і не стикав ся з простим народом, то полюбив судівництво за для правди, справедливости. Коли-ж пішов на повіт у такий глухий кут, коли пересьвідчив ся, кілько то лиха виходить для народа, то полюбив суд як інституцію потрібну для народа. Коли би такий суд полишити самим Журавським, було-б се велике нещастэ для його братів-селян. Він ходив по канцелярії роздумуючи над тим, а в слід за ним дивив ся безрадний Свердан, дивив ся на нього, як на свій одинокий ратунок...

Копачеви приплила добра гадка в голову. Він пішов до стола і на візитовім білэті написав таке:

"Прошу сему чоловікови дати конечно титулом позички 10 зл. Коли-б він не віддав, то се мій довг. Я йому дати не можу, хоч гроші у мене э. Причини поясню устно". Отже так подумав Копач: і камінь упаде, і ворога роздавить і я остану цїлий.

— З тою карткою підіть зараз до тутешнього пароха, він

позичить вам гроші... З Богом!

По відході Свердана, Копач став тверезійше роздивляти ся в тім, що стало ся. Він перевів розправу, видав засуд справедливий, упокорив гордого панка, постояв за хлопською справою. Одним словом, він сповнив як слід свою місію. А вмішав ся в діло один ледащо без чести і віри і попсував усе. І як би так хлоп не припильнував усього і прийшов по часї, в якім можна вносити рекурс, усе би пропало. Пан дістав би даремне ниву, а хлоп з закипілою під серцем кривдою ходив би до гробової дошки, нарікаючи на неправду.

— Чи поможуть що мої зусиля? — питав Копач сам себе, — чи пораджу я що против корупції таких Журавських? Кілько мене здоровля коштує такий день як нинїшний, а ся жертва зроблена для одної справи. Певне, таких як я не багато, а таких справ більше. Хибаж тому нїколи кінця не буде? Бо що-ж з того всього вийде? Чи сей злочин як слїд покарають, так щоб злочинник не міг більше грішити? Ледви. Піде рекурс, ухвалу знесуть, зміняють, хлоп виграє, а Журавський скаже: овва! не вдало ся раз на кілька лїт, се ще нїчого не значить. Що він мене не пішле більше на такі хлопсько-панські комісії, то певне, і що більше не буде в такім положеню, аби мої засуди змінювати, се також певне... І на тім буде конець. Одно лише, з чого може вийти свинство, то тех-тель-мехтель з тими реверсами. Свердан на щастє має сьвідків, коли йому доручили, а той факт, коли був похорон посьвідчить урядово сьвященик. Коби лише схотїли за тим пошукати. Але я прецінь цікавий, що з тим реверсом.

Копач придивляв ся ще реверсови, як до його канцелярії війшов той самий возний, що доручував...

— Пане Чубинський, коли ви були в Гайворонції з доручеными?

— Перед учор ..

— А тому дві неділї ви там не були?

— Нї. Тому дві неділї я був у Бурканові, в Котузові, ..ковї, в тамтім боцї...

— А чого-ж ви написали, що 14. мая ви доручили ухвалу провізоріяльну Галецкому і Сведанови в Гайворонції? От прошу... — Копач показав Чубинському реверс...

— То не я писав, прошу пана. Я того не міг навіть написати, бо як кажу, то було перед учора. Панови доручив я в

дворі, а хлопови таки на вулици, тоді якусь бабу ховали...

— А хто се міг змінити?

— Не знаю, я віддав реверси до подавчого протоколу.

Возний відійшов, а Копач набрав пересьвідченя, що то Журавського робота. Він упав в очах Копача ще низше, він уважав його за звичайного злочинця, що надужив своэї урядової власти, що кваліфікуэ ся під ключ. Копач хотів зараз піти до нього і сказати йому слова правди і зараз нині написати до президії, що з такими драбами служити не буде. Але згамував ся. Щоби з того вийшло? З нього зробили би авантурника, що нападаэ своїх настоятелів, а тамтой за той час поховав би кінці в воду... Хай ще пожде, аж справа вияснить ся. Вже силка наставлені, хай порядно засилить ся. Прийде рекурс. Коли лише добре написаний, за днем доученя мусять слідити, переслухають людий, возного, і все піде своїм ладом....

Копач затямив собі добре день, коли рекурс мусів війти. Той день проминув, а рекурсу не було. Копач був лихий на хлопську байдужність... "Помагай-же йому, коли він ледар не хоче свого діла пильнувати. Хлоп уміэ лише на долю наріка ти."

Минуло, вже два місяці, а про ту справу не було чути. Аж раз якось явив ся з иньшими гайворонськими людьми Свердан а Копач, побачивши його, таки не втерпів, аби не спитати

— Ну, робили що?

— Певно, що робив. Зробив мені адвокат у Тернополи...

— А резолюції ще нема зі Львова?

— Ще нема.

Копач пішов до реґістратури і тут довідав ся, що акти забрав пан презес до себе ще перед двома місяцями і держить у себе...

— То вже чортівська справа, пропадуть акти і все пропаде.

Сверданови велів заждати, аж усі порозходять ся. Не втерпів, аби не сказати йому:

— Свердане! з вашою справою робить ся свинство. Їдьте зараз до Тернополя до вашого адвоката і скажіть, що ваш рекурс ще лежить тут і нікому не снить ся відсилати його до Львова. А я ваш адвокат називаэ ся?

— Лучаковський.

— Ну, добре, зараз їдьте...

Свердан став чухати себе в потилицю.

— Та бо, прошу пана, мене вже тілько коштуэ той ан) терес...

— А кілько варта ваша нивка?

— Варта зо 200 срібла...

— Знаэте що... даруйте її панови, тай будете мати спокій, не треба буде лазити по судах, їздити до Тернополя. За нивку не бійте ся, не осиротїэ. Пан зоре, засїэ і голубити її буде як рідний тато...

— Та до прошу пана, я би не подарував, аби мав їхати до самого Найяснїйшого пана...

— А видите до Віднця їхали би, а до Тернополя вам за далеко...

— Зараз пополудни поїду...

І дійсно поїхав.

Адвокат, зміркувавши, що тут щось нечисте, подав урґенс до висшого суду у Львові. Написав, що рекурс внесений ще перед двома місяцями, що се провізорія, що не знаэ, що робити з полем під осінь. З того письма виходило таке, що ось то сам верховний суд залягаэ з полагодженэм справи... І зі Львова прийшло з підписом самого президента, аби акти предложити до трох днів під відвічальністю...

Журавський став, мов неживий. Він апеляції бояв ся страшно, і заки розпечатав яке письмо, що з відтам походило діставав трясці... Ходив весь день як зварений, передумуючи над тим, як би вийти з тої біди...

— Овва, не вдасть ся, то стане на тім, що Ґалецкий програэ, а я вже виграв, бо чейже не буде такий безличний, аби жадав звороту того, що дав. А зрештою я додержав обітниці. Маэ прихильну резолюцію, а за решту я не відповідаю. Хтож міг предвидїти, що хлоп буде такий зухвалий? Майоркови я накивав, аби рекурсу не робив, а за Тернопіль менї й не снило ся... Гільтаї, йойкаэ один з другим, що не маэ що їсти, а до Тернополя телепаэ ся, а потому голод... Я всьо предвидїв і обдумав, а про те не повелось... Чому нї? Рекурс спізнений і баста, бо внесений уже по 18 днях. Хлоп буде кричати, що нї, та ба, най собі знайде сьвідків на те, коли йому доручено на правду, тепер, як минуло вже два місяцї... Пожди, мудю, виграэш дудка на кокстелї!

Журавський заспокоэний таким міркованэм, виймив акти з шуфляди і став читати ще раз рекурс...

— Шельма, остро пише, видно, що не боїть ся мене. То дідько видумав тих адвокатів. Чи ми не дали би собі ради без них? Буде не легка справа. Та ще як хопить се в свої руки той кривоногий президент, то готов менї вязи зломити...

— А може би таки не посилати актів і зробити реляцію, що пропали десь? Таке нераз трафляло ся на сьвіті, Ба, але всї посьвідчать, що я забрав акти з реґістратури і сховав до шуфляди. То ще гірше, небезпечно... Ей що там! Пішлю! Най тїшать ся. Моя зьвізда ще не погасла і не погасне задля такої дурницї..

Він написав справозданэ, казав зараз переписати і вислати.

За тиждень прийшов наказ із апеляції, аби авскультант Копач переслухав возного і названих у рекурсї людий на те коли доручено рішенэ... Тепер уже Журавський справді налякав ся... Чому його поминули і ту делїкатну місію поручають судії підрядному? Видно, що йому не вірять. Коли-б він сам питав сьвідків, то питав би так, щоб нічого не тямили, а вже возний, то би таки мусів сказати так, як менї треба... Та нічого не поможе, хиба зробити прийдіте поклонїмо ся тому паничеви... Ото-б я собі наробив!... То тоби їздив по менї, як по лисій кобилї. Най слухаэ, а менї здаэть ся, що і його ніс тут нічого не винюхаэ...

Але Копач мав уже все приготоване. Він не лише візвав сьвідків, але й зажадав від уряду парохіяльного посьвідченя, коли був похорон Варгачки. Коли так зібрав усе до купи, післав зараз до Львова...

І не тривало знов тижня, як прийшла резолюція така, що Свердан виграв провізорію з Ґалецким, а начальникови поручили виправдати ся з цїлої тої загадкової справи...

Ґалецкий, діставши з суду таке письмо, аж пінив ся зі злости. Велїв запрягти конї і миттю приїхав до Журавського. Війшов до бюра лютий, знов з капелюхом на голові, і держачи письмо в руцї тицьнув ним під ніс Журавському.

— Що се значить?

— Прошу собі прочитати. Апеляція змінила мій присуд і признала право мужикови...

— А ти від чого?

— Що-ж, я мав робити? Їхати хиба до Львова і аґітувати за моїм першим присудом?

— Не моя річ, як і що, але ти взяв за се...

— Я нічого не брав, мій пане... Але, але, ви пане забули здіймити капелюх. Звертаю вашу увагу, що тут не гумно, але цісарський суд...

Ґалецкий станув, як пес над їжаком. Хотів його вхопити зубами і вколов ся болючо в морду... Приїхав сюди, щоб того лукавого скрібу зчесати, виганьбити, та ще й гроші відібрати, гадав, що Журавський зігне ся перед ним у дугу, буде оправдувати ся, просити прощеня, та може ще яку раду знайде, а він гороїжить ся, немов то не він узяв 300 ринських, а хто иньший..

— Якже тепер буде? — питаэ збентежений...

— Капелюх, пане, капелюх з голови, то найперше...

— Журавський! Ти здурів, чи жартуэш? Мені не до жартів.

— Мені те-ж. Я тут, добродію, не Журавський лише начальник у своїм бюрі...

— Чорт тебе візьми з твоїм бюром!... Я зараз їду до Львова і навчу тебе... ти... А ні, то зараз віддай, що взяв...

— До Львова не бороню їхати, але звертаю увагу, що після нашого права не лише той іде до цюпи, що бере, але й той, що даэ. Отже прошу їхати, посидимо оба в однім покоїку і буде нам веселїйше. А від наслїдків, то і шляхоцька корона не боронить. Те судили би присяглі, а там засідають і хлопи, а вони охотнїйше засудять пана, ніж такого худака як я... Прошу їхати, щасливої дороги... Впрочім я нічого від вас не брав...

Журавський вимовляв кожде слово з натиском, немов цїдив крізь густе сито, а воно врізувало ся в душу шляхтича. В своїй шляхоцькій бутї і простотї він не знав, що й давати не вільно, не припускав, аби був який суд на нього. А тут Журавський, старий юрист, показав йому таку чорну перспективу як ніч. Він, гербовий шляхтич перед судом хлопів, хамів, яких він лякав ся і ненавидів! Він знав, що вони би його спалили, зарізали як би закон віддав його хлопам під суд? Чи пожалїли би його? І то все за дурних триста ринських? Чорт їх бери. Лїпше того муравлиська не розпорпувати...

Ґалецкий змяк від разу і заговорив:

— Журасю, радь, що робити?

— Нема ради. Можна би ще до Відня, але ані я, ані ти не хотіли-б того. То бачищ готово бути зле... От мені роблять... дісціплінарку за те, що я так безпідставно змінив рішенэ мого підвладного, що я так зволікав з предложенэм рекурсу, а найтяжший пункт, то з тим дорученэм...

— Отже кажи виразно, що тобі воно ненаручно, аби справа йшла до Відня, а не мені...

— Ой ні, вибачай, ми вже держім ся разом, по братерськи! Разом наварили пива, то й пиймо брудершафт у купі... Ти хоч би й як відхрещував ся спільництва, то таки я буду держати ся твоэї могучої поли. А за тим промовляэ ще й те, що я для себе нічого не робив... Ти мене розуміэш?

— Ну, то вже не буду нікуди писати... пропало!

— Твоя роля ще не скінчена. Зачинай уже від тепер. Ти шляхтич і маэш у висших сферах конексії. Ще не минув той час, що шляхтич, эзуіт і баба трафлять усюди... Отже ти поїдь, серце, до Львова і старай ся ту справу затушувати... Подумай, щоби стало ся, як би вони там сю річ розбабрували. Як кажу: коли мене будуть тиснути, то я тебе не попущу ся, обом нам буде лекше. А друга річ така... Хоч би мене самого лише усунули, або перенесли з відси, то суд таки тут остане. І прийде на моэ місце другий, із тих уже новомодних судіїв, бо такі як я, що з мандаторів вийшли, вже виводять ся. Такі то не схочуть іти вам панам під лад. А тоді хлопи рушать ся на вас з процесами цілою хмарою. Тоді то й адвокат який може на безпечно тут осісти, буде мав що робити. А табулї тут ще нема, нема й табулярного трьохлїтного засидженя. Отже все те, то ви шляхтичі-обивателї з таким трудом в протягу не цілих трицяти літ придбали, все хлопи відберуть назад... Я-ж помагав вам провізоріями лише, а се така фастриґа, що вшивши добрий процес, можна її без труду випороти... Порозумій сю фатальну перспектину... Отже ти, серце, постоявши у сильних сього мира за мною, зробиш також в інтересї своїм власнім, цілого повіта... Почисли, що коли-б такі Копачі, — а їх уже що раз більше по судах, бо сюди шляхта не хоче вступати, лише демократія, — коли-б такі Копачі стали судити хлопські справи, то домінїюм гайворонецьке утратило би яких 120 морґів ґрунту на користь хлопів, а се було-би трохи за притяжко, правда? Отже бороничи мене, бorigиниш тим са-

мим себе і всю шляхту сього закутка. Бірониш давню систему... Послухай, коли вже на те зговорило ся. Ти мене вважаэш підлим, кубаняром, що за гроші продав би маму, а то несправедливо. Я лише бороню системи. Так. Я виховав ся в тих часах, коли лише шляхтич був чоловіком, коли тенденціэю уряду було йти шляхті під лад, бо вона називала ся виключно підпорою державного ладу і трону без огляду на те, чи на троні сиділи Габсбурґи чи Пясти чи Ягайлони. Шляхта не крила ся з тим, що невигідну собі династію може змінити, і тому вона була небезпечна, і тому треба було їй годити як болячці, аби не взяли шляхту за чуб демаґоги... Надто я служив як мандатор панам і привик не лише робити для них, але брати від них як і давнійше... Отже я змагав ся і змагаю ся допомагати шляхті, і тому так поступаю з прінціпу за для системи: пан мусить держати хлопа в карбах, бо інакше сьвіт переверне ся...

— То все може бути правда, лише то не правда, щоб нам австрійський уряд догоджав... Ми досить натерпіли ся від нього. Нас вішали, наші привілэї повкорочували...

— Бо часи змінили ся, і демаґоґія напирала, але тепер то ви таки горою...

Ґалецкий не сказав уже нічого. Розстав ся з Журавським мирно і обіцяв поїхати до Львова.

XXXIV.

Журавський знав, що така протекція, як шляхоцька, дуже поможе. Ґалецкий поїхав і справді походив за справою так, що скінчило ся на нагані за недопильнованэ актів, які хтось там, — розуміэ ся; що виновника не можна було знайти, — закинув і перемінив дату на реверсі... Ґалецький хоч як ненавидів Журавського і гордував ним, як лише гербовий шляхтич таким кавзипердою гордувати може, а таки признав йому рацію, що чорт знаэ який буде його наступник, то й заняв ся його справою щиро, порушив усе, зужиткував усі свої знайомства, поки не доконав свого. За те Журавський дав йому уро-чисте слово, що всї шляхоцько-хлопскі справи сам судитиме і Копачеви не дасть навіть понюхати...

Отже справа стояла по давньому. Копач ніколи з Журавським не стикав ся, не говорив, і лише чудував ся, як ся важна справа могла так сухо перейти.

Ґалецький, переболївши сю одну провізорку, за яку мусів ще хлопови заплатити кошти, тріумфував і робив своэ дальше, а хлопи знов програвали.

Галецький, хоч йому все вело ся по давньому, не міг забути дізнаного сорому. Він був лютий в першій лінії на Копача і хотів навіть приставити йому стільця, як ходив за справою Журавського, але тодішний президент апеляції, коли йому стали підшептувати на Копача, сказав лише: "Дайте мені фактів, бо я не вірю. Шмід не міг його нахвалити ся". Отже не вдіявши нічого, Галецький звернув свою лютість на Свердана і на того, хто його до того міг намовити. Копач чейже за ним не їздив, то був хтось домашній. І звернув своэ підозрінэ на Павла Гладкого. Се одинокий письменний чоловік у селї. Він зайда, вештав ся по сьвіту, набрав ся революцийних кличів і тепер бунтуэ народ. І справді сей Гладкий прийшов сюди перед двацятьма роками. Купив поля за готівку, оженив ся тут з хлопською дівчиною богачкою, і що незвичайне, навчив її читати. Він вправді сидів смирно, випрошував ся при виборах на радного, не хотів ніяких почестий, але коли який мужик прийшов порадити ся, то радив охотно. З дідичем не заходив собі ніколи. Хоч як Галецкий мав на нього око і його служба, не могли його ні на чім прилапати. Сам отже не міг проти нього виступити, але шукав нагоди, аби підставити кого другого. І знайшов. Слуги довідали ся, що Гладкий десь колись там сказав одному сільському пяниці: ти пянице! Пан прикликав мужика до двора, дав фіру дров за те лише, аби Гладкого заскаржив за зневагу чести. Сам же поговорив з Журавським: "Того Гладкого треба навчити, бо то небезпечний бунтар і вся біда в селї з нього походить. Коби не він, то иньші хлопи були-б як вівці". Журавський вишукав жалобу на Гладкого і зробив собі свій знак.

Прийшов день розправи. Гладкий не міг собі ніяк нагадати, чого від нього хотять, бо з візваня, яке задля ощадности писало ся на шматку паперу завбільшки почтового рецепіса, не міг нічого зрозуміти. Але побачивши підпис Журавського прочував якесь лихо, і взяв з собою гроші, а жінці наказав, аби не дуже розпадала ся, як би нинї вечір, або й завтра не вернув...

Журавський казав писареви викликати всї справи, а потім поставив на першому місці справу Гладкого...

— Називаэш ся?

— Павло Гладкий.

— Винен эсь?

— Не знаю, о що ходить...

— Ти назвав Микиту Набережного пяницею...

— Не тямлю, чи я з ним коли балакав, а як би й назвав пяницею, то не помилив ся, бо він таки пяниця э...

— Мовчати! Як сьміэш, ти хамуте, так відзивати ся?

— За позволенэм, пане начальнику, передівсім я не хамут, лише обиватель австрийський, і зневажати себе не позволю нікому. А далї прошу менї не тикати..

— Ах, ти драбе, бунтарю! — заверещав Журавський і заки Гладкий отямив ся, прискочив і вдарив його в лице, але ще скорше відскочив і сховав ся за стіл...

— За зухвале поведенэ в судї 7 днїв арешту, а за зневагу Набережного три місяцї арешту, йдеш зараз на кару...

Гладкий не міг прийти до себе. Що стало ся? Його в судї зневажають і бють при людях по лицї? Його, вислуженого вахмайстра з великою медалею за мужество... Се хиба якийсь прикрий сон... Він ще не стямив ся як Журавський крикнув на возного:

— Зараз замкнути!

Возний узяв Гладкого непритомного за плече і вивів до сіний. Тут були люди і з Гайворонки і не могли з дива вийти, що такого статочного і письменного господаря публично зневажено...

А Журавский був рад, немов його хто на сто коний посадив Вже тепер Ґалецкий повинен бути задоволений і повинен те-ж знати ся на чемности... Йому то нераз приходило ся бити мужиків у лице, але такого проводиря вдарити, то називаэ ся сатисфакція. Він впраздї посьмів би пожалувати ся висше, але заки висидить три місяцї і сім днїв, то все задавнить ся, а задоволенэ таки э. Вдарити звичайного мужика, то йно рука болить, але вдарити проводиря, то те саме, що вибити цїлу громаду інтелїґентних мужиків. А тих Журавський страшенно ненавидїв. У нього інтелїґентний мужик, то така аномалїя в природї, як пр. таньцюристий віл... Хлоп сотворений до плуга, до вил, але як навчить ся, то стаэ небезпечним чоловіком. Сей недовчений мужик, коли справдї щось уміэ, най іде на писаря, на возного, най ходить у сурдутї, а коли ходить таки

в опанчи, то се дуже небезпечна птиця...

Так міркував Журавський, заки викликав слідуючу справу. Всї обжаловані тремтїли побачивши такий злий початок. Вони з сльозами просили у своїх обжалувателїв прощеня, і мало таких було твердих сердець, що мимо просьби не уступили. Иньшим стало страшно жаль і повиходили з канцелярії.

Та на диво Журавський зараз при другій справі показав ся таким лагідним як вівця. Він уже одним заспокоїв себе на цілий тиждень...

Коли Гладкий вийшов до сїний, його овіяло сьвіже повітрэ і він отямив ся.

— Перепрашаю, — каже до возного, — але я верну ся зголосити рекурс...

— Не можна, — крикнув возний заступаючи своэю особою двері до канцелярії. — Пан презес казали замкнути, то так мусить бути...

— Рекурс кождому дозволений, — каже Гладкий і вже брав ся усунути возного від дверий.

— Кажуть: не можна, махай до арешту...

Гладкий не спирав ся більше і вийшов на подвірэ, та замість іти через подвірэ до арештів, попростував до брами.

— Гей чоловіче, не туди, нї, от там на право, та де йдеш?

Але Гладкий буцїм то не розумів і йшов далї, а коли відійшов кусник від возного, побіг бігцем. Возний зміркував і побіг за ним. Але вже було за пізно. За ворітьми стояв осїдланий кінь Гладкого, на якім він приїхав сюди (він їдучи де сам, любив їздити не фірою, а верхом). Кінь був припятий до якоїсь гайворонецької фіри... Гладкий відвязав узденицю і скочив на коня як молодий, заки возний прибіг до ньогоо...

— Чоловіче, не труди ся даремно, бо ти чейже пішки не зловиш вислуженого вахмайстра на кони, — крикнув возному. А відїхавши троха пристанув і каже:

— Кланяй ся пану начальникови і таки заповідж від мене рекурс і жалобу за мою зневагу, якої я не дарую...

Возний крикнув на людий:

— Тримай в імени права!

Але ніхто на те не зважав. Усї були раді, що бодай один чоловік не дав ся...

Гладкий пігнав вихром до Гайворонки.

Возний постояв хвильку і вернув з довгим носом до су-

ду. Вийшов до канцелярії і замельдував "покорнэ" пану пресесови, що арештант утік.

Журавський аж підскочив:

— Возний за то відповідаэ. Я вас навчу! Аби мені арештант був... Що, виломив крату, чи що?

— Та ні, то той, що його пан презес нині засудили... втік мені на дорозі..

— Зараз пошукати його в якім шинку і привести...

— Ого! сів на коня і пігнав вихром до Гайворонки. То, прошу пана, вислужений вахмайстер і вміэ їздити. Ще сказав мені, що заповідаэ рекурс проти вироку.

Журавському забігали мурашки поза спину. Такий готов не дарувати, та ще як буде оставати на волі.

— Зараз видам наказ до жандармерії, аби його спровадити. Таке зголошенэ рекурсу нічого не значить, він повинен був сказати се до протоколу... Пиши до жандармерії на друку! — каже до писаря.

За десять хвиль мандрував возний до постерунку жандармерії з наказом спровадити безпроволочно Павла Гладкого на кару.

— Щось тому старому злодіэви зачинаэ не вести ся, — думав собі возний ідучи. — О сей справді може йому наварити пива!

На постерунку був усього на всього один жандарм. Він узяв наказ і став його записувати до протоколу.

— Пан презес казали, аби зараз спровадити, — каже возний.

— А кого я пішлю? Хиба кухакру, бо мені не вільно постерунку лишити. Впрочім то нічого наглого. Можна й завтра, він не втече. І так мої товариші вернуть з патролї може аж вечером, а може і в ночи. Впрочім як верне комендант, то най робить що хоче...

А Гладкий уже давно був дома. Він велів синови запрягати до воза, а сам збирав ся в дорогу. Видобув із скрині свої грамоти військові, три ордери, взяв гроші і сьвяточний одяг, запакував усе в скринчину і виніс на двір.

— А ти куди, Павле? — питаэ зачудована жінка.

— Тихо ша! нікому ані слова! Я їду до Тернополя, а з відтам просто до Відня до самого цісаря. Той воловокий грубань зневажив мене, ударивши мене в лице і засудив на три

місяці до арешту і я йому покажу, по чому локоть. Поки мене не зачіпав, я сидів тихо, а тепер най вибачить. Так менї Боже допоможе! Слухай Марто, як би хто за мною питав, то скажи, що я поїхав до Бучача до адвоката, чуэш?

— Та де-ж так нагло? Може би підіждати до завтра, я не маю нічого на дорогу для тебе.

— Ага! За годину може тут бути жандарм за мною, а як мене той злодій візьме під ключ, то пиши пропало... Їду зараз. Нині ще даси собі ради без мене, а в ночи верне Петрусь, то тобі розповість, як і що робити...

В тій хвилї станув на порозї хати молодий, плечистий парубок, з батогом у руці.

— Їдемо, тату?

— Їдем!

Він поцілував жінку і дїти і вийшов на подвірэ. Два добрі коники запряжені до зелїзного легкого воза порпали нетерпеливо землю. Гладкий скочив на віз. Петрусь зробив перед кіньми бичівном хрест, поправив упряж і скочив на віз...

— Коли вернеш? — питаэ з порога жінка.

— Як Бог дасть...

Молодший синок отворив ворота. Рушили з місця, а Марина перехрестила їх на дорогу..

Петрусь як вправний фірман пускав зразу коний поволи, поки не розійдуть ся.

— Петрусю, — каже Гладкий, — у мене жандарми на пятї. — Петрусь не сказав анї слова, лише рушив віжками і цмок нув, а конї рушили як вихор лишаючи за собою туман пороху.

На перехрестній дорозї гукнув Гладкий:

— До Тернополя! — і Петрусь завернув вісьта.

Петрусь нї одним словечком не сьмів спитати батька за чим так нагло виїхали з дому. Гладкий дуже любив свої дїти і поводив ся з ними по людяному, але держав їх по військовому і коротко. А син знав добре, що як можна йому се знати, то батько певно скаже.

— Здержи вже конї, — каже батько, коли вїхали в тернопільський повіт. І тодї розповів йому до чиста, яка йому сьогоднї трафила ся пригода і чого їде.

— Лиш ти синку держи язик за зубами і нікому не говори, хиба лиш матери... До дому вертай осторожно, бо туди

крутять ся конокради. Особливо нікого не бери на фіру, бо то ріжні люди бувають... Дома ґаздуйте як знаэте. Я там довго сидіти не буду і верну найдальше за тиждень. До тебе напишу, то виїдеш до колії до Тернополя. А всім кажи, що я поїхав до Бучача робити рекурс...

У Тернополи заїхали до заїзду і Гладкий пішов до міста. Зайшов просто до адвоката і розповів йому все до чиста..

— Ну, ну, я вже трохи знаю. Тут був у мене один гайворонецький з рекурсом — ну, ну, файний у вас суд, нічого казати.

— То певно Свердан.

— Атак, так, Свердан, ну і що?

— А що-ж, відібрав у пана поле, а пан лютить ся — Що-ж мені тепер робити?

— Треба зараз зголосити рекурс, бо потому буде пізно і жандарм стягне вас на кару.

— А як рекурс зголосить ся, то вже не стягне?

— Тоді вже ми безпечні. Зараз мусите вертати домів...

— Ні, я верну аж за тиждень... Я їду просто до цісаря...

— Та чого? На те ще час. Як би і в Тернополи при апеляції засудили, то що иньшого, а тепер не треба...

— Я своэї зневаги не дарую. Я служив дванацять літ при уланах і вийшов вахмайстром, у мене на грудях три медалї. Я беру 20 кр. на днину за мою медалю, то-ж не позволю зневажати себе.

— За вашу зневагу можна те-ж скаржити, а й се вам зроблю.

Гладкий попрощав ся і вийшов. Зайшов до заїзду, попрощав ся з сином, узяв скринку і потяг на дворець. Найбільше його тішило, що по зголошенім рекурсі ніхто не сьміэ його чіпати, а він що другий день ходити-ме до Журавського і питати ме, коли його термін. Аж на другий день пополудни, як уже Петрусь вернув із Тернополя зайшов на обійстэ жандарм.

— Де ваш чоловік? — питаэ Марти.

— Поїхав до Бучача до адвоката.

— Ага! певно зробить рекурс. Та певно, де-ж таку йому кару вліпив... а за що то?

— Сама не знаю. Дістав чоловік форлядку, з якої не можна було зрозуміти, чого хотять... А по тому не знаю, що стало ся. Приїхав з Вишнївця і зараз поїхав...

— Ну, коли так, то бувайте здорові... А коли чоловік верне?

— Не знаю.

Гладкий вернув аж за тиждень, так як сказав. Був дуже рад із своэї поїздки. Був у цісаря на авдіэнції і розповів усе до чиста, та ще й письмо передав, яке йому в Відни написали. Цісар був з ним дуже ласкавий, розпитував за його медалї, за що їх йому дали і дуже се вподобало ся всім, що Гладкий, хоч у хлопській опанчи, а так ще по німецьки говорить... Цісар узяв від нього письмо, і казав їхати спокійно до дому...

З цілого села сходили ся люди і допитували ся. Вони всї робили собі великі надії з тої поїздки, бо все-ж таки Гладкий не той чоловік, щоб говорив лише за себе, а не сказав і за иньших, а їм також кривда.

За кілька днів випало Гладкому поїхати до Вишнївчика. Та коли лише показав ся коло заїзду на ринку, приступив до нього жандарм і приарештував.

— Вибачайте, пане Гладкий, але у нас э наказ спровадити вас на кару...

— Нїчого з того не буде, бо я зголосив рекурс, і вирок ще не правосильний.

— Того я не знаю, бо наказ не був відкликаний. Ходіть до суду, най вас там випустять...

Пішли. Гладкий ждав, аби його повели до пана начальника, а нї канцеліст анї возний не хотіли йти, бо пан начальник мав гостї: була то звичайна лїбація, яку ми вже бачили..

Канцеліст не знав, що робити. Він знав, що з Тернополя надійшло зголошенэ відклику, але він сам не хотів розпоряджати ся, отже коли був наказ привести його силою до арешту, а начальник мимо зголошеного відклику наказу не завернув, то видно, що то нічого не значить. А що не мав його на разї де подіти, то казав возному замкнути Гладкого до арешту.

Був то день терміновий і багато народа товпило ся коло суду. Між ними були і гайворонецькі. Коли побачили, що Гладкого привів жандарм, а потім його замкнули до арешту, всім помоторошнїло на серці... Ото-ж то, і до цісаря їздив, і обіцяли йому, а таки лихо його не минуло. Та вже як такий ордерований чоловік як Гладкий не міг собі порадити, то що-ж їм бідним, темним мужикам робити? Людий огорнув жах. Во-

ни не так жалували за Гладким, бо вони сиділи цілими місяця ми, хай і він посидить, але їм жаль було того, що всї їх надії розвіяли ся як мрака, що нїчого їм сподївати ся, бо хлоп нїколи не знайде правди.

А тимчасом Гладкого замкнули в смердючій, нехарній казні, в якій він ще з роду не сидів. Гладкий був сердитий, хоч не знав на кого сердити ся. Але-ж жандарм нїчого не винен, бо він лише зробив свою службу. Канцеліст не винен, отже лише той пяниця так над ним збиткуэ ся... Ну, то треба потерпіти. Аби прийшло ся сидїти і цїлі три місяцї, то й слова не писне, аж потім упімне ся за своэю кривдою, бо він вірив у те, що йому сказав адвокат, що перед правосильністю засуду замикати нїкого не вільно.

XXXV.

Жалооба Гладкого внесена до трону пішла звичайною дорогою. З кабінетової канцелярії пішла яко "пильна" до міністерства справедливости, а звідси до львівської апеляції, а поручнэм розслїдити справу і предложити зараз.

Президент апеляції аж скакав з лютости прочитавши поміщені там зажаленя і замість вислати їх до суду вишнївчицького до справозданя, він рішив ся скрутити вязи Журавському. Прикликав отже старшого радника і не кажучи нїчого подав йому письмо. Сей прочитав уважно і питаэ:

— Що менї з тим робити?

— Ще питаэте? Зараз їхати до Вишнївчика, перевести строгу контролю суду, і коли що найменьше покажеть ся з того тут написаного, зараз суспендувати, а акти віддати прокураторови. Досить менї того! — тупотїв ногами президент. — Панове все його обороняли, але я давно знав, що там погано. І те самовбійство адюнкта, і та афера з тою провізоріэю даэ богато до думаня... А тепер треба менї того, щоб жалоби йшли аж через цісарську канцелярію? Як я виправдаю ся, що таке цілими лїтами діяло ся в моїм окрузї? Скандал... Засуспендувати, а веденэ суду віддати авскультантови на разї...

Радник уклонив ся і вийшов лагодити ся в дорогу... Він поїхав до Тернополя, поступив до президента суду окружного, розповів йому, зачим приїхав, а потім фіякром пігнав до Вишнївчика.

Було вже з полудня. Люди все ще ждали на розправи, а пан презес усе ще не мав часу... Того дня було якесь спеціяльне сьвято і тому лїбація продовжила ся... Забавляли ся так весело, що й не почули, як на подвірэ суду заїхав фіякер, а з нього вилїз незнайомий пан і пішов просто до бюра начальника. Війшовши до середини, аж онїмів з дива над тим, що тут побачив. Звичайна компанія Журковського пяна до нестяму гуторила голосно, а дехто співав. Нїхто нїкого не слухав, а хотів, щоб його лише всї слухали. По помості повно поперевертаних порожних фляшок, кусників хлїба і костий з печенї. На бюрку начальника на паперах стояли порожнї тарелї, полумиски, чарки.... Журавський стояв зі склянкою вина на серединї кімнати і ладив ся говорити тоаст. Побачивши незнайомого собі чоловіка, він гукнув сердито:

— Чекати там, аж покличу, тепер не маю часу...

Радник закипів гнївом, але здержав ся..

— Чи тут бюро начальника суду? Я. Н., радник апеляції, маю до пана начальника маленьке дїло....

Журавський задеревів.. Він хитав ся на своїх тоненьких ніжках, завертав очима на всї боки, аж сьвітив білками, шукаючи у своїх приятелїв поради і помочи... Рука його дрожала і вино розливало ся по помості. Не в силї був промовити слова. Піятика і така несподїванка відняли йому мову і корч давив за горло. Йому почорнїло в очах, зашуміло в голові і він почував що за хвилю зімлїэ...

— Панове будуть ласкаві лишити нас самих, — каже радник до присутних, — ми будемо трохи урядувати. Перепрашаю панів, що я сьмів перешкодити веселій забаві, але я дуже спішу ся, бо менї далеко до дому...

Журавський трохи прийшов до себе і не знав нїчого мудрійшого сказати як: — Може лямпочку вина з нами?

— Перше урядованэ. Прошу! — сказав радник до збентежених гостий показуючи на двері.

Пани вийшли колихаючи ся на ногах і тепер остали самі Журавський і непрошений гість зі Львова...

— То ви так урядуэте, пане начальнику?...

— От, прошу менї вибачити, так по працї задля віддиху, — буркотів опянїлим язиком Журавський.

— А ті люди чого там ждуть?

— Не знаю, далебі не знаю, те хлопство все облягаэ суд,

тут нема адвокатів, лише покутні писарі, то-ж я, пане добродію, аби такий визиск спинити, навчив їх робити скарги протоколярно.

Радник розсьміяв ся в голос:

— А се нині списані протоколи? — і показав на порожні бутельки. — Возний!

Возний явив ся і випрямував ся при дверех:

— Попросити сюди пана авскультанта!

Возний пішов.

— Ми тут страшно працюэмо, — говорив як у горячці Журавський. — Воно так здаэ ся, що суд малий, а направду суд великий, а лише дві сили концептові.

Радник відчинив двері і прикликав мужика з краю.

— Ви чого тут чекаэте?

— Термін, прошу пана комісаря, ждемо від ранку.

Радник узяв з рук мужика візванэ. Воно було на 8. рано.

— Добре, відійдіть... Кілько ви нині справ перевели від рана?

Журавський не знав що сказати. Він вибаранив на радника очи, а потім став лебедіти крізь плач:

— Ласки, милосердя, далебі лише нині так забув ся...

На се надійшов Копач. Він не знав анї чого його киче, анї хто.

— Радник апеляції Н., мило менї вас пізнати.... Я просив вас сюди в урядовій справі... Ви обнимаэте зараз в тій хвилї ведене суду, бо пана начальника в тій хвилї суспендую в урядованю...

Журавський зомлїв і повалив ся на землю. Копач кинув ся тверезити його. Прибіг і возний і в двійку відвели його на софу. Зробив ся галас. Прибігла панї радникова і стала бідкати ся коло мужа. Тимчасом радник пішов до реґістратури і став переглядати реферати Журавського. В однїй вязанцї актів знайшов два тотожні реферати. Один був писаний рукою Копача, другий рукою Журавського. Радник слїдив за причиною того і остаточно дізнав ся, що коли справа Копача мала йти до апеляції, то він брав його еляборат, переписував на чисто, а Копачів поки що ховав. Тому то останнїми часами в апеляції не могли начудувати ся, що робота Журавського така солїдна, бездоганна. Коли-ж акти вернули зі Львова, то він хо-

вав своэ, а вкладав натомість роботу Копача. В тім однім випадку зайшла якась помилка і в актах були оба реферати. Тимчасом у тих справах, які переводив сам Журавський, були або самі засуди заочні, або угоди. В карних справах лежали цілі копиці непредложених до апеляції справ від кількох літ, хоч люди і повідсиджували свої кари....

Сеї днини полишив радник Журавського в спокою, а що вже була пізна пора, то перервав дальше урядованэ. Йому товаришив усюди Копач, як новий управитель суду.

— Мій пане товаришу, порадьте, де би я тут примістив ся на ніч... Чорти най візьмуть таку комісію! Я в корчі хиба спати не буду, бо я дуже дразливий на низшого сорта зоольоґію.... Може тут буде яка хата у якого міщанина?

— Тут міщан нема, самі селяни, але коли не погордуэте, то прошу до мене, я маю дві кімнати...

— Хиба-ж ви самі?

— Ні, я маю стареньку маму при собі, але се не шкодить. У мене буде пану радникови так вигідно, як лише в Вивнївчику може бути.

— Я вам дуже зобовязаний. Вірте мені, що не люблю нікому докучати, але мус то великий пан....

П. радник, львівский родич, не мав понятя і не міг собі уявити, як концептовий урядник може мешкати в селяньскій хаті. Насамперед дуже цікаво оглядав її зверха, а коли йшов до середини, то зігнув ся, хоча не був надто високого росту. Йому здавало ся, що вступаючи сюди, мусить завадити головою об одвірок. Перейшов сїни з глиняним помостом і війшов у хату знов згинаючись. Порозглядав ся всюди і сїв на деревляне крісло.

— Я таки трохи нинї змахав ся, — заговорив він —, мене дорога дуже мучить...

— Зараз по вечери підемо спати, пане раднику, а вже завтра підемо трохи перейти ся і я покажу вам усе, що тут варто видїти.

— Ой, не згадуйте менї про завтрішний день. Буде тут робота, буде. Я лиш трохи перетряс реґістратуру, то вже аж менї голова крутить ся. А що буде в депозитах?

В тій хвилї війшла з кухнї Копачиха. Вона була одягнена трохи з міщанська.

Радник не знав хто се, гадав, що то ґаздиня. Копач по-

спішив ся представити її.

— Се моя мама, а се, мамо, великий гість зі Львова з висшого суду...

— Витайте нам, панонько, в нашій хаті. Та чим ми вас приймемо як слід, такого знатного гостя?

— Нічого, пані-матко, нічого. От спасибі, що в хату приняли, а то прийшлось би спати десь на жидівській лаві.

— Забавляйте ся як самі знаэте, а моэ діло в кухни.

— Чому ви не жените ся пане судіэ?

— Ще не наспів час. Стану адюнктом, тоді оженю ся конечно, а поки що треба самому бідувати.

— Маэте рацію! Воно би можна і тепер знайти вам таку грошовиту партію, що могли би жити достатно, але хвалю вас за те, що не хочете бути залежним від жінки... Адюнктом і так невдовзі зістанете, бо ви у нас так записані, що лише вам ґратулювати... Та я вертаю до нашої прикрої теми... Скажіть мені, чи сей Журавський справді такий шельма, чи лише так його взяли на язик?

— З сього, що пан радник нині мали нагоду доконати ся, можна мати понятэ, що то за чоловік. Скажу коротко, що то пятно, ганьба для нашого судівництва. Хоч як я люблю судівництво, хоч я втратив для нього найкращі дні свого житя, пняв ся сюди о голоді і холоді, а таки приходило мені на гадку виступити зі суду, бо мені соромно було служити враз із такою огидою...

— І ви все те знали давнійше?

— Знав і то не з оповіданя, але з власного досьвіду...

Чому-ж ви не зробили з того ужитку?

— І про се я думав, але здержав ся, хоч сам себе картав за те, що супротивляю ся сам собі, своїм прінціпам. Я мусів против своїх засад піддати ся нездоровим поглядам нашої суспільности на квестію денунціяторства...

— Се правда, взяли би вам се за зле, що доносите на свого настоятеля... Се у нас не уходить... Иньша річ як би в своїм урядованю попали на щось...

— І таке трафляло ся. — Він оповів історію провізоріяльного процесу Свердана.

— І сього вам не випадало робити. Хлоп зробив рекурс і виграв...

— А коли-б був не зробив рекурсу, як водилось в тисяч-

них випадках? Була-б ще одна пляма на нашім судівництві.

— Ну, що-ж — мовив усьміхнувши ся радник. — Не зроби ли ви, то виручив вас простий хлоп...

— Який хлоп?

— Го го, то довга історія. Якогось тут Гладкого засудив на три місяці арешту і навіть не дав йому зголосити відклику. Хлоп утік возному з під руки в дорозї до арешту і поїхав просто до Відня до цїсаря. Там вніс жалобу на цїлий аршин, ну, а звідтам як впаде до нашої апеляції який камінчик, то він дуже важкий. Наш старий був лютий страх що під його режімом таке водить ся, і що про се аж у Віднї довідали ся. Тих кількох непотребів треба було давно попенсіонувати, та знаєте... ощадність, то його девіз. Іменувати би нових, а тут шкода гроший... То, бачите, така аномалія, що де-хто хоче авансувати, збирати похвали, ордери за те, що підвладних морить голодом.... Гадаєте, що він не знав, який Журавський і що таких ремanентів мандаторських є ще декілька? Знав, але дивив ся крізь пальцї...

— Отже, добродію, щоб з того вийшло, коли-б я був доніс? І так про се всї знали, а ніхто не робив з того ужитку... Наша бюрократія не може забути того девізу: “квод нон ест ін ак тіс, нон ест ін мундо.“ Отже коли-б злодій таки крутив ся прокураторови поміж ноги, він його не вхопить за чуприну, поки не має донесеня означеного номером ексгібіту... А з донесенями ми дуже обережні. Доносимо лиш в наших личних справах коли нам наступлять ногою на карк. І то ще беруть нам за зле.. Коли-ж би хто видячи, як злодій окрадає сусідів, доніс власти, тоді назвуть його денунціянтом. Такого гірше будуть оминати, як самого злодія, на якого він саме доніс... Се наша недуга моральна. Поки з неї не вилїчимо ся, не поступимо анї кроку вперед.. Є падлюки в суспільности, ошуканець на великий камінь, судія хабарник.... Ті злочини не допікають однїй одиниці, але загалови. Ба що більше. Ті, що хотїли би уходити за чесних людий і такими є, жиють мирно з тим падлюкою, приймають його у себе, подають йому руку.. Чи се не дивно і сумно?

— Певно, що сумно, а однак...

— Зі всїх теорий кари я признаю раціональною лише теорію превенційну. Злочинну одиницю треба по просту в інте-

ресі публичнім зробити нешкідливою для загалу, усунути небезпеку, яка всім грозить... До того повинна причинити ся кожда одиниця тої суспільности, бо то її інтерес також. Коли-б усі так на річ дивили ся, не було-б ошуканців хабарників.

— Ви ще на одну річ не звернули уваги, мій друже. Не все можна комусь доказати, що він злочинець, а не доказавши можна наробити собі біди, се особливо трафляэ ся при хабарстві: на те, що хтось даэ а другий бере, звичайно нема сьвідків.

— А, добродію, то вже друга річ, тут винно наше законодавство...

— Як?

— Ось як. У нас э параґраф, що не лише той підпадаэ карі, хто хабарі бере, але і той хто даэ...

— В тім рація... Треба відстрашити тих, що хотять урядника звести з простої дороги, спокусити....

— Ха! ха! ха! — засьміяв ся Копач, — в тім власне не рація... Ми маэмо такі постанови, що певна катеґорія людий маэ більшу охорону правну, як хто иньший серед таких самісіньких обставин. До такої спеціяльної охорони спонукав законодавця пр. брак досьвіду дотичної одиниці. Скажу один примір: уведенэ малолітної дівчини, розпоюванэ недолітка буваэ гострійше каране, як уведенэ повнолітної жінки і т. д. Але ми караючи того, хто даэ хабарі, беремо урядника в оборону перед покусою... Хто з них сьвідомійший того, що робить: чи той юридичний анальфабет, якому здаэ ся, що можна урядника купити, чи той юридично-образований чоловік, що вчив ся того параґрафу на память: хабарів брати не вільно, а як вступав у службу, то присягав, що законів (отже і того §.) берегти буде? Чи урядник то дівчина, яку треба перед спокусою огорожувати параґрафами? Пане раднику, знесім той другий §., а тоді побачимо стільки хабарників, що всім праведним урядникам волосэ стане на голові. Всім здаватиметь ся, що се Содома і Гомора, і крикнуть в один голос: Господи спаси град сей і помилуй!...

— Ви се дуже цікаво представляэте... Але забуваэте, які то вийшли би надужитя з того. Даючий вийшов би безкарно, хоч він брав участь у злочині...

— Правда! А чи можна би зробити так: лише той даючий хабара вийде безкарно, хто видасть того, що взяв?

— А "раціо леґіс?"

— Така сама, як напр. при газардовій грі в карти, або і при головній зраді: хто хоч би і брав участь у тім, донесе вла сти, той безпечний від кари. Законодавець уважав, що меньша вийде небезпека, коли-б один винуватець уйшов карі, ніж коли-б сам злочин був невідкритий. Ото-ж порівняймо тепер одно з другим: чи не шкідливий для суспільного добра судія хабарник, ніж головний зрадник?

— Справді товаришу, ви мені імпонуэте своїми висновками і поглядами....

— Прошу послухати дальше. Друга причина, задля якої і у нас стільки урядників ледачих. се закон пенсийний.... Ото-ж так: пенсія, то рід убезпеченя, асекурації на ренту... Урядник платить із своэї пенсії місячно премію асекурацийну на те, аби як стане ся нездібним до служби, мав забезпечену старість, а також його родина. Буде він жив сто літ, то втратив на тім фонд пенсийний, а вмре він у сороковім році служби таки в бюрі, то фонд пенсийний зискаэ, бо нікому не зверне того, що вплачене... Питаюсь, яка рація, щоб урядник, якого засудять за злочин, тратив усі права до тої ренти, яку платив готовими грішми? Та ще як би він сам, чорт його бери, але чому маэ терпіти на тім його рідня, жінка, діти, чому вони мають іти під пліт, коли їх батько платив, поки міг, на те, щоб їм забезпечити долю?

— Така постанова маэ на цїли охоронити урядника від переступів. Се меч Дамокля, який може кождої хвилї впасти на голову його самого і його рідні. Значить: бережись голубчику....

— Пане раднику, цїлком противно. Такому драбузї нераз стілько залежить на дїтях і на жінцї, як на торічнім снігу. Ледви чи який урядник бере хабарі для жінки або дітий. То хиба рідкі випадки, як марнотравство жінки, недуга. Правило таке, що такий добродій потребуэ дрібних на забави, карточки, вин це, дївчата... І він з того припису пенсийного користаэ, бо знаэ, що неодно уйде йому безкарно задля того...

— Та як? Що ви говорите?

— Ось як! Ви, добродію, нераз чули про таку справу. Судили по закону карному урядника-хабарника і його виправдали. Народ дивуэ ся, бо вина доказана. Де-хто інтерпелюэ судію, як се могло стати ся. А сей судія скрививши ся як середа

на пятницю каже: "Шельма, бо шельма, повинен висїти, але бідна жінка і дїти, що зроблять, як того драба всадять у тюрму? Чи їм під пліт іти?" То так було при розправі. А кілько то таких випадків не дійде навіть до розправи, бо той хто забирав ся вже вистроїти акт обжалуваня, подумаэ собі: "Ей бо! Бідні безвинні жінка, дїти. Чорт його бери, хай іде на иньші руки". Такий урядник се чуэ, і з того користаэ, за безвинністю жінки й дїтий сидить як за муром, і воюэ дальше...

— Цікаве як би ви се устроїли?...

— Цїлком просто. Урядник засуджений за злочин, то як би вмер... але жінка і дїти дістають пенсію... Тодї з одного боку всякі голоси совісти устали би раз на все, сю погань нищили-б карні суди, як блощиці, тодї-б жінка й дїти не були перешкодою, а дотичний добродій тямив би: треба берегти ся, бо не пожалують....

— Славно, — говорив урадуваний радник. — Знаэте, як би ви менї були попали при судейськім іспитї, а розбалакали ся на сю тему, о, то був би празник...

За той час Копачиха поставила вечерю. Накрила стіл чистою скатертю, поклала тарелї і що треба. Поналивала борщику з вудженою ковбасою, а потім принесла сиряних пирогів, що мовляв, аж плавали в маслї. Пан радник уплїтав, аж любо, а Копачиха все ще припрошувала та підсувала, та радїла, що її вариво так смакуэ панови зі Львова....

— Панї матко, ви мене славно угостили... спасибі вам, та коли мене так годувати-мете, то я тут з місяць посиджу...

— А хоч би й рік, прошу пана, якось би ми собі дали ради....

— Пан радник вибачать за наші прості страви, — докинув Копач.

— А добродію, хочете, аби вашу маму ще похвалити? Ото-ж добре. За таку вечерю я вам проміняю львівського Людвіка, Пфінка, Жоржа, кого хочете...

По вечері полягали. Копачиха пішла спати до кухнї, а на її місці поклав ся в алькіри Копач.

Парадну кімнату відступили радникови.

XXXVI.

Журавський хоч і отямив ся з зомлїня, такий був приби-

тий своэю суспензіэю, що не міг ще тепер рушити ся з софи, на якій його поклали. Біля нього порала ся пані Клявдія, натираючи йому лисину і виски кольонською водою, а пан аптикар підсував йому під ніс якісь пахощі, щоб його поставити на ноги... Вони потішали його як могли, що справа вияснить ся, що в найгіршім разї скінчить ся на тім, що його пішлють на пенсію і дадуть емеритуру... Журавський постогнуючи дав себе перевести до спальнї, і післав зараз за почмайстром, до якого мав найбільше довіря.

Однак почмайстер наслїдком нинїшної біди так твердо заснув, що годї було його добудити ся. Аж десь коло десятої вечером повело ся отямити його і тодї розповіли, яке нещастэ трафило ся у Журавських, та що його кличуть туди... Він зараз пішов...

— Приятелю, — каже Журавський, — бачиш, на що я зійшов? Я осоромлений, потоптаний, знївечений, засуспендований...

— Ну, не журись, усьо буде гаразд, що в тім великого? Хтось там донїс, ну, тай що? Тай за ту бібку, яку ми собі сьогоднї устроїли, тебе не повісять. А скінчить ся на наганї..

— Пусте, приступи близше. Скажу тобі щось таке, що лише тобі одному можу сказати...

Почмайстер наблизив ся до постелї, а Журавський прошептав: — Я рушив судовий депозит...

Почмайстер відскочив від нього, мов би його гадюка вкусила. Він, що мав дїло з чужими грішми, розумів добре, що воно значить: сором, кримінальний процес, тюрма і дїдівська торба...

— Бій ся Бога! а кілько?

— Близько дві тисячі...

— Господи! Що-ж ти зробиш тепер?

— Не я, а ти щось роби, ратуй, бо ти мій одинокий приятель...

Почтар став бігати по хатї держачи себе за голову.

— Дві тисячі, дві тисячі, дві тисячі!...

— Вони завтра рано мусять бути в касї, бо інакше мене жде тюрма, а мою жінку торба... Завтра... розумієш? То чорт на мою загибіль наднїс того... зі Львова... Цікавий я, хто менї такого стільця приставив?

— Дві тисячі, дві тисячі, звідки-ж я їх візьму?

— Кілька сот буде мати моя Клявдзя, а решту зложіть ви, мої приятелі, не дайте загибати...

— Попробую, — сказав почмайстер і вийшов.

Побіг до аптикаря і розповів йому. Урадили збирати, що дасть ся. Аптикар мав бігати по жидах, а почмайстер (для того, що мав коні) по околиці.. Рано мали зійти ся і зрахувати що зібрали...

Аптикарови ліпше повело ся жниво. Жиди зложили пятьсот зол. на руку без ніяких застережень. Почтар вернув з довгим носом, бо зібрав заледво двісті. Всюди приймали його нерадо. Раз тому що се було нічю, вже всї спали, по друге тому, що ніхто не хотів позбувати ся готівки. А найпоганійше приняв почтаря Галецкий: він сказав просто, що на такого злодія не дасть і жмінки полови, не то гроший, що вже досить він його коштуэ. Почтар благав, аж плакав, а Галецкий кричав за эдно: чорт його бери, не велика шкода. Другий обиватель обіцяв дати, коли збере ся вже показнійша сума, а деякі мов змовили ся і жадали від почтара поруки, що їм гроші будуть звернені. Але почтар такої поруки не міг дати, бо знав, що ніхто тих гроший не зверне і він, бідний чоловік, мусів би заплатити Бог знаэ чим...

Він бідняка зажурений так, як коли-б йому в депозиті гроші бракували, зібрав 700 зл., доложив свою пятьдесятку і пішов рано до Журавського. Намучивши ся цілу ніч їздою на почтовім візку, він був блїдий як стїна. Вже по його лиці пізнав Журавський, що не приносить нічого доброго...

— Правда, яка нинї приязнь!

— Та чому? Я зібрав 750 зл. може панї добродійка...

— Вона витрясла всї скритки і зібрала двістї пятьдесять.. а що-ж Жиди?

— Вони дали найбільше.

— А обивателї..

Почтар махнув рукою..

— Того я не надіяв ся. Злодії, я їм стільки добра наробив ся! Ну, ну, будуть вони мене ще згадувати...

— Що-ж буде, приятелю? — питаэ несьміло почтар.

— Дай сюди гроші, зрештою дам собі сам раду...

Почтар подав не рахуючи, а він сховав не рахуючи.

— Остав мене, — сказав Журавський, — хай обрахую ся.

Почтар хотів відходити.

— Ну, друже мій, ти один був мені вірний, спасибі! — Він обняв його і поцілував кріпко. Почтар прочував, що сей поцілуй то не як би подяка, а прощанэ. Так йому і мелькнуло в думці, але не хотів питати поясненя, лише вийшов з сльозою в чах.

Журавський метнув ся до свого бюра. Поотворивав шуфляди бюра і повибирав деякі папери. Посортував їх і одну часть кинув у піч та зараз її підпалив. Постояв над ватрою, та ще перемішав палицею. Решту забрав із собою до спальні і сюди прикликав жінку і зачинив двері.

Пані Клявдзю, ми мусимо розлучити ся. Ось тобі гроші, які ще на перші потреби тобі лишити можу.

— Хиба-ж ти кудись виїзджаэш? — запитала жінка ще більше налякана.

— Н... так. Се для твого добра... Коли-б я остав ся, мене жде кримнал, бо я нарушив судовий депозит. Там не стаэ мені щось двох тисяч, і ні звідки їх узяти... Уважай, я до криміналу, а ти під пліт... Ні на кого мені числити... Мої приятелі не хотять мене знати, бо я їм непотрібний, а тим меньше не схотять знати тебе... Коли-ж я вступлю ся перед тим, заки доведуть против мене судові кроки, то ти дістанеш пенсію...

— Чоловіче, що ти задумуэш?

— Ти ще не догадуэш ся? Я нині ще перестану жити...

— Господи! Що ти робиш? Чи справді нема ратунку ні звідки? Я маю там кілька зол., продам свої преціози...

— Я їх уже давно заставив.

Клявдзя була близька омліня. Вона хапала себе то за серце, то за голову і важко дихала.

— Ти жінко не вдавай ся в розпуку! До нині рана я ще мав надію, тепер усе пропало. Не кричи, бо як почуэ той львівський смок, то зараз візьме ся до депозитів, а тоді все пропало. Я так рішив, і ти мене не спиниш.

Жінка впала зомліла на землю... Журавський підніс і поклав її на ліжко. Не чутив її зовсім...

Коли вмре, то тим ліпше для неї... Як отямить ся, буде йому перепиняти в виконаню його наміру. Так мусить бути... Жило ся добре, тепер треба спокутувати. На такий конець він був давно приготований. Тамтого разу вдало ся раз викрутити ся і звалити цілу біду на адюнкта, а коли він рішив ся піти на той сьвіт, то не було потреби признавати ся до гріха... Але

штука раз лише вдаэть ся... Розуміэть ся, що не треба житя вкорочувати на одну мінуту поза потреби.... Ще в тій хвилї ніщо не грозить... Аж о пів до девятої рано. Радник ще так зараз не прийде урядувати...

Журавський підійшов до вікна і поглянув на подвірэ. Як усе так і тепер товпив ся народ. Вони гуторили і показували головами на вікно, де стояв Журавський. Він виглядав з поза фіранок. Тепер його хлопи нічого не обходили... Сонце сьвітило з поза сїри облаків.. було душно на дворі.. на липах перед судом цьвірінькали воробцї, а може не звертав на них уваги. Він тепер хотів про все думати, лише не про теперішність. Тому звертав увагу на найменьшу річ і думав про неї. На хрестї костела, що стояв напротив суду, сїла ворона. Вона розглядала ся на всї боки і відлетїла, а хрест лишив ся. Журавський дивив ся тепер на сам хрест, що пняв ся в гору високо. І він пригадав собі, що в такі сторчачі, та ще металеві предмети найчастїйше бэ грім. Чому на костелї поставили хрест, хоч го так небезпечно задля грому?... Нагадав собі, що хрест — знак побіди, панованя христіянїзму. Що се значить? Він ходив до костела, але так для форми, аби люди не держали його за фармазона. Се могло би йому пошкодити, могло-б звернути на нього увагу... Тому удавав вірного і ходив. Про віру говорив перед людьми з пошаною, завертав очи мов у екстазї, нарікав на упадок релїгії і вважав се за причину всього лиха... Його Богом було добре, вигідне житэ. Ходив і до сповіди що року, але сьміяв ся з науки і упімнень сьвященика. Впрочім не дурний говорити те, що він робив задля своэї вигоди, а що вважало ся за гріх. По смерти нема нічого, отже поки жиэмо, то істнуэмо і треба те житэ вихіснувати до дна... А може на тім э щось правди? Може справдї треба буде на тім сьвітї робити рахунок із свого житя? Таке питанэ мелькнуло йому тепер через голову. Його поняла тривога, що не мав часу тепер сього питаня розібрати... Чому йому се не прийшло перше на гадку? Журавський став непокоїти ся. Чув, як кров напливала йому до голови і в висках било молотом. А як там справдї эсть Бог, то що тодї? Він в нього давно-давно перестав вірити і сьміяв ся з його заповідий.

Йому ставало що раз страшнїйше, серце било що раз сильнїйше... Він держав руку в кишенї, а в нїй стискав судорожно флящинку з отруэю. Тепер флящинка пекла його і хотів

би эї не мати, а бояв ся її пустити... Може би змінити плян? А як там справді карають за те, що люди називають гріхами? Він пропащий. І тут пропащий, коли останє при житю, і там пропащий, проклятий, коли поповнить самоубійство, без покаяня... Самоубійство також злочин... Розпука змагала ся. Він хотів кричати, кликати ратунку у людий, просити у них прощеня, в тих усїх хлопів, що там стоять на подвірю і котрих він цїле своэ житэ страшенно кривдив. Ломив закони, на які присягав, лише задля своэї користи. Він тямив, як на него люди плакали, як они эго проклинали і ще тепер проклинають. Йому здавало ся тепер, що ті всї сльози падають на його серце топленим оловом...

Страшно було глянути на нього. Волосэ, яке ще мав на голові, стало йому дубом, очи завернули ся в стовп, дрожав на цілім тїлї. То знов ставало йому душно, нїчим було дихати. Він бігав як скажений по кімнатї, а далї отвираючи вікно збив шибу. Від того брязкоту розбитого скла він аж затряс ся на цілому тїлї. Відскочив від вікна і знов став ходити по хатї. На постели лежала все ще без памяти його дружина. Він тепер хотів, аби вона встала, отямилась заговорила до нього якесь відрадне слово, бо вже не мав нікого на сьвітї, нікого щирого. Він забув про свій первісний намір, забув про отрую, яку все ще держав у кулацї. Йому товпились у голові всї злі вчинки, кривди людські і він називав їх сам гріхами. Був певний, що наблизила ся послїдна година.., що мусить умерти.. а що там його жде? Прискочив до жінки і став її шарпати і термосити, але не міг промовити слова. Вона справдї отворила очи, та побачивши його таким страшним, знов замкнула їх... Журавський кинув її і знов став бігати по хатї. Якась невідома сила, прочутэ тягло його до вікна і він побачив, як львівськїй радник в товаристві Копача йшли через подвірэ від брами просто до суду... Ось його смерть! Він почув, як кров цїлою струэю вдарила на мозок, як там щось стукнуло, немов тріснуло, а потім здавалось йому, що він під млиновими лотоками, що вода ллэ ся і ллэ ся на голову, шумить. Йому потемнїло в очах і всім тїлом він упав на поміст...

— Насамперед пане судіэ, — каже радник, як увійшли до бюра. — я спишу з вами протокол як зі сьвідком. Не потребую пригадати вам, які обовязкі вкладаэ на вас закон і взиваю вас говорити правду...

Копач розумів свій обовязок. Тепер устають усі товариські зносини між ним і радником, бо він стоїть перед слідчим судією. І Копач розповів усе, що знав з власного досьвіду і що чув від людий... Між иньшими розповів і про арешти і про те, що минувшої зими один чоловік замерз...

— Випадало би піти до депозитів, але нехай ще. Може Журавський ще спить, а може зможе упорядкувати депозити нехай там. Я не хочу його нищити, аби потім його жінка пішла під пліт... Я хотів би лише виправити його на пенсію, а впрочім нехай його Бог милуэ...

— Пане раднику! Не на те-ж воно виходить, що я вчора говорив?

— Ага! Правда, коли бачите, я розміркував ся та заспокоїв ся: Нехай там! Аби лише депозити були в порядку, а решта вистарчить до спенсіонованя... Тож даймо йому що трохи часу, а самі поки що ходім оглянути ті славні арешти...

Тут застали переповнені казнї. Се було літом і Журавський змобілїзував усіх здорових людий до своїх полевих робіт Наслїдком метушнї, яка тепер настала, нікому було видати діспозиції до полевої роботи і все душило ся в малих, вонючих казнях. Радник велів возному отворити одну казню в яку вступив, але зараз вибіг на двір, задля помороки, духоти і сморо роду. Людий було тут стільки, що не то лежати, алей сидїти не було де...

— Чого так багато арештантів? — питаэ возного...

— Бо нинї не йшли на роботу на фільварок...

— Ага! випусти всїх на подвірэ... Маэте реэстр арештантів?

— Тут ніяких реэстрів не водить ся...

— А якже знаэте, хто коли вступив до кари і коли його випустити?

— То знаэ пан секретар...

В тій хвилї приступив до радника Гладкий. Переставши одну ніч в такім пеклї, він ледви стояв на ногах.

— Пане судіэ, не дайте мене так мучити. Я зголосив рекурс проти засуду, а мене про те жандарм спровадив і сюди мене замкнули...

— А як ви називаэтесь?

— Гладкий.

— А! То сей, що їздив до цїсаря, — каже радник, зверта-

ючи ся до Копача...

— Як воно стало ся, що він зголосив рекурс і про се сидить? — питаэ радник возного.

Возний не знав що сказати.

— Покличте сюди канцеліста.

Канцеліст прибіг задиханий і розповів, що наказу спровадити не відкликано, Гладкого спровадили, а він не знав, що з ним зробити. Потім став ся заколот і всї забули...

— Ви підете зараз до дому... Може ще хто такий сидить, що зголосив рекурс?

Цілий гурт арештантів заворушив ся. Кождий зголосив рекурс. Радник усьміхнув ся.

— Як вони вміють швидко орэнтувати ся. Тепер годї менї справджувати, котрий правду каже, а знову противить ся законови, аби хтось відбував кару перед правосильністю вироку. Всїх крім інквізитів випустити. Тут і так переповненэ і могла би кинути ся якась пошесть...

Арештанти почувши се, страшенно зрадїли. Вони стали так товпити ся, що трохи не перевернули і Копача. Ледво їх возний уговкав.

— Ходїм звідси, бо тут можна зомлїти, — каже радник. — Ходїм тепер до депозитів... моэ милосердіэ знов пішло в дубину. Як той лайдак міг так людий мучити, аби мати дешевого робітника!...

На дворі зароїло ся від людий, так що з бідою могли пропхати ся крізь натовп.

А тій хвилї, не вважаючи на гамір, почув ся в будинку судовім страшенний жіночий крик. За хвилю вибігла на подвірэ жінка Журавського як божевільна, в помятій одежи і з розчіхраним волосэм. Вона стала ломити руки, рвати на собі волосэ і вищати в гістерицї.

Рáдник і Копач побігли до суду, а за ними юрба народа. Двері були відчинені. На помості лежав неживий Журавський Він був синїй на лицї як боз. Очи витрищені страшно, губи скривив від болю, а вуса так нашпорчив, що здавало ся, немов рушав ними...

Всї занїміли з переляку і, стало тихо. Лише з надвору доходив гістеричний зойк нещасної женщини.

— То за людську кривду, — сказав Гладкий.

— Тихо! — обізвав ся радник. — Він тепер перед судом

Божим, а кого Бог судить, то чоловік не маэ права судити. Ліпше помоліть ся за його нещасну душу....

— Самовбійство, чи смерть природна? — питаэ радник Копача по німецьки.

Копач, що вже мав практику на судія слідчий, оглянув Журавського близше. Він держав одну руку в кишени. Копач виймив її з кишені і побачив закорковану фляшинку. Приглянув ся їй близше і сказав: знаю се... то ціянкалї. Але від сього він не вмер, бо фляшинка заткана, а коли-б він тим отроїв ся, не мав би часу затикати її і ховати до кишенї.. Значить ся, мав намір отроїти ся, але перебив йому в сам раз удар мізковий. Дивіть, як лице посинїло...

— І менї так здаэть ся. Та ходім звідси, треба тій бідній жінцї яку раду давати..

Переглянувши цїлий суд, радник післав справозданэ до Львова з тим, що треба конечно назначити сюди ще когось, один чоловік, хочби і такий працьовитий як Копач, не дасть собі з тим ради. І зі Львова призначили одного старшого адюнкта з тернопільского суду на керманича. Віддавши йому управу суду радник відїхав прощаючись сердечно з Копачами

— Коли ви, пане судіэ, будучи коли у Львові не вступите до мене так, щоб переночувати, аби я міг зреванжувати ся вам, то не знать, що вам зроблю... Прикажу вас укаменувати на новім ринку, тямте собі... Та жарт на бік, але сохрани мене Господи від такої комісії на будуче... І суд шконтрувати і похорон відправляти, то трохи за багато на мої нерви...

Новий керманич суду походив те-ж бідного роду. Сам дряпав ся в гору і мав такі самі погляди на суд і його призначенэ як і Копач....

— Суспільність взоруэ своэ житэ і відносини на зьвірях. Э пр. конї парадіэри, що лише возять десь-колись на прогульку гарний повіз, а э бороняки, і такі що возять сьмітэ, поки їх на сьмітэ не вивезуть...

— Даруйте, добродію, але се порівнанэ нї причім. Коли-б ми коням полишили їх автономію, то не було би між ними анї парадіэрів, анї водовозів... То чоловік приноровив кіньскі відносини до своїх...

— Ну, нехай там. Але візьмім пчоли. Вже до їх автономії ніхто не мішаэ ся. А у них э трутнї і робітниці, а так само між муравлями... А муравлї мають ще те у себе, що держать невіль-

ників і вживають їх, силуючи до тяжкої роботи... Ото-ж товаришу, нам припала роля тих робітниць і на тім становищи мусимо видержати "ускве ад фінен..."

— А дамо ми тому ради? Ви не знаэте, в яку стайню ми тут влїзли. Тут треба лїтами працювати, аби все вичистити... Тут дїяли ся страшні річи....

— Будемо працювати, доки нашого житя. По нас нехай працюють иньші, бо ідея, якій ми служимо, маэ що раз більше прихильників...

— Дивно, — каже Копач, — що я, хоч молодший від вас, не дивлю ся на річ так оптимістично, як ви. І менї так перше здавало ся, заки я був деінде. Від коли-ж я прийшов сюди і діткнув ся власними руками тої гнилї, я мусів змінити свої погляди. Знаэте, чого я бою ся? Я підмітив одну суспільну недугу, яка готова заволодїти нашою чиновничою клясою. Заходить небезпека, бо вже показують ся прояви, що у нас виступаэ маразм почутя права... Нам здаэть ся, що ми так високо поступили, що можемо станути висше писаного закона, що наш розум більший як писаний закон, що нам вільно з деяких оглядів, які видають ся нам надто важними, поминути закон. Слїдно се на полїтичних урядниках, і я бою ся, що воно заразить і урядників судових, бо всяка пошесть небезпечна... А ті огляди саме такі маловажні, що на них і уваги звертати не варто.

— Як ви се розуміэте ?

— Подумайте всї ті оргії, які відграють ся задля полїтики. Кілько там дїэ ся неправди, кривди, потоптаня, найпрімітивнїйших приписів закона, ломить ся присяг судових, а чому? Для одного марного, посольського мандату, щоб осягнути одну таку дурну амбітну ціль, що людству з того не прийде найменьшої користи...

— Е! то для полїтики, а суд з полїтикою не маэ нїчого спільного...

— Дав би Бог, щоб се була правда, але воно так не э. Полїтика маэ часто свої прольоґи або епільоґи в судї. Тодї полїтика каже так: я хочу мати санкцію судову, що те, що я маміряю робити, або те, що я зробила, було добре. Ви мене розуміэте. Кілько то кримінальних процесів викликала полїтика на те лише, аби когось застрашити, стероризувати, аби перепинити розвій чи то якоїсь невигідної національности, чи якоїсь кля

си суспільної, а кілько то процесів кримінальних було на те, аби одобрити якесь діло політики, на яке увесь гуманний сьвіт став кричати...

— Тому, що ви по народности Поляк. Перекиньте ся лише на часок в Русина, і почуэте се так, як почуваэ ся студінь, коли скинещ із себе одежу. Я як Русин відчуваю се на шкірі свого народа...

Та такі розмови не псували між ними товариської гармонії. Вони розуміли оба свою ціль і прямували до неї всіми силами.

Робота була тяжка, одностайна, але результати її показали ся незадовго наглядно.

Перше було те, що судовий арешт майже випорожнив ся. Ті, яких треба було засудити, діставали дуже малі кари, а й то можна було відложити спокутованэ на догіднійшу пору. Всї по зви робили ся в суді, до того визначено окремий день в тижни. Про те вислав новий начальник суду повідомленэ до громад і до парохіяльних урядів. Тим способом багато справ, що не мали ніякої рації, не прийшли зовсім перед суд, богато ощадило ся кошту і страти часу. Тим способом поклало ся конець визискови покутних писарів.

Жиди-пявки перестали напастувати мужиків, бо тепер роз сліджувано кожду дрібницю докладно. Лихварів відсилали до тернопільської прокураторії. Між лихварями настав жах, а мужики раділи. Тепер приходив до суду мужик сьміло, бо знав, що тут ніхто нікого не скривдить.

Оба судії працювали пізно поза урядові години. Важнійші або непевні справи обговорювали в купі і се затїснювало між ними ще дужше звязок дружби...

Теперішнїй начальник суду був жонатий і мав кількоро дітий. Копач заходив сюди часто і був домашнїм. Діти його дуже полюбили і звали вуйком. Копачеви дуже подобало ся семейне житэ і любо було йому подумати, як воно буде у нього дома, де царювати-ме його дорога Марійка. Він нераз жалував, що дав слово Марійці не писати до неї листів. Йому так дуже бракувало того, що не було перед ким виговорити ся зі своїми почуваня. Та дарма. Слово словом і треба терпіти до якогось часу...

Аж раз, якось в осени, коло Чесного Хреста влетів до його бюра новий шеф як бомба, з радісним лицем, і, обіймаючи його, ледви проговорив з радощів:

—Ну, товаришу, ґратулюймо собі взаїмно: я іменований начальником, а ви адюнктом, оба для Вишнївчика.

Копач аж підскочив. Не вже-ж? Він і не надіяв ся так хутко.

— Хиба-ж се правда?

— Маю телэґраму з Відня, ось дивіть. — І він виймив з кишені помняту депешу з підписом одного знайомого урядника в мінїстерстві.

— Коли так, начальнику, то дайте менї на тиждень відпустку, бо довше не видержу.

— Хочете їхати між своїх? Ага, то певно сердечна справа. Я щось догадував ся з вашого говореня.. Ну, помагайбіг, їдьте здорові, а коли вже одружитесь, то заживемо тут як у Бога за дверми... Моїй жінцї страх навтямило ся без жіночого товариства. Коли хочете їхати?

— Та хочби й зараз, але годї, бо на завтра і позавтру маю розправи...

— Про мене їдьте, якось собі порадимо. Я саме хотїв вас просити, щоб мене трохи заступили. Хотїв поїхати до Тернополя та впорядкувати свої справи, та ви вимовили перше слово, тай впрочім ваше дїло пильнїйше... Я сам на тім візку їхав...

Копач так привик до точности, що хоч як хотїло ся йому побігти до дому і подїлити ся доброю вісткою з мамою, то все-ж таки не рушив ся, поки не зробив того, що сьогоднї повинен був зробити...

— Знаэте мамо що? Мене іменували старшим. Від першого буде в мене два рази така плата...

— Слава Богу, моя дитино, то вже би був нашому бідованю конець, та... може вже тепер і невістки дочекаю ся...

— Так, мамо, я саме хочу позавтра їхати до Перемишля...

— Їдь, сину, в божий час, нехай тебе Господь благословить

XXXVII.

Копач став лагодити ся в дорогу. По дорозї мав вступити до Тернополя впорядкувати свою ґардеробу, а потім просто до Перемишля. З хвилею, коли довідав ся про свій аванс, коли побачив себе так близьким здійсненя своїх бажань, його любов віджила з непоборною силою. Копач порівнював свою любов з запізненою весною. Як лиш загріэ весняне сонце, то хоч ще сніг і не розтопить ся всюди, а ростини пнуть ся з землї до сонця, до нового житя. Копачеви здавало ся, що весь той час переспав, а тепер прокинув ся саме в хвилї, коли що йно розстав ся з Марійкою, коли їй присяг любов, коли вона йому обіцяла, що лише за нього одного вийде замуж. Тепер стояв перед воротами відтвореного раю... лише ногою вступити і вже за ворітьми. Не диво-ж, що ті два дни, заки поїхав, ходив як у поморокї і робота його не брала ся...

Та ось настав той ранок. Фіра заїхала, ще й на сьвіт не зайняло ся. На дворі була осїнна студїнь. В повітрі пахло вохкістю. По селу піяли кури. Копач почув дрож у тїлї і щільно огорнув себе плэдом. Фірман обтикав йому ноги коцом і соломою. Мати стояла на порозї і хрестила його в дорогу. Копачеви було холодно, він здержав себе, щоб не дзвонити зубами. Коли фіра рушила з місця, його огорнула сонність. Страх як хотїло ся спати. Він дрімав хвилями, сидячи, потім прокидав ся і знову почував дрож у тїлї. Коли-б не знав чого се так, думав би, що в його розвиваэ ся якась недуга... Але він знав, чому се так. Кілько разів подумав, куди він їде і за чим, почував дрож у тїлї.

— А де заїдемо, прошу пана? — питаэ Фірман.

Копач прокинув ся зі своїх мрій. Невже Тернопіль? Він вагав ся хвилю, що казати. Гадав первісно зайти до міста і справити собі кращу одежу... Тепер розгадав ся. Пощо? До весіля встигне упорядкувати ся а тепер не треба... Вистане те, що э.. Хиба-ж він обдертий, чи що? От шкода втратити один поїзд. А так просто на дворець. Шкода тратити одної години...

— Просто на дворець!

Фірман затяв коні і Копач мав заледви стілько часу, що купив білэт просто до Перемишля, куди мав заїхати о четвертій годині з полудня. В ваґоні почув себе швидко свобіднійшим і веселійшим. У Львові пообідав з незлим апетитом. Та в міру, як наближав ся до Перемишля, йому ставало що раз моторнійше на серці. Якесь зловіще прочутэ закрадало ся до його стрівоженої душі. Хто знаэ, що він застане і як застане? Два роки вже як не то не бачив своэї любки, але й не чував про неї нічого. Як так можна було жити? Та він потішав себе. Все буде гаразд. Що-ж могло стати ся за той час? Та-ж вона у родини, а не у ворогів. Правда, що братова прикра жінка, але все-ж ворогом її бути не може, бо брат за нею постоїть... Сього року вона скінчила семінарію учительску і зробила матуру... Може вже де на посаді учительскій, бо тепер брак учительских сил... А може вона не жиэ? Копач на сю гадку скочив з лавки, немов його гадюка вкусила, і наблизив ся до вікна. Серце забило ся у нього сильнійше і поблїд з о страху.... За два роки все могло стати ся, — шептало йому прочутэ. Та розум говорив: всьо могло бути, та перед часом не варто лякати себе, бо може бути й так, що все застане в гаразді і на свойому місці.

Засвистіла протяжно льокомотива і поїзд заїхав перед довжезний перемиський дворець. Копач не ждав на кондуктора, відчинив собі парасолем купе і вискочив та попростував до виходу. Тут передав свій плэд і парасоль портіэрови, а сам побіг до міста...

Куди-ж тут іти? Господь знаэ, де тут у тім муравлиську професор Поницький? Копач не тямив тут знайомої душі. Перейшов поміж фіякрів, які жертвували його свої услуги, поміж послугачів у мундурах, але завернув назад, бо з двох улиць, що розходили ся за костелом до міста, не знав якою йти. Вернув знов між фіякрів і став розпитувати за професором, але ніхто не знав нічого сказати. Аж якийсь ученик ґімназіяльний обіцяв ся провести його до професора, що мешкаэ за Засаню.

Пішли так скоро, що ученик не міг настигнути і аж засапав ся. Копач летів мов на крилах. Прийшли під камяницю, в якій мешкав Поницький. Копач побіг горі сходами, а ученик лишив ся задиханий на долинї і лише гукнув за ним, що то на другім поверсі. Копач перескакував по три сходи, заки добіг на другий поверх, та тут почув таку втому, що слова не в силї був

сказати. Він тяжко дихав і придержував ся рукою за серце, що било ся молотом. В сінях не було нікого і він міг свобідно відпочити і висапати ся. Тоді застукав до дверий, на яких прибита була візитка професора Олександра Поницького. Застукав і війшов не ждучи, аж його попросять. Коли війшов, з софи устав професор, що трохи заспаний, а рівночасно вийшла з другої кімнати його жінка. Вони видивили ся на Копача, не пізнавши його.

— Пригадую ся памяти, я Копач.

Та вони ще не пригадали собі його.

— Хиба-ж забули мене? Я вчив тоді панну Марію... і бував у покійних родичів в Страшевичах...

— А! се виэ вибачайте, зовсім забув... То пан авскультант.

— Тепер уже адюнкт судовий..

Олесь був нерад тій візиті не в пору.. Була неділя... Хотів саме вийти з родиною на замок, а тут гість нежданий. Тим паче була незадоволена Павця... Тепер пора давати підвечірок, а у неї не дуже то славна кава і треба буде одну мірочку більше змолоти. Вона вийшла до кухні, що була через сіни...

Копач зняв пальто і присів до стола, а Олесь за той час надів сурдут і спрятав подушку на ліжко. Він почував себе ніяково...

— Звідки-ж ви тут узяли ся, добродію?

— Я тепер перебуваю в Вишнівчику, геть під Тернополем у такій глухій закутині, що, мовляв, сьвіт дошками забитий... Приїхав сюди побачити тут знайомих...

— У вас э тут знайомі? — запитав Олесь. — А хто такий коли вільно спитати?

Се питанэ видалось Копачеви таким глумливим, що не знав, як на нього відповісти. Хиба-ж ти, чоловіче, менї не знайомий, хиба забув, який я близькій твоїй родині? Копачеви стало страх нелюбо і ніяково... Він позирав крадькома на двері другої кімнати, чи не покаже ся вона. Але там було тихо...

— А де-ж панна Марійка? — запитав Копач просто, а серце у нього так сильно забило ся, що аж в очах потемніло...

— Ого, — каже Олесь з флэґмою, — Марійка вже півтора року як пішла від нас, вийшла замуж!

Копача вдарило громом. Вся хатна обстанова стала йому поперед очи танцювати, крутити ся в якімось шаленім, пекольнім вихрі... На нього дивив ся Олесь, і Копачеви здавало ся, що

він глумить ся, сьміэть ся з поза своїх окулярів... Копач чув, за малу хвилю повалить ся на землю, впаде. Він інстинктово вхопив ся стола, при якім сидів...

— Що вам, добродію? — питаэ наляканий Олесь.

Се питанэ, сам голос привів його до рівноваги. Він зібрав усі свої сили і запанував над своїм чутэм.

— Нічого мені, так... не спав у ночи, їхав... Як же воно так стало ся? Хиба-ж вона... любить того, з ким одружила ся ?

— Він урядник, на становищі... Певно, що мусіла його полюбити... Тепер такі часи, що аби хліб був, а любов буде. Певно, що мусіла його полюбити...

Копачем заволоділа страшенна лють... Він від разу зорієнтував ся...

— Ви брешете, поганий чоловіче, душегобе, ви її випхали, бо жаль вам було шматка хліба для неї сироти. Ви запродали її нещасну першому з краю... Ви підляк! — крикнув Копач, і заки Олесь отямив ся, він вже хопив капелюх і пальто і пустив ся до дверий..

Саме йшла з кухні Павця з тацою, на якій стояли склянки з кавою. Ще в пору уступила ся з дороги, а то був би перевернув її збігаючи на сходи.

— Що стало ся? — питаэ Павця... — Куди він так полетів, як божевільний?

— Уся загадка вияснена. Він нещасний закоханий у Марійці і приїхав женити ся... Ну, заслужено він назвав мене підляком.

— Він посьмів? А ти-ж що на те? Було його за двері викинути...

— Він сам пішов... Тепер менї ясно, чому Марійка так не хотїла йти за Пташка, бідна дївчина... Се менї на совісти, бо хоч то твоя робота, то все-ж я не повинен був на те позволити.

В тій хвили відчинили ся прожогом двері і на порозї показав ся ще раз Копач. Виглядав страшно. Розкуйовдане волосэ виглядало з під капелюха. Руки дрожали, а очи сьвітили ся зловіщо як у вовка, що маэ кинути ся на свою жертву... Ообэ Поницькі задеревіли. Такого чоловіка небезпечно було дразнити. Він сказав, не здіймаючи капелюха з голови...

— Будьте прокляті, душогуби! Аби ви не діждали ся потїхи з своэї дитини! Аби на тім і на сїм сьвітї пекли вас її й мої сльози розтопленим оловом! Підляки! Підляки обоэ!

Він вийшов і так страшно тріснув дверми, що аж вікна забреніли...

Чого Копач вернув ся ще раз, він не був би сам пояснив, коли-б і тямив, що він робив... Та як би хто з Поницьких відізвав ся був одним словом, він був би кинув ся на них, як ранений лев, був би дер усіх на штуки, кусав зубами за ту кривду, яку йому зробили... Щож тепер значить його житэ... на що воно йому, кому він потрібний?

Копач ішов вулицею понад Сяном, держачи в руці судорожно своэ пальто. Над Сяном віяв студений вітер. Копач не чув зимна. В голові його шуміло і гуділо, ноги здавали ся тяжкі як колоди, немов ступав у землї по колїна і лише з великим трудом міг рушати ними. На дворі вже темніло, а він ішов дальше й дальше. Набережні лямпи відбивали ся своїм слабим сьвітлом у воді Сяну. Тоді він звернув увагу на ріку і йому забреніла в змученім мізку гадка самовбійства. Для нього нема ніякого виходу. Все пропало. Ні для кого мучити ся... От шубовстну ти з берега в воду, тай усій біді конець. Та в тій хвилї йому пригадала ся мати. Що вона бідна на старости літ сама одинока робити-ме? Хиба-ж супроти неї не маэ він обовязків? І Копач мерщій завернув до міста.

Що тепер робити? Їхати ще кудись? Пощо? Кінь, коли вир веть ся з упряжи, побігаэ трохи на свободі, а далї не знаэ, що з собою робити і завертаэ сам під упряж... Вертаймо до дому до обовязків, до старенької немічної мами. Як терпіти, то терпіти. Иньші терплять ще гірше... Копачеви стало соромно, що так випав з рівноваги задля одного нещастя. Бідна Марійка, яке її там житэ з тим якимось урядником? Чи побачить він її коли? Чи почуэ її голос? Бодай не доводилось!

Тепер ішов Копач з похнюпленою головою, пригноблений і змучений серед незнайомого міста, незнайомих людий, на дворець. Купив білэт, відібрав плэд і дожидав поїзду, який тепер мав іти до Тернополя. Всів до купе, де не було нікого.

— Ну, я вже по весїлю, вже оженив ся з бідою, з розпукою, з нуждою... Оженив ся без заповідий, без попа, так собі, а оженив ся так ґрунтовно, що ніяка сила нас не розлучить... Вчора в тім часї в яких я рожах блукав, а нинї?

І думки його стали блукати ся в ту невідому сторону, де жила вона. Він хоч нерад був з нею стрінутись, а так хоч би довідати ся, як їй живеть ся, чи сей чорт, що влїз йому в доро-

гу, вміэ хоч в части дати їй щастэ, якого вона варта. А вона, сердечна, чи змогла забути його, чи почуваэ хоч каплиночку якогось привязаня до нелюба?

Роздумуючи над тим, він поклав ся на лавці і заснув твердим сном. В Тернополи взяв фіякра і поїхав до дому...

Мама не мало зчудувала ся, побачивши любу дитину. По його вигляді догадала ся, що йому не повело ся і несьміла питати його, поки сам не скаже.

Він заплатив фіякра і війшов у хату. Витаючись з матїрю він приляг головою до її груди і проговорив:

— З ласки родини видали її за нелюба. Мамо, мамо, який я бідний, нещасливий!

І став на груди матери плакати, ридати мов мала дитина. Ввесь накипілий біль розтаяв від горячого материнського серця і зиливав ся сльозами...

Мати гладила старечою рукою його кучері, голубила його і плакала з ним ураз...

XXXVIII.

Зараз по весїлю Пташок переночувавши у себе дома сам поїхав зголосити ся до уряду в Козові, куди був іменований канцелїстом. По дорозї закупив у Львові найпотрібнїйші меблї і велїв зараз вислати на стацію до Зборова. Козівський суд був невеличкий, лише два урядники концептові, старий начальник вижидав своэї близької черги на радника. Його призначили до веденя книг ґрунтових, а така позиція по судах повітових була дуже дохідна. Другий канцелїст, хоч і старший, не мав табулярного іспиту і мусів остати ся в експедитї.

Пташок наняв помешканэ при вулици Бережанській, зложене з двох кімнат і кухонки. Через сїни мешкав вахмайстер жандармський Островський, чоловік жонатий з трома дїтьми. Пташок познайомив ся і попросив у вахмайстрової поради і помочи, як уладити домашнэ ґаздівство, як приготовити на принятэ молодої жінки, що саме за дві недїлї маэ її привезти Островська радо помогла і вказала, відки дїставати потрібні до житя артикули. Поки що харчував ся у ваймайстра, з чого Островський був нерад, бо Пташок йому від першої стрічі не подобав ся. Привезли й меблї зі Зборова, а з Перемишля надїслали куфри і клунки з постїлю і білэм. Пташок наняв слугу, я-

кусь сільську дівчину Параньку, і лишивши хату під доглядом Островських, узяв відпустку і поїхав за жінкою до Перемишля.

За той час Марійка була у брата. В хаті запанував якийсь пригноблений супокій. Олесь ходив сумний, як хмара. Він не сьмів Марійці поглянути в очи. Одна Павця була рада, весела і дуже для Марійки солодка. Тепер не заставляла її до ніякої роботи, а лише зносила їй книжки до читаня після свого вибору, та заєдно приговорювала до неї добірними, облесними словами або жартуючи, аби її розважити, розвеселити. Малювала їй, як лише можна принади подружнього житя, підсьміхаючись і підморгуючи. Розумієть ся, що на її погляд Пташок був закоханий, як кіт. Коли вона зуміє сю любов вихіснувати, то все буде мати, чого захоче. А таку любов добре піддержувати взаїмністю, невинною кокетливістю та заздрістю... Не пошкодить часом усьміхнути ся до якого молодого чоловіка, а тоді Пташок буде шаліти і за одно ласкаве слово піде за нею, як теля на мотузку. Се все можна робити цілком із невинною душею, так собі без конечної потреби. Любов, то так як лямпа: до неї те-ж треба доливати оливи, бо вигорить. Саме серіозне "наукове" житє наскучить скоро і обридне... Треба трохи приправи, якоїсь ріжнородности, а до того надають ся як раз невинне кокетство і викликуванє заздрости... Впрочім усе піде добре, бо матеріяльний бут забезпечений, є хліб, а решта сама прибуде. Що варта таке подружє, де на сніданє поцілуй, на обід пісна юшка і поцілуй, а на вечеру поцілуй з пісним чаєм... Вона то все говорить як досьвідна жінка з сестриної зичливости. Марійка не має матери і вона її мусить навчити, а й так будуть далеко від себе... Тому Марійка повинна до неї часто писати щиро, як до рідної мами, і перед кождим важнійшим ділом її радитись...

Марійка ходила весь той час як сонна. Вона побліділа і похуділа на лиці, а очи зайшли в неї немов мракою. До нікого не говорила анї слова. Принесених книжок не доторкала ся, а науки братової страшенно її дразнили. Її найтяжший ворог давав їй ради і науки: лицемірство, лукавість, те все чим вона так мерзила ся! Вона не так уявляла собі подружнє житє! А далї стала братова її поучати, як має поводити ся як жінка, що їй робити в часї материньства... Того вже Марійка не могла слухати, вона стала гидити ся кождим її словом. Вона встала і відізвала ся:

— Павліно, чи ще й тепер не перестанеш мене учити? Ма-

ло тобі того, що ти зі мною зробила, чого-ж тобі ще треба? Ще тобі можу зробити ту приэмність, що скочу з вікна на камінь стрімголов, або втоплю ся. До того вже не багато бракуэ.

— Але-ж Маріэчко, що тобі верзеть ся? Хиба-ж я тобі ворог? Побачиш, що все задля твого добра робить ся. Иньша дівчина ноги цілувала би такому Пташкови, що її взяв, бо нині за жениха дуже трудно при браку гроший... Я тобі даю конечні ради, а ти сердиш ся... Ах! Господи... Обходжу ся з тобою, як зі збитим яйцем, аби тобі уприэмнити ті остатні дні твого побуту в моїй хаті, а ти ось як приймаэш моэ щире серце..

Марійка усьміхнула ся болючо:

— Поводиш ся зі мною так, як з тою скотиною, що її мають за кілька днів зарізати; і миють її і чешуть і дають добре їсти. Тям Павліно, що коли тебе в житю стріне яке нещастэ — не дай того Боже, бо ти жінка мого брата — тям, що то буде кара за мою кривду, за те, що ти мене так соромно запродала в неволю. Жаль тобі було того хліба, який я їла, хоч я старала ся тобі його відробити. І за тих півтора року, яких мені було треба до покінченя науки, я була би тобі сплачувала ціле своэ житэ... Але тобі було спішно позбути ся мене, і позбула ся...

— За що ти мене проклинаэш? За те, що тебе годувала, зодягала з кривдою власної дитини! Ти сама повинна була догадати ся, що нам не трохи, а таки добре було тяжко... Але ти того не догадувала ся, бо ти маэш натуру покійного тата, що ніколи не вмів із грошем числити ся...

— Прошу мого тата не чіпати, най спочиваэ з Богом.. Коли він грішив на тім пункті, то певно не супротив тебе... Пригадай собі, як то було... Кілько то вакацій пересиділо ся у мого батенька, а ти мені той хліб випоминаэш, що я у тебе — та ні, у мого брата їла...

Від тої хвилї устали всі розмови між ними. Коли наближала ся хвиля приїзду Пташка, Марійка попадала в дрож і обгортала ся грубою хусткою. В кінці він приїхав. Марійка подала йому руку, а він її поцілував у поблїдлі, холодні уста. Олесь ходив, як строэний. Йому здавало ся, що Марійку мають винести на цвинтар. На жінку був лютий, ненавидів її з серця і гидив ся нею. Вона сього догадувала ся і держала ся від нього подалеки.

Настала хвиля виїзду. Марійку одягли в нове посажне футро. Вона оглянула ся ще раз по хаті, вицілувала Несторка і

вийшла з хати не заговоривши до Павлїни анї слова. Вона її те-ж зненавиділа, а не була на стілько лицемірною, щоб із нею прощати ся як із сестрою, цілувати ся з нею. Олесь відвів її на дворець. Ішли разом під руку, не говорячи анї слова до себе. За ними йшов Пташок збентежений страшенно. Та він не здавав собі справи, чого він збентежений. Маэ гарну жінку і молоденьку, отже повинен радіти... І він п[illegible]ел[illegible]шав, як лише вийшли на вулицю... Ось і дворець. Пташок побіг купувати білэти і надавати клунки... Олесь відвів [illegible] до [illegible]ні. І тут не проговорили до себе анї словечк[illegible] винуватим перед нею і не сьмів слова пром[illegible] [illegible]амим сіданэм, коли Марійка, проливаюч[illegible] [illegible]ла його за шию на прощанэ, він розплака[illegible] ся т[illegible]в їй до уха:

— Марійко, лише не прок[illegible], не згадуй лихом, що я дав тобі сьвіт завязати...

— Прощаю тобі, бо ти те-ж нещ[illegible], так[illegible] наша доля:

Замовкли, держачи ся в обіймах с[illegible] нервового плачу, який потрясав цілим їх тілом. Вихіснували час до остатної хвилї, бо обом здавало ся, що се остатне пр[illegible]анэ...

Коли Марійка сїла до купе, Олесь, не оглядаючи ся, подав ся хутко до виходу. Утїкав звідси, як від тяжкого гріха, якого не можна вже направити...

Новоженцї всїли до переповненого купе, з чого Пташок був страшенно лихий, а Марійка рада. Вона лякала ся лишати ся з ним самою... Пташок присів напротив неї так, що його колїна доторкали ся її колїн, і дивив ся на неї своїми палкими очима. Вона справдї була гарна. Її блїде лице, на якім рисували ся чорні гарні брови, додавало її стрункій статї ще більшої принади. Пташок пожирав її очима. Він став до неї приговорювати найгарнїйшими, які знав словами, усьміхнув ся, деколи запікав по свому і цїлував її по руках. Вона сидїла як мармур нерухома. Потім узяв її руку і став нею ґратись, поки вона не взяла її і не встромила в кишеню футра...

Як приїхали до Зборова, то вже ждала на них фіра з Козови. Пташок обіткав її баранами і поїхали. На дорозї заговорював те-ж, однак надармо. Марійка анї пари з уст. Вона немов задеревіла...

Приїхали. В хатї сьвітило ся і було тепло. Про те подбала Островська і приладила вечерю... Пташок познайомив їх і вони подали собі руки. Марійка не проговорила знов анї сло-

ва, а Пташок звиняв її перед Островською змученэм...

Островська побажала їм доброї ночи і лишила їх самих.

Марійка затрівожила ся, лишивши ся сам-на сам із Пташком. Вона сїла на софу і не хотїла нічого їсти. Пташок був голодний. Отворив шафу, виняв фляшку горівки і налив собі чарку.

— Марійко, твоэ здоровлэ! — Він проковтнув чарку горівки так скоро, як се вміють вправні няниці... — Напэш ся трошки? Напий ся, се тебе зреставруэ і додасть апетиту.

Марійка задрожала і заперечила головою...

— Кажу тобі з власного досьвіду, що чарка горівки, то справдішній лік, особливо, коли чоловік змучений...

Марійку брала гидь на спомин горівки; вона не терпіла її і занюхавши її почувала прикру нудоту...

Пташок став вечеряти, а при тім так цьмакав губами, що Марійка трохи з хати не втікла... Попоївши, він обтер губи і прикликав дївчину з кухні, аби попрятала посуду.

— Ну, а тепер, Маріэчко, підемо спати...

Він присїв ся до неї, обняв її і став цілувати...

— Пай, пай, пай, ааааа! — Він став гойдатись тїлом, колихаючи й її статею...

Ну, Марйко, роздягай ся...

Він устав і ходив великим кроками по хатї...

— Чого-ж не роздягаэш ся? Ти змучена, ну-ж не сором ся, я-ж твій чоловік.

Марійка затрясла ся цілим тїлом і в очах її потемніло, не ворохнулась.

Пташок нетерпеливив ся...

— Марійко! Досить тих фохів, я того не стерплю, до тебе я маю право і баста! Ти мусиш, розуміэш?

І він нагнув ся над нею і дивив ся їй в очи своїми очима, з яких визирала дика пристрасть. Він дрожав. Узяв її за рамя і став нею трясти.

— Чуэш? Онтам твоэ ліжко, роздягай ся зараз...

Вона налякана видивила ся на нього своїми виликими очима. Вона дивила ся як на свою смерть, як на страшного смока, що маэ її за хвилю проковтнути. Машинально встала з софи, пішла, хитаючи ся на ногах, до своэї постелї і стала роздягати ся...

Пташок роздягав ся те-ж, та так нетерпиливо, що рвав

ґузики...

Настало для Марійки житэ нужденне, мерзене, гидке, кождої днини однакове...

XXXIX.

Справдило ся, те, що говорила Радецька про Пташка, що він чоловік оборотний і добрий господар. Бо зараз у ранці принесли Жиди мясо, хліб, булки і все, чого було треба до обіду.

Марійка встала рано і взяла ся варити каву. Вона була змучена і голова у неї крутила ся. При сніданю сиділи знов мовчки. Пташок заэдно примилював ся і шкірив до неї свої щербаті зуби...

Перед девятою пішов до бюра, лишаючи Марійку саму. Вона стала прятати в комнатах, та коли почула себе самою, стала страшенно плакати над своэю недолею... Ото-ж то таке маэ бути її ціле житэ! Маэ служити свому чоловікови, від якого не почуэ ідейнійшого словаэ як про буденщину... Вона втратила все, що в неї було гарного, ідейного! Все, що по її плянам належало ся Остапови, її вибраному, те дістало ся Брусови, якого від серця ненавиділа, яким гидила ся. Їй навіть не прийшло на гадку, щоб могла не то полюбити, але почувати якесь привязанэ до тої людини. Вона-ж його так просила, благала на колішках, щоб її не займав, лишив, щоб собі пошукав иньшої, відповіднійшої для себе, а він був глухий на її благаня, на її плач, що зворушив би дикого Татарина. Він хотів її краси, її тіла, найже тим і задоволяэ ся, але її душі, її серця не посяде, не здобуде ніколи!

Вона собі і не думала, кому віддала ся в руки... Коли-б була се предвиділа, була-б радше пішла де в службу за покоївку, булаб радше вікном вискочила, як згодила ся їхати з ним в отсю пустиню...

І чому вона того не зробила? То було так легко сказати одно слово: не хочу, і по всьому. Але була загіпнотизована очима лютої братової. І не треба було до церкви йти, а втекти з дому брата. Чому-ж сього не зробила? Аби братови не робити сорому, що його сестра в службі. Жаль їй брата, а чи він її пожалував? Та-ж він знав, що її жде, коли попаде в кіхті такого яструба, як Пташок... І Марійка мало не закляла братови, але в пору нагадала, що він її брат, що її носив колись, ще як була

дитиною, на руках, та ладив для неї іграшки...

Тай на що би се здало ся? Все пропало. Вона тепер иньша людина. Вона жінка бруса, урядника, влїзла в сю сферу і мусить до того привикати, бо нічого їй більше не остало. Вона придавила в собі увесь жаль, розпуку, обтерла сльози і пішла до кухнї варити обід...

Пташок вернув із суду точно о дванацятій. Зараз у кухнї обняв Марійку і став її цїлувати... Обід дуже хвалив, що йому смакуэ, що на час зладжений і заэдно цїлував її по руках і, поклавши голову на її колїнах, дивив ся їй в очи.

А далї, щоб її забавити, став їй оповідати про своэ сьогоднїшне урядованэ. Мав багато роботи. Виконав пятнацять вписів табулярних, дав хлопам пять інформацій, за що заробив пятку, виготовив три цїлі викази гіпотечні для тернопільського адвоката і взяв три срібні. Се будуть його підручні фонди, а пенсію віддавати їй буде цїлу... З одною пльомбатурою мав багато роботи, бо його попередник фальшиво записав нумер...

Марійка слухала сього говореня, як турецького казаня..

— А ти знаэш, що то таке пльомбатура?

— З відки-ж я маю се знати? — То було либонь перше слово, яке заговорила до Пташка від весіля. А Пташок утїшив ся тим, мов не знать який голос почув...

— Зараз тобі поясню. Як прийде поданэ табулярне до суду, то насамперед його запротоколують у протоколї подавчім і дадуть нумер. Потім, тому що на нїм написано: предмет книг ґрунтових громади катастральної такої а такої, виказ гіпотечний число... то ведучий протокол посилаэ той кавалок до уряду гіпотечного, т. э. до мене, а я шукаю того виказу і зараз на дотичній картї пишу нумер поданя оловцем, і се називаэ ся пльомбатура. Той нумер маэ першенство перед дальшими нумерами, і э важний аж до полагодженя справи референтом.... Чи ти розуміла?

— Розуміла, — каже Марійка, бо не знала, як покласти конець сему дурному говореню, яке її ні гріло, ні морозило.

Пташок став оповідати про відносини в судї, поки не стали йому клеїтись очи, і він заснув на софі, просячи Марійку, щоб його збудила перед третою. Пташок був задоволений, бо справдї обід був добрий і він наїв ся до сита... Марійка пішла до другої кімнати і важко задумалась. Отже таке маэ бути її цїле житэ: коли не любощи, то безглузде балаканэ людини,

що крім свого фахового, шабльонового знаня не знаэ нічого...

Перед третою збудила його і він, прокинувши ся, пішов до уряду...

О шестій годині він вернув і по підвечірку витягнув її на прохід. Вів її під руку і все балакав про річи буденні, яких вона не слухала. Перейшли вздовж Козову і він показував їй, де тут ятки з мясом, де живе пекар, де э суд, а де його канцелярія. Обіцяв узяти її колись із собою, а тоді покаже їй, які там великі книги і кілько їх э. Марійці остогидло се слухати...

Вернули до дому. Марійка пішла ладити вечерю, а Пташок тимчасом нудьгував. Він ходив по хаті і голосно позївав. От коби скоро піти спати..

По вечері не ждучи довго, роздягнув ся і пішов у постіль. Марійка клякнула перед своэю постелею і стала горячо молити ся. Пташкови було сього за довго. Він перебив її:

— Які у вас Русинів довгі молитви, а то не маэ жадного сенсу. Помолити ся раз два і спокій...

Марійка не дала себе перебити, поки не скінчила молити ся.

— Я дуже прошу не перебивати мені молитви, бо се гріх...

— Пі, пані дзіко, такий гріх завязати в міх, а мені хочеть ся спати...

— То можна спати, я-ж хиба не перешкаджаю, бо молю ся по тихо.

— Ет, що там, буцім ти не знаэш... Я знову прошу ті довгі молитви відложити на рано, а вечером молити ся коротко. Коли постаріэмо ся, то будемо молити ся довго, навіть із рожанцем у руці... От розглядай ся хутко, щоб не було таких цереґелів, як учора...

По кількох днях Пташок уже переситив ся любощами і йому стало в хаті нудити ся. Особливо ті довгі зимові вечери йому надоїдали. То-ж став спізняти ся до дому або виходити до касина, де було його товариство, то знову до склепику, в якім сходили ся фінанси, жандарми і ліпші писарі судові. Ту топовідали собі ріжні приказки, дотепи і Пташок чудово забавляв ся...

З початку було йому трохи соромно, що лишаэ молоду жінку саму, сподївав ся, що Марійка зробить йому ізза того вимівку, але вона і словом не обзивала ся. Вона була рада, як чоловіка не було дома. Тоді могла віддати ся своїм думкам. Ос-

тап не сходив їй з ума... Рада була довідати ся про нього, та навіть не знала, де він тепер. Кілька разів, перекладаючи Пташкові книжки, шукала за судовим шематизмом, але такого тут не було...

Одного вечера вернув Пташок до дому пізнійше, як звичайно і був пяний. До сього він зараз признав ся і став оправдувати ся, що трафило ся товариство і випили по чарці.. Марійка не сказала йому за те ані слова, і він користав із сього і шукав собі такого товариства частійше. Бувало й так, що не прихо[illegible] і цілу ніч. І з того Марійка була рада. Пташок був їй цілком [illegible]айдужний. Нехай собі робить, що хоче, аби лише її не чіпав...

Марійка не шукала для себе ніякого товариства і нікуди не ходила крім у неділю до церкви.... Островська не нудила її і не заходила до неї. Вона змірковала, що пожитэ Пташків не добре, але все приписувала тому, що Пташок забуваэть ся і не пильнуэ жінки. Серед яких страшних обставин вони повінчали ся, сього ніхто не знав.

Видячи поблажливість Марійки, Пташок запивав ся часто. Товариші шукали його більше як він їх, бо в його кишені був усе "сьвіжий крайцар." Такий чоловік при чарці не буде сам ніколи Кілько разів Пташок приходив до хати пяний, ніколи не відізвав ся по руськи, лише говорив по польськи. З початку бував по пяному дуже привітливим, говорив жінці чемности, коли-ж вона від нього стала відвертати ся ще більше, Пташок сердив ся і став їй язиком дошкуляти.

— Чи ти не знаэш, що ти моя законна жінка?

— Знаю.

— Чого-ж від мене відвертаэш ся, чому мене не приголубиш, а приймаэш мої любощі як би ти була з каменя?...

— Хиба-ж я не казала перед весілэм, що ніколи не полюблю? Я се заповідала і треба було мені повірити...

— Пі, пані дзіко, я тебе, моя пані, швидко приборкаю....

— Чого від мене хочеш? Хиба-ж я не пильную свого діла? Все маэш на час, а більше від мене не надій ся....

— О! Премудра попадянка, зараз пізнати руську кров, упертість. Але я тебе навчу розуму... Не жартуй зі мною.... По перше не важ ся мені говорити по руськи, розуміэш? Досить уже того, аби мені в хаті не пахло руським духом... З мене люди сьміють ся. Товариші мені кажуть, що мене жінка завоюва-

ла... Пі, пані дзіко...

— Мій пан зачинаэ сварити ся, а я не маю до того охоти — Марійка вийшла до другої кімнати...

— Що то знову за мода? Пожди, ти попівський книшу, я тебе провчу....

Він схопив ся бігти за нею, але так сильно був пяний, що впав знов на софу...

Тут він і заснув. Марійка не будила його, лише лягла спати.

Пташок мав таку вдачу, що не забув того, що говорив по пяному. І тепер тямив добре, що вчора заборонив жінці говорити до себе по руськи. Се хотів він їй сказати зараз по весілю, та не мав відваги. Впрочім не хотів її було "укоськати", а потім зробити з тим русинством порядок. Пташок був певний, що Марійка цілком освоілась і привикла до нього. Їсти варила добре, в хаті був взірцевий лад, ні в чім йому не супротивляла ся, отже була для нього гарною і доброю жінкою тим паче, що "не мала язика" і позволяла йому робити що захотів. Отже тепер, коли навіть приборкав її соромливість, то і з русинством повинно все піти як по маслї. А що по тверезому якось не йшло зробити перший крок, то зробив се по пяному, і ще лїпше. Далї так уже не могло йти. По Козові розійшла ся вість, що Пташки балакають із собою по руськи. Коли про се довідав ся місцевий аптикар, що уходив за стовп польскости "на кресах", то не видержав, щоб не потягнути Пташка до "народової" одвічальности.....

— Чи пан секрётар Русин? — питаэ раз при снїданю у Марґулэсової, що держала склепик і кімнату для снїданя і вшельків трункув побіч касина...

— Пі! Пані дзіко, э то знали, що сказати. Я Поляк з дїда прадїда. Мій батько навіть у повстаню був...

— Ну, то якось неладно шануэте память свого батька патріота, коли вирікаэте ся народових ідеалів, і заводите у себе рущизну...

— Пі, пані дзіко, — каже засоромлений Пташок, — то так зле не буде.

— Але вже э. Люди візьмуть вас на язики і навіть у каріэрі може вам се пошкодити, ви чоловік у промоції.

— Пане аптикарю, — обзиваэ ся респіціэнт — для такої гарної жінки, яку маэ пан Пташок, то я заговорив би по турец

ки навіть...

Пташкови се підхлїбило.

— Пі, панї дзїко, вона попадянка з дому, образована, скінчила семінарію, а ще молода і дуже вразлива, треба поволи, вона вихована по руськи...

— Коли образована і скінчила семінарію, то по польски мусить уміти, чому-ж не говорите з нею по польськи? Знаэте, про се знаэ вже начальник суду, і коли я з ним про се говорив, то він дуже крутив носом. Кажу вам, що він готов записати вам у кваліфікації, що маніфестуэте ся Русином.

Пташкови стало лячно. Кваліфакація, то було для нього щось сьвяте, про що урядник не повинен згадувати не перехристивши ся. Бо добра кваліфікація значить те саме, що аванс, а лиха те саме, що загибіль... Він знав, що на Русинів урядників дивлять ся криво, а що-ж сказали би на Поляка, що показуэ себе Русином...

— Зробить ся все, зробить, лише поволи,

— Що ви розуміэте все? Хиба-ж не докажете того, щоб жінку до костела повести? Того вже жадна сила не потрафить. Русини такі привязані до свого "Господи помилуй", що убити дасть ся.... Та впрочім хай собі вона ходить до церкви, а дома, бійте ся Бога, щоб дома у Поляка велась руська бесїда, то сором справді....

— Пі, панї, дзїко, і до костела піде, як схочу, — горячив ся Пташок, бо вже був на третій чарцї — але поволи.

— А дїти на яке охрестите?

— А то питанэ, панї-дзїко, та вже-ж на польське...

— Найлїпше булоб відразу сказати: так маэ бути і баста...

— Жінка мусить іти все за мужом, бо таке право....

— От розумне слово, — скрикнули всї. — От за се вам браво, тілько держіть ся того слова!

Пішла знов черга, за яку заплатив Пташок... Лїбація протягнула ся пізно в ніч, із якої саме вернув Пташок і забрав ся до домашньої реформи.

XL.

— Ти, душенько, вибач менї за вчорашнэ, — сказав Пташок при снїданю, — але я таки на серіо говорю, що треба змінити нам, то нїби...

— Що змінити?

— Мусимо закинути руський говір, бо то до нічого....

— Можеш собі закидати, але, я не закину.

— Вирозумій же мене. Так не уходить... В товаристві поль ськім навіть неприлично говорити по руськи...

— Може кому неприлично, а мені нехай так остане... Впро чім я в жадні товариства не ходжу....

— Ото-ж то, я власне хотів із тобою про се поговорити, ми мусимо поробити візити в кількох домах...

— Я не піду, мені товариства не треба....

— Але мені треба. Вже деякі допоминали ся того, от апти кар, почмайстер, respіціэнт....

— Не хочу бути в товаристві неприличною...

— Але-ж ти того не зробиш, ми підемо, і ти будеш гово- рити по польськи, не лише в товаристві, але і дома...

— Ні тут, ні там... Говорити буду по руськи. Ти-ж знав, ко го тобі дають за жінку....

— Певно що знав, але я нікому не шлюбував, що буду го- ворити по руськи.... Вважай! Се може зашкодити моїй урядо- вій каріэрі. Вже й начальник знаэ, що ми розмовляэмо по русь ки, і дуже йому не подобалось...

— Про яку каріэру ти говориш? З уряду тебе за те не ви- женуть, а може ти хочеш стати консиляром?

— Прошу мене не легковажити. Я тепер в XI ранзї, але мо- жу дійти і до IX, а навіть до осьмої, тим більше, що маю іспит табулярний. Задля твоэї примхи я мав би виректи ся того всьо го? То за велика жертва....

— Що-ж то ти для мене пожертвував?

— Як то що? Я тебе взяв. А подумай, чим ти була? Поми- вачкою у своэї братової, і була-б колись учителькою на селї, а може й коханкою ксэндза проборща, або інспектора, або дів- кою посивіла...

Марійка встала і хотіла вийти, але Пташок ухопив її за руку і на силу посадив на крісло...

— А я тобі дав становище, ти жінка урядника і маэш усю- ди вступ зі мною...

— Пусти мене! — скрикнула Марійка і стала видирати свою руку з його довгих, сухих пальців, що держали її мов клї щі...

— Ти зачинаэш мене ображати. Я просила ся від тих твоїх добродійств, було мене лишити і ущасливити другу своїм ста-

новищем і своїм товариством...

— Пі, пані дзіко, спробуй вирвати ся з моїх рук...

Зусиля Марійки були даремні. Пташок мав руки мов стале ві. Вона сіла і стала плакати з болю...

— Чоловіче, чого хочеш від мене?

— Хочу того, щоб ти була мені послушна, щоб відреклася своїх дурних забаганок. Ти мусиш бути Полькою хоч би для ока, бо я того хочу...

Він засьвітив люто очима і Марійка пізнала, що маэ діло не лише з дурною, але з брутальною людиною, яка не завагаэть ся перед нічим, навіть перед силою...

— Отже так буде як я хочу, розуміэш? — Він так сильно стиснув її за руку, що аж крикнула з болю....

— Та руки мені роздавиш...

Пташок полївив трохи, але не пустив.

— Будеш говорити по польськи?

— Ні, ніхто мене до того не всилуэ. — І пробувала знов освободити свою руку. Вона зібрала всю свою силу і стала пручати ся, помагаючи собі другою рукою. Та все надармо. Пташок стиснув знов так сильно, що Марійка мало не зомлїла і стала голосно кричати.

— Затули рота! — сичав Пташок, — ти руська свине, не квичи мені, бо тебе розідру... досить мені тих попівських "делїкатесів." Або обіцяй те чого хочу, а ні то тебе розт рощу....

Марійка була близько омлїня. Страшний біль руки не дав її дослухати ся тої зневаги, яку на неї кинув Пташок. Він знов полївив.

— Ну, обіцяэш говорити по польськи?

— Ти чоловіче здурів... хочеш убити не лише мене, але те, що в мені...

— А мені то все одно, пропадай ти з твоїм кодлом! Або будь такою, як я хочу, а ні, то чорт тебе бери... Говори скоро! — Засичав і потім потиснув руку так, що Марійка скрикнула не своїм голосом і зомлїла... В сам час підхопив її Пташок і заніс на софу...

Удавай, удавай, грай комедію, нічого тобі не поможе, я мушу вигнати з тебе ті руські ґримаси...

В тій хвилї вбігла до хати слуга з кухнї, а за нею обоэ Островські налякані несамовитим криком Марійки. Островська прибігла в білім раннім кафтанику, а Островський защіпав на

собі блюзу.

— Що тут стало ся такого? — запитали обоэ разом....

— Пі, пані дзіко, зімліла бідна, — казав Пташок. Він дуже налякав ся тепер. Марійка може справді стеряти дитину, а як розповість перед Островським, то готова біда....

Островська кинула ся до Марійки, розпяла на нїй одежу і стала натирати виски і груди водою...

— Поможи менї, — каже до чоловіка.

Островський відсунув Пташка. Обоэ з жінкою взяли її на руки і занесли на ліжко.

Островський покмітив на руцї Марійки синець. Він показував формою на затиснені пальцї.

— Ов, а се що? Диви, Петруню, від чого вона бідна зімлїла.

— Пі, пані дзіко, — каже Пташок, — се від бранзолэтки, вона була дуже тісна, я їй говорив....

— Не говоріть менї дурниць, бо я на тім розумію ся. Се від ваших пальців, мій пане, то замість тортурів, правда? Де у вас серце так жінку мальтретувати? Стидайте ся!...

— А вона ще вагітна, — каже Островська, — може бути нещастэ. Фе, пане Пташок, я того по вас не сподівала ся... Бідна моя голубко, — приговорювала обтираючи лице Марійки водою, — Но, проговоріть же до мене словечко, но, та то я, сусідка ваша Островська...

Марійка зітхнула глибоко і отворила очи. Оглянула ся на Островських і стала нагадувати, що з нею стало ся... Побачила Пташка, що стояв конець ліжка і давав їй знаки, аби нїчого не говорила...

— Ви тут непотрібні, — каже Островська до Пташка, вам час до уряду, я собі сама дам раду....

Казала слузї запарити чаю. Слуга сказала, що не знаэ як, тодї Островська обернула ся до мужа:

— Піди, Михасю, і принеси склянку чаю, бо з тим туманом нічого не договорю ся...

А на те Островський до Пташка:

— Пора до суду, пане ходім звідси! — І без церемонії мов арештанта, вивів Пташка за двері.

— Вам, паноньку, з розбійниками жити, не з жінкою...

За хвилю вернув з горячим чаэм.

— Моэ біднятко, моя лебідко, — говорила Островська —

підведіть ся капинку, о так, я вас подушками підіпру і напийте ся трошки, хоч трошки... Михасю, йди вже йди, і поглянь за дітьми.... Ми вже самі...

— Моя пані люба, бідна моя, ну, напийте ся, хлипніть хоч раз Воно полекшаэ, відійде, на руку я зараз дам компрес, ну нічого, минеть ся.... За що-ж вас сей лютий кат так скарав? Ну, пождіть, я вже пущу на нього свого мужа, а він йому так капітулу витре, що не поважить ся. Боже! Таке то молоде, іно би жити тай тішити ся сьвітом, а то марніэ і вяне як та підтята квітка... Менї вас жаль. Бо хоч я такого не зазнала, а все-ж таки бачила.... Я зараз зміркувала, що ваш муж не живе з вами по божому, але такого зьвірства я не наділа ся... Бідна, о який синець... Паранька! Подай там води з мидницею...

Островська говорила до Марійки так мягко, що вона давно-давно не чула такої сердечної мови, хиба ще від мами. Островська була далеко старша від Марійки.

— Я догадувала ся, — говорила далї Островська, обвиваючи їй зболїлу руку мокрим рушником, — але такого я не надіяла ся. Моя панї дорога, як я жалїла над вами, та ви держали ся від мене оподаль... Нераз я говорила з мужем про вас бідну. А мій муж не злюбив пана Пташка від першої хвилї. Він у нас впросив ся на харч, ізза чого мій муж сердив ся, казав, що то якась непевна птиця.... Я йому перечила. Як можна, кажу, чоловік так з гори осуджувати, а він на те: не знаэш жінко людий, я маю досьвід, лихого чоловіка пізнаю нюхом. Ну справдї, не одного злочинця він вислїдив і медалю за се дістав. Ну, показало ся, правда... Ваш муж лихий чоловік, але поки ми разом, то не дамо вам кривди зробити. Як би що, то зараз до нас, не бійте ся нічого...

Марійка стала страшенно плакати і їй стало відраднїйше, що знайшла серед тої пустинї людину з серцем....

— Не плачте, серденько, вам тепер треба супокою, а то й на дитинї може вам відбити ся.... Я вам ручу, що се більше неповторить ся, бо ми обоэ за тим будемо глядїти... Все лихо в тім, що ваш муж занадто часто заглядаэ до чарки.... Господи! Я вмерла би з журби, як би так мій чоловік запивав ся. То не лише шкода гроший, але ті товариства, ті товариства! Менї нераз чоловік оповідав, які то сходять ся по шиночках і що вони там говорять... То сором, образа Бога. А мій муж нераз мусів по службі зайти до шинку. Тут якось перед роком приїхав я-

кийсь панок до Козови, поробив знайомости, навіть із панами урядниками був за "панэ брацэ", такий любий чоловік, що всі розпинали ся за ним. А мій муж слідив за ним, слідив тихцем, ходив за ним до Марґулэсової і потому таки його заарештував. І знаэте за що? Показало ся, що той поганець вивозив дівчат до Турції на розпусту, як же... Та я лише до того говорю, що мій муж мусить і до шинку заглянути, але борони Боже, щоб коли напив ся....

Марійка слухала залюбки оповіданя сеї балакуючої добряги і їй полекшало. Вона одягла ся і стала прятати в хаті.

— О ні, моя пані, ви собі посидьте, а я нині за вас усе зроблю. Нині мій муж не маэ служби, то посидить дома при дітях. Добрі діти, та дуже живі, непосидючі і все рушають, а я бою ся, щоб коли не було якого нещастя...

— У вас багато діточок? — питаэ Марійка.

— Двоэ. Старша дівчинка вже маэ 8 рік, а молодший хлопець пять....

— Дівчина певно ходить уже до школи...

— Та ні, то-ж то й біда. Вже час би посилати, та признаю ся, пані, що бою ся посилати. Читати, то я навчила її сама, а далї то вже анї руш. Та яка тут школа? Які тут діти до неї ходять? Думаю собі: між тою зіпсованою дітворою попсуэ ся менї дитина, а то ще дівчина. Тут діти вже такі зіпсовані, що в десяти лїтах знають усе те, що ми замужні жінки. То гірше як на селї, бо тут мале місточко і всякої голоти досить...

— А що-ж будете дальше робити?

— Господь знаэ. Мій муж маэ надію, що його перенесуть до більшого міста. Як тут був капітан на візитації, то я його сама просила і він обіцяв. Мій муж дуже гарно записаний, то може що з того буде.

Марійці, що думала над тим, як би то віддячити ся тій добрій жінці, прийшла тепер щаслива гадка до голови.

— А що ви на те сказали би, як би я вчила вашу доню?

— Ви пані?

— Так. Не бійте ся, я вже вчила дітий і вчила ся на вчительку, заки мене видали заміж...

— Але-ж не в тім діло, порозумійте мене, я не сумнїваю ся, що ви людина осьвічена, але деж вам мучити ся, ви такі слабосильні....

— Противно, менї се причинить ся до здоровля. Подумай-

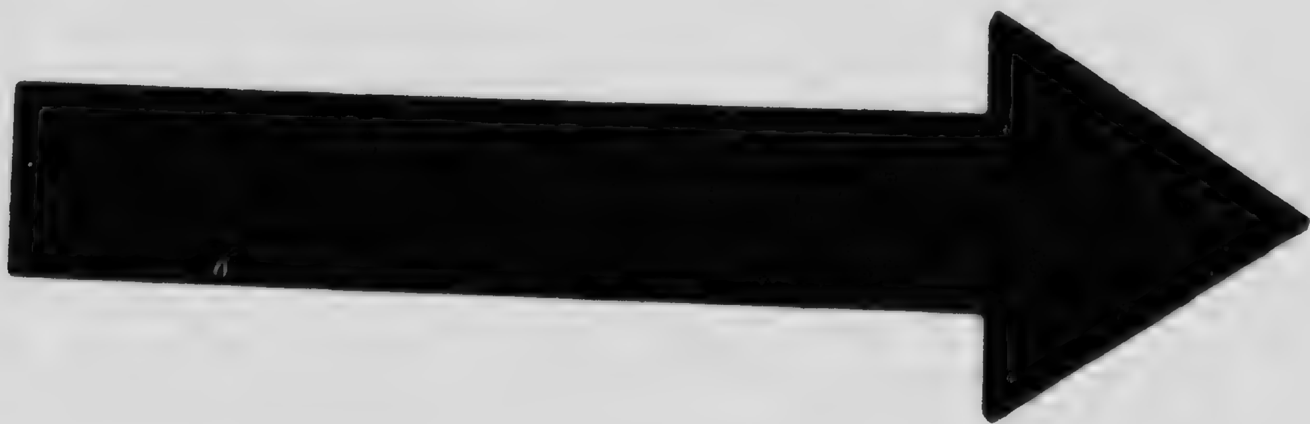

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

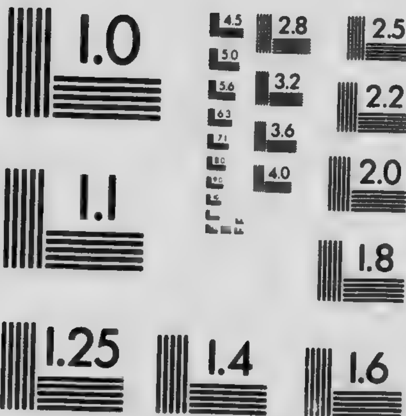

те, як я нудьгую по цілих днях, ні до кого слова промовити, а се буде для мене мила розрада...

— Дякувати вам, пані, але ще одно. Ми люди бідні, і не можемо багато платити...

— Моя люба, я від вас заплати ніякої не хочу, я лише рада би вам відплатити ся за ваше добре серце, яке я знайшла...

Марійка знов заплакала.

— Моя ангельска людино, — заговорила радісно Островська і кинула ся до Марійки. Не знала, чи цілувати її в руку. Марійка обняла її як сестру і поцілувала.

— Позвольте, мої дорогенькі, я не видержу, щоб не сказати сього чоловікови і привести вам сюди мою Галю. Параньконі Поклич сюди мого мужа, і нехай прийде з Галюсею... Правда? він може сюди прийти? — питала Островська Марійки.

— Та чому-ж би ні, та-ж пан вахмайстер уже тут був сьогодні.

За хвилю війшов Островський, а за ним Галя. Він гадав, що тут знов яке нещастэ і потребують його помочи.

— Знаэш, Михасю, пані Пташкова буде вчити нашу Галюсю. Галюсю, ходи сюди.

З поза Островського вийшло несьміло невеличке, румяненьке, пухкеньке дівчатко з русявим волосэм, заплетеним в одну косу. Воно вклонило ся і поцілувало Марійку в руку. Марійка обняла її і стала цілувати.

— Галюсю, коли познайомимо ся, будемо приятельками, будеш мене любити трохи?

— Буду любити...

Дівчина відійшла і пригорнула ся до матери.

— А то мамена пестійка...

— О ні, я їх держу остро, то вже мій Михась то даэ собі по голові лазити... Він їх іно псуэ своэю добротою.

Островському аж очи ясніли з радощів. Приступив до Марійки і поцілував її в руку.

— Нехай вам Бог заплатить, що ви для нас зробите. Тут у тій дірі не знати вже, що робити з дітьми. Росте то як дичка в городі. За те я вам ві всім поможу, лише мені дайте знати. І ручу вам, пані, що таке як нині ніколи не повторить ся. Я маю на пана Пташка свій певний жандармський спосіб...

Островські відійшли, а Марійка обіцяла зайти до них по обіді.

Марійка була рада з того знайомства. Вже давно не було для неї так щасливої днини. Вона мати-ме якусь ціль на сьвіті, буде пожиточною, не лише невільницею сього гидкого чоловіка.

XLI.

Пташок вернув із суду скорше як звичайно. Він трохи побоював ся, щоб із того не вийшла яка халепа, тим паче, що все бачив жандарм, супроти якого він почував респект. Стрінувши Марійку в кухні він зрадів і хотів поцілувати її, та вона відвернула ся.

Він пішов до хати.

Марійка почувала себе безпечнійшою. Перше віддавала ся у всїм Пташкови без опору. Їй здавало ся, що вона попала в яму дикого зьвірюки, звідки не було виходу. Тепер чула за собою сильну поміч, в яку вірила, що її оборонить...

Заки Пташок роздягнув ся, вже Паранька накрила стіл до обіду. Їли мовчки. Марійка привикла вже до цьмаканя свого мужа....

— Що ти гадаэш робити сьогоднї по обідї?

— Те що все...

— Я хотїв би тебе завести до аптикарової, ти пересиділа би там, поки по тебе не вступлю з бюра.

— Не піду....

— А як я кажу?

— Не послухаю...

— Ти знов? — засичав Пташок.

— Я тебе спитаю, чи ти також знов? Доторкни ся мене, а крикну і збігнуть ся люди. Уважай, що менї ще не загоїла ся рука....

Пташок присїв як змитий; такого опору у Марійки він не надїяв ся.

— Анї не думай, щоб я заходила в такі товариства, де ти заходиш. Буду жити як менї схочеть ся...

Вона встала і пішла. Пташок не лягав спати і вийшов до Маргулэсової на склянку пива. На нього мов ждав у сїнях Островський.

— Пан секретар до міста?

— Так, іду на скляночку пива по обідї...

— Я також, можемо піти разом....

Пішли...

— Ви нинї мали пригоду, — каже Островський.

— А так, непорозумінэ з жінкою, фамілїйна пригода...

— Яка могла скінчити ся судово...

— Як то?

— А так. Ви знаэте, що ваша жінка в поважнім станї, а ви з нею обійшли ся так брутально, що я зарештантами так не обходжу ся. Вірте менї, що я ще в житю злодїэви не покалїчив так тяжко рук ланцюшками, як ви своїй жінцї тими кости стими пальцями....

— То за багато, мій пане, залишім ту розмову, а то піду від вас геть....

— Нї, не підете геть у вашім власнім інтересї... Кажете залишити сю розмову, ну, добре, я її залишу, але я можу зробити донесенэ до суду, бо я то бачив власними очима...

— Що? щоб мужови не вільно було скарати свою жінку?

— Так, певно, але коли-б жінка наслїдком таких пестощів потерпіла на здоровлю і втеряла дитину, то се либонь переходить межі мужового права....

— Е! то за багато.... Кланяю ся.

Пташок полишив Островського і став підходити, як лише міг скоро....

— Пане Пташок позвольте ще слово. — І жандарм двома кроками здогонив Пташка і взяв його по приятельськи під руку. — Ще слово. Ви, пане Пташок, граэте фербля. Я маю докази в руцї. Знаэте, чим то пахне? А дальше я знаю, що ви кажете хлопам платити собі за інформації табулярні, маю цїлу вязанку фактів, а се надужитэ... Чи маю з того зробити ужиток?...

— Не губіть мене! — застогнав Пташок і поблїд...

— Ось і Марґулэсова, поступім на скляночку пива так як вибрали ся.

Пташок змяк і йшов як на смерть, під руку з плечистим жандармом. Посїдали в окремій кімнатцї за цератовим столом Як вийшла Жидівка, що принесла пиво, Островський торкаючи склянкою говорив:

— Ви, мій коханий Пташку, лайдак, вибачте за слово. Ваша жінка, то ангел доброти, і я чудую ся, як могла така людина вибирати собі такого йолопа, як ви.

Пташок устав.

— Мій пане, ви мене обиджаэте, я вас не знаю...

— Пане Пташок, а що зробити з тою вязаночкою, яку маю в руках? З жандармом не жартуйте, так як із січкарнею, бо втне палець... Ну, можете відійти, лише скажіть, що з тим зробити?

Пташок присів на своэ місце і став дрожати на цілім тілї.

Островський підсьміхуючись вертів його своїми очима так, як жандарм лише се потрафить, коли піймаэ злочинця. Пташок мало не зімлїв... Ждали так добру хвилю.

— Не відповідаэте?

— Не губіть мене, вважайте на мою жінку...

— А ви-ж гадали, що на вас буду вважати? Та лише на неї. Але кажу вам, що коли-б її пожитэ з вами стало ся неможливим, так, щоб аж покинути вас мала право, то не здержусь анї одної хвилї, лише подам до прокураторії. Тодї Пташку підеш до клїтки. Не надуживай же тої свободи, яку тобі ще лишаю позволяючи лїтати по волї...

— Що-ж я маю робити? Змилуйте ся!...

— Зараз нинї вечір, при нас обох перепросити її, і поводити ся з нею по людяному. Одним словом, коли-б вона лише скривила ся на вас, то тямте собі.

— Ви не знаэте, яка вона вперта, неслухняна. Прошу її нинї, щоб перестала говорити по руськи, щоб ми поробили візити, бо се може пошкодити моїй карїэрі, а вона нї тай нї, а далї хотїла відійти, тодї я хопив її за руку і трохи подавив...

— Вам руська мова попсуэ карїэру? А то цікаве! Вам попсуэ карїэру пяниченэ, карти, хабарі в урядованю, ось чого бережіть ся, але не руської мови... Цікавий я хто вам таких дурниць наговорив...

— Як то? Говорив аптикар, що пан начальник знаэ про се і дуже кривить ся...

— Скажіть аптикареви, що я знаю, як він бере висшу цїну за ліки, ніж приписано таксою. Се буде для нього цікавійше знати ніж те, що ваш начальник кривить ся...

Пташок остовпів. Той чорт знаэ гріхи цїлої Козови!

— Ну, що-ж, пане Пташок, згода? Менї здаэ ся, що така згода буде для нас обох добра. Для вас, бо собі ще поживете на волї, для мене тому, що менї вашої ангельскої жінки також потреба. Мушу вас повідомити, що вона, чесна людина підняла ся від нинї вчити нашу Галюсю. Через те зняла менї

страшний тягар із душі. За се я їй зобовязаний до смерти. Вам се не подобаэ ся? Бо скривили ся ви як від квасного яблока. Се нічого. Ви може подумали в тій хвилї, що добре було би змінити мешканэ і позбути ся жандармського сусїдства... Прошу вас, не робіть того, бо я се міг би узяти за особисту обиду, а я дуже обидливий і мстивий чоловік; так само, як відданий своїм приятелям, у тій самій мірі я мстивий супротив своїх ворогів... А в тім се ні на що не здало ся... От я не мешкаю з аптикарем а все знаю... То-ж я і вас не перестав би знати, і навіть коли-б мене перенесли звідси, то й так буду знати, як ви поводите ся з жінкою. А ще прошу собі затямити, що такий злочин, як бранэ хабарів в урядованю, задавнюэ ся аж за пять літ... а тепер "прозіт"!

Островський допив пиво і оба вийшли. Марґулэсовій заплатив Островський сам. На вулиці розстали ся як добрі знайомі. Островський вернув до дому. Тут застав Марійку. Вона сиділа при столї і щось оповідала Галюсї обнявши її рукою...

Островський привитав ся і не втерпів, щоб не сказати:

— Ми з вашим мужом ходили на пиво і поговрили собі на розум. Ручу вам, пані, що тепер буде вам інакше жити ся...

Марійка подякувала свойому новому опікунови і продовжала науку дальше. Мала Галюся дивила ся на неї радісним личком і слухала кождого її слова. По скінченій науцї дївчина взяла Марійку за шию і поцїлувала кріпко.

— Я паню так буду любити, як мою мамцю і татка...

— Люби мене, дитинко, люби, бо мене вже ніхто не любить — сказала Марійка, цїлуючи дитину в чоло...

— Не говоріть так, пані, — обзиваэ ся Островська, — в нас маэте людий щирих, приятелїв, хоч ми люди прості і не вам рівня...

Пташок по тім пиві не вернув уже до дому, лише замість йти до уряду, пішов на прохід. Над розмовою з тим чортом треба було подумати. Як він усе знаэ, як коли-б сидїв за печею і підслухував та підглядав! Відки Островський довідав ся, що я беру від хлопів за інформації? Не я перший, не я послїдний. Беруть усї табуляристи навіть у такім Перемишлї, під боком окружного суду. Вправдї не беруть за інформації, бо по них приходять адвокати або їх помічники, але беруть "за приспішенэ" витягів гіпотечних, а того також не вільно брати. Вони виправдують ся тим, що кому пильно, то треба робити

в годинах позаурядових. Бодай так пси траву пасли, як він один із другим посидить чверть години поза годину урядову... От вимівка, якої ніхто не сконтролюэ. Але там платять пани, а тут хлопи, і в тім ціла ріжниця. Хлоп коли й на боже дасть, то кричати-ме, що його скривдили... Не брати, то значить зректи ся трохи не другої пенсії; беручи наражаю ся на небезпеку, що може пошкодити моїй каріэрі. Коли не буду брати, то з чого буду жити? Моэ товариське становище вимагаэ того, щоб жити з людьми. Як же би то виглядало, щоб я, урядник XI ранґи, не пішов випити чарку горівки або склянку пива? Що собі люди про мене подумають? Ну, а пенсія на се не вистарчаэ. Та ще як воно стало ся, що той жандарм заопікував ся так моэю жінкою? Ага! Та дурна сцена з жінкою за польску мову... По що було дідька з ліса викликати? Марійка була би і не знала про істнованэ якихось там Островських, бо що правда, він мені не пара. Я урядник XI ранґи, а він собі жандарм. В сій біді причиною той аптикар зі своїм дурним патріотизмом. По що було того? Най собі моя жінка говорить як хоче, то що кому до того? Островський сказав виразно, що то не може зашкодити моїй каріэрі, а жандарми знають добре, що то політика. Пан аптикар, най би ліпше пильнував свого носа, бо й на нього батіжок э...

— Пі, пані дзїко, э вихід, далебі, що э! — скрикнув Пташок і вдарив себе по чолї. — А у мене не можуть бути години урядові і не урядові? Значить, в урядових годинах я роблю, що мені дав референт, а хто інформації з книг, то тепер не маю часу, зачекай, а як мине урядова година, то заплати, братку, а ні, то йду до дому, бо я не обовязаний довше сидїти... — Пташок зрадів такою думкою немов відкрив Америку. Тепер він не потребуэ бояти ся жандармів...

— Пі! пані дзїко! Ось що! Від напасти не пропасти. Донос усе може щось пошкодити, все на чоловіці дещо прилипне, хоч би вийшов і цїлий. Все не приэмно видержати дісціплінарку, брр! Але Островського маэ ся в кишени через Марійку... Поки вона учить там того бахура, то Островський задля неї не зробить доносу... Пі! знаменита річ...

Пташок пішов до бюра цїлком заспокоэний за свою будучність...

Вернувши до дому, застав уже Марійку в хатї. І тут нагадав собі, що Островський наказав йому перепросити жінку і

то при нім... Чорти вигадали. На дідька йому було такої питльованої жінки, щоб її аж перепрошувати мусів... І який йому пожиток тепер з неї? Хиба що хати доглядаэ... А що то буде, як прийде дитина? Брр! Несупокій у хаті, крик, метушня, а вона то вже нічого не буде більше робити, як коло неї нянькати ся. Може ще й няньку треба буде наняти... І Пташок дивив ся уважно на Марійку, чи далеко то ще до того нещастя.

Його роздумуваня перебили тепер Островські, що війшли в хату. Пташок скривив ся, а Островський дивив ся на нього таким оком, немов хотів сказати: ну! чому-ж, йолопе, не просиш у жінки прощеня?

Пташок не знав як зачинати.

— Пане Пташок, я завтра буду в службі, отже не буде в мене часу, а не хочу, щоб чоловік і жінка одної години перебували в гніві до себе... Ви сьогодні обидили брутально вашу паню, так, що рубач дров, що шануэ себе не зробив би так погано... Маэте зараз перепросити її і обіцяти, що то більше не повторить ся... но!

Пташок підійшов до Марійки і поцілував її в руку.

— То мало, пане, в руку цілуэ ся жінку що дня без перепросин...

Пташок вибаранив на нього очи, не знаючи, чого він ще хоче від його...

— В коліно поцілувати, ось тут, розумно? Зараз!

Островський приступив до Марійки, що сиділа на софі, і показав на коліна пальцем.

— Тут! — Говорив се таким тоном, як говорить ся до вишколеної собаки.

Пташок закипів гнівом, але не міг йому оперти ся... Жандарми вміють приказувати по свому... Він приклякнув коло Марійки і поцілував її в коліно.

— Прости мені, Марійко, сього більше не буде...

— Тепер йому, пані, простіть, сього більше не повторить ся.

Марійка бліда як полотно прошептала:

— Прощаю.

Пташок присів ся до неї і став її цілувати в лице... Вона приймала ті поцілуї з очевидною відразою. Завважила се Островська, а коли були вже у себе дома, каже до чоловіка:

— Знаэш, Михасю, у Пташків щось не так, як повинно бу-

ти... Менї здаэть ся, що вона не з любови за нього вийшла. Вона ним мерзить ся...

— І менї так здаэть ся, що її всилували вийти заміж за такого йолопа: нї краси, нї розуму, нї характеру. А вона таки гарна жінка і образована...

— Бідна! Гірка її доля з нелюбом жити!...

XLII.

Від тепер настало для Марійки трохи розраднїйше житэ. Весь час, який не мусїла бути з Пташком, вона проводила з Островськими. До тої чесної родини прилягла цїлим серцем і стільки й було у неї розради, що дивила ся на щастэ иньших. Островські-ж старали ся по змозї осолоджувати її погане житэ. Пташок бачив, що власть над жінкою вихоплюэть ся йому з рук, та все те приписував інтриґам Островських, яких ненавидів із серця, хоч і бояв ся Островського, як огню. Він держав його в своїх руках і міг його кождої хвилї здавити. Небезпечно було його дразнити і Пташок тим лише потїшав себе, що так вічно не буде, що скорше чи пізнїйше Островського перекинуть, а тодї Марійка буде слухнянїйшою.

Тимчасом робив своэ. Ходив до бюра, дер бариші звідки трафилось, ходив до Марґулэсової з компанїэю, частенько запивав ся,, а бережучись перед сьвітом, грав "короткого" лише по приватних домах. Правда, щастэ частенько відвертало ся від нього і він програвав не лише свої бічні доходи, а ще мусів запозичати ся, а потім віддавав із пенсії. Марійка зміркувала, що чоловік даэ їй що раз менче на прожиток і вона негодна поплатити тим усього. Вона не казала ще нїчого, а коли Жиди стали на неї напирати, вона відіслала їх до чоловіка.

Пташок був страшенно лютий і став по пяному жалувати ся перед знайомими, що його жінка не вміэ ґаздувати, що їй даэ всю свою пенсію, а се їй не вистарчаэ. А далї не видержав щоб їй самій не сказати того.

— Моя кохана, так дальше не може йти. Те, що тобі даю, мусить тобі вистарчити на все...

— Даэш менї що раз меньше. Я все записую, що видаю, можеш переглянути, що я одного крайцара не видам, де не треба.

— Ти записуй собі, або й нї, я з того не буду ситий, а я

більше не можу давати...

— Доси я на себе нічого не справила. Все йде на дім...

— Коли тобі мало, то візьми зі свого посагу, — сказав Пташок із досадою...

— Я посагу ніякого не маю, а ти про се добре знав.

— Ні, пані дзіко, напиши до брата, най дасть. Він менї виразно сказав, що для тебе лишило ся 1500 зл. Щось там видало ся на виправу, а решта лишила ся... най пришле...

— До брата не напишу, пиши сам, коли хочеш, я про посаг нічого не знаю...

Марійка не хотіла вірити в те, що говорив Пташок. Вона мала 1500 зл.? Чого-ж їй брат того не сказав? Та-ж ті гроші аж надто були-б вистали на скінченэ семінарії. Їй здавало ся, що була круглою, голою сиротою, а тут ось що показуэ ся. Чого-ж її так випихали з дому? Коли так справді, то її брат іще більше прогрішив ся супроти неї. Коли-б вона була се знала, булаб ніяким сьвітом не пішла за між. То таки не мусить бути правда...

— Ти певно не віриш, що так було, але я переконав ся на власні очи. Книжка щаднича на 1500 зл. як бик, я її видів...

Тепер уже не підлягало сумнївови, що так було. Отже вона мала гроші, і вони десь там лежать без користи на те тільки, що опісля дістали ся в руки сьому ледарови на пянство та карти...

—Коли э які гроші, то не позволю їх рушити, — сказала рішучо Марійка. — Коли виставала доси твоя пенсія на житэ, повинна вистати й далї. В тім лише біда, що від якогось часу я не дістаю того, що перше...

— Бо я маю й свої видатки, годї менї тут усе маринувати ся з тобою... Я хочу якось жити на сьвітї з людьми...

— Гадаю, що з людьми можна жити і без карт та піятики

— Тільки прошу тої матерії не тикати! Що часом випю, то сього потрібно менї до здоровля, а що заграю собі часом, то так для розривки...

Такі розмови повторяли ся що раз частійше, від коли стала до хати Пташків заглядати біда...

Марійка написала до брата довгий лист. Се було перше її письмо. Вона не для того описала братови свою недолю, щоб перед ним пожалувати ся. Вона пхала братови на очи ту кривду, яку їй заподіяв... "З початку, писала вона, я тебе виправ-

дувала, що ти мусів пристати на мою продажу ,бо до того силувала тебе жінка, вона-ж не була обовязана давати мені хліба. В неї-ж э своя дитина і коли вона нехотіла її кривдити, то на се не було ради. Але я довідала ся, що для мене були гроші і то такі, що було ізза чого скінчити мою науку... По щож було мене вибирати від Вайсової, де мені було так добре? Я була-б скінчила школу здорова, весела, свобідна і була-б заняла в суспільности позицію, де могла-б бути для когось пожиточною. А так що? Ти мене випхав на силу за людину безхарактерну, нелюбу, мерзенну, пяницю і картяра, за людину, з якою нема мені веселої години. І я зломана на души і тілї, притоптана брутально, цілою силою волї і молитвою вдержую себе, щоб тебе, мого брата рідного, не проклинати, встаючи і лягаючи... Коли ти на стільки був недотепний, що при таких засобах, які я мала, не видер мене з під кормиги твоэї безсердечної жінки, та видав мене заміж за першого ліпшого з краю, то чому ти менї й словечком не сказав, що я не така бідна, як се менї твоя жінка заэдно цокотіла? Ти вважав мене за дитину, нерозумну і непрактичну, якій про грошеві діла не треба знати... Але віддавати таку нерозумну дитину на поталу такого бруса неотесаного, і виправляти її в сьвіт за очи, то се тобі не вадило. І чим-же ти виправдаэш перед Богом сеї тяжкий гріх?

“Я зломана на души і на тілї. Невдовзї прийде ся менї відбути тяжкий термін. Дав би Бог, щоб я того не пережила, щоб враз загинула з тою істотою, якій сама маю дати житэ.. Та не лякай ся. Мої уста навіть в хвилї смерти не вимовлять на тебе проклятя... нї, я і у хвилї смерти просити буду у Бога для тебе прощеня і з сим словом кінчу се письмо... До мене не пиши, не оправдуй себе, бо то нї на що... І я більше до тебе не напишу, хоч би приходило ся на голодову смерть готови-ти ся, на що й заносить ся... Іще одно. Коли справдї лишили ся які гроші, які маю право назвати своїми, то заказую їх видати в руки пана Пташка”.

Марійка почула полекшу на серці, коли скінчила лист. Вона виляла у ньому усю свою жовч, яка від давна-давна на серцю накипіла. Їй здавало ся, що мусїла се братови написати бо колиб мовчала, йому би здавало ся, що вона привикла до своэї долї, і тепер страх яка щаслива. Та коли лист був уже на почтї вона рада була його завернути. Їй стало жаль брата. Він

же-ж не робив того з злого серця, хотів її добра... а вийшло ось що. То не може бути, щоб він не догадував ся з її мовчанки, що вона нещаслива...

Вона стала біля вікна, дивила ся на вулицю, на дерева у маэні зеленю. Як то цілком иньша весна була минулого року! Чи вона надіялась тоді, що її жде? І вона не втерпіла, щоб не заспівати:

Чи я в лузї не калина була?
Взяли мене порубали і в пучечки повязали,
Така доля моя...

Сю строфу вона вивела гарним мецосопраном із таким глубоким чугэм, із такою тугою і жалем, що самій від того задрожав голос, горло спіймав корч, і вона стала плакати.. По хвилї почула за собою легенький шелест і оглянулась. Біля порога стояла Островська.

Моя панї любенька, я не сьміла вам перебивати, ви так гарно сьпіваэте, що серце мов із воску...

— От сьпіваю про свою долю, щоб лекше поплакати.

— Та я знаю, що від плачу полекшаэ на душі, та годї так знову плакати і плакати, треба трохи вгамувати ся, бо се може вам на здоровлю відбитись... А особливо вам тепер дуже на себе вважати би...

— Ой, панї Островська, чи ви гадаэте, що менї на моїм житю залежить? Хоч би і нинї лягти в домовину! Що варте моэ житэ, чого я тут маю надїяти ся? Коли-б так Бога не боялась, то сама на себе руки наложила би...

— Ой не кажіть так, не кажіть, бо то гріх. Господь насилаэ на людий всякі хрестики, терпіня, треба їх спокійно зносити, а то прогнївить ся. Пан Біг не тільки терпів для нас, і ми повинні терпіти, бо ми не вгадаэмо, для чого воно так.. А подумайте ще, що вмерти не так легко, часом утративши здоровлэ треба довго мучити ся. Ось ви здорові, а тяжко вам терпіти, а що було би, як би хоріли кілька літ? Вірте менї, бо я старша від вас і маю більше досьвіду. В такім станї як ви тепер находитесь, можна собі через неувагу такого наробити, що каліцтво на ціле житэ... І подумайте, як би то вам тодї жило ся? Тодї-б чоловік і не глянув на вас. Він любить вашу красу, ваше тіло, а не душу. Що-ж було би, колиб ваше тіло було хоре? Либонь на вулицю би вас викинув... А знову так жити без усякої надії, то також не годить ся. Воно ще щось таке

може стати ся, чого-б ми і не вгадали і буде все добре...

— Я не бачу виходу

— Але Пан Біг певно бачить. На нього здайте ся. Та я хотіла давно з вами про щось поговорити, та якось не сьміла...

— Що-ж таке?

— Чи ви приготовились на те, що маэ надійти?

— Як же-ж?

— Та треба пошити якісь сороченята, приладити пеленки. Потому вже пізно буде, як вас схоплять болї...

— Я про се й не подумала...

— Не дивую ся, то перший раз, то все треба жінцї нагадати. Я мала при собі мою покійну маму, а ви не маэте нікого крім мене.

— Як же се зробити?

— Треба купити полотна, а иньше то я вам поможу.

— Богато на се треба гроший?

— Треба би зо двацять ринських.

— Господи, з відки-ж я візьму таку суму?

— А то добре, а чоловік від чого? Та-ж то його обовязок

— Він не дасть, бо не маэ..,

— Але на горівку і карти то маэ...

— Я йому того не скажу...

— То я йому скажу, а як се не поможе, то мій чоловік йому скаже...

— Він тепер дуже в довгах. Жиди не дають дорогою перейти...

— Не жалїю його, сам собі винен. Він колиб трохи жив інакше, стояв би краще як начальник суду. Дивіть ся на нас. Чи можемо з вами рівняти ся? Платня маленька. Кілька разів дістав чоловік нагороду за прилапанэ злочинця, от за того панка. що я вам раз казала дістав сотку — тай на тім конець, а у нас довгів нема...

В тій хвилї прийшов Пташок із уряду. Він не любив Островських, а тепер, побачивши її в хатї, дуже скривив ся, хоч не сьмів нічого сказати...

— Пане Пташок, от саме ми про вас балакали... Чи ви вже замовили яку мадам для вашої жінки?

— Нї, панї дзїко, я гадаю, що ще час...

— Ви зле гадали, бо часу властиво ніхто не зміркуэ. Я вам раджу замовити стару Памулиху. Най прийде, огляне і най у-

же буде певно. То може прийти несподівано, а колиб її тоді не було, то що? Маэ жінка загинути? Гарно ви про жінку дбаэте що треба вам аж пригадувати...

— А чому-ж Марійка менї того не сказала?

— А то добре! А по кім більше надїяти ся досьвіду, по такій молоденькій людині, чи по вас старім? Гарний з вас чоловік. У вас жінка поти лише добра, поки маэте з неї вигоду, а опісля то чорт її бери...

— Пі, панї дзїко, я не маю крайцара...

— Мусить бути. Ви на те чоловік. Не пийте зо дві неділї, не грайте в карти, то гроші будуть...

— Що ви говорите, де-ж я пю, з ким граю?

— Но, но, ми знаэмо добре. А в тім, що менї до того, гроші мають бути нинї по полудни і баста. Час летить. Отже тямте: Памулиха і 20 зл...

Пташок покрутив ся по хатї і вийшов...

— З такими людьми не можна інашке говорити. Побачите, що гроші будуть... Коли-б ви мали силу так із ним говорити, то він танцював би як на шнурочку. З таким то годї панькати ся...

— Не штука вам говорити, коли ви його не боїте ся. Він знаэ, що коли-б вас зневажив, то ваш чоловік не дарував би йому того, а за мною хто постоїть?...

Тимчасом Пташок засоромлений і лихий бігав від одного Жида до другого, щоб позичити гроші. І таки найшов одного, але не задармо. То був Жид Ізак Цвайґенфельд, який займав ся тим, що скуповував у мужиків присуди на ріжні претенсії за половину цїни, а потім інтабулював їх на ґрунтах довжників і переводив безпощадні екзекуції... Він мав частенько діла з книгами ґрунтовими і з урядниками, що їх вели. Тепер саме мав він одно таке непевне діло, що лише від урядника залежало, чи цїлу претенсію втратить, чи ні. А урядник мав поповнити для його ратованя одну неправильність. Стало ся власне, що Цвайґенфельда попередили иньші вірителї і скорше повносили свої поданя о впис гіпотечний і вже були повписувані пльомбатури. Коли-б так урядник поворожив зручно з пльомбатурою, було би все гаразд. Коли-ж так остане, то Цвайґенфельд зі своэю претенсіэю при лїцитації злетить із гіпотеки і його гроші пропали...

Його табулярного попередника заступав тернопільський

адвокат, який не мав спроможности сконтролювати, чи пльом батура на свойому місцї.

Цвайґенфельд думав саме над тим, як би то підійти Пташка, коли Пташок явив ся у нього.

— Пане Цвайґенфельд, — заговорив Пташок привитавши ся, — менї треба кілька блятів...

— А ніби у мене э гроші? То не міи інтерес давати гроші на проценти.

— Я вам за проценти нічого не говорю, ви менї так виго-діть пятьдесятку на кілька місяців, бо менї дуже треба...

— Не можу, у мене гроші роблять гроші...

— Коли так, то бувайте здорові, але тямте, що прийде коза до воза...

Пташок хотїв відходити, бо розсердив ся.

Він стільки робив чемностий Цвайґенфельдови, а сей ось що!

— Пождіть, пане секретарю, може ми зробимо який ґешефт...

Пташок зупинив ся.

— Знаэте, яке менї нещастэ трафило ся! Я купив претенсію на того Депту Стаха, ви його знаэте. Сума значнійша. Я заки виторгував, зробив цесію, подаю до табулї, а менї каже Малїцький, що мене випередив Розенцвайґ зі своэю претенсіэю на 1000 зл. і я лишив ся на хвостику....

— То зле, ваші гроші пропадуть...

— А що-ж би на то порадити? Як гадаэте?

— Пі, панї дзіко, коли вже э пльомбатура, то все пропало, пльомбатура то ґрунт...

— А як би так із пльомбатурою поманіпулювати?

— Не можна... Що вам до голови прийшло?

— Я не хотїв би дармо, а вам і так треба гроший...

Пташкови прояснило ся в голові. А як би так Жида натягнути? Вправдї те, чого він від нього жадаэ, пахне криміналом, і він не гадав на таке себе наражувати, але обіцяти можна. Жид дасть гроші, а потому можна буде віддати... А ну?

— З тим, пане Цвайґенфельд, треба осторожно, бо як би вийшло на верха, то кримінал нам обом...

— Нащо маэ вийти на верха?

— То можна би пльомбатуру вирадирувати... але то небезпечно...

— Ну, ну, робіть так, щоб було безпечно...

— Треба би й нумер протоколу змінити...

— Ну, ну, або то така штука?

— Штука не штука, але небезпечно.

— Кілько хочете?

— Сотку.

— Ов, ціла претенсія виносить двісті, то що менї лишить ся?

— Говоріть здорові. Двісті в капіталї, а відсотки, кошти, то буде друге стілько... За що будь я своэї каріэри наражувати не буду....

— Ви казали, що вам треба пятьдесять...

— Пі, панї дзїко, менї й тисячка була би потрібна, та най там, дайте 80...

— А буде все добре?

— Певно...

Цвайґенфельд вичислив гроші, а Пташок вийшов. По дорозї зайшов до Памулихи, замовив її і пішов до дому. Зайшов насамперед до Островської і дав її трицять срібних та просив, аби все полагодила як слїд, бо його жінка і слаба і непрактична.... Він навмисне так зробив, щоб люди знали, який він дбалий муж.

— А бачите, пане Пташок, на вас лише накричати, то все зробите. Як би я була вашою жінкою, то ви були би не такий.. Я зараз піду до міста.

Пташок і не вступав до хати, лише пішов до Марґулэсової на пиво... Лишило ся йому 50 зл., про які ніхто не знав... Справдї робити якісь мальверзації він і не подумав. Оттак узяти щось із боку, то ще уйде, але наражувати себе на таке, нема дурня. Жид буде йойкати, грозити, допоминати ся звороту гроший. І він йому колись віддасть, але Жид не поважить ся позивати, бо й сам попав би у біду, що хотів урядника підкупити...

Пішов до уряду. Для цікавости отворив виказ гіпотечний Стаха Депти, де були дві пльомбатури, порівнав їх із протоколом своїм і аж запікав із радости: пльомбатура Цвайґенфельда була на першім місцї...

— Той дурень Малїцький навіть не догадуэ ся, яку менї зробив прислугу, що дав Цвайґенфельдови фальшиву інформацію. Тепер 80 зл., мої, і Жид буде вірити, що я справдї зро-

бив се...

Не видержав, щоб не забігти таки зараз до Цвайгенфельда.

— Пі, пані дзіко, ваша претенсія на першому місці. Лише тихо! Не допитуйте ся богато у Маліцького за тим, бо готов звернути увагу, що воно щось не так, він іще маэ все в сьвіжій памяти, і тоді нам обом біда...

— Але чи то певно?

— Ходіть зараз зі мною, то вам покажу. Або ні, так зле, аби ми оба разом ходили, прийдіть потім...

Коли Цвайгенфельд зайшов потім до уряду гіпотечного, Пташок показав йому чорне на білім, що його пльомбатура перша. Оба були раді, і оба сьміяли ся в кулак. Пташок сьміяв ся з Цвайгенфельда, а той із Розенцвайґа, що його так випередив... Тої днини Пташок прийшов аж над ранком, пяний до нестями. Впив ся з радощів...

XLIII.

Кілька день опісля сиділа Марійка з Островською при роботі. Островська шила на машині сорочинята, кафтанички, все те таке малесеньке, що Марійка чудувала ся, що таке маленьке эство справді може бути на сьвіті... Коли Островська скроїла одну сорочину, Марійка сіла до машини і заложила на місце полотно. Островська підбігла до неї і відібрала:

— О! О! Що вам, пані? Хиба-ж я на се позволю? Хочете собі біди наробити? Вам не можна тепер... Прошу мене пустити. Ви обрублюйте рукавці...

— Хиба-ж я не шила на машині?

— А коли то було? Ви тоді були панночкою, то що иньшого. Знаэте одна з моїх знайомих у такім стані лише кілька разів рушила ногою, то собі такої біди наробила, що хорувала більше пів року... То небезпечно. Кажу вам, тих кілька днів мусите пильно на себе вважати і не засиджувати ся на місці, лише ходити поволеньки... Ноги у вас не спухли?

— Ні!

— Бо то й таке буваэ. Ми жінки богато мусимо терпіти і мущина не годен збагнути того. Вони, коли-б мали понятэ про те, що ми мусимо витерпіти то повинні би нас на руках носити...

— А що ту дитину жде, яка її будучність? Я уявляю собі, що й я була така маленька, що і мною моя мати тішила ся і зірку рада була для мене зняти, а що зі мною стало ся!

— Гріх таке говорити. Треба се Богу полишити, він опікуэ ся кождою хробачиною, не то чоловіком.

* * *

В тім часї, як на Марійку прийшла ся прикра хвиля, в Козові зайшла цікава подія. Начальник козівського суду став радником судовим і пішов до Золочева, а на його місце прислав верховний суд у Львові на тимчасового керманича суду, адюнкта судового з Вишнївчика Остапа Копача...

Копач за той час страшенно змінив ся, як чоловік, що втратив надію, мусїв раз на все попрощати ся зі своїми ідеалами і бажанями. За два днї по своїм повороті з Перемишля він добачив на своїх висках кілька сивих волосків... Почував, що йому немов щось важне насїло на спину, і похилив ся. Лице попід очи поморщилось. Він перестав брити ся і запустив бороду, яка за короткий час дуже виросла... Хто його бачив перед місяцем, тепер і не пізнав би. Його начальник доміркував ся зараз, що Копачеви не повелось, і тому, щоб не задавати йому більшого болю, не питав його нї про що. Те саме наказав своїй жінцї, і коли Копач у них появив ся, говорили про буденні справи... Але не міг заказати сього своїм дїтям. Вони привитавши ся з Копачем, запитали хором:

— А вуянцї нема?

Копач ужив усеї сили своэї волї, щоб не заплакати. Побілїв на лиці мов полотно, закусив губи і не сказав анї слова...

Тодї начальникова викликала дїтий до другої кімнати і заказала їм п[illegible]ти за вуянцю, бо нїколи не позволить їм іти до вуйка. Дї[illegible]вили ся на маму великими очима не розуміючи заказу, а [illegible] з вуйком було їм дуже любо іграти ся, проте обіцяли матери, що будуть чемні. І за малу хвилю сиділи вже на колїнах у Копача і ігрались його бородою. Копач цїлував їх по черзї, а начальникова побачила в його очах сльози, і їй стало жаль того бідного чоловіка. Тодї Копачеви розмякло серце, і він розповів своїм приятелям про своэ нещастэ.

— Хиба-ж ви могли додержати слова і не переписати ся з своэю любкою? — кажа начальникова.

— Я раз писав і не дістав нїякої відповіди. Я вважав се за пригадку з її сторони на нашу умову і тому не писав більше.

Коли надійшло зі Львова перенесенэ Копача на заступника до Козови, він анї разу тим не збентежив ся і рад був, що покине се місце. Серед нових людий може скорше вилїчить ся з сього болю і забуде. Натомість за ним дуже жалували всї. Начальник і його жінка аж посумнїли, дїти плакали, а народ із довколичних сіл зібрав ся прощати його. Копач попрощав отця Іляріона, у якого бував частенько, попрощав читальню і поїхав. Він знав із досьвіду, що його заступство може потрівати і цілий рік, тому перебрав ся до Козови з усім крамом і забрав маму від разу...

І в селах, якими переїздив Копач, що належали до вишнївецького повіту, збирав ся народ у сьвяточних одягах, заступав йому дорогу, щоб попрощати ся. Кожде пхало ся, щоб поцілувати його в руку. Стара Копачиха сиділа біля свого сина і плакала з радощів.

Серед таких овацій переїхав Копач свій колишнїй повіт і над вечером приїхав до Козови...

Поки що примістив ся в заїздї, бо з помешканя таки в судовім будинку на другім поверсї ще не забрав ся старий начальник. Другої днини відібрав урядованэ. Йому представив ся цілий судовий персонал...

Копач придивляв ся кождому з окрема, аби його добре затямити, а потім промовив до них чого саме від них буде вимагати. Особливо клав вагу на те, що урядник по при сповнюванэ своїх обовязків, по при пошану свого становища, повинен тямити, якій ідеї він служить, що суд повинен бути добродійством для суспільности, повинен кожду одиницю, яка з ним має діло, без огляду на се, чи се пан, Жид, чи мужик, стрічати ввічливо, бо брусоватого поведеня з сторонами він не стерпить...

Того дня, як Копач відібрав урядованэ, у Пташків уродила ся дочка...

XLIV.

Пташок, коли проминуло перше зворушенэ, був незадоволений тим, що стало ся. Стільки гармідеру в хатї; навіть нема де гаразд проспати ся по обідї та і в ночи нема супокою. Дитина була слабосильна, недужа і плакала по ночах. Пташок не привикши до того, будив ся в ночи, коли не пішов пяний

спати, і проклинав голосно. Марійка мусїла винести ся з своїм ліжком і колискою до другої кімнати.

Вона стала гарнїйшою, як саме жінка в двацятім році життя по першій дитинї. Її стать була така маэстатична, що справдї мусїла подобати ся кождому, хто на неї глянув. Як лише підняла ся з постелї, взяла ся знов до науки з Галюсею, бо час іспиту вже наближав ся.

І справдї Галюся зробила іспит так гарно, що всї не могли надивувати ся її знаню. Вона випередила геть своїх ровесниць із другої кляси, а про Пташкову стала йти добра слава. Стали й иньші переказувати до неї, чи не взялась би їх дївчат учити, але тепер у Марійки не було часу. Все була занята домашним господарством і дитиною. Пістунки не приймала ніякої, бо не було за що, і мусїла обходити ся при дурноватій і непонятливій Параньцї...

Згодом Марійка завважила, що Паранька не поводить ся супротив неї так як треба, що її не слухаэ і стаэ до неї "з писком". Що се може бути? Вона жалувала ся перед чоловіком на Параньку, а він сказав їй просто, що иньшої слуги шукати не буде. Що робити? Островської вже не було в Козові. Не було щирої людини, у кого би порадитись... Треба було терпіти не лише чоловікови, але й такому нешкребтаному эству як Паранька....

А чоловік тепер майже не звертав на Марійку уваги. Він пересиджував коли не в бюрі, то у Марґулэсової, до дому приходив лише їсти і пізно в ночи спати, а на дім давав що раз меньше...

Марійка стала терпіти біду. Треба було конче заробити й собі, і вона приняла лэкцію двох дївчат у місцевого сьвященика. А що не все могла відступити дитину, то дївчата приходили до неї до дому.

На місце Островського прийшов другий вахмайстер, жонатий те-ж. Але Марійка не наближала ся до них, чуючи через сїни, як заэдно сварили ся обоэ. Других Островських не легко знайти, — подумала Марійка зітхнувши тяжко...

Одної ночи Марійка не спала за для дитини, що дуже плакала. Вона навіть не роздягала ся. Коло півночи вийшла зі сьвічкою за чимось до кухнї, і тут застала свого чоловіка роздягненого в такій позиції, що кров у нїй застигла з сорому і обридженя. Вона зачинила мерщій двері і пішла зворушена до

своэї кімнати. Тепер їй стало ясно, що в її хаті під її боком творить ся... От чому та проста дівка так роззухвалила ся! Тепер їй уже ясно....

Най же-ж так усе буде, вона на його й не погляне.. не стане йому перепиняти... Одно, що її ворушило, то те, що її муж таке погане эство, що проміняв її на такий нужденний огарок. Та з тим їй буде ліпше, коли-б так від початку було... А то ні. Сей поганець мусів її перше понизити, знівечити, виссати її молодість, а тепер покинув, як витиснену цитрину...

А Пташок нічогісінько не робив собі з того відкритя своэї жінки, лише засів до сніданя, немов ніколи нічого не було. Марійка не втерпіла, щоб не розмовити ся з ним.

— Я сеї ночи зайшла до кухні...

— Так? Прилагодь собі що треба з вечера, то не будеш потребувати в ночи по кухни ходити... Можеш перестудити ся

Пташок говорив із таким безличним цинїзмом, що Марійка задубіла.

— Знаэте, мій пане, що я не мала понятя про вашу безличність. Ви дуже добре знаэте, що я в кухні бачила, і ще сьмíэте так до мене говорити?

-- Не так остро, моя пані, я так роблю, як мені подобаэть ся, бо я свій пан. Розумно? За довго мені було вижидати. Впрочім ті попівські "делікатеси" навкучились...

— Отже добре, ми не знаэмо ся від нині...

-- І овшім, і овшім, дуже з того рад... А з Паранькою поводи ся мені по доброму, аби ми не посварили ся... Паранька теж Русинка, як і ти, але вона собі проста, натуральна, така, як Русинка маэ бути. А моя пані не своїй ролі, вийшла поза свою сферу і тому така несмачна...

Він вийшов до бюра не кажучи Марійці ані слова більше і не споглянувши навіть на дитину...

Розуміэ ся, що при таких відносинах не могла Марійка довідати ся, хто новий начальник, і не знала, що її Остап так близько...

Вона швидко освоїла ся з тим, що в її хаті творило ся. Вона-ж тому не була винувата, а згодом мусіла признати, що так ліпше. Мала супокій від тої мерзеної людини, а се рівновaжило те обридженэ, яке відчувала дивлячись на дурновату, зухвалу Параньку і на свого мужа...

Копач завів у козівськім суді так званий судовий день.

Була на се призначена пятниця, коли міг кождий приходити до суду і вносити позви до протоколу. Народ довідавши ся про се ходив до суду, мов по сьвячену воду... При тій нагоді Копач довідав ся, що один мужик заплатив два ринські за витяг табулярний і ще його не маэ...

— То не може бути, — каже Копач. — За витяг табулярний належить ся стемпель на ринського, а більше нічого...

— Е, то стемпель своэю дорогою, а від руки ще треба дати...

— Від руки не належить ся нічого..

— Та де, прошу пана адюнта, то у нас платить ся все, хоч би хотів чоловік почути, який там нумер у "мавпі" або в "табелії" записаний, або яка "парцелія". Тамтой пан на долині, то й говорити не хоче, поки не положиш ринського...

— Що за пан на долині?

— Аво, той, прошу панської ласки, що все так пікаэ...

— Який то? — питаэ Копач писаря.

— То пан секретар Пташок.

Відправивши людий, Копач післав за Пташком. Пташок явив ся невиспаний. Він був на сніданю, а по обіді трохи заснув...

— Пане Пташок, — каже Копач дивлячись йому просто в очи. — Дійшло до моэї відомости, що ви берете гроші від хлопів за витяги гіпотечні і за інформації з книг ґрунтових. Пригадую вам, що се не вільно, і коли довідаю ся про такий новий випадок, який став би ся по нинішнім дни, то не мине вас дісціплінарка що найменьше...

— Пі! пані дзіко, — заговорив наляканий Пташок, — я лише за те, що роблю в позаурядових годинах..

Копач відступив від Пташка, бо саме, коли відізвав ся, на нього вдарив смердючий, квасний сопус із напитків...

— В годинах позаурядових не потребуэте сидіти в бюрі. Тут нема такого навалу праці, щоб в урядових годинах її не можна було зробити. Лише урядових годин треба пильнувати, отже тому, що ніхто того не сконтролюэ, чи ви що робите в урядових, чи позаурядових годинах, і ніхто не сконтролюэ, за що кажете собі платити, то заказую вам урядувати позаурядово... Іще одно...

— Пі, пані дзіко, я лише чарочку до обіду. Мій жолудок такий, що як не випю чарки горівки, то би-м ложки страви

не взяв у рот....

— То неправда. Горівка не даэ апетиту і нікому на здоровлэ не вийшла... Впрочм по обіді ніхто горівки не пэ, а від вас смердить як із пропінації... Ви жонатий?

— Жонатий і дитина э...

— Тим паче ви повинні вважати. Скажіть мені, чи вам не соромно загорити слово до жінки по пяному, дитину поцілувати... фе!

Він дав знак Пташкови, і сей зараз вийшов.

— А то гадюка, — думав Пташок сходячи по сходах до свого бюра. — Лихий як собака, а такий гордий, що страшно йому в очи подивити ся. Він справді готов укусити. Треба берегти ся. І що я тепер зроблю? Я з пенсії не годен вижити, без тих спортлів що я зроблю? Треба буде потиснути мого шваґрунця, най присилаэ гроші, бо тепер то справді Жиди не дадуть мені дихати.

Пташок прийшовши до бюра, виймив листок паперу і став списувати свої довги, о скілько був у силї затямити вірителїв і довжні суми. Потім на всякий випадок добив іще третину, з чого вийшла цифра, якої мав зажадати з жінчиного посагу. Він став писати довжезний лист. Та до писаня не був привичний, бо доси заэдно переписував те, що написали иньші в шабльоновім урядовім стилю, який він знав на память. Пташок укладав собі брулїон листа, перечеркував, зміняв, а далї подер і кинув, зачинаючи на ново... Люди ждали на пана "табелянта", та він і уваги на них не звертав. Те хамство винно в сїй його біді. Коли-б тої якийсь не вихляпав язиком перед начальником, було-б усе гаразд, були-б ви небожата тепер не вистоювали і я був би дещо заробив, а так вибачайте, самі тому винуваті.

Мужики зі звісною терпливістю стояли не рухаючись, поки пан "секретар" не скінчить своэ діло, хоч уже сонце клонило ся до заходу.. В тій тяжкій роботї перебив Пташка якийсь чоловічок, що саме війшов до уряду...

Високий ростом, із кудлатою рудою чуприною, з таким-ж стрепіхатими вусами, давно не бритий, з синїми плямами на лиці і червоними очима, Одягнений був у старе полатане і витерте лїтнэ пальто, подерті штани без ґузиків і в подертих черевиках. Брудний ковнїр і така сама сорочка. На шиї стара краватка, що з заду сторчала геть висше ковнїра.

Він став біля порога і дивив ся вперто на Пташка. Виглядав на пяницю-волоцюгу, з яким не конче любо здибати ся на самоті, а в лісї то таки лячно...

Мужики побачивши такого гостя, який певно прийшов за дїлом, не мали надії полагодити "табелії", бо вже-ж як прийшов "пан", який би він не був, то йому мусить бути перше.

Пташок остав сам на сам із "паном". Він перервав свою роботу, яку мав зачинати третій раз, і поглянув:

— Чого вам треба?

— Не пізнаэш мене, Френдзю?

Пташок приглянув ся йому близше і аж перехрестив ся:

— Пі! панї дзїко, що я бачу, то ти Чернецький? Що із тобою? Та як ти виглядаэш!

— От як бідний подорожний. Та що тобі, ти пан.

Оба кинулись собі в обійми і стали цїлувати ся. Чернецький мусїв аж нагинати ся до маленького Пташка цїлуючи його...

— Я довідав ся що ти тут, і аж сюди зайшов, щоб з тобою побачити ся...

— Де-ж ти за той час блукав, що ми так довгенько не бачили ся?

— От, як бідна сирота. З Радимна — правда з Радимна? — ми розійшли ся. Ти пішов писарювати до Перемишля, а я вибрав ся в гори до судів повітових. Не люблю великоміського гамору. Я діурнував у Добромили, в Старій Соли, потім пішов до Старого міста, і тут мав такий фатальний пех, що аж під млин попав ся до Самбора...

— Як то під млин? Під колеса? — питав наляканий Пташок...

— А правда! Ти Самбора не знаэш. Під млин, то значить те саме, що під ключ, бо там кримінал лежить біля млина....

Пташок дуже скривив ся. Хоч він колись-то приятелював із Антком Чернецьким, ходили разом до школи, а потім разом були діурністами в однім судї, разом мешкали і разом їли, при однім столї і з одного каламаря писали, то все те було колись. Тепер Пташок ц. к. урядник XI ранґи, а сей панок і з кріміналом уже знаэ ся...

Чернецький мов відгадав його думки, бо так заговорив:

— Ти, Фредзю, не роби собі з того нічого, бо даю тобі

чесне слово, що мене всадили за дурницю. Впрочім я набрав ся вже розуму, я обережний і певно тебе не скомпромітую...

— Чого-ж ти сюди примандрував?

— Хочу осісти в Козові. В тамтих сторонах мене вже знають. Я діурнував також і в самбірськім суді перед тим, заки попав до Старого міста...

— Що-ж ти тут робити-меш? Не знаю, чи дістанеш тут діурну, бо тут усї місця заняті.

— Е! Ні! То цілком не поплачуэ. Робити як чорний віл цілу днину за яких там 12, 15 зл., то не оплатить ся. Я, бачиш, працював також у одного адвоката і маю трохи вправи під тим зглядом...

— Хочеш вести писарку?

— Еге-ж

— Тоб о покутну писарку?

— Називай її покутною, а я буд вести явно. Знаэш, яке маю гарне письмо, в концептї я тако не аби який, то-ж порафлю написати гарно і добре...

— Пі, панї дзїко, ти зле вибрав ся сюди і то тепер. Тут саме відійшов старий начальник, а настав тимчасовий заступник, острий як бритва і дивить ся кождому на пальцї.. Тут було кілька Жидків писарів, яким не зле вело ся, то так їх узяв у купу, що тепер із голоду здихають...

— Бо мав рацію. Прошу тебе. Такий Жидок нї каліґрафії, нї ортоґрафії, набацькаэ як курка лапкою і розуміэ ся, що суд відкидаэ. Але коли напише ся порядно...

— Пі, пі, він приймаэ лише ті письма, що вносять адвокати...

Чернецький махнув згірдно рукою і усьміхнув ся...

— Маю цїлу ризу паперу з печаткою і підписом адвоката і на якийсь час вистарчить...

Пташок вибаранив на нього очи.

— Чого-ж так чудуэш ся? Такого паперу можна так само купити, як кождий иньший крам. Так практикуэ ся, а э такі адвокати, що тим крамом торгують на ширшу скалю... То не злий інтерес. Подумай, що я плачу за аркуш по шістцї, і ще свій папір даю, чи не добре?

— Та-ж то надужитэ! — закричав Пташок.

— Слухай, мій Птасю, і не будь дурненький. Не то надужитэ, що хтось зробить, лише те, що виловлять. А тут нема

ніякої небезпеки, отже і надужитя нема. Як тут викрити надужитэ? Суд спитаэ такого адвоката, чи він робив те письмо, а він скаже: не тямлю, але коли э на ньому мій підпис і моя печатка, то певно я... Адвокат маэ право робити письма і їх підписувати... Правда? Маэ. Але він сам усього не робить і виручаэ ся своїми людьми під своэю фірмою... Правда? Отже він так само може виручити ся і мною... Отже бачиш, Птасюню, що все в порядку...

Пташок хитав головою, хоч Чернецький цілком його переконав.

— Будь як будь, але з нашим начальником нема жартів. Він усе пронюхаэ...

— Як він зве ся?

— Копач.

— Копач? Чи не Остап?

— Таки так...

— Знаю його з Самбора. Він за моїх часів був авскультантом, такий чорнявий, присадкуватий...

— Такий, такий, але він прийшов сюди з Вишнївчика...

— Ну, так, а до Вишнївчика прийшов із Самбора..

— Ти з ним знайомий?

— Я його знаю, а він мене ні, куди мені? То було перше око у самбірського президента... То він уже начальником?

— Лише заступаэ...

— Го! го! Велика голова, здібний, але і з ним можна порадити...

— Дай Боже, а мені здаэ ся, що трудно. Насамперед то великий хлопоман. Уяви собі: сам робить що пятниції хлопам позви, а нині як довідав ся від одного, що я часом візьму кіль ка шісток за інформацію, то мене страшенно зчесав і загрозив дісціплїнаркою...

— Птасю! — каже Чернецький клеплючи його рукою по плечи. — Дякуй богам, що мене сюди прислали: тепер я як правний дорадник буду брати за інформації, а ми оба поділимо ся. Чого-ж ти так на мене вирячив очи? Так можна. Той твій Копач мені не закаже брати, бо я приватна людина...

— Хиба-ж люди до тебе втрафлять?

— Говори здоров. Я буду тут крутити ся, буцім то за иньшим ділом. Хлоп прийде, ти скажеш, що не маэш часу і покажеш на мене, що я від адвоката. Розуміэш? Решта, то вже

моя річ...

— Пі, пані дзіко, то знаменита річ... Певно, тут від тернопільських і бережанських адвокатів стілько шляэ ся ріжних мешуресів, хто-ж то сконтролюэ?

— От бачиш, Птасю, що ти догадав ся. Памятай! Рука руку миэ... Тепер заказ Копача ні нащо... Але знаэш що? Ми тут ґаду-ґаду, а я страх голодний. Пішов би де випити шнапса... дай шістку...

— Пі, пані дзіко, або я маю? Пожди ще маленьку хвильку, зараз буде шеста і ходи до мене на підвечірок...

— Хиба-ж ти жонатий?

— Пі, пані дзіко, ще й як? Вже й дитина э..

— Ну ґратулюю! Але слухай, Птасю, мені не подобаэ ся, що ти на [illegible]кім інтратнім становиці, тай не маэш шістки... Чи не любиш ти теэ?

Чернецький ударив себе пальцем по горлї, а се мало значити, чи Пташок часом не пяниця....

— Пі, пані дзіко, де-ж там. Але житэ чоловіка жонатого багато коштуэ... Ходім.

Пташок позамикав ша[illegible] вийшли...

— Слухай, Птасю, де т[illegible] [illegible]лив ся?

— Попадянка, в семінари була?

— Ого, то вибачай, але я поки що не піду до тебе.. Гляди, який я обшарпаний і не бритий...

— Будеш передягати ся? Де-ж твої річи?

— Ти, Птасю, наівний, як усе. Мої річи одні на менї, а другі ще в склепі...

Пташок не порозумів добре... Йшли біля Марґулэсової і туди потяг Пташок давного колэґу, щоб випити і перекусити на борг.

— Птасю! Ти менї мусиш зробити одну прислугу. Я не маю готівки, але не бою ся, бо моя голова і меткість варті більше, як готові гроші... Тут мусить бути якась торговля готових одягів. Ходи і заручи за мене, а я в коротції сплачу... Ну, ходи, бо зайде шабас. Не пожалуэш того, бо я потрафлю віддячити ся.

Чернецький так напирав на Пташка, що він і не стямив ся, як вийшли оба і опинили ся перед склепом із тандитою.

Чернецький перебрав ся від сорочки до чобіт. Жид зрахував усе, а Пташок заручив, що за місяць усе буде заплачене

Потім поступили ще до голяра, де Чернецький дав себе обрити і обстригти, за що Пташок заплатив своїми. На своэ лахмітэ Чернецький і не глянув і покинув усе у тандитника..

— Ну, тепер можу зложити твоїй пані свої поважанэ..

Марійка саме кормила дитину, коли почула в сінех кроки і розговір чоловіка з Чернецьким. Се її здивувало, бо Пташок ніколи не приводив до дому своїх приятелів. Вона мерщій поклала дитину в колиску і позащіпала груди...

Пташок відчинив широко двері і попросив гостя передом Марійка, побачивши гостя, почула з першого погляду до нього відразу. Його почервоніле від перепою лице пригадувало його минувшість...

— То мій старий знайомий і товариш пан Чернецький — а се моя жінка....

Чернецький приступив до Марійки кадрилевим кроком і, беручи її за руку, заговорив, надаючи свому голосови ніжнос ти, на яку лише міг спромогти ся.

— Позвольте пані зложити на вашій прекрасній ручці поцілуй обожаня вашой краси... Виджу, що мій старий приятель маэ аристократичний смак.

Пташок страшенно зрадів від того комплїменту, засьміяв ся тай запікав...

Марійка вихопила свою руку і вийшла до другої кімнати. Чернецький оглянув її оком знавця і підкрутив стрепіхатий вус.

— Ти, Птасю, в чіпці вродив ся, — каже Чернецький. — Така краля, без обиди кажучи, не для тебе... Та як бачу, ти навіть не привитав ся з нею, коли прийшов. Чи ти розумієш, що то краса? Я таку жінку не міг би націлувати ся..

— Пі, пані дзіко, я так був занятий представленэм, що забув ся..

— Чи не була коли твоя жінка в Самборі ?

— Пі — там до школи ходила, заки пішла до семінарії.

— Я собі її щось пригадую, мов крізь сон.. Як вона з дому?

— Поницька.

— Рихтиг! Її батько був парохом у Страшевичах коло Самбора...

— То-то-то!

Чернецький став щось пригадувати собі, а по тім усьміх-

хаючись заговорив:

— Ти не знаэш, що ти посів: така жінка, то капітал, побачиш...

Пташок узяв се за звичайний компліґмент і знов засьміяв ся.

Марійка не виходила з кухні; Пташок, перепросивши гостя, подав ся туди за нею...

— Прошу дати підвечірок і для гостя...

— Дуже добре, лише нехай мене ваші гості не обиджають.

— Компліментом? — каже здивований Пташок.

— Такі компліменти обидливі. Винесеш, Параньо, для панів підвечірок, бо я туди не вийду...

— Пі, пані дзіко, — обидив ся Пташок, — лише без комедії. Прошу мені сцени не робити при чужім чоловікови. — Він подивив ся на неї так грізно, що годі було дальше супротивляти ся. І вона вийшла. Чернецький прискочив знов до неї.

— О! пані, ми навіть трохи краяни, бо і я з Самбора, то э, я там був. Вашого покійного батька знав я добре, і вас знаю добре, так: знаю ще, як дівчиною були... Як учили ся, як приготовлялись до семінарії...

Марійці вдарила кров до голови. Він нагадав їй колишнэ таке гарне. таке чарівне, мов сон маэвої ночи... Та чого він говорив про те, як вона приготовляла ся до семінарії? Хиба-ж він мав на думці Копача? Марійка налякала ся того чоловіка.

При каві Марійка сиділа мовчки. Чернецькому не зачиняв ся рот. Він усе мав щось оповідати про ріжних людий. Знав дуже багато, бо вештав ся по цілій Галичині.. Пташок не покмітив замішаня Марійки.

По підвечірку вийшли оба з Пташком на прохід, бо була гарна днина... Пташок запросив його при Марійці на вечерю тай на ніч. Чернецький намагав ся, щоб і Марійка пішла на прохід, бо дуже гарний вечір... Се їй конечно треба, бо, кормлячи дитину, повинна вживати руху і сьвіжого повітря. Марійка вимовляла ся, що ні з ким лишити дитину, а Пташок по кинув, що вона не любить ніколи виходити з дому...

— Ти, Птасю, марнуэш свою жінку, держачи її заэдно в хаті. То для неї і для дитини нездорово... Впрочім ти пішов би високо в опінії публичній, як би люди знали, яку ти маэш гар ну жінку... То так, небоже, гарна жінка, то також капітал...

— Вона не хоче ходити і баста...

— А від чого твоя повага як чоловіка?

— Пі, пані дзїко, та за косу її не потягну..

— Ото сказав. Таку жінку треба шанувати як око в голові Та вона либонь не з любови за тебе вийшла..

— Пі, хто там знаэ. От кожда дівчина буцім то не хоче, а я й не оглянув ся, як мене висватали і оженили.

— Хто?

— Знав ти радника Радецького? Та як же, знав, бо він був нашим шефом у Радимнї..

— Ага, догадую ся... Радецький певно, а властиво Радецька хотіли зробити пільгу її братови і тому впхали тобі. Ну, чорт бери, про любов тобі й не снити, але про то така жінка, то твоя зьвізда...

— Пі, пані дзїко, признаю ся тобі по щирости, що менї досить уже тих фохів і ґримасів. Вона до мене не заговорить..

— Певно, і тобі би стало все ясно, як би ти знав те, що я знаю.

— Що таке? — Пташком заволоділа відразу заздрість. — Може ти що знаэш? Говори зараз.

Пташок піймав за руку Чернецького і став нею потрясати, у нього сьвітили ся очи, як у вовка, а з рота потекла піна..

— Заспокій ся. Те, що я знаю, нічого злого, противно, се така річ, на якій можеш зробити добрий інтерес.

— Скажи!

— А зробиш яку дурницю?

— Нї.

— Дай менї слово, що задержиш се в тайнї до часу, поки тобі не скажу, що можеш із того зробити ужиток.

— Даю слово.

— Ото-ж, мій Птасю, річ така, що твоя жінка любила твого шефа Копача, а він її. Всї говорили про се, що поберуть ся.

— Хиба-ж вона й тепер?

— Тим ліпше для тебе.

— Як то ліпше?

— Ти, Птасю, вибач за слово, страх дурний... Коли вони люблять ся, то доки він твоїм начальником, можеш робити, що тобі подобаэ ся.... Ага! Чи він жонатий?

— Нї, живе тут із мамою-хлопянкою..

— А чи він знаэ про твою жінку?

— Либонь ні, бо вона нікуди не виходить..

— Так і добре. Ти роби як і доси, бери що дають, а як би він тебе чіпав, тоді пішли до нього свою жінку. Для неї він зробить усе, і заступить тебе, затушуэ, вибілить твою табулю, а ти зачинай з початку... Вір мені, в таких справах я знавець. Такий закоханий панич для спіднички зробить усе..

— Се не може бути, я не дам себе так споганити..

— Дуреть ти. Так у сьвіті водить ся, і на тім люди роблять чудові інтереси. Щож тобі із такої жінки, що до тебе не заговорить, що тебе ненавидить? А вона піде до свого милого, як муха до меду, і буде тобі за те вдячна. Відносини твої прекрасно уладять ся... Вір мені, аби лише раз... По тому мусить тебе покривати, бо по просту загрозиш йому скандалом. Кажу тобі, засилить ся. Такі скандали можуть погано скінчити ся, от і буде бояти ся, бо то чоловік амбітний. Так, небоже, з любови зрезиґнуй, бо її не пок[illegible]туэш, а клепли зелїзо поки тепле. Зрештою буде досить і для тебе. Побачиш, як вона буде з тобою гарно поводити ся, коли даси їй волю в тім, що їй любо...

Чернецький говорив так переконуючо, що Пташок остаточно дав переконати ся... Щож то шкодить?

Вернули до дому. Підчас [illegible]черi Чернецький був [illegible]уже веселий і говіркий. Він радів, що повелось йому повернути Пташка на свою думку. З того і він буде користати, бо його покриэ Пташок..

Пташок сидів мовчки, приглядаючись своїй гарній [illegible]кінці. Він аж тепер звернув увагу на її теперішню красу, коли її завважали иньші, коли на тій красї мав зробити інтерес, продаючи її другому... Хвилями його опановувала дика завлсть. Він був би кинув ся на Марійку і шарпав її біле тіло кіхтями для того лише, що вона була його власністю, а мала дістати ся другому. Дивив ся на неї, як на страшну грішницю, яка ще не згрішила, але була на те призначена. І він бачив її в обіймах Копача, уявляв собі, як вона дивити-меть ся на Копача, обіймати-ме його, цілувати цілою силою своэї закоханої душі. А як вона відвертала ся від нього, зако[illegible]ного мужа, з відразою, ніколи не дотуркнула ся його своїми устами і на його горячу любов поводила ся як камінь, без капинки чутя! І на Копача він був лютий, що він щасливійший від нього, бо його полюбила та прегарна женщина. Але він йому відімстить за

се, на вколїшках його просити-ме, аби не робив скандалу і за для того все зробить для нього.. Нехай лише засилить ся, а на таку принаду мусить спіймати ся, хоч би який хитрий вороб-чик...

Пташок так був перенятий своїми думками, що зовсїм не чув того, що говорив Чернецький. А той говорив так поважно, що мусїв мовчазливу Марійку втягнути до розмови. І вона забула, з ким говорить. Бачила перед собою о цїле небо розумнїйшу людину, як її чоловік... Та ось Пташок обдумавши усе гаразд, зївнув і сказав, що пора спати...

Марійка вийшла і прикликала Параньку стелити панам, одному на софі, другому на постели. Оба приятелї сидїли довго в ночи, шепчучи собі широкі пляни на будуче..

Другої днини Чернецький наняв собі хату і розпочав своэ ремесло.

Пташок сказав одного дня до Марійки:

— Знаэш, я вже маю нового начальника...

— Не знаю, бо менї того не треба знати...

Пташок дивив ся на неї, чи се питанэ не зворушить її, але Марійка анї оком не моргнула.

— Не знаэ нїчого, — подумав Пташок, — тим лїпше. Може не схотїла би в данім разї піти, а так пішлю її колись буцїм то просити за мною, вона піде, нїчого не прочуваючи, тодї пізнають ся голубята і лапка замкнеть ся...

XLV.

Одного гарного дня, йдучи по обідї на прохід Бережанською вулицею, Копач почув плач дитини і мимоволї повернув туди голову. На ґанку одного домика проти сонця стояла молода жінка з дитиною на руках. Копач доглянув її. Се була Марійка, що вийшла з недужою дитиною на сонце прогрітись. Копач пізнав її відразу. Пристанув на хвильку і приглядав ся близше. Може се сон? Нї, ті самі риси лиця, те саме буйне, чорне волосэ обвинене в кружок поза головою, та сама стать. Копач мало не скрикнув, але стямив ся і пішов далї, приспішаючи ходу.. Як же вона сюди попала, бідна? Чи знаэ вона про нього? Лїпше, як би не знала, на що серце ранити? А певно, що його не пізнала бо й не ворухнула ся, а се-ж не можливо...

Відійшовши трохи далї, подибав знайомого Жида і запитав, хто живе в тамтім домі?...

— Пан секретар із суду Пташок...

Копач пішов далї. Що то була Пташкова жінка, про се довідав ся, а що то була Марійка, се було безпечно, бо-ж пізнав її.

Ось де вони зійшли ся! Вони так близько себе, а про те між ними така страшенна пропасть, якої не перейдеш. Копач рад був дізнати ся, як їй живе ся, чи вона хоч трошки щаслива? Що вона не з доброї волї вийшла заміж, се знав добре. Та чи вона освоїла ся з тим, чи забула колишнэ, чи почуваэ хоч трохи привязаня до свого мужа? Копач рад був одягти ся в якийсь казковий плащ, щоб його нїхто не побачив, аби поглянути тайком на Марійчине житэ-бутэ. Її чоловік, то Пташок, сей пяниця, хлопська пявка в одежі урядника, поганий і дурний. Як же вона могла того чоловіка полюбити? А проте вона мусить із ним жити, бо він маэ до неї право... Копач може перший раз став обурювати ся на таке жорстоке право. Чи маэ зблизити ся до неї, відновити зносини, потїшити її, подати помічну руку? Або таки намовити її, щоб покинула нелюба і пішла з ним жити? Задля неї він був готов посьвятити все, своэ становище, надїю на аванс, і піти з нею на край сьвіта... Та від тої гадки він аж затряс ся. Він мав би ломити законний порядок, бунтовати против права, яке він дуже поважав? Значилоб се, як би сьвященник зруйнував церкву, в якій поставили його служити. Годї. Треба оминати її, а всяку думку про неї відкидати, як недозволену і грішну... З такими думками вертав Копач до дому. Марійки вже не було на дворі. Копач не втерпів, щоб не поглянути в той бік, та замість Марійки побачив грубого вахмайстра від жандармів із люлькою в зубах. Сей уклонив ся Копачеви і присїв знову на свойому місцї.

Хоч як силкував ся забути про Марійку, та вона знов наслїдком сьогоднїшньої стрічі не сходила йому з думки. Йому зявляло ся її становище чим раз поганїйшим, бо зараз ставав йому перед очима Пташок, якого він незлюбив тепер із цїлого серця. Він влїз йому в дорогу і зруйнував цїле його щастэ. Такого пяницю і недбайлюга міг Копач при першій нагодї пустити на зелену траву, але на тім потерпіла би Марійка, що з ним звязана на віки. Копач рішив ся опікувати ся Марійкою

потай, так, щоб нічого не догадував ся ніхто...

Тимчасом Пташок, від коли завів компанїю з Чернецьким не знав жадного впину в своїм поступованю. Тепер мав гроші Брав їх від мужиків, від Жидів і від адвокатів і казав оплачувати собі кождий крок. Чернецький завів у себе "канцелярію" і провадив діло на велику скалю. Робив хлопам позви, обороно, реплїки, дуплїки, вносив апеляції, і взагалї чого кому було треба. Все те мало гарну форму і адвокатську фірму. За свої роботи казав собі богато платити. Обчислював се так, що воно трохи меньше виносило, як би кому було треба поїхати до Бережан або до Тернополя. Платив усе готівкою і мав у Козові кредит. Пташка займав теж у своїй канцелярії, поручаючи йому справи табулярні і за се платив йому дещо. Тепер годї було пізнати колишнього волоцюгу. Вбирав ся чисто і гарно і ходив у цилїндрі. Люди ходили до нього як по сьвячену воду. Навіть деякі околичні дідичі ходили до нього за порадою. Було все явно і славно. Навпаки Пташок падав що раз низше. Увесь свій дохід пропивав або програвав у фербля, і не один ринський перейшов таким побитом у кишеню Чернецького, що мав дуже тверду голову на напитки і грав дуже щасливо...

Чернецький був проворний чоловік. Пташок був йому потрібний і для того терпів його лише, а при нагодї брав його з гори. А Пташок, подивляючи його висшість, підлягав йому у всїм. Чернецький був частим гостем у Пташка. З Марійкою поводив ся як джентельмен, а його поведенэ відбивало дуже від простакуватого поведеня Пташка. Супроти Марійки він уложив собі плян, ішов поволи, але постійно до одної мети: довести Пташка до ще більшого упадку, тодї Марійка безперечно плюне на Пташка і піде за ним. Такий плян видав ся йому можливим. Він покмітив, що Марійка поводить ся з ним зовсїм не так, як із чоловіком ,бож з ним бодай говорить. Нераз, упоївши Пташка до безтями, приводив його до дому, роздягав і клав у постіль, а при тім вичитував йому порядний отченаш за занедбуванэ обовязків, ганьбив його і вдержував, коли Пташок брав ся по пяному лихословити жінку. Марійка була йому за се дуже вдячна, вважаючи його за свого защитника перед брутальністю мужа. Такі самі науки в приятельськім тонї говорив на другий день Пташкови, як Пташок витверезив ся. Пташка так прибила висшість його приятеля, що

не сьмів рота відчинити на своэ виправданэ. Марійка подавала Чернецькому на прощанэ руку і дякувала за його поміч. Чернецький цілував її в руку і дивив ся на ню довгим, теплим поглядом, який Марійка брала за співчутэ в її недолї.

А далї став Чернецький забігати до дому Пташків, коли чоловіка не було дома. Заэдно питав ся, чи Фредка нема дома, хоч знав, що його нема.

— Десь знов загубив ся, — мовляв Чернецький.

Марійка просила його сїдати, а він буцїм-то спішив ся, шукаючи за тим гільтаэм, а тимчасом виливав свої жалї над недолею Марійки.

— Подивляю, панї, вашу терпеливість. Иньша не видержала би, а покинула-б його. Бо яке-ж то житэ? Вічно в тріводзї за хлїб насущний, жити з пяницею, то гірше пекла. Боже! Чи то чоловік годен знати наперед свою долю. От ви, панї, ваші родичі хухали на вас, і не прочували, що підете на поталу такої колоди, як ваш чоловік. Я не хочу, розуміэть ся, на нього виговорювати, бо він у ґрунтї добрий чоловік, але таки не на вашого чоловіка. Йому взяти собі було просту дївку за жінку, а не людину з чутэм і образованэм... Я його де можу заступаю і обороняю, бо всї зачинають на нього очи звертати, але перед вами нема що скривати правди. Бережу його від злого як можу, лажу за ним навіть по таких шинках, куди менї не яло ся заходити, аби лише відвести його від чарки, та все надармо. Він уже зробив ся налоговим. Як занюхаэ трунок, то й ланцюх його не вдежить... І, правду кажучи, менї вже остогидли мої змаганя і я давно вже був би на нього плюнув, але менї вас, панї, жаль тай вашої дитини... Що ви зробили би, як би так його нагнали?

— Хиба-ж йому грозить небезпека? — спитала Марійка налякана. Вона тепер, від коли була дитина, дивила ся на сю річ инакше, як перше. Иноді було їй байдуже, тепер лякалась піти з дитиною під пліт, і задля дитини лякалась того, щоб його не нагнали...

— Та воно все лихо, на те дивить старшина, як хто запиваэ ся і занедбуэ свої обовязки... Може би ви, панї, пробували його уговорити?

— Хиба-ж я се потрафлю? Від довшого часу він на мене нїчого не зважаэ...

— Як так, панї, то ви вкладаэте виключно сей обовязок

на мене. Будьте певні, що задля вас сповню його сьвято, хоч би я мав ніч і день його пантрувати...

Він ладив ся відходити. Взяв Марійку за руку і поцілував її протяжно, а вона поглянула на нього з подякою своїми синіми очима так мягко, що Чернецькому аж огнем пішло поза спину...

— Лише так дальше, Антку, — говорив до себе Чернецький — з тебе готов ще стати порядний чоловік при такій гарній женщині. Дурного Пташка швидко втрутимо в пропасть. Чи він її варт? Зогиджу його, а тоді вона почуэ ся щасливою зі мною. По такім хріні, то хоч би така морковця, як я, покаже ся медом. Тоді вона плюне на нього, бо їй нічого не буде міг дати, і я вирину як її спаситель... А може скорше чи пізній ше Пташок запэть ся і клапне, тоді матиму свобідну руку і можу навіть оженити ся з нею... Брр... або то варто вязати собі сьвіт? На що мені того?

За кілька днів привів Чернецький пяного Пташка до дому. Він його майже волік за собою, бо не годен був встояти ся на ногах. Роздягнув його і поклав до постелї. Пташок не тямив себе. У нього проявили ся наслїдки пянства. Марійка не могла дивити ся на таку худобу і вийшла. Чернецький порядкував коло нього. Коли Пташок захропів, він пішов до кімнати Марійки. Дитина спала в колисцї. Чернецький уважав тепер, що трафила ся нагода висповідатись зі своэю любовю.

— Маэте, пані, супокій до завтра... Та я бачу, що то непоправна худоба. Пані моя, раджу вам по щирости, плюньте на нього... У мене знайдете щире серце, що вас горячо любить, обожаэ. Тут найдете тихий захист і віджиэте.... О пані, я вас люблю і жити без вас не можу...

Марійка стала як вкопана. Вона не могла повірити такій зухвалости... З того скористав Чернецький, наблизив ся до неї і взяв її за талію і хотів поцілувати...

Марійцї вдарила кров до голови. Вона відтрутила його цілою силою і крикнула, показуючи на двері:

— Геть від мене, плюгавий, не сьмій переступити порога моэї хати, а то голову резчереплю... Марш!

Вона відчинила двері і поглянула на Чернецкого таким приказовим зором, що він вийшов за двері.

— Дас іст ді Данкбаркайт дер Вельт! Пожди, моя горда па-

ні, прийде час, що сама менї повиснеш на шиї.

Але Марійка не чула вже тої погрози. Вона була страх зворушена зухвалістю того пройдисьвіта. Адже-ж він сам розпіячував її чоловіка, бо поки його тут не було, то не було анї так часто, анї до тої міри, що тепер. Вона від разу зрозуміла, куди прямував сей рудий чорт....

І ось чого діждала ся! З ласки родини падаэ що раз низше в пропасть і перший підлець хоче її звести на просту повійницю. Вона припала до колиски дитини і стала страшно, нервово плакати...

Від того перепою Пташок аж занедужав і не пішов другої днини до уряду. Се перший раз він не міг нагадати того, що з ним від учора стало ся... Марійка вважала тепер за свій обовязок навернути його на добру дорогу, уговорити, а робила виключно задля дитини...

— Наша дитина недужа, — говорила вона в ранцї до Пташка. — Я гризу ся вашим поведенэм, а її долею. Мій корм затроэний і се впливаэ дуже на неї. Чи ви раз опамятаэте ся? Чи у вас нема капинки серця для того немічного эства, якій ви дали житэ? А що з того буде, коли вас із уряду наженуть задля пянства? Підемо всї під пліт. Та про мене байдуже. Я й так пропаща, але що буде з дитиною? Що ваша совість на те?

— Пі, панї дзїко, раз менї трафило ся, і зараз стільки крику, вимівок...

— Лише раз? Коли-б так, я не отворила би рота, але від коли ти знюхав ся з тим Чернецьким, то бредеш що раз глибше...

— Лише не важ ся говорити лихе слово на мого приятеля бо він один менї щирий, він один поставив мене на ноги. Я тепер жию... Він один уважаэ мене за чоловіка, бо ти, моя жінка, маэш мене нї за що...

— До мене найменьше можеш мати претенсії, аби я була иньша...

— Ти менї не хочеш бути жінкою, гордуэш мною...

— Бо ти на се собі заслужив... Нас лучить лише дитина і нїщо більше, і задля неї я так тяжко мучу ся... Впрочім роби, як хочеш. Я тебе остерігала...

Вона вийшла.

Пташок аж по полудни пішов до бюра. Перед Копачем оправдував ся, що у нього небезпечно занедужала дитина і ці-

лу ніч мусів коло неї перекуняти...

— Бідна Марійка, — подумав Копач, — і знов маэ горе.

Від тепер кілько разів Пташок задля перепою не був в уряді, звиняв ся недужою дитиною...

Другої днини, коли Пташок здибав ся з Чернецьким і клихав його до себе, він відказав ся...

— Та ходи, випэмо шнапса...

— З тобою не піду нікуди. Ти забуваэш ся і переборщуэш міру, а потім твоя жінка робить мені докори, що я тебе впоюю...

— Пі, пані дзїко, а їй що до того? Під курателю себе взяти не дам, і коли схочу впити ся, то впю ся...

— А жінка потім змиэ голову, — дрочив його Чернецький. — Мій коханий, коли раз поліз під пантофель, то сиди тихо не рипай ся...

— Що? під пантофель? Покажу тобі, що се неправда! — I він на силу потягнув Чернецького до Марґулэсової, де пили до третьої години. Чернецький держав ся просто на ногах, а Пташок ледви при його помочи зайшов у чотири боки до дому. Під порогом лишив його Чернецький і завернув до міста...

Пташок нагадав, чому приятель не хотїв зайти до хати, і рішив ся розмовити з жінкою... Вона певно його обидила.

Вточивши ся до кухні, він поцілував Параньку по дорозї.

— Слухай ти, руська свине без вихованя, — закричав на Марійку. — Коли ти будеш мого приятеля обиджати, то я тебе випарю, що полежиш руський місяць...

Марійка обурилась. Дитина збудила ся від крику і стала плакати. Вона кинула ся до неї. Пташок, затачуючи ся йшов до неї, немов хотїв її справді бити. Вона налякала ся, що він може впасти на колиску і розторощити дитину, зібрала всю свою силу, яку їй острах міг надати, і відтрутила Пташка так, що він упав на землю...

— Не важ доторкнути ся до мене, анї не пхай ся сюди з твоїм приятелем, бо голову розторощу, або ножем пхну...

Пташок підняв ся з трудом із землї. Того він по Марійцї не надїяв ся. Та-ж ... медвежа сила! Махнула ним, як віхтем... Пташок доволїк ся до софи і тут заснув...

Копачеви стало трохи за богато того, що Пташок оправдував своэ недбальство недугою дитини. А що, коли Пташок бреше? Треба-ж се розслїдити... При нагодї заговорив до су-

дового лікара:

— Мій пане, скажіть мені, що хибуэ Пташковій дитині?

— Не знаю...

— Хиба-ж тут э ще другий лікар?

— Другого нема, але й мене ніхто не кликав...

— А будьте ласкаві погляньте до тоі дитини. Пташок заэдно опізнюэ ся, занедбуэ ся, а на оправданэ своэ виїздить із хорою дитиною..

— Піду зараз...

— А потім скажіть мені, як застали... Та коли дитина справді хора, то поратуйте її..

Марійка не мало зчудовала ся, коли прийшов лікар. Вона його давно бажала і просила чоловіка, щоб його покликав, але він не хотів. Але таки раз нагадав ся... Лікар, уже старший і досьвідний чоловік, оглядав довго немовля зі всіх боків, обстукував... Воно дивило ся на незнайомого чоловіка байдужно своїми мрачними очима. На великій головці показували ся синї жилочки. Личко бліде мов папір і поморщене наче старече...

Він хитав головою, а Марійка сиділа мов на грани. Її серце віщувало щось недобре і вона завмирала на саму гадку, що почуэ засуд смерти на своэ ангелятко...

— Дитина справді недужа, моя пані. Такі недуги кінчать ся часом зле, бо то недуга орґанічна... Побачимо ще, попробуэмо...

Записав рецепту і вийшов. Зайшовши до Копача, мовив:

— Шкода заходу, пане начальнику, дитина пропаща. У неї недуга мізкова і вже вода в головці витворила ся. Такі діти коли-б і виросли, то стають ідіотами. Смерть для них ліпша...

— Ви се сказали матери? — спитав наляканий Копач.

— Ні, не сказав іще. Завтра піду і підготовлю її до того. Вона бідна ледви жива.

— Яка-ж може бути причина такої недуги?

— Ріжні бувають причини, але тут причина певна і медицина її знаэ. Се дитина алькоголіка.. А до того причинила ся ще мати. Вона заэдно поіритована поведенэм мужа, а корм такої матери, то правдива отрута..

— Хиба-ж вона маэ причину так гризти ся?

— Хиба-ж ні? Той Пташок, то скінчений батяр, пяница...

далї попаде в "делїріюм тременс". То нема днини, щоб не впив ся.. Жінку занедбуэ, а я чув від тутешнього пароха, що то образована людина, сьвященича дочка, в семінарії була. Вона там учила діти і дуже були з неї задоволені...

Копач упевнив ся, що то Марійка.

— Здаэть ся, що її всилувала родина вийти за того чоловіка, — говорив балакучий лїкар. — З початку було ще сяк так, трохи здержував себе, але відколи приплентав ся до Козови той Чернецький, то так скомпанували ся, як два брати сіямські...

— Що то за Чернецький?

— А покутний писар, хиба-ж не знаэте? Та він засипаэ тутешній суд своїми письмами...

— Вибачте, пане, чи не помиляэте ся? Тут було кілька покутних писарів, та я їх приборкав.. Письма, що приходять до суду, всї з адвокатських канцелярій.

— Ого! ви приборкали двох-трох Жидиків, що писали по три шістки, а тут живе пан Чернецький, правдивий меценас. Хлопів лупить зі шкіри і маэ цїлу купу паперу з підписами адвокатів і з печатками.

Зачудуваний Копач приступив до стола і взяв одно письмо...

— Може се також? — питаэ лїкара показуючи.

— Еге-ж.

— Та-ж се зробив адвокат Н. зі Львова.

— Той адвокат певно й не знаэ, що Козова істнуэ на сьвіті...

— А то скандал! І я про се нїчого не знав...

— Бо ви жиэте самі, і з людьми не стикаэте ся, і я вам часом завидую. Я знов мушу з людьми сходити ся і наслухаю ся стілько, що менї аж остогидло...

— Менї навіть не хочеть ся вірити, щоб се була правда...

— Маэте на се способи, щоб дізнати ся правди..

— І з тим Чернецьким жиэ Пташок?

— Нерозлучно. Він там бував усе дома, тепер уже нї, не знаю чому, але за те разом ходять по шинках...

По відході лїкара, Копач став перекидати папери на своїм столї. Майже всї письма писані тою самою рукою, калїграфічно, заосмотрені стампілїэю адвокатською. Приглядаючись близше, Копач побачив, що всї письма були писані одною ру-

кою, хоч ніби то виходили з трьох ріжних канцелярій адвокатських.

— То вже скінчене лайдацтво!

Він подзвонив на возного.

— Слухайте, Стефане, попросіть до мене, але зараз, вахмайстра жандармів.

Стефан вийшов.

— Тепер я справді в колізії між обовязком службовим і обовязком серця супротив бідної Марійки. Коли візьму ся за справу так як слід, то з паном Чернецьким повинен помандрувати на зелене і пан Пташок, бо то певно спілка. Марійці вмираэ дитина, а коли її ще й чоловіка наженуть, то справді готова бідна руки на себе наложити. Та ще побачу, може ся шельма ще так далеко не забрила, то лише йому накиваю.

До дверий застукав по службовому, а потім явив ся вахмайстер і вдарив у дах по службі.

— Сідайте, пане, у мене секретне службове діло.

Вахмайстер випрямив ся ще більше.

— Ведлук приказу.

— Ви знаэте тут якого Чернецького.

— Знаю, він тут від недавна, мешкаэ в домі Курцрока..

— Гарно. То маэ бути покутний писар і дуже небезпечна людина. Він уживаэ адвокатських стампілій і фалшуэ їх підписи на письмах... Ото-ж прошу зробити у нього остру ревізію, а коли справдить ся, що я довідав ся, то сконфіскуйте все підозріле і його самого приведіть сюди... Спишіть реляцію... Ось вам судовий приказ на письмі...

— Ведлук приказу! — Він салютовав і обернув ся на пяті.

Чернецький не надіяв ся таких гостий. До його помешканя ішов вахмайстер жандармів у товаристві другого в повній зброї. Застали тут кількох мужиків, що дуже збентежали ся, побачивши в хаті пана "коморніка" за капелюхи з когучими перами... Чернецький сидів при столї з файкою на довгім цибусї і списував інформацію. З поза мужиків не бачив, хто прийшов, аж коли вони розступили ся, Чернецький трохи не зомлїв.

— Зробимо ревізію у вас, мій пане!

— Прошу менї показати письменний наказ судовий, — заговорив Чернецький, додаючи своїм словам поваги і певности

— З найбільшою приэмністю — служу.

Вахмайстер розщіпив службову торбу і показав Чернецькому папір, на якім пишав ся підпис Копача побіч судової печатки.

Чернецький зблід.

Мужики хотіли вийти, та задержав їх другий жандарм, що стояв коло порога.

— Не вільно, лишіть ся...

Мужики налякались.

— Та прошу ясної жандармерії, ми нічого не винуваті, ось прийшли до пана письмо написати...

Вахмайстер посписував їх імена і кілько який заплатив. З того хотів Чернецький скористати і метнув ся до другої кімнати. Жандарм, що стояв біля порога, вхопив його за плече.

— Ані кроку, не вільно...

— Що то? Напад у моїм домі! — Він потрутив жандарма в груди від себе і метнув ся до дверий. Уже був на порозі, коли прискочив грубий вахмайстер і пірвав його за обшивку.

— Ви нетерпеливий, мій пане. Бранзолэтки! — крикнув до товариша. Сей сягнув до торби і Чернецький не оглянув ся, коли оба скували йому руки і мимо опору привели і посадили на софу...

— Сидіть тут, пане адвокате, і не рушайте ся, бо ще вас не так потисну.

Вахмайстер побагрянів. Він виглядав тепер на того британа, що зловив за вухо дика. Чернецький зміркував, що нічого не вдіэ. Товариш вахмайстра стояв над ним як яструб. Вахмайстер тимчасом шукав усюди, мов тут бував щоденним гостем і знав де що лежить...

Канцелярія Чернецького була у взірцевим порядку. На столі посkладані кодекси і папери, термінар і подавчий протокол. Так само в шафі поскладані акти і папір. Папір і друки були всї заосмотрені печатками трьох ріжних адвокатських канцелярий. Вахмайстер став усе вибирати і складати на купу, яку звязав шнурком. Чернецький дивив ся на ту роботу з такою злобою, як хомяк, коли йому люди забирають назбиране до ями зерно.

Вахмайстер попросив мужиків, аби понесли за ним на постерунок сконфіскoвані папери.

Зажадав іще від Чернецького ключа до стола. Він не хотів дати, та вахмайстер безцеремонно сягнув до кишені Чер-

нецького і мимо протестів і проклонів забрав ключ, отворив столик і забрав гроші і стемплї, які перерахував таки при Чернецькім.

— Тепер ходім на постерунок..

Тим часом довкола хати Чернецького зібрала ся купа цікавих. Годї було пропхати ся. Цїлий похід рушив у дорогу. Передом ішли два мужики, що несли акти. За ними ступав скований Чернецький, за ним жандарм. Вахмайстер лишив ся ще, зачинив мешканэ і запечатав двері. Господареви Жидови віддав хату під нагляд.

Купа Жидів ріжного віку і росту супроводжала їх із свистом і криком.

Як Чернецького привели до дому вахмайстра, де була також постерункова канцелярія, Марійка вийшла до сїний і не трохи налякала ся, побачивши приятеля свого мужа у ланцюшках. Коли він справдї чого наварив, то чи не вмішаэ в те її чоловіка?

Вахмайстер списав подійсний стан і відставив Чернецького до суду враз із цїлим крамом, який у нього забрали.

Копач зачав урядованэ і зарядив слїдчий арешт на Чернецького, щоб не втік. Віддав його під опіку Стефана. Стефан покивав головою, бачучи колишнього пана, що заэдно вешітав ся по судї під арештом.

Пташок аж задеревів, почувши про пригоду свого товариша. Він готов ї його в яку калужу втягнути, і буде мати неприэмности. Пташкови було страшенно соромно, що він, урядник XI ранґи, заходив ся з таким пройдисьвітом. Се саме візьмуть йому за зле і попсують кваліфікацію. Того самого бояв ся й Копач і тому сам узяв ся вести слїдство против Чернецького за надужитэ чужої фірми і печатки і за публичне насильство против жандарма в службі. Він бажав обмежити ся лише на ті точки, бо чейже в тім не міг бути анґажований Пташок.

XLVI.

Пташок іще в канцелярії довідав ся про немилу пригоду свого товариша, і у нього забігали мурашки поза спиною. От тобі на! Аж тепер готово бути лихо. Він знав натуру Чернецького, знав, що він, аби ратувати себе, вхопить ся кождої сте-

белинки, і певно покличе ся на нього. Та коби ще лиш те! Коби не звалював на нього Бог зна яких своїх гріхів! Адже Пташок тепер зрозумів, що як сам він не мав перед Чернецьким ніяких секретів, так знов навпаки Чернецький не звірював ся перед ним ні з чим таким, щоб було за що держати його в руках. Пташка аж у горячі поти кидало при тих думках; він сидів над своєю книгою як стовп і механічно водив очима в довж, то півперек по її картках, але не бачив і не розумів нічогісінько. А коли вибила шеста година, він, навіть не замкнувши книги, встав і поплїв ся до дому.

Застав Марійку заняту дитиною. Проти свого звичаю вона обернула ся до нього і почала дякувати йому, що таки раз догадав ся покликати лїкаря. Пташок витріщив на неї свої безтямні очи.

— Лїкаря? Хиба-ж був лїкар?

— А вже-ж був, — мовила спокійно Марійка і знов обернула ся до дитини. Пташок надармо силкував ся віднайти в своїй запамороченій голові згадку, коли то він покликав лїкаря. Не міг знайти тої згадки і пробурчав невиразно:

— Ага, був! Ну, ну, таки прийшов. Ну, і що-ж мовив? Правда, що не варто було кликати?

— Він не робив менї великої надії...

— Він нїчого не знаэ. От полежить дитина, тай виздоровіэ сама, коли маэ виздоровіти...

Така байдужність батька до рідної дитини дуже немило вразила Марійку. Вона знала, що Пташок анї раз не журив ся дитиною, але щоб те камяне серце не змякло на вид безнадїйно хорої дитини, сього вона нїяк не надїяла ся.

Та Пташок був тепер занятий иньшою думкою. Він мав багато грішків за собою, які тепер могли повилазити на верха, коли-б Чернецький не держав язика за зубами. Рад був боронити приятеля, та не знав як. Приходило йому на гадку пiти просити Копача, та, подумавши, бачив сам, що воно сьміш не, бо він же не така велика риба, щоб Копач уволив його просьбі.

Пташок перебирав у своїй памяти все, що зробив, а що могло-б йому пошкодити. Він якось заспокоїв ся і пішов до міста дещо розвідати ся. Нїде більше не знаходив супокою, бо дома плакала дитина, чого він страшенно не любив. Про недугу дитини він цїлком забув, а коли нагадав собі, то був

рад із того, що та непотрібна істота уступить ся з хати.....

Чернецького посадив Стефан до казнї, яка була в козівських арештах найпевнійша. Чернецький став думати над своэю обороною. Ся катастрофа прийшла на нього так несподївано, що доси він не мав часу анї поховати кінців у воду, анї лагодити ся до оборони, бо не знав, з якого боку його візьмуть. Уже при першім переслуханю побачив, що Копача чим будь не здурить. Се найгірше непокоїло його, що Копач пізнавав його з Самбора, до чого він не хотів признати ся. Копач готов запитати про нього в урядовій дорозї, а тодї викриэ ся, що він сидів 6 місяців під млином за сфальшований вексель. Друга слаба точка для нього були ті папери з адвокатськими печатками, які він купив від адвокатських писарів у двох випадках. Третю фірму набув таки просто від самого адвоката і за се нехай тамтой журить ся.

В тім нещастю може йому помогти хиба Пташок, підсуваючи свою жінку. Начальник може тепер, поки ще прокуратория нїчого не знаэ, покарати його в дорозї дісціплїнарній за покутне писарство. Коли-ж справу поверне ся другим кінцем і вмішаэ ся в те дїло прокуратор, буде велика біда. Чернецький уже надто привик до доброго житя і тяжко прийде ся йому привикати до арештантської саламахи. Сам Пташок занадто дурний на те, аби догадав ся, що його треба ратувати і як се робити. Треба йому се написати на розум, бо він страх дурний. Його навіть треба змусити до того, бо инакше не схоче.

Чернецький виймив оловець і клаптик паперу і на кінцї арештантської прічі написав до Пташка листа. Його треба передати чим скорше, ще нинї. Передати би через свого товариша з казнї, але се якийсь дурнуватий мужик, що сидів за пянство дві доби. Його впрочім аж завтра випустять на прохід, а тут час біжить... До того треба ужити самого возного. За пятку він се зробить, передасть листа Пташкови, коли не нинї дома, то завтра рано покладе йому потайки на столї, і нїхто не буде знати.

Коли Стефан прийшов вечером оглядати казнї, Чернецький заговорив до нього з приятельскою усьмішкою...

— Фатальне непорумінэ. Прошу вас, один адвокат поставив мене тут своїм заступником, бо я маю скінчені права і сам стану за кілька літ адвокатом, дав менї потрібні до того па-

пери, я для нього робив і гроші йому відсилав, а якась злобна душа заденунціювала мене, що я покутний писар...

— То певно швидко вияснить ся, — сказав Стефан байдужно.

— Певно, що вияснить ся, але коли? Менї кожда година дорога, що тут сиджу, а як воно піде на урядову дорогу, заки переслухають мого адвоката, то минуть які дві неділї, а то не гаразд... Тут треба третьої приватної руки, щоб помогла...

— Гм... треба когось пошукати такого, — каже злобно Стефан, немов не розумів, у чім дїло...

— Я тут маю лише пана секретаря Пташка, він один поміг би менї, бо він усе знаэ, і ми добрі приятелї, ми разом на права ходили...

— Воно то до пана секретаря недалеко і можна би переказати... лиш не знаю, що й як...

— Справдї зробите менї ту чемність? — каже врадуваний Чернецький, стискаючи Стефанови руку...

— Або в тім що злого? Таже пан Пташок також судовий урядник. Я лише знаю свій форшрифт, що не вільно від арештантів передавати листів чужим людям...

— Ви то дуже добре розуміэте... Ось я саме написав кілька слів до пана Пташка, аби написав лист до мого адвоката зараз... А ось вам за труд...

Чернецький втиснув Стефанови враз із листом пятку...

— Коли вийду на свободу, то додам ще десять, бо у мене один день тої чортівської казнї більше варт.

Стефан сховав одно і друге в кишеню.

— Може панови що принести? Може дати подушку на ніч?

— Коли ласка, то дуже прошу...

Оба були дуже раді, коли розходили ся...

Чернецький радів, що так круто підійшов хлопа. Його товариш недолї підчас цїлої розмови хропів як немащений віз і нїчого не чув... Коли Пташок прочитаэ сей лист, то зараз усе зорудуэ. Такі річи як раз добре робити під вечір.

А Стефан із пяткою і листом пішов горі сходами до начальника.

— Се передав менї арештант, щоби дати панови Пташкови, — сказав і поклав на Копачевім столї.

— Дякую вам, Стефане, ви добре пильнуэте службу і ба-

чу, що на вас можна числити...

Стефан був радий з похвали і вийшов:

Копач розвернув лист і читав ось що:

“Мій приятелю! Вже знаэш, що я сиджу в улию. Ти ще ходиш по сьвіті, але лиш одною ногою, бо коли моя історія розбабраэ ся, то й ти в неї влїзеш... Я не можу тебе щадити і погубляти себе. Оба їдемо на однім візку з тою ріжницею, що ти ще на волї і можеш багато для нашої справи зробити, коли я немічний. Тепер настала пора, коли ти повинен зробити ужиток із того, що ми оба знаэмо. Посилай зараз свою жінку до Копача. Не жалуй її, бо вона для тебе не маэ ніякої вартости. Посилай ще нинї в вечір, бо завтра може бути за пізно. Скажи їй по просту, що маэ у Копача робити, а він не дасть собі два рази говорити. Гадаю, що вона супровтивляти ся не буде, а коли-б так, то маэш ужити всїх способів, аби її до того змусити. Не жалуй її, бо нічого їй злого не стане ся. Могла вона романсувати зі мною, то тим приэмнїйше буде їй з колишнїм коханцем... Спіши ся і тям, що коли того не зробиш, то жде нас обох кримінал...”

Читаючи ті слова, Копач, аж підскакував із лютости. В ту злобну помову Копач не вірив, і тим більше його се обурювало. Що ті підляки загадали! Коштом її слави і чести окупити свободу такому драбови, що годить ся на шибеницю... Бідна Марійка, ото попала з ласки родини!

Копач ходив по кімнатї рвучи собі волосэ на голові. Знаючи тупість Пташка він відгадав від разу, що сю чортівську думку піддав йому Чернецький. Та Пташок уже тим самим негідник, що пішов на таке, що позволив так зневажливо говорити про свою жінку... Не варт він того, щоб його шанувати... Коли заслужив, нехай його чорт бере.

Копач рішив ся. Прикликав Стефана і післав по вахмайстра. За той час зладив потрібні письма, сам попереписував і сконсігнував акти...

— Пане вахмайстер! Прошу менї дати асистенцію, щоб відставити того панича до окружного суду. То небезпечний чоловік і його довше тут держати не можу, бо тут арешти лихі і він може втекти. Я так і написав. Нехай з ним іграють ся...

— Мушу сам їхати, — каже вахмайстер, — не маю на кого спустити ся. Постенфірер пігнав ся за конокрадами, а иньші, то люди ще молоді, не мають досьвіду, а то небезпечна

птиця...

— Робіть як знаэте, лише щоб його завтра рано тут не було, коли ще сеї ночи не втече. Ось вам папери, а иньші акти вишлю почтою...

Копач не міг спати сеї ночи. Він сам повірив, що Чернецький може в ночи втекти, хоча Стефан обіцяв пильнувати його як ока в голові. Він зарядив усе, що потрібне. Змінив Чернецькому товариша і замість дурноватого пяниці посадив здорового урльопника, що сидів три дни за бійку. Наказав уважати і зараз закликати себе. Сам не роздягав ся... Відходячи з казні, моргнув на Чернецького, що все полагодив як слід. Чернецький заснув спокійно. Він знав, що ратунок близький. Йому навіть сьмішно стало, як дурний, а заздрісний Пташок буде докоряти жінці за невірність, як запікаэ і заплюэть ся. Се варто видіти...

Другого дня, як лише розвиднило ся, збудили Чернецького. Над ним стояв як чорт над душею вусатий, кремезний вахмайстер...

— Що таке? — питаэ заспаний Чернецький.

— Одягайте ся, — сказав вахмайстер.

Чернецький одяг ся. Стефан подав йому якоїсь юшки і шматок хліба. Чернецький відтрутив се з відразою... Вахмайстер приступив близше з ланцюшками. Чернецький відскочив, як опарений.

— Що се знов? Я буду кричати.

Вахмайстер ухопив його своїми сильними руками мов у кліщі, зложив руки в купу, придержав лівою рукою оба його великі пальці і в мить обкрутив руки ланцюшком, кінці якого закував колодкою, ще й попробував їх так, що Чернецький аж засичав з болю...

— Ну, безпечно, не розірветь ся... Наперед...

— Куди мене ведете? — запитав Чернецький крізь плач.

— Там, де вам належить ся, до криміналу...

На дворі стояла замовлена фіра. На возї сидів замазаний козівський Мазур і страшенно зївнув. Посадили Чернецького на віз плечима до коней. Напротив розсів ся вусатий вахмайстер і казав їхати.

На сю сцену дивив ся крізь вікно Копач. Він почув полекшу на серці, коли фіра відїхала. Так помстив ся він на однім зневажнику Марійки...

Чернецький розглядав ся по пустім ще місточку. Ще вчора почував себе щасливим, свобідним, був паном. Коби то знати, хто йому такого стільчика приставив ?

Карне слідство з Чернецьким вело ся досить довго. Слідчий судія окружного суду сидів у Козові більше двох неділь, заки списав усе, перепитав людий. Показало ся, що Чернецький потрафив писати письма обом спорячим сторонам, і при мертвій формалістиці тодішньої процедури писав так, що та сторона мусіла виграти, яка більше заплатила. Однак на Пташка нічого не показало ся, і його не чіпали.

Копач не прилучив до актів того листу, який передав йому Стефан, бо з самою справою не мав він ніякого звязку, а міг кинути погане сьвітло на невинну людину перед тими, що її не знали, а яку він так горячо любив. Пятка пішла на бідних, а Стефанови дав від себе пятку за те, що так гарно справив ся...

Пташок анї догадував ся, чого від нього хотів Чернецький. Він радів, що його не чіпали і став знов жити давним житэм. Бо тямив добре колишню раду Чернецького і стояв безпечний за Марійкою як за муром. Се мало його колись охоронити перед небезпекою, як щіпленэ перед віспою...

Того року, коли се діяло ся, була осїнь дуже слотава і непривітна. Заэдно хляпавка, а болото серед брудного жидівського місточка по колїна.

В таку погану днину сиділа Марійка в своїм убогім мешканю, дожидаючи з обідом на чоловіка, що тепер опізняв ся що днини. Вже минула друга година. Обід давно готовий, та нікому його їсти. Марійка заглядаэ в кухню, щоб не вистигло, або не надто переварило ся. Параська чогось сьогоднї надто насупила ся і порала ся коло якоїсь роботи в кутї. Марійка погляне на хвилю до кухнї тай знов біжить до хорої дитини. Вже й лікар перестав ходити, бо йому Пташок заказав, боячи лїкарського рахунку. Лїкареви повело ся однак приготовити Марійку на те, що маэ стати ся.

Марійка за той час змінила ся, хоч її краса ще не минула ся. Над нею перейшла вже і розпука, а запанувала резиґнація. На її лиці читаэш: усе пропало. І сльози тут не побачиш. Вони плили колись мов гірський потік і вижолобили на лицї від очий у долину два рівчаки, яких тепер нїчим заселити, бо жерело слїз уже висохло. Вона сїла на крісло біля стола і під-

перла голову рукою. Вже й думати нічого не може. В її голові страшенний хаос. Тиша і супокій дразнять її. Тому вона рада, що мусіла встати до дитини, що саме прокинулась і заплакала. Марійка пішла до колиски і порушала її. Дитина отворила мрачні очи і знов заплющила їх і заснула. Лише скривлений судорожно ротик показував на те, що її щось болить... Марійка рушаючи колискою, вдивила ся в личко хорої дитини. Яке воно бідне! Терпить за гріхи батька... Личко бліде, поморщене мов зівялий листок. На худім личку відбивали мов дві цибульки заплющені очи. Марійка подумала: недовго тобі небожатко, тут мучити ся, та коби Бог змилував ся. Вона просила у Бога смерти для тої дитини, бо не могла глядіти на її муку. А проте жаль їй було розставати ся з дорогим эством. В тій хвилї зачалапкав хтось у сінех, і вона метнула ся до кухні, бо пізнала чоловіка, якому треба було зараз наставляти обід.

В кухнї застала вже Пташка, що пяненький стояв під стїною і намагав ся стягнути з ноги заболочений кальош. Притім щось жартував з Параньконо, бо вона реготала ся аж за боки брала ся. Та, побачивши Марійку, замовкла і аж тоді Пташок покмітив жінку. Він вибалушив на неї очи і силував ся хопити рукою за кальош. Пташок покинув стягати другий кальош і пішов так до комнати. Йдучи коло Марійки він хотїв її поцїлувати, та вона відсунулась.

— Пі, панї дзіко, — запищав Пташок, колихаючи ся на ногах, — моя-ж панї в кухнї при роботї, пі — що то буде, що то буде!

— Йди, Параньконо, здійми панови кальош, — сказала Марійка і забирала ся нести обід.

Застала в хатї таку сцену. Пяний Пташок розтягнув ся на софі, наставляючи Параньцї обі ноги від разу. Кілько разів брала ся Паранька стягати заболочений кальош, він штовхав її другою ногою в високі груди, з чого обоэ сьміяли ся. Марійка не сказала на те анї слова. Вона й не глянула в той бік і роздавала росіл. Остаточно Пташок, нажартувавши ся доволї, позволив стягнути кальош, піднїс ся з софи і присїв до стола.

— Чому то панї дзіка так припізнила ся сьогоднї з обідом, коли сьмію спитати?

— Обід був на час, лише не було кому їсти, треба було прийти вчаснїйше.

— Пі, пані дзїко, а відколи-то така мода настала, щоб я був невільником, і не було менї вільно приходити, коли менї схоче ся?

— Приходіть, коли хочете, лише прошу менї не робити безпідставних докорів.

— Пі, пані дзїко! Робимо ся занадто говіркі, а я того не люблю і можу втяти язичка, а якже, можу втяти... Нема вже твоэї сердечної приятельки Островської... і я потрафлю приборкати... під курателю не дам себе взяти... і приборкаю...

Марійка мовчала, ждучи, поки Пташок не виговорить ся, а потім не засне...

Він справді замовк, сьорбаючи росіл, коли йому повелось попасти ложкою в тарілку, а то частенько совав ложкою по столї. Тепло в хатї, тепла страва наводила на нього сонність. Та він не давав ся. Підніс голову, і шпурнув ложкою об землю.

— От зателепана господиня! Росіл не солений, а я так міркую, що менї щось не в смак, що йому щось э, і не міг угадати... що йому э... А то брак соли... соли... ось що. Де то чоловік серед працї може все затямити, від того э жінка, пані дзїко, аби росіл був посолений як слїд. Про се постарай ся, за все дбай, працюй, щоб було ізза чого таку "ляфіринду" одягти як слїд, після моэї ранґи і становища... Та ще й горшків пильнуй! Пі, пані дзїко, Паранька таких претенсій не маэ... вимогів...

Марійка мовчала, а се його ще більше дратувало.

— Чого-ж сидиш? Чому не посолиш? — закричав Пташок опянїлим голосом.

— Не знаю, кілько треба соли, ось сіль на столї, прошу собі взяти...

— А яка-ж ти жінка, що не знаэш, кілько твому чоловікови соли треба? До чого ти здала? Ти непотрібне! Чого ти в семінарії вчила ся? О! семінарія!... велике дїло. Лїпше було вчити ся, як жити в сьвітї, а не якихось там фіґлїв. Маю жінку вчену... а не вміэ посолити страви... Нї до спаня, нї до вареня. От дурна попадянка! Замість учити ся корови доїти, то їй захотїло ся фільософії.

Марійка нї пари з уст.

— Слухай, признавай ся! Твій батько мусів бути великий дурень...

Марійка не видержала.

— Говори собі, що хочеш, лиш не руш намяти мого батька...

Пташок був дуже рад, що таки знайшов болюче місце у Марійки, куди міг її вколити та на слово витягнути. Він став протверезкувати ся і йому конечно хотіло ся сварити ся з ким. Мовчанка Марійки доводила його до скаженини...

— Пі, пані дзіко, ти не сердь ся. Я бачу, що дурень був, дурень, бо й тебе розуму не навчив... а якже... хе-хе-хе, дурень піп, ось що... а я того не знав, хоч після сина і дочки судячи.. можна було догадати ся, що дурень — ну. Бо який батько, такий син, а який син, такий батько... А син, ковбасюк-патріот із чорним піднебінэм... а якже... О! був би ти зо мною небоже шваґрував тоді як рак свисне, коби не той радник, що з ним знюхав ся на свою біду... Ге! ге! ге! Екзамен табулярний, протекція, ось що! Для протекції, ось що... я й оженив ся з опудалом, брр...

Марійка втекла до кухні і післала другу страву Паранькою. Він ще ніколи її так не зневажав, як нині...

— Пі, пані дзіко, не буду їсти. На таке стерво нема апетиту. Волію ґуґель з цибулею...

— Та най пан їдять, — сказала Паранька.

— Е, ти перепеличко! Любиш мене? Що? Ей ти збиточнице, на що кухню замикаэш? Ге! — Він притягнув Параньку до себе і посадив її на коліна...

— Е! А коли ти навчиш ся варити, то я не потребував би пані...

— Та я вже вмію...

— Ага! Поки що для собак, ага! Ну йди, я піду спати.

Він ущипнув її і відтрутив від себе. Сам устав і похитав ся до софи. Та йдучи зачепив ногою колиску і трохи не вивернув. Дитина прокинулась і закричала.

Марійка вбігла до кімнати налякана.

— Що тут стало ся? Чого колиска обернена?

А Пташок лежав тимчасом на софі обернений горілиць підклавши обі руки під потилицю.

— Пі, пані дзіко, не клади своїх бахурів під ноги, то буде спокій. Як би я так пошпотнув ся і впав, було-б тобі але!

— Які-ж то мої бахурі? Хиба я їх сюди принесла?

— Пі, чорт тебе бери враз із ним, мені вас потреба до

хріну, от лише працюй на вас, а пожитку ніякого... Слухай, а більше менї того старога дурня сюди не клич, я платити не буду... Маэ вмерти, то нехай умираэ... Коли вдала ся у маму, то не великий з неї був би пожиток. Тепер забирай ся, бо я хочу спати. А слухай! О четвертій збуди мене...

По тих словах він заснув, а Марійка потягнула колиску до другої кімнати.

Попрятала зі стола. Що йому сьогоднї стало ся? До тепер було сварив ся з нею, прозивав її, але бодай батька не зневажав... Коли так піде далї, то таки не видержить. А що зробить? Куди дїнеть ся з недужою дитиною під зиму? Треба терпіти...

Наближала ся четверта година, і Марійка стала будити чоловіка... Та не могла. Пташок спав як мертвий. Марійка даремне термосила його за руки і за ноги. Вона дала всьому спокій, сіла на кріслї під вікном і стала латати сорочку.

Вибила пята година. Паранька війшла і оповістила, що в кухнї жде на пана той пан із суду.

Марійка вийшла і застала тут возного Стефана. Його прислав пан начальник, бо люди ждуть... Пан начальник дуже сердять ся, а писар не вміэ собі дати ради. Марійка вернула до кімнати і стала знов будити мужа. Вона знала, що задля такого опізнюваня вийдуть неприэмности, а може й дісціплїнарка. Хотїла конче поставити його на ноги. Стала його дуже енерґічно сіпати. Пташок обороняв ся як міг, муркотїв, сварив ся з якимись Жидами, викрикував картяну термінольоґію, але вставати не хотїв. Тодї Марійка наблизилась йому до уха і заговорила, що пан начальник кличе його.

Пташок прокляв її всіми чортами і, відмахаючи ся рукою, вдарив її з усеї сили в лице.

Марійцї засьвітили ся сьвічки в очах і кров набігла до голови.

— Чи се припадком, чи навмисно? Та-ж він отворив очи і бачив мене добре. Видно, що на тім, що до тепер було, не скінчить ся.

Марійка вийшла знесилена, пригноблена і засоромлена до кухнї.

— Може ви, пане Стефане, що порадите, бо він страшенно заспав ся.

Стефан поглянув на Марійку, у якої на лицї видно було

удар. Впрочім він чув із кухні крізь отворені двері, як Пташок закляв і як потім луснуло. Тепер справдилось те, чого догадував ся.

— Вже до того дійшло? Бідна людина, така гарна, така добра, а така нещаслива.

Він засукав рукави і приступив до софи. Хопив Пташка мов собаку за передні лапки і відразу поставив на ноги. Пташок отворив заспані очи, став пручати ся, буркотів якісь проклятя, та Стефан потряс ним з досади так сильно, що аж кістки затріщали.

— Нема часу спасувати, бо там пан начальник страх сердять ся. Ходіть зараз.

— Чомуж ти мене не збудила? — визвірив ся Пташок на жінку.

— Ет! І я не дуже то потрафив, а не то пані. Твердий маэте сон. Та менї здаэть ся, що вам дали щось нинї такого випити, бо ще нїколи так не було .

І він задягнув на Пташка пальто, шапку і поволїк його до кухнї. По дорозї поцїлував Марійку в руку і поглянув на неї своїми щирими очима, немов перепрошував її за те, що стало ся. Марійка була вдячна Стефанови, що не лишив чоловіка в хатї, який був би їй зараз наговорив обид...

По їх відходї Марійка пішла до дитини, що саме прокинулась. Вона нагодувала її, а дитина повеселїйшала. Маленька Галюся стала усьміхати ся до матери, а коли Марійка над нею нахилила свою голову, воно стало хапати її рученятами, худенькими мов усохле бадиля, за бороду, за ніс, та мукати по немовлячому і отвирало свій беззубий ротик до сьміху. Вже давно Галюся не була такою і в Марійку вступила надія. Може воно ще подужаэ, буде жити... Марійка зраділа, забула усе своэ горе, що стопило ся мов лїд від проміня теплого сонця.

XLVII.

Надійшла зима. Дитинї ставало що раз гірше. Копач кілька разів упоминав Пташка за його недбальство в урядї, за пяниченэ, і нераз йому приходила охота поганьбити його за жінку. Але він бояв ся того. Пташок знаэ про його колишнї відносини до Марійки і готов йому бризнути тим в очи. Ліп-

ше мовчати. Копач наглядав заєдно за роботою. Пташка, а йому і в голові не було в чім будь змінити ся.

З дитиною Пташків ставало що раз гірше. Десь при кінці грудня воно попало в судороги і втратило сьвідомість. На самий сьвятий вечір воно вмерло. Була гарна морозна, зоряна ніч. По хатах ходили колядники. Усюди було весело, бо се-ж родинне сьвято. В кождій хатї, хоч би найбіднїйшій, засідала родина до вечері, бажаючи собі гаразду. У Пташків було тихо. Пташок, користаючи із завтрішнього сьвята сидів у шинку. Він навмисно не прийшов сьогоднї до дому, ще тому, бо жінка, та попадянка, готова наставити вечерю і змусити його до сьвяткованя руських сьвят, а він того не хотїв. "Най жре сама, а я таки не прийду".

А Марійцї і не в голові була вечеря. Вона й не тямила сього дня, бо вся її увага була звернена на вмираючу дитину, якої від полудня не покидали корчі. Вони не були такі сильні як перше, але дитина крутила рученятами і ноженятами, кривила ротиком і постогнувала. Кождий такий стогін різав материнне серце. Вона хотїла її конечно ратувати, та не знала як. Хотїла в своэ бідне зболїле серце забрати всю її недугу. Вона взяла Галюсю з колиски і стала з нею ходити по хатї та приговорювати, кілько разів воно дужше застогнало.

— Цить рибко, цить, уже недовго твоэї муки, ще трошки поболить, а потім перестане і вже нїколи нїщо не заболить. Будеш щасливою, підеш до бабусї і до дїдуся і будеш ангелятком, таким біленьким, з крильцями, побачиш Бозю...

Дитина пручала ся в судорогах, Марійка пригортала її до себе, обтулювала хусткою і заєдно говорила жалібним голосом, у якому бренїла розпука.

— А скаже Галюся бабусї і дїдусеви, що твоя мама дуже бідна, що страшно мучить ся, що її запродали, запропастили долю, що мама дуже нещаслива, що мамця стане ще біднїйша як не буде тебе, моэї найдорожшої потїшки... А проси Бозї, Галюсенько, щоб не карав уже так тяжко твоэї мами, щоб змилував ся тай покликав її до вас... Там будемо разом... Ти випросиш у Бозї для її душі спасеня. Ми будемо там іграти ся мама не буде плакати, горювати, а тебе вже нїчогс не буде болїти... Цить, біднятко, цить! Тебе дуже болить, а ти менї сього сказати не вміэш... Та ще помолись у Бога за твоїм батьком, щоб мав лїпший розум та вступив на добру дорогу, а то

буде йому там зле, дуже зле... Цить, ангелятко, може ти голодне? Мамця дасть щось доброго...

Марійка присіла на постелї, щоб погодувати дитину. Та воно не годне було взяти до ротика її переповнені груди. Всї зусиля даремні. Вона знов устала. Її довга, чорна коса розплелась і повисла на плечах мов велика гадюка. Вона не зважала на се. Хто-б побачив ту бідну жінку, як вона бігала по хатї з умираючою дитиною, взяв би її за божевільну. Вона справдї була близька втрати розуму, бо нїчого не бачила крім тої дитинки, якій не могла дати нїякої помочи.

— А навідуй ся до мене, моэ серденятко, хоч присни ся менї деколи. Нехай хоч у снї приголублю тебе, поіграюсь, натїшусь, бо на яві нема для мене щастя на сім сьвітї. Присни ся менї ясним ангелятком, то лекше буде жити на сьвітї, тодї я рада буду весь свій вік проспати.

Аж тепер дитина випрямилась цїлим тїлом і скрикнула так страшно, що Марійку аж заморозило.

Галюся пішла до бабцї і дїдуся...

Марійка пристанула і стала наслухувати, чи воно ще дихаэ. Настала мертвецька тишина... Марійка спамятала ся.

— **Конець!**

Вона поклала мертву дитину в колисцї, присїла біля неї на землю і вдивила ся в дороге личко, що тепер стало вирівнюватись і прояснюватись. Марійцї бачило ся, що воно усьміхаэ ся до неї, що воно спить і ось-ось прокинеть ся і попестить її своїми рученятами.

Під вікном заспівали колядники: Христос родив ся!

Вона на те і не зважала. Сьвято не для неї... Вся її радість у тій маленькій колисцї. І вона сама одна безпомічна в хатї. Паранька пішла кудись, а чоловік пяниця в шинку. Та воно так і лїпше. Нїхто їй не перебэ, не вкоротить її тих не богато хвиль, що може дивити ся на дорогу істотку...

Було вже геть по півночи, коли Стефан привів пяного Пташка. Він сердега зараз по вечери нагадав собі, добровільний обовязок і пішов шукати за Пташком. А Пташок, догадуючи ся сього, винайшов шиночок у такій закутинї, де-б його нїхто не сподїввав ся. Стефан ледви його найшов.

Увійшли в хату так, що Марійка їх і не запримітила. Вона сидїла на землї, як малюють Маґдалину, що каэть ся, зложила руки як до молитви і підперла голову...

— Чому ще не спиш? — гукнув пяний Пташок. — Усе лише з тим бахуром конопадить ся, а потім ходить мов заморочена, нічого не зладить на час... А я працюю як чорний віл... на все мушу старати ся...

Гамір, який тепер настав у хаті, розбудив Маріїку. Вона повернула голову і показала рукою на малого трупа, немов тим оправдувалась. Се однак завважив лише Стефан, і тому мерщій, на силу повів Пташка до другої кімнати, повалив на ліжко і став роздягати так делікатно, що Пташок аж закричав

— Ти мудю, поводиш ся зі мною, як лупій.

Стефан не втерпів.

— Пане, коли ще раз отвориш свою хавку, то Боже мені прости гріха, але йно раз потисну за гортанку і задавлю, що й не пікнеш. Потому скаже комісія, що тебе заморила горівка.

Пташок налякав ся і замовк. Стефан виглядав страшно і люто липав очима. Сьогодня він до того ще трохи й випив при сьвяті. Той вирід, що не пошанував анї сьвята анї трупа власної дитини, видав ся Стефанови таким мерзенним, що справді не богато бракувало, а був би його роздавив.

— Спіть каменем і анї мру-мру!

Пташок наляканий накрив ся з головою.

Тоді Стефан вийшов до Маріїки. Вона вже стояла над колискою, загнувши на грудях руки... Знов показала Стефанови головою на мертву дитину. Стефан приклякнув і став відмовляти молитву. Знов стало в хаті тихо. Стефан, помолившись ся, перехрестив ся і встав.

— Ну, слава Богу! Скінчила ся його і ваша мука...

— Ой, Стефане, моя не скінчила ся. Вона скінчить ся, аж і я ляжу в могилу. То була эдина моя потїха.

Вона припала до колиски і стала тихо плакати.

— Нї за чим плакати, моя панї, — каже Стефан. — От лише подякуйте Господу Богу, що її забрав... Як би воно було здорове, то яка доля його ждала? Подумайте, при такім батькови, яке щастэ дитинї? Люди коли раз візьмуть батька на язики, то і дитинї дістане ся... Та коби то ще хлопець, то може ще якось дав би собі в сьвіті раду, а то ще дівчина... Коли-б вас так не стало, то що тоді? Батько продав би її з легким серцем, коли-б йому хто заплатив, бо він не маэ Бога в серцї... Гей! гей! Таке нинї сьвято, така радість, а він у шинку. Правда, він лацїнник, але все-ж жінка Русинка і повинен її

вшанувати... Не жалуйте, пані, бігме, воно так ліпше. Воно ще до того було хоре на таку хоробу, що, як казав доктор, люди від того геть дурніють. Хиба піти під пліт. Тоді ви виплакали би очи над нею... Цитьте, пані, Бога ображаэте тим, а то гріх. Він робить нам добродійства, а нам здаэть ся, що то зле, і нарікаэмо.... Перестаньте плакати, шкода сліз.., Ну-ж бо бідна, моя добра...

Йому те-ж станули сльози в очах, бо мав діти і страшенно за ними пропадав.

Та Марійка не плакала за дитиною. То прості слова того щирого чоловіка так зворушили її, та його сильна віра.

— Моя пані, бідна, я вже тут ні при чім. Ваш уже хропе. Я піду, а скоро сьвіт пришлю сюди свою Теклю, як лише з церкви вийдемо. Вона проворна, то вам у всім поможе, а потому то прийду й я... Ну, прощайте!

Марійка втирала заплакані очи.

— Спасибі, добрий Стефане, за ваше серце, нехай вам Бог відплатить на дітях...

Вона відвела його до дверий і заперла їх на засувку.

— Ну, тепер уже маю супокій, можу спати, ніхто мене не пробудить. Галюся вже не потребуэ моэї помочи.

І вона не роздягаючись, лягла на постіль і по кількох непроспаних ночах сильно заснула. Лямпа вигоріла і погасла сама від себе, наробивши трохи чаду. Марійці спочатку дзвонило в ушах, шуміло, гадки стали мішати ся, память затемнила ся. Не чула як загомонів церковний дзвін радісну вістку: Христос родив ся. Стефан, проспавши ся трохи, розбудив жінку йти до церкви. Одяглись обоэ по сьвяточному. Текля понакривала діти старим кожухом, бо в хаті позимніло, і вийшли. Мороз аж тиснув. За ними вийшов і Копач з матїрю, йшли теж до церкви...

— Добрий день пану начальникови!

— Добрий день, Стефане, Христос раждаэ ся.

— Хвалити Эго!

— Що там чувати?

— У Пташків дитина вже там!

— Коли?

— Сеї ночи. Я привів пана секретара десь по північи, то вже було по всьому...

— Та що йому дитина, він тому рад...

— А як там вона? Чи дуже побиваэть ся?

— От бідна, вже й плакати не маэ чим. Знають пан начальник, що як я те все побачив, як почув, що той нужденник ще зачинав з жінкою сварити ся, то мене така злість узяла, що був би його таки зараз роздавив як жабу...

— Я знаю, що він не варт доброго слова...

Йшли дальше. Текля піддержувала стару. Копачиху, бо було темно і трохи ховзко. Копач із Стефаном ішли з заду.

— А як ви, Стефане, замітили, як там у хаті, буде чим похорон обійти?

— Ледви, прошу пана, там страшенна біда, ніхто не хоче крайцара поборгувати... не знаю, як вона бідна дасть собі раду...

— Ото-ж то й э. Слухайте Стефане, я дам гроші на ваші руки, полагодьте все, згодіть священика, аби все було гарно.. Лише не кажіть нікому, що то я даю... Борони Боже, нікому, ні йому, ні її. Бо то так: як би він довідав ся, то ще більше роззухвалив би ся і розбрикав ся...

— Розумію!

— Ото-ж числю на ваше слово, Стефане, бо таких статочних і певних людий як ви, то я люблю і не забуду про них. Лише тихо... А який сьвященник буде ховати, латинський, чи наш?

— А вже-ж наш, бо дитину хрестили в церкві. Що тоді була за авантура! Пташок хотів конечно до костела, а пані ні, тай ні, казала, що таке право, аби дівчата йшли за матірю. Ну, тай люди до того вмішали ся. Довідав ся наш эґомость і постарав ся, що польський таки не хотів хрестити, ну, і на тім стало. Охрестив руський... Та ще прошу пана начальника, мене на ті два дни якось трохи звільнити від служби...

— То само собою розуміэть ся. Лише памятайте на арештантів, щоб дати їм їсти і запалити в печи. Такий мороз.

— То вже зробить моя жінка.

— Отже, Стефане, маэте тут дві десятки, а що бракне, то я додам.

Хоч як Копач любив те сьвято, з яким у кождого чоловіка лучить ся стільки споминів, то сьогодні не по силам було йому ні згадувати колишнэ, ні на відправу вважати. Лише що перехристив ся, а вже його душа була біля Марійки. Як би він тепер радо зайшов до неї і підпер її своэю рукою, та годі. Він

думав, що буде ліпше для неї, коли про. нього не буде знати, і тому мусів тепер держати ся з далека, аби її не пізнав... Вона бідна горюэ, але, роздумавши річ гаразд, таки ліпше для неї, що дитина вмерла. Через то вона свобіднійша і не так залежна від ласки чоловіка. А з тою людиною, то годі що порадити. Коли так дальше піде, то сепарація неминуча і він сам намовить її через людий до того... Бо він її замучить, той ледар..

Копач нагадав, що то церква, і не годить ся так про иньших гадати...

Та вона ще молода, і якось дасть собі в сьвіті раду. От може ще піти на два роки до семінарії, а потім стати учителькою. Лише коби винайти спосіб, щоб було за що скінчити науку... Вправді їй належить ся на випадок сепарації аліментація від чоловіка, але що за той час з чоловіком стане ся? Йоось за день за два треба буде післати на зелене, тоді й алімен тації ні з чого брати... Коли-б вона так згодила ся, він поміг би їй хочби в формі позички, але вона того не прийме.. А може би так через иньших? Може би так сьвященник підняв ся посилати їй місячно те, що йому передасть, а сказав, що буцім то від нього, так по приязни... Не повіритъ. Раз, що тепер така дружба незнана, а надто вона знаэ добре, що тутешній парох сам бідний і посилаэ свої діти до школи. Е! Якось воно зложить ся...

Зараз по відправі пішла Стефаниха до Пташків. Вона довго стукала, заки розбудила Марійку, що їй відчинила двері.

Марійці жаль було будити ся зі сну. Їй таке гарне снило ся! Була в лісі на зеленій леваді, весела, свобідна. Ходила попід руку з Остапом і любенько розмовляли. А перед ними в біленькій як сніг сорочині бігала маленька Галюся. Її веселу, всьміхнену голову окружав якийсь ясний промінь достоту так як малюють ангеляток. Вона рвала цьвіти, складала в китиці і що хвиля підбігала до неї.

— Правда, мамо, яке то гарне...

— Гарне, донечко, гарне, — відповідав Остап, — збирай іще.

А дитина заносила ся срібним сьміхом, що лунав далеко по лісї і мішав ся з шебетом пташок...

З такого сну збудила її Стефаниха, що товкла кулаком о вікно.

Марійці станула зараз жива дійсність перед очима. Хитаючись на ногах вона пішла відчиняти двері. Її кинуло в дрож від холоду. Стефаниха привитала ся з нею і стала порати ся коло кухні, відтак затопила в печи і поставила воду гріти. Марійка стояла над нею, дрожачи як у пропасниці.

— Пані, візміть на себе хустку, бо простудите ся, тут зимно, як у пивници.

Марійка послухала. Стефаниха обмила дитину, Марійка виймила з комоди одежину і перебрала її. Постелила на столї і поклали мерця, зложивши йому рученята на вхрест. Марійка виймила з молитвослова образочок і віткнула в ручейку. Поки з сим упорались, надійшов Стефан, а за ним церковний дід приніс сьвітло і поставники.

Стефаниха запарила чаю і таки присилувала Марійку випити горячого. Тепер відійшла Стефаниха до дітий, а лишив ся сам Стефан, поки не прийде бабуся з церкви, що мала сидіти при вмерції. Стефан дав Марійці пятку.

— Ось вам, панї, на перші потреби, бо певно не маэте.

— Крайцара не маю при души. А як же менї від вас брати, хиба-ж ви богаті?

— Ну, нічого, годі вам позичати у Жида, бо жаден не дасть, а менї то якось віддасте, якось то буде...

— Чи то не ганьба, щоб урядник позичав від возного!

— Е! Що там, прошу взяти, бо не вступлю ся...

Марійка взяла гроші.

— Коли там буде кава? — закричав з другої кімнати Пташок, що саме прокинув ся. — Менї час до бюра.

Замість Марійки вийшов Стефан.

— Вибачайте, пане, нинї нема кави у вас... Он дитина лежить уже між сьвічками...

— Пі, панї дзіко, коли-ж умерло?

— Тоді, як ви були в шинку, — каже Стефан.

— До кого так говориш? Ти!

— Насамперед я вам не ти! Час би вже раз спамятати ся, хоч тепер, як у хаті труп... Замість устати і піти що заорудувати, то ви викрикаэте, а ваша панї ледво жива...

— Пі, чорт вас бери всіх, відчепіть ся від мене, най там зараз даэ снїданок, бо я голодний.

— Таки не буде снїданку, бо нікому зварити, ваша Паранька пов'ялась кудись ще з вечера, а панї хора...

— Мені мусить бути...

— Та бо ви, пане, таки без серця. Та-ж то ваша дитина вмерла, не чия... Бога бійте ся... Не знаэте, чиэ завтра і що стане ся, а за се треба буде Богу відповісти...

Пташок бояв ся смерти і ті слова нагнали йому страху. Вже не говорив нічого, одягнув ся сам, але не мав відваги поглянути на трупа дитини, якої за житя так не любив... Другими дверми вийшов до міста.

Не найшов ніякого товариства. Все сиділо дома, бо то було і латиньське сьвято.

Він поплентав ся до бюра. Смерти дитини був рад. От тепер і жінка трохи більше до нього привернеть ся, а то дитина забирала їй увесь час. Тепер з жінкою погодить ся, Параньку нажене, все-ж Марійка гарнійша від Параньки, лише що така нечула як колода. Перестане трохи пити, бо справді сього за богато. Ліпше се зложити на довги, бо Жиди душу з нього виженуть.

Похоронили дитину гарно, а сьвященник не хотів нічого взяти за похорон. При тих двацятьох ринських, що дав Копач, і обійшло ся.

Він сам не був на похороні.

Марійка припала до холодної могили і заплакала. На силу забрала її жінка пароха до себе до дому. Марійка була-так знесилена, що її поклали на дві доби в постіль таки на попівстві і не пустили до дому. Пташкови нехай варить їсти Паранька як уміэ... Ліпше шанувати-ме жінку, як трохи побідуэ.

Але Пташок не бідував, і рад був із своэ свободи. Він забув свою постанову і зараз по похороні так упив ся, що переночував у шинку. Стефан не шукав його того дня.

XLVIII.

І знов настало для Марійки давне нужденне житэ. Пташок таки не відправив Параньки і жив давним собачим житэм. Марійка не перечила йому, і тільки й було для неї відради, що приватна наука двох дівчаток пароха. Пташок запивав ся що днини. Не маючи гроший, він шукав таких, що мали гроші, і дивив ся, аби йому хто купив чарку горівки. Не соромив ся піти з ким будь до шинку, аби лише заплатив. У нього виступили признаки налогового пянства. Коли не випив чарки горів

ки, то не міг узяти ся до ніякої роботи і руки у нього трясли ся, як у пропасниці. Надто зробив ся тепер скупягою... Коли вже мусів випити за свої гроші, то пив сам. У нього в бюрі стояла в шафі фляшка з горівкою, з якої потягав частенько. Був заэдно пяний .

З жінкою сварив ся менше, бо вона не зважала вже на нього і коли розторохтів ся, лишала його самого і втікала через огород на попівство.

Одного пополудня, якось невдовзї по похоронї зайшов до Копача якийсь мужик з жалобою, що вже два місяцї як замовив витяг табулярний, лишив ринського на стемпель, а другий від руки, і не може допросити ся, хоч уже й чоботи сходив. Адвокат із Бережан пише, що йому пильно треба, а тут як нема, так нема.

Копач післав за Пташком. Його не було ще в бюрі. Післав Стефана до дому. Пташок спав, а коли його збудили, заявив, що не піде, бо слабий. І Стефан відійшов з нічим.

Копач зайшов на долину до гіпоточного бюра, де сидів писар. Він не мав ключа нї від шаф, нї від бюра, бо все забрав пан секретар... Стефан пішов за ключами, та Пташок не хотів віддати, бо то він за все відповідаэ, а не начальник...

— Але-ж пане, там люди ждуть...

— Нїчого не шкодить, прийдуть завтра... Хлоп і так не маэ що робити...

Копач був лютий, але нїчого не міг зробити. Людий відправив. На другий день рано ждав уже в гіпотечнім бюрі на Пташка, що знов припізнив ся.

— Пі, панї дзїко, добрий день! Я вчора був хорий, ревматизм мене ломить і тому не прийшов...

— Де книга замовлень? — сказав Копач сухо, не відповідаючи на його говоренэ.

Пташок роздягнув ся мерщій, отворив бюрко і подав книжку.

Копач переглянув її. Замовленя залягали від шістьох місяців.

— Чому се не зроблено до тепер?

— Пі, панї дзїко, не було часу, хлопи мене налазять з інформаціями, роблю коммеморації...

Тимчасом Копач числив зложені стемплї.

— Де стемплї на замовлені витяги?

— Маю дома, — забурмотів Пташок.

— Тут мають бути... Отворити сю шуфляду...

Копач отворив. У шуфляді була засохла булка і кусок заплісніло̂ї ковбаси...

— Ключі від шаф!

Отворивши першу шафу натрафив на фляшку з горівкою

— Чуэте! Який се витяг гіпотечний, що не маэ нумеру?..

— Пі, панї дзїко, я сиджу звичайно довше в бюрі...

— Слухайте, пане, я жду годину. Йдїть до дому, або де знаэте і принесїть зараз трицять три стемплї, які мають бути після книги замовлень...

Пташок одяг ся знов і вийшов.

— Пан секретар не бере стемплїв, лише каже приносити готівку, — каже писар.

— І де її подїваэ?

— Ховаэ до пуляреса, — сказав, злобно всьміхаючись, писар. Він був злий на Пташка, що йому ніколи не дав шістки, хоч він сам писав замовлені витяги.

Пташок, виходячи з уряду, мав намір роздобути де гроші і купити стемплї. Розбирав у голові, де-б то їх узяти і розпочав мандрівку до кількох богатших Жидів. Та ніхто не хотїв дати, всї відвертали ся до Пташка плечима. Найскорше дав би Шайґенфельд, але до нього не мав сьмілости. Жид таки довідав ся, що Малицький помилив ся і він дав гроші задаремнїсїнько, упоминав ся у Пташка, відгрожував ся, але позивати таки бояв ся.

Обійшовши так усїх він навіть не вступав до дому і вернув до бюра.

— Пі, панї дзїко, нема стемплїв... Як був похорон дитини, хтось менї вкрав...

— Прошу вас до мого бюра, — каже Копач, і пустив ся на гору.

Коли прийшли до Копачевого бюра, Копач зачинив двері і сказав:

— Пане Пташок! Ви пяниця і картяр. Я се знаю і нераз упоминав вас. Ви берете гроші за те, що повинні як урядник робити за дармо, хоч я вам пригадував ваші обовязки і виразно заказував. Тепер я виловив вас на злочинї спроневіреня в урядованю. Перше, вам не вільно брати гроший на стемплї, лише жадати від партії стемпля. Друге, ви їх присвоїли собі.

Я вам дав годину часу до полагодженя справи, а тепер вибачайте. З нинїшним днем суспендую вас в урядованю, а справу віддаю прокураторови...

На згадку про прокуратора Пташок поблїд і став трясти ся.

— Ласки, пане начальнику добродїю, ласки! До завтра вистараю ся гроші... Менї стілький час хорувала дитина, похорон справив...

— Пив і в карти грав, — докинув сердито Копач. — Не розумію, як можна так безлично брехати. Стефан дав гроші на похорон, а лїкареви не дали ви анї зломаного шелюга. Досить того крутїйства, я досить терпів.

Копач відчинив двері і прикликав другого канцелїста, Малїцького.

— Від нинї ви йдете до ґрунтових книг, тут заступить вас писар. Тепер будемо писати протокол, сїдайте...

Малїцький наляканий тим що стало ся, сїв при столї і приладив папір. У нього дрожали руки. З диктованого протоколу довідав ся Малїцький, що трафило ся Пташкови. Коли Пташок вернув до бюра, пішов до шафи і ковтнув горівки. Від того стало йому лекше, і в голові стало прояснювати ся. Взяв пальто і вийшов.

— Пі! Панї дзїко, а то собака розкричав ся. Гроші таки роздобуду і буде добре... Е! Ти паничу бородатий, репетуэш, гавкаэш... буцїм то я тебе бою ся. Пожди, я маю для тебе такий цукерок, що певно ним удавиш ся. Замовкнеш так як злюча собака, коли їй кинуть тельбухи. Пі! Панї дзїко, мудрий ти, але і я не дурний. Заставив я сїтку з доброю принадою, не встоїш ся, а коли засилиш ся раз, то буду на тобі їздити як на циганській шкапі. Пожди, ті гроші, що я нинї роздобуду, заплатиш ти сам, та ще з процентом...

Пташкови пригадав ся ясно цїлий плян, який колись уложив собі з Чернецьким. Не поступаючи нїкуди, пішов просто до дому. Марійка не мало зчудувала ся, побачивши його в тій порі в хатї. Він справдї виглядав незвичайно. Зібрав у купу всю свою увагу, всю інтелїґенцію, на яку лише міг здобути ся. Його очи яснїли якоюсь щирістю.

— Марійко! З нами зле. Мене сьогодня начальник засуспендував в урядованю...

Марійка налякала ся .

— Що-ж буде тепер?

— Зле буде нам обоїм, бо ні з чого нам жити. Шкода мого становища і моэї праці.

— А як я остерігала, просила...

— Твоя правда, я дуже провинив ся, але я тому так дуже не винен, як радше обставини, зле товариство... На моїм поведеню і твоэї вини чимало... Подумай, як ти зі мною поводила ся? Правда, ти не вийшла за мене по добрій волї, але вже стало ся. Я не мав понятя, що ти будеш мене аж так ненавидїти. Менї все здавало ся, що своэю любовю зможу привернути тебе до себе. Я хотїв освободити тебе з під ярма твоэї братової і гадав, що тим самим зэднаю собі тебе... Ну, не вдало ся, я се побачив, і тодї не находив у хатї нїчого такого, щоб мене до неї привязувало. Ти мною гидувала, я се бачив, і тому звернув ся в иньший бік, аби в тобі викликати зависть. І се менї знов не вдало ся... Ото-ж признай ся, що й ти винувата...

— Я тобі перед нашим нещасним весїлэм заповідала, що тебе нїколи не полюблю...

— Бо ти любила другого, я се знаю, але будь що будь треба було освоїти ся з судьбою... Тепер, Марійко, на тебе черга направити все зле. Ти менї можеш помогти, ти одна, бо я нїкого більше на сьвітї не маю, — Пташок прослезив ся, — а я обіцюю тобі сьвято, що нїколи не повторить ся те, що було доти, що буду вважати на себе і на тебе і стану иньшим чоловіком. Піду і присягну від усїх трунків, і тим способом спасу свою грішну душу — він знов скривив ся до плачу. — Коли-ж нї, то піду тою самою дорогою просто до пекла, і се буде на твоїй совісти...

Марійцї стало жаль грішника, який каяв ся.

— Ну, гаразд, та що я маю зробити? Доси ти не сказав менї сього...

— Правда, зараз скажу. Слухай, Марійко, тобі піти би чим скорше до начальника і попросити його, щоб не робив із сього ужитку... Бо се-ж само собою страшна дрібниця, повір менї... Усе залатаэть ся квотою 33 зл...

— А чи то що поможе?

— Поможе, Марійко, поможе, — говорив в Пташок, цїлуючи її по руках. — Він строгий чоловік, але з серцем і коли його попросить жінка, то певно серце йому змякне... Йди Марійко, роби, що лише треба буде, даю тобі повну свободу і доз-

віл, обіцяй усе, лише щоб нас не пхав у пропасть...

Марійка задумала ся, що їй робити? Йти просити до незнайомого чоловіка за пяницею і негідником, що не варт був займати становища урядника, за чоловіком, що згоптав цілу її молодість? А коли не піде і вийде лихо, то нема їй житя більше, і вона мати-ме на совісти, що не спасла його душі, хоч могла сього легко доконати. Вона не довго вагувала ся.

— Піду...

— О моя добра Марійко, який я тобі вдячний за се! — Він цілував її по руках. — Але треба спішити ся, мій ангеле, одягай ся зараз. Лиш одягай ся гарно, бо се робить ліпше вражінэ.

Пташок став дуже зручно помагати жінці при одяганю і робив свої уваги так, що Марійка уважала їх за добрі.

— І не роби, Марійко, занадто поважного лиця, навпаки, показуй веселість, а тим скорше його зэднаэш. Я знаю його натуру... Коли будеш весела, усьміхнена, то тим самим покажеш йому, що ся річ така маловажна, дрібна, що нічого лякати ся і можна її полагодити раз два... Я знаю людий, і як вони на річ дивлять ся. З моэю справою так, як коли-б на муху дивив ся через побільшаюче скло: вона здаэть ся страх велика, та коли подивиш ся вільним оком, то вона не більша як муха... Ну, йди вже, Марійко... Ось би ще трохи отсе поправити... Ну так, добре...

Марійка наділа футро і вийшла.

Пташок затирав руки з радости.

— Пі, пані дзіко, справді гарна як мальована і апетитна... Пі! Копач як її побачить, то зі шкіри вискочить. Уся колишня страсть пробудить ся в ньому, яку тоді гамував у собі, бо мав з нею женити ся. Тепер то пропало, отже нічого гамувати ся.. А вона? Не устоїть ся, бігме що ні. І нею заволодіэ в одній хвилї придавлене чутэ і пірне в його обійми як риба в сак, та-ж я їй на се позволив... А тоді, Пташку, гуляй як знаэш. Те що я їй обіцяв присягати від напитків, то ляріфарі, пити буду, може трохи менше як тепер, але не зарікаю ся, бо буде за що... Жінючка заробитъ... А вона може двом на безпечно служити. Або таке не водить ся?... Я сам знаю такі випадки...

Пташок став ходити по хаті, нетерпеливо дожидаючи жінки. Він заглянув до кухні і перший раз посварив на Параньку, що не вміла варити. А він на тім розумів ся ще з тих часів, як

був усім і слугою і кухарем у свого колишнього начальника Радецького. Марійка довго не вертала, а Пташок ворожив се на добре і затирав руки з радощів. Велів Паранці накрити стіл, аби, як верне Марійка, всьо було готове...

Марійка справді, слухаючи ради свого чоловіка, старала ся заспокоїти і прибрати як можна найвесельший вид. Вона йшла не лише в інтересі свого мужа, але і в своїм власнім, бо від того залежала її екзистенція. Вправді думала вже по смерти дитини покинути його і заробляти на себе приватними лэкціями... Та чи вона се потрафить? Вона така стоптана, знесилена, не маэ вже капинки енергії в собі, то певно не дасть собі сама в сьвіті ради. Вона не скінчила ще тих наук, які дають грамоту на учительку, отже треба би ще доучувати ся. Правда, що засоби знайшли би ся, бо її посаг лежить нетиканий, але в неї не знайде ся вже сили до науки. Її голова така збіджена, що не тямить того, що вчора робила. Така голова негодна вчити ся. Тай впрочім чи її приймуть до семінарії. За що її люди мати-муть? От ледащо, розвелась із чоловіком. Таких як вона не пустять між молодих дівчат, бо ніхто не вгадаэ її нещасної долі, що її до того спонукало... Отже треба так мучити ся до смерти. Може би справді зрезиґнувати зі всього і привернути ся до мужа, коли інакше не може бути? Може через те і він буде инакший. Марійка почула щось немов докір сумлїня за своэ дотеперішнэ поведенэ супротив мужа...

Серце їй било ся, як вийшла до бюра начальника суду. Копач занятий був роботою так, що побачив Марійку аж тоді, як станула против нього при столї. Копач задеревів. Йому вся кров наплила до серця, аж в очах почорнїло... Таки зійшли ся! Але стямив ся в час і жестом руки попросив її сїдати.

Марійка оглянула ся на той добре їй знайомий голос з таким острахом, немов би хто кликав її ізза могили. Адже се голос її дорогого Остапа! Вона видивила ся широко отвореними очима...

— Се ви! А я не знала, — прошептала вона і присїла на софі, держачись рукою за серце, немов воно намагало ся вискочити...

Копач устав і підійшов до неї.

— Хиба-ж ви не знали, що я тут живу? — заговорив він гробовим голосом, бо корч стиснув йому гортанку...

— Я нічого не знала, — прошептала Марійка, дивлячи ся в землю. Вона не сьміла очий на Копача підвести. Вважала себе в тій хвилї винуватою перед ним. Вона-ж дала йому слово, що за нікого більше не вийде, хиба за нього одного. З тої причини вважала усю кореспонденцію зайвою, а про те не видержала і пішла під вінець із першим ліпшим, якого їй підіпхали.

— Я так і догадував ся, що ви не знаэте про мене, бо мабуть були-б не прийшли, а як би й прийшли, то не з усьмішкою на лиці...

Настала мовчанка. Марійка сиділа нерухомо на софі, а Копач дивив ся на неї, не міг очий відвести... Ось се його Марійка, його зірка ясна, як потоптана цьвітка!...

— Марійко, одно менї скажіть по щирости: чи ви з власної волї вийшли заміж?

Тепер аж підвела на нього свої синї очи:

— Хиба-ж ви так могли подумати? Я-ж одного вас любила, як свою душу, про вас лише думала, ви були для мене всім Та мене запродали, аби з хати позбути ся. Не повірите, що я витерпіла. Мене просто загіпнотизували злиднями, докорами, мукою, лайкою і погрозами. Я була не при собі, коли мене заволїкли під вінець і менї здаэть ся, що я все ще сплю від тої хвилї, коли з вами в останнэ бачилась, коли з вами в останнэ виїхала з батьківської хати...

— Чому-ж ви не написали до мене, що вам таке грозить? Я був би на крилах полетів і висвободив вас із того пекла..

— Коби я знала, де ви... Довідалась лише, що вас узяли з Самбора, але куди, того я не знала до нині...

— Я-ж писав до вас листа...

— Ви писали? А я нічого не дістала....

— То знов справка вашої братової... Але наговорив я їм, наговорив! Я їх прокляв...

— А ви були там?

— Був... Коли мене іменували адюнктом, коли я мав спроможність удержати жінку, я зараз поїхав до Перемишля. Ваш брат був ласкавий мене не пізнати, та коли я йому на силу пригадав ся і поспитав за вас, він оповів менї про те щастэ, яке вас спіткало. А оповідав менї з таким спокоэм, як коли-б вас за князя віддав... Я трохи не роздавив його, того душегуба, бо з тим його словом я впав з під небес на саме дно пек-

ла... О Марійко моя, дорога, эдина, моя зірко, я тебе так любив, так люблю горячо, що все віддав би за тебе..

Копач узяв її за руки і став цілувати з усеї сили. Вона не була в силї оперти ся чутю, яке заволодїло нею. Воно розбудило ся з цїлою силою, яке на неї накладав людський закон. Він забув, що се чужа жінка, що між ними законна пропасть, присїв біля Марійки і обняв її.

— Марійко, які ми нещасливі...

— Годї! — сказала Марійка і встала. Дрожала на всьому тїлї. — Остапе, мій дорогий! Чого ми стрінулись? Чого я сюди прийшла? Як би мій чоловік був се знав, не був би мене сюди посилав...

— Навпаки! Я маю докази, що він знав усе і навмисно прислав тебе сюди. Твій чоловік більший поганець, як ти собі уявляэш...

— Остапе, я прошу за ним, — сказала Марійка і зложила руки як до молитви...

— Яка іронїя долї! Ти просиш за ним, а я маю спасати того, що станув на нашій дорозї, що як червак вїв ся в наше серце і розточив його на порох. Він зробив нас нещасливими, а я маю обороняти його, покривати його злочини? Навпаки, я розтопчу його так, як він розтоптав наше щастэ.

— А з ним враз розтопчеш і мене...

— Нї, серденько, я думав над твоэю долею, бо я знав, що ти його жінка, та лише не хотїв тобі на очи показувати ся, щоб не ятрити давньої рани. Але я довідував ся за тебе, то через Стефана, то через лїкаря, якого саме я там посилав... Я вже все обдумав. Ти мусиш з ним розійти ся, кінчити свої студії. Я тобі допоможу і ти мусиш приняти мою помічну руку, бо хоч закон не велить менї любити тебе, як свою эдину вибрану найдорожшу, то я не переступлю закона, люблячи тебе як сестру. Тому й ти не будеш супротивна, бо ти небого не маэш нікого на сьвітї, нї батька, нї матери, нї брата...

Копач говорив так палко, що не дав Марійцї прийти до слова.. Вона слухала його цїлою душею...

— І задля тої позірної перепони, яку так легко усунути, я не зіступлю з дороги свого обовязку, бо на те я присягав, коли поступив до уряду. Менї не вільно покривати злочину, бо я судія.

Він вимовив се слово з повагою і натиском і Марійка зро

зуміла всю вагу того слова. Мовчала.

— І ще знаэш, кого він кривдив, окрадав, обманював? Мого меншого брата, якого я присяг ся боронити... Ні, Марійко, я сього не зроблю...

— Прошу тебе на память нашої любови...

— Марійко! Заверни се слово! Ти хочеш купити за дорогоцінні перли копицю гною! Гріх, Марійко. Наша любов була сьвята і таку я її зберіг у свойому серці, і ти те-ж. Остала ся на сьвята память, по ній, а Пташок се злочинець, який годить ся до криміналу. Одно з другим не йде. Так, Марійко, йди з Богом. Відходиш від мене такою самою, як і сюди прийшла.. Колись дізнаэш ся, що кожде моэ слово глибоко обдумане і правдиве, дізнаэш ся, в якій ти була небезпеці...

Копач заволодів цілковито над собою. Поборов розумом усі пориви серця. Він знов був судіэю, сьвідомим свого обовязку...

— Ти занадто довго тут сидиш, моя дорога... Люди візьмуть тебе на язики...

Марійка отямилась. Попрощала ся, подаючи собі руки. Та йому жаль стало, що так холодно попрощав її. Вийшов за нею до передпокою і тут стиснув їй руку...

Марійка була страшенно зворушена тою стрічою. На її лиці показали ся великі, червоні румянці. Пташок побачивши її такою, аж запікав із радости. "Все сповнило ся гаразд, — подумав — ну, зловив ся вже, зловив!"

Але зараз і заздрість пробудила ся в ньому і та погорда, з якою дивить ся мужчина на женщину, що впала.

— Пі, пані дзїко! Як же там пішло?

Марійка роздягала ся, не кажучи нічого.

— Певно повело ся! — подумав Пташок. — Ось як засоромила ся. Не бій ся, небого, то лише перший раз так, а потім піде як по маслї. ..

Параньна тимчасом принесла обід. Посїдали. Пташок дивив ся на Марійку як ястріб.

— Ну що-ж, говори, вже нема нікого...

— Нічого, не хотів... Казав, що мусить виповнити свій обовязок...

— Але пізнав же тебе...

— Пізнав, — сказала Марійка. — А ти мене навіть не упередив, що то Копач...

— Пі, пані дзіко! Що-ж тепер буде?

— Ти ліпше знати-меш, як я...

— Так то ти його й просила!

— Як же я мала просити? Просила, а він ні, і що-ж я пораджу?

— Чи ти справді така наівна, шо не догадала ся, чого я тебе посилаю? Бачу, що ти не лише супроти мене така нечула колода... Так просити, то й я потрафлю. Та я числив на те, що він колись любив тебе, і се треба йому було пригадати... В такім безвихіднім становищі, як ми тепер, кождий спосіб добрий...

— Я йому й колишнэ згадувала...

— Цікава річ! Та бо ти ще не така погана і можеш подобати ся... В таких випадках спідничкова протекція найліпша. Слухай, Марійко, ти мусиш піти ще раз по обіді...

— На що то здало ся?

— Слухай, жінко, як би ти мала розум, то ми би плавали обоэ як пиріжки в маслї, бо на такім інтересї можна капітал кувати... Не знаэш, що закоханий мущина для улюбленої жен щини все зробить... Я приміром знаю одного економа у старого кавалэра дідича, що закохав ся в його жінці і люблять ся, а економ що хоче то й робить, і незадовго певно купить собі село... А знов один органіст через гарну жінку, до якої парох "штифікуэ ся", бере всі доходи з парохії... В тім нічого злого, бо так на сьвіті водить ся. Отже піди ще раз по обіді..

— Що-ж я більше йому скажу, як те, що вже сказала?

— Ти скажи те саме, але роби інакше. Та-ж ти не дівчина і розуміэш ся на тім, чим догодити мущині. Позалицяй ся, осьміли його, а решта піде як по маслї. То тобі нічого не завадить і я тобі на те позволяю, а коли я, твій чоловік, позволяю на те, то нема гріха! Розуміэш мене?

І справді аж тепер вона зрозуміла, чого від неї чоловік жадаэ. Їй ударила кров до голови, що аж закрутила ся. Вона зразу не могла слова промовити. Стояла так малу хвилю.

— Ти нужденнику! До того дійшло? — закричала вона в гістериції. — Моэю честю хочеш свої злочини окупити. Плюю на тебе, ти поганче. — І вона з усеї сили шпурнула склянкою йому в голову...

І заки Пташок отямив ся, вона скочила в другу кімнату і зачинила за собою двері, які засунула. Її взяла крайня розпу-

ка. Вона припала на вколїшки перед постїлю, над якою висїли, фотоґрафії батька й матери, і заплакала так страшно, що вся трясла ся.

— Мамо, тату, чи ви бачите, на яке я зійшла! Ратуйте мене, заберіть мене до себе, не дайте менї тут довго мучити ся, а то руки на себе наложу. Випросїть у Бога смерти для мене, поки я ще душі не затратила...

Вона була близька втрати розуму і повторяла ті слова на переміну...

XLIX.

Пташок добував ся якийсь час до дверий, щоб заспокоїти її. Лякав ся, що на такий її вереск позбігають ся люди і вийде скандал, бо вона може все розповісти, чого від неї хотїв, а потім нагадав собі, що остатня дошка ратунку розбила ся о упір Марійки. Тому благав, щоб його впустила, що все вияснить ся, що він так не думав...

А коли Марійка не чула того, він закляв їй всїма лихами.

— Пожди, пожалуэш того. Піду до кріміналу, а ти до публичного дому. Не хотїла мати одного, мати-меш сотку пожди....

Став бігати по хатї. Почував, що йому конче треба випити, бо згине... А тут нї шеляга в кишенї. Оглядав ся, чи нема чого під рукою, щоб заставити. Подушки не випадало нести до Жида. Взяв зелїзного погребача і підважив віко комоди. Воно тріснуло на всю хату і шуфляда відсунула ся. Зараз при краю лежали золоті ковтки Марійки, памятка по матери. Взяв їх, одяг ся і вилетїв з хати, мов лихий за ним гонив. Заставив їх за що будь і війшов до першого шинку, який надибав...

— Горівки, а міцної, плачу готівкою! — і потряс кишеню, в якій бренькнули гроші... Жид поставив фляшку, і Пташок пив чарку за чаркою... Вже добре смеркло ся, коли виточив ся в чотири боки з шинку і потяг до дому. Та не поступив туди Він лише погрозив кулаком і пішов далї бережанською вулицею. На дворі подужшав мороз, та Пташок не чув зимна. Все його тїло горіло, і він розщіпив на собі пальто.

— Пі! Панї дзіко, і не дожидай мене, бо не прийду, хоч здихай... Такий славний інтерес виховзнув ся менї з рук... че-

рез ту упертість дурної моральности... Пі! моральність... дурне слово... Де вона, та дурна моральність? Все брехня тай годі...

— А що буде зі мною? Пі! Чорт бери! Я не дам ся, виборонюсь і вже, ну, тихо ша! Візьмуть мене з тої жидівської нори, то візьмуть. Піду де інде, а її покину, так як вона мене покинула.

Серед такого монольоґа зайшов поза останні доми і наблизив ся до пустої тепер цегольні. Не міг пізнати, що се...

— Пі, пані, дзіко, як я змучив ся... Ось тут якийсь готель чи що? Війду тай випю, що буде... Гей Жиди! Отворіть, я табулярний урядник XI ранґи! Пустіть зараз!

Зайшов у шопу, спотикнув ся на якусь цеглу і впав на землю.

— Що тут за порядок, до чорта!... Ну, нічого, тут просплю ся, бо спати хочеть ся... Тут буде добре... а-ага-у! — Він зівнув протяжко. — Тут тепло... Дурної попадянки і знати не хочу... пі!

Ясний місяць осьвічував серед морозної ночи цілу дрімучу під снігом землю. Його бліде проміне відбивало ся від кришталиків снігу, що стали як діяменти...

Марійка, виплакавши ся до волї, заспокоїла ся і заснула, не роздягаючись... Ніхто не спішив ся ратувати її, бо ніхто не чув її голосного плачу...

L.

Десь коло десятої години приїхали фіри до цегольні по цеглу і найшли тут Пташка неживого.

Він замерз.

Заки забрали трупа, дали знати до суду. Перший довідав ся Стефан і полетів до Копача.

— Прошу пана начальника, Пташок сеї ночи замерз на цегольні...

— Собацї собача смерть! — подумав Копач.

— Уже привезли?

— Ні ще!

— Ідїть же, візьміть фіру і привезїть його, а я побіжу приготовити її.

Вийшли оба.

Копач увійшов із болючим серцем, але без капинки сму-

тку до її мешканя. Вона виглядала страшно по такій муці, яку перейшла...

— Мого чоловіка нема ще від учора...

— Прочитай отсей папір... Се писав Чернецький до твого чоловіка, та його переловив Стефан і віддав мені... Пізнаэш, на яку небезпеку наражав тебе твій чоловік, посилаючи тебе до мене...

— Я й без того вчора довідалась...

Вона прочитала письмо і опустила руки..

— Чи ти повірив тому, що тут написано?

— Хиба-ж можна повірити, щоб ангел з дияволом братав ся?... Коли-б я повірив, не прийшов би сюди...

Вона стиснула його руку.

— Я тобі лише на те показав отсе, аби тобі дати доказ, який твій чоловік нужденник...

— Остапе, ратуй мене, вирви мене з того пекла! Я справді не хочу дивити ся на того чоловіка... Винайди мені яке місце, бо згину! Ратуй мене, Остапе!

— Бог тебе виратував, бо Пташок уже не жиэ!

— Хиба-ж?

— Так, приготов ся, що його принесуть сюди. Він замерз сеї ночи...

Марійка не могла зібрати думок у купу...

— Найліпше Марійко, буде так: ти піди тепер на попівство і пережди, аж я тут усе зорудую... де білэ?

Пішли до комоди, що стояла розбита... Марійка замітила брак золотих ковтків...

— Не годить ся лишати його так в остатній хвилї, він був моїм чоловіком...

— Нї, по божому закону він не був тобі чоловіком, бо тут не було твоэї свобідної волї, але він був твоїм катом... Іди-ж, Марійко, зараз...

Вона послухала, одягла ся і вийшла. Копач велїв поспішати. Хотів ощадити їй немилого вигляду замерзлого пяниці.

Незадовго привезли Пташка. Він закостенїв і треба було розгрівати тїло теплою водою. Його прибрали і нарядили. Пташок лежав так, що годї було пізнати, яка була його думка в останній хвилї. Уста зложив так, немов вимовляв своэ: пі!

Марійка прийшла аж тодї, як уже було по всьому. Без

жалю, без одної сльози в оці вона впала на вколїшки
ла ся щиро за душу грішника. Простила йому все.

Похорон полагодив Копач своїм коштом.

Як гайворони на падлину позлїтали ся з усїх ус
рителї, лэґітимуючись квітками, картками, векслями
Аж тепер Марійка не вміла собі з тим дати ради, а ко
ди стали відгрожувати ся, що їй усе заберуть, звернул
помічю до Копача.

— А за чиї гроші се все куплене?

— Гроші на те дав брат із мого посагу...

— Ну, гарно, по урядї я зайду там і поговоримо...

Копач прийшов справдї.

Марійка привитала його як ангела хранителя, б
держали її Жиди в облозї..

— Чого ви, люди, хочете від неї? Позивайте до су
су спадкову і екзеквуйте на маэтку тої маси, а вдови не
ступте даремне...

Коли Жиди розійшли ся, Копач сїв на софі і беруч
рійку за руку посадив її біля себе...

— Я придумав такий плян, дорога Марійко. Сї всї
виїмкою одежі Пташка, се твої і нїхто не посьміэ їх заб
Ти замешкаэш у пароха. Дуже радо приймуть тебе та
вже сю справу з ними обговорив... Заки мине приписани
коном час, зробимо тебе повнолїтною, щоб ти була ці
вільна від опіки свого брата... Згода?...

— На все годжу ся з гори, — каже Марійка і погля
на Копача з повним довірэм...

— Держу тебе за слово... Отже коли мине приписани
коном час, ми проголосимо заповіди і станемо під вінець

Марійка встала.

— На се не можу позволити. Нам треба забути коли
бо я не та що була. Моя доля пропала. Я зтоптана, зниділ
не поважилась би вязати вам сьвіта...

— Марійко, се я добре знаю. Твоэ тїло було зтопт
зневажене, знасилуване, та душа твоя остала чиста, як зо
то, перебувши таку тяжку пробу... Я души бажаю і так мус
бути...

Він обняв її міцно і поцїлував, а вона не супротивляла
лише прилинула до його груди, забуваючи все, що пережи

(Конець).

лішки і моли-
се.

усіх усюдів ві-
лями Пташка.
, а коли Жи-
вернула ся за

имо...

еля, бо саме

до суду ма-
ови не напа-

беручи Ма-

Сї всї річи з
їх забрати.
тебе там і я
писаний за-
була цілком

поглянула

писаний за-
вінець...

колишнэ,
знидїла, я

зтоптане,
як золо-
ак мусить

вляла ся,
пережила.